

Halász Imre:

Nagykanizsa címere

I. A városcímer kialakulása

A címer magánszemélyek, vagy testületek — bizonyos szabályok szerint megalkotott — megkülönböztető vagy ismertető jelvénye volt évszázadokon át. A városcímerek, mint a testületi címerek legkorábbi fajtái hazánkban a XIII. században kezdenek kialakulni, legkorábbi emlékeink Esztergom és Buda városának címeres pecsétjei, melyek 1265-től ill. 1292-ből származnak.¹

A pecséthasználat elsősorban a fejlettebb írásbeliséggel rendelkező szabad királyi városokban volt jelentős, a mezővárosok nagy részénél — főleg a Dunántúlon — a XVI. századig nincs tudomásunk rendszeres pecséthasználatról.

A mezővárosok a XVII. században kezdik megvésetni első pecsétjeiket, ami minden esetben összefügg a mezővárosi hivatalszervezet és írásbeliség fejlettségével. Zala megyében Zalaegerszeg vésette meg elsőként pecsétjét, legkorábbi lenyomata 1634-ből származik.²

Ez a hivatalszervezeti és ügyintézésbeli fejlődés Nagykanizsán viszonylag későn, a XVII. század végén indulhatott csak meg. Kanizsa várát 1600-ban elfoglalták a törökök, s a város csak majdnem egy évszázad múlva, 1690-ben, a törökellenes felszabadító harcok során szabadult fel, s csak ezután indulhatott el a Dunántúl északi részén már tapasztalható hivatalszervezeti fejlődés.

A törökidő utáni reorganizáció jelentős munkája ugyanebben az évben, egy háromtagú királyi bizottság érkezésével kezdődött, mely az újonnan felszabadított „... várat a várossal és határával együtt újra a magyar szent korona birtokába vette...”³

Canisa — ahogy a korabeli források a város nevét írják — 1705-ig a bécsi udvari kamara kirendeltségének kezelése, felügyelete alatt állt, ez szedte be az adót és gyakorolta a földesúri jogokat is.⁴ Ez rányomta bélyegét az ismét felállított önkormányzati testületre, ennek működésére, az egész város társadalmára. Továbbá 1690 után a lakosság összetételében lényeges változás történt — a németek javára. A város vezetése teljesen német nyelvű lett, következésképp a városi adminisztráció nyelve is, a városi tanács jegyzőkönyveit 1755-ig németül vezették.⁵

Köszönhetően a komoly iratkezeléssel bíró kamarának, Kanizsán röviddel a városi magisztrátus újjáalakulása után jelentős írásbeli fejlődés mutatkozik. Ez a fejlődés viszont magával hozza azt az alapkövetelményt, hogy kiadmányait a hitelesítés eszközével, a testület, a város pecsétjével lássák el.

Nincs nyoma annak, hogy Kanizsa magisztrátusa a város 1600-as eleste előtt használt-e pecsétet. Valószínűleg nem, hiszen a mezővárosok pecséthasználata Zala megyében — mint említettük — éppen az 1600-as évek közepére alakult ki, akkor, amikor Kanizsa még török uralom alatt állt. Így a század végén már a hivatalszervezeti fejlettség olyan fokán történik a városi adminisztráció megszervezése, amikor a pecsét használata már általános követelmény.

A török hódoltság, vagy a végvári állapot alóli felszabadulás után néhány jelentősebb mezőváros, mint Veszprém, vagy Pécs megpróbálta megszerezni magának a „szabad királyi város” jogállását, ami rendkívüli előnyöket jelentett volna a városnak.⁶

Degré Alajos ismerteti a város XVIII. századi közigazgatásáról írott tanulmányában, hogy a városi tanács jegyzőkönyvébe 1722 után bejegyzett, de 1703-ban keltezett statútuma szerint a város a királytól „protectionális” levelet is kapott, ugyanerről a kiváltságról, ami „csupán 1702-ben rontatott le”. Degré azonban — éppen Pest és Buda városi szabadsága elismertetéséért vívott küzdelemre hivatkozva — ezt nem tartja valószínűnek.⁷

Ebben az időben — talán éppen a kamarai fennhatóság miatt — Canisa polgáraiban — és valószínűleg német magisztrátusában — az az illúzió élt, hogy megkaphatják a „szabad királyi város” rangját (ami rendkívüli előnyöket jelentett volna), de amiről természetesen szó sem volt. Hogy ezt a folyamatot „elősegítse” a város, Kanizsa 1695-ben úgy vésette meg pecsétjét, hogy azon a „CIVITAS” szó szerepelt, ami egyértelműen a szabad királyi városra utal. Az elkövetkező évtizedekben aztán a mezőváros megvésette azt a pecsétjét, melyet több mint két évszázadon át használt, s melynek körirata: SIGILLUM PRIVILEGIATI OPPIDI CANISAE 1695., vagyis KANIZSA

KIVÁLTSÁGOS MEZŐVÁROS PECSÉTJE 1695. (1., 2., 3. kép)

Ezen a pecséten fejét jobbra fordító, csőrében olajágat tartó, kiterjesztett szárnyú sas látunk, mely jobb karmában a fogyó holdat, bal lábának karmai között gabonakalászt tart. A sas feje felett stülizált osztrák császári koronát látunk.⁸

Amikor 1903-ban Nagykanizsa a községek törzskönyvezése során kérte címerének elismertetését, a felterjesztésben megemlítette a polgármester, hogy „1700-ban dühöngött tűz a városházát elhamvasztotta, midőn a város levéltára elpusztult, a megmaradt részt pedig a Batthyány hercegi család visszatartotta, amennyiben a mentéskor a közelben volt uradalmi épület pinczejébe hordták az iratokat, és azokat többé a Herczeg ki nem adta.”⁹ Valószínű tehát, hogy az 1690 után megvéstett pecsét ekkor elpusztulhatott, továbbá „A Herczegi uradalom a pecséteket is sokszor elkobozta, ezért eredeti régi pecsétük nincs is, a város tanácsa azonban mindig újakat csináltatott, melyekre a régi 1695 keletet reá vésték.” — folytatódik a polgármester felterjesztése.¹⁰

Ellenkezőjét bizonyító adatok hiányában az érvelést el kell fogadnunk, miután nem ritka a címeradomány nélkül, önjogúlag felvett címerek esetében az új pecsét vésésekor a régi ábrához ragaszkodni; ezzel is tradíciót teremtve, a régire hivatkozni. (A Thúry György Múzeumban található pecsétek is múlt századiak, az egyik még 1881-es évszámmal is el van látva.)¹¹

Nincs okunk tehát feltételezni, hogy a több mint két évszázadon át használt címerábra jelentősen változott volna az újravésések során, a sas pedig mint címeralak, az egyik leggyakrabban előforduló természetes alak családi és területi címereknél egyaránt, mely előkelőséget, hatalmat, erőt jelképezett, uralkodói családok (gondoljunk pl. a Habsburgokra vagy a Romanovokra) is előszeretettel alkalmazták, s ezért a sas nem egyszer államcímerekben is előfordul. Feltehető, hogy ezek az akkori közgondolkodásban nem kis szerepet játszó kérdések nagyban motiválták a címeralak kialakítását.

Ezt a sasmotívumot ábrázoló címeres körpecsétet használta a mezőváros Kanizsa, majd egyszerre Kis- és Nagykanizsa, a városban létrejövő valamennyi hivatal és bizottság 1903-ig. A régi évszámot (1695-öt) az esetek többségében rávésték a tipáriumra, de akad olyan pecsétnyomó is, amely a hivatal vagy bíróság létrejöttének évét is feltünteti. (4., 5., 6., 7., 8., 9. kép)

Századunk elején (1903-tól) megváltozik Nagykanizsa címere. Éppen a már idézett beadvány kapcsán, a heraldikai szabályoknak megfelelően bővítették a város címerét, az Országos Levéltár szakvéleményének alapján. Ebből idézzük a címerleírást: „Ezüsttel és vörössel vágott paizs felső ezüst felében kiterjesztett szárnyú fekete sas, fejét jobbra fordítva, csőrében olajággal, bal karmában lefelé fordított ezüst félholdat, a jobban kivont ezüst pallost tart,

míg az alsó vörösmezőben (sic!) zöld alapon természetes színű vár bástya nyitott kapuval látható. A paizsra arany koronás rostélyos sisak van téve, melynek foszlányai mindkét felül: vörös és ezüst színűek.”¹²

Ennek alapján hagyta jóvá az új városcímet 1903-ban a M. kir. Belügyminisztérium — az Országos Községi Törzskönyvi Bizottság javaslatára, miután a címer „részint az Országos Levéltár adatai, részint pedig a város által eredetiben fölküldött iratai alapján hőn megállapítva, sőt maga a pecséttrajz is az Országos Levéltár közvetlen felügyelete alatt készült, azt mint minden tekintetben megfelelő kivitelre” ajánlotta az Országos Levéltár is.¹³

Ezután vésette meg a város pecsétnyomóját és készítette el bélyegzőit a Belügyminisztérium által az előállítással és szállítással megbízott Felsenfeld Ignácnak Budapesten, az Andrassy út 1. szám alatti műhelyében,¹⁴ ZALAVÁRMEGYE NAGYKANIZSA REND.TAN. VÁROS 1902. körirattal.¹⁵

A paizs alapszíneiből következően a város tradicionális színei: vörös-ezüst.¹⁶

Nagykanizsa példát mutatott, hogyan kell az évszázados címertani hagyományok szerint címerét — a város történetében oly jelentős súllyal bíró várral — bővíteni, nem sértve ezzel olyan szabályokat, melyek a heraldika hőskorában alakultak ki, s amelyeket a hetvenes—nyolcvanas években olyan szívesen rúgtak fel az egyes városcímer-tervezők.

A címertörténetben a címer bővítése — megfelelő indokok alapján — elég gyakori, amely az évszázados szabályokat betartva büszkeséggel viselendő jelképei településeinknek. A tradíció továbbélésének, fejlesztésének — a maga korában — országosan is kiemelkedő példája a hánnyatott történelmű dél-zalai város 1949-ig használt címere. (II. kép)

II. A város szocialista kori címere

1949 után majdnem húsz évig szünetelt a városi címerek használata hazánkban. Az 1960-as évek kezdeményezései után 1970-ben, majd 1974-ben rendelet, illetve minisztertanácsi határozat engedélyezte a városok számára, hogy a település történelmi múltjára, akkori jellegzetességére egyaránt utaló helyi címet alkossanak. A rendeletben rögzítették, hogy a városcímer nem helyettesítheti az államcímet, de a város hivatalos iratain, kitüntetésekén, díszpolgári okleveleken használhatók.¹⁷

Mint legtöbb városunk, Nagykanizsa is 1970-re készítette el „szocialista kori” városcímerét, melyet a következőképpen terjesztette elő a Város Tanácsának 1970. április 30-i ülésén Mózes Pál tanácselnök: „Már az elmúlt években többször felmerült az új városi címer tervezésének gondolata. Akkor úgy döntöttünk, hogy Nagykanizsa új címere felszabadulásunk 25. évfordulójára készüljön el. Új címerre elsősorban azért van szükségünk, mert a régi

címer szimbólumai csak a város régmúlt történetéhez köthetnek, tartalmaz népünk életétől ma már idegen elemeket is és ez nem fejezi ki megváltozott szocialista életünket.”

A város a Képző- és Iparművészeti Lektorátussal készítette el a szocialista város címertervezetét, melyet — a rendeletnek megfelelően — nyílt címerpályázat előzött meg. (Sajnos a Városi Tanács iratanyagával nem került a Zala Megyei Levéltárba a címerpályázat, illetve a Képző- és Iparművészeti Lektorátussal folytatott levelezés anyaga, így forrásul csak a tanácsülések jegyzőkönyveit használhatjuk.) A nyílt címerpályázat — mint a legtöbb magyar város esetében — eredménytelen volt. Nem érkezett be olyan pályamunka, melyet a Képző- és Iparművészeti Lektorátus elfogadott volna, így a lektorátus bízott meg egy grafikusművészt — Nagykanizsa címerének megtervezésére Papp Gábort kérte fel —, hogy készítse el a városcímer-tervezetet. A grafikus címertervet készítette, s azt 1970. április 30-i ülésén megvitatta a város tanácsa, s a címertervezeteket (15 ellenszavazattal, 16 tartózkodással, 26 mellette történő szavazattal) nem fogadta el.¹⁸

Alig hat hét múlva ismét a tanácsülés napirendjére került a címertervezet. A tanácsülés (49 szavazattal) egyhangúlag elfogadta az 1/1970. számú Tanácsrendeletet a város új címeréről (12. kép) és címerhasználati szabályzatáról, melyet teljes egészében idézünk:¹⁹

„1/1970. sz. Tanácsrendelet: Városunknak a felszabadulást követő negyedszázados és az egész társadalmunk szempontjából jelentős további fejlődése, a város külföldi kapcsolatainak és idegenforgalmának növekedése indokolják, hogy Nagykanizsa város címerét a régi városi címer motívumainak felhasználásával, szocialista társadalmi rendünk tartalmát kifejező új jelképekkel elkészítve, annak leírását és felhasználási körét tanácsrendelettel szabályozzuk.

1. §. Nagykanizsa város címere: A címer fekete sávval szegélyezett, várkaput szimbolizáló, alsó részén félkör alakban kiképzett pajzs. A várkaput jelképező felső részét a félkör alakban kiképzett alsó részétől vízszintes, a pajzs oldalszegélyéig terjedő fekete alapon zöld (a címerrajzokon azonban kék) színű sáv választja el. A négy bástyafokkal kiképzett várkapu nyitott. Nyílása fehér mezőben feketével szegélyezett, felső részén félkör alakban kiképezett. A teljesen kitárt kapuk és a bástyafal alapszíne vörös, a kapuk feketével szegélyezettek. A bástyafal és a bástyafokok vörös mezője egymással vízszintesen rakott téglák szegélyeinek megfelelően, a teljesen kitárt kapuk vörös mezője pedig harántirányban feketén vonalazottak. A fekete alapon zöld színű sáv alatt lévő ezüst mezőben feketével szegélyezett ötágú vörös csillag. A csillag két alsó ága csúcsával a félkör alakú szegélyig ér, a jobb és bal oldali ágának felső széle a zöld sáv alsó szélével van egyvonalban, a felső ága a vízszintes sávot kettéosztva a várkapunyílás fehér mezéjébe nyúlik fel.

2. §. A város címere kizárólag díszítő, vagy utaló jelképként

a) a város protokolláris rendezvényein

b) a Tanács által kiadásra kerülő díszokleveleken, emléklapokon, helyi kitüntéseken, vagy emlékérmeken,

c) a Városi Tanács V. B. Elnöke részére kizárólag protokolláris felhasználásra készített levélpapíron,

d) a város történetével, életével, fejlődésével foglalkozó kiadványokon,

e) a város idegenforgalmi propagandájában,

f) a város üzemeinek egyes jellegzetes termékein,

g) Nagykanizsára utaló emlék- és ajándéktárgyakon alkalmazható.

3. §. A címer alkalmazásához a 2. d), f) és g) pontja esetében, ha azt más szerv jelenteti meg, engedélyre van szükség. Az engedélyt a V. B. elnöke adja meg.

4. §. Természetes személyek és nem szocialista szervezetek részére a címer alkalmazására engedély csak kivételesen indokolt esetben adható. Ennek az engedélynek a kiadása a Végrehajtó Bizottság hatáskörébe tartozik.

5. §. A címerhasználati engedélyt írásban kell kérni. A kiadott engedélyekről nyilvántartást kell vezetni.

6. §. Szabálysértést követ el és 1000 Ft-ig terjedhető pénzbírással sújtható az, aki a címerhasználatra megállapított rendelkezéseket megszegi, vagy kijátssza. A szabálysértés miatt az eljárás a Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága Igazgatási Osztályának hatáskörébe tartozik.

7. §. Ez a tanácsrendelet a kihirdetése napján lép életbe.

Határidő: 1970. június 30.

Felelős: Dr. Balázs Sándor vb.-titkár.”

Az új címert tehát másfél évtizeddel ezelőtt kezdte el használni a dél-zalai város, melynek szimbolikáját az 1975-ben megjelent Magyar városok címerei című könyv a következőképpen magyarázta:²⁰

„A város címerében a bástyakapu arra emlékeztet, hogy a település évszázadokig a délnyugati országrész legjelentősebb erődítménye, végvára volt. A város gazdag munkásmozgalmát, szocialista jelenét és jövőjét szimbolizálja a vörös csillag. A címer megjeleníti a város történelmi hagyományú színeit, a kéket és a fehéret is.”²¹

Nem beszélve arról, hogy a város tradicionális színei — a pajzs alapszínei — a vörös és ezüst (fehér), a városcímer a heraldika (címertan) évszázados szabályait súlyosan megsérti, amikor egyszerre szerepelteti a vörös kapubástya nyitott kapuszárnyai mögötti fehér és a pajzstalp alsó részének ezüst mezőjét. A heraldika tradicionális szabályai szerint egy címert két fémből (arany, ezüst) és négy mázból (vörös, kék, zöld, fekete) kell megkomponálni úgy, hogy fémre fém, mázra máz nem kerülhet. Tény, hogy a címer átvesz elemeket a régi városcímerből (négyfokos várbástya nyitott kapuval; vörös-ezüst alapszínek — ezért is érthetetlenek a „deklarált” tradicionális kék-fehér színek, mert a kék — a kis vonal a bástyakapu alatt — egyáltalán nem domináns szín a pajzson), de együtt szerepeltet ezüstöt és fehéret, valamint egy politikai irányzatra jel-

lemző, de Nagykanizsára egyáltalán nem specifikus vörös csillagot, hiszen ez a városcímerek többségébe belekerült, tehát egyedileg egyikre sem jellemző.

Nem véletlen, hogy a nyolcvanas évek végén városaink egymás után állították vissza régi címereiket. (Csak néhány példa: Szentendre, Baja, Debrecen, Pécs, Szentes, s megyénkben elsőnek Keszthely.)

III. Visszatérés a tradícióhoz

Ahogy a hetvenes évek az antiheraldikus címerek létrehozásának korszaka, úgy a nyolcvanas évek vége pedig — természetesen összefüggésben a politikai változásokkal — a régi városcímerek, s nem egy esetben a megyecímerek visszaállításának korszaka.

Nagykanizsa városvédő egyesülete, mely megalakulásától céges papírján és pecsétjén a város 1903-as címerét használta, Lovrencsics Lajos egyesületi elnök javaslatára 1989. június 13-án megtartott éves közgyűlésén határozatot hoztak a város régi értékeinek megőrzéséről, illetve azok helyreállításáról. Négy pontba foglalva az egyesület tagsága megbízásából az elnök eljuttatta javaslataikat a város vezetéséhez, ebben szerepel először: „kéri az Egyesület, hogy a Város Tanácsa állítsa vissza a város eredeti címerét”.²²

A városi tanács végrehajtó bizottsága és a Hazafias Népfrent városi bizottsága, a Magyar Szocialista Munkáspárt Városi Bizottsága, a városban működő — akkor még „alternatívának” nevezett — politikai szervezetekkel, így a Magyar Demokrata Fórum, a Magyar Néppárt és a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt helyi szervezeteivel teljes egyetértésben javasolta „a tisztelt Tanácsnak a századunk elején, 1903-tól megváltozott és 1949-ig használt példaértékű címertani hagyományok szerinti városcímer visszaállítását”.²³

Az 1989. október 5-i tanácsülés előtt a régi-új városcímer bemutatják a Városi Televízióban és a városi újságban.²⁴

A tanácsülésen két kérdés vetődött fel. Az egyik, hogy miért nem a legrégebb címet szándékozik a város visszaállítani, hiszen a címer annál nemesebb, minél régebb. Nem vitatkozva ez utóbbi, egyébként helyes megállapítással, ismét fel kellett hívni a figyelmet arra, hogy a legrégebb címer önjogúlag felvett címer, s miután a városnak korábbi datálású címeradomány-leveléről a mai napig nincs tudomásunk, az 1903-as, belügyminiszteri rendelettel megállapított címet kell az első hivatalos címernek tekinteni. (Több olyan város is így jár el, melynek szintén nincs korábbi adománylevele.)

Másik kifogás a címerpajzs fölött látható aranykoronás, rostélyos sisakkal kapcsolatos, mondván ez a Batthyány-Strattman családra, Kanizsa egykori földesurára utalna, kik nem segítették elő a város fejlődését. Megint nem vitázva ez utóbbi megállapítás helyességével, a félelem valószínű onnan származik, hogy néhány földesúr címerének motívuma fellelhető a város jelképében. Ennek legjobb példája Keszthely, ahol a Festetics család címerének egyik eleme (a darumadár) megtalálható a városcímerben. Ezt az eljárást — mely nem egyszer előfordul — a heraldika oltalomcímernek nevezi.

Nagykanizsánál azonban szó sincs erről. A sisakon látható korona gyakran előfordul ilyen leveles oromdíszszel, az ún. „rangcím nélküli nemesi koronás” ábrázolásnál. Előkelőségre utaló díszítőelem — semmi több. A grófi — általában nem leveles koronaként ábrázolt — nyílt koronán kilenc látható oromdísz van. Ha ilyen lenne a sisakon, az jelenthetne utalást a grófi családra, így azonban semmiképpen. Ugyanakkor a címerábra kell, hogy meghatározó legyen és nem sisakdísz. Miután ezt elvethetjük, kizárhatjuk a Batthyány-Strattman családra való utalást is.

A válaszok után a tanácsülés egyhangúlag (42 szavazattal) javasolta az 1903-tól használt zászló és címer visszaállítását,²⁵ amit Kotnyek István nagykanizsai grafikus megtervezett, majd a Képző- és Iparművészeti Lektorátus szakvéleménye alapján a városi tanácsülés 1990. június 14-én elfogadott és tanácsrendeletben szabályozta a címer, valamint a zászló használatát.

Jegyzetek:

¹ BERTÉNYI Iván: Kis magyar címertan. (Gondolat Kiadó, Bp. 1983.) 94. p.

² Zalaegerszeg címer- és pecséthasználatairól

HOLUB József: Zalaegerszeg régi pecsétjei. (In: A Göcseji Múzeum Jubileumi Emlékkönyve. Zalaegerszeg, 1960. 206—213. p. Ebből a tanulmányból való az itteni hivatkozás is. (205. p.)

HALÁSZ Imre: Zala vármegye és székhelyének címere.

(In: A Dunántúl településtörténete V. 1900—1944. II. kötet, Veszprém, 1982. 524—532. p.)

HALÁSZ Imre: Zalaegerszeg régi címere. (A város feudális és kapitalista kori pecsétjei alapján. Levéltári Szemle, 32. évf. 1982. 2—3. szám. 415—422. p.)

HALÁSZ Imre: Zalaegerszeg mezőváros írásbelisége a Bach-korszakban.

- (Magyar Herald, Forrásközlő, család-történeti és címertani Évkönyv. No. 1. Budapest, 1984. 408—432. p.)
- HALÁSZ Imre: Zalaegerszeg mezőváros írásbelisége a XIX. század első felében. (Zalai Gyűjtemény 25. Zalaegerszeg, 1986. 173—185. p.)
- ³ BARBARITS Lajos: Nagykanizsa (Magyar városok monográfiája IV. Budapest, 1929.) 63. p.
- ⁴ DEGRÉ Alajos: Nagykanizsa önkormányzata a XVIII. században. (In: A nagykanizsai Thúry György Múzeum Jubileumi Emlékkönyve 1919—1969. Nagykanizsa, 1972. 103. p.)
- ⁵ Uo.
- ⁶ Uo. 107. p.
- ⁷ Uo.
- ⁸ Thúry György Múzeum Gyűjteménye (a továbbiakban TGYM.) H. 60. 12.1.
A 3,5 cm átmérőjű, kovácsoltvas, sárgaréz borítású tipárium körirata SIGILLUM PRIVILEGIATI OPPIDI CANISAE 1695.
TGYM.H. 60.13.1. leltári számmal található a pecsét kicsinyített mása (2,4 cm átmérővel), köriratán rövidítésekkel: SIGIL. NOTARIALE PRIVILEGIUM OPPIDI KANISAE 1695.
TGYM.H.58. 29.1. Körirata: +SGIL. PRIVILEGIUM OPPIDI CANISAE 1695.
- ⁹ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) irattára. Y1.I.350/1902. Ez valamennyi, a témánkkal kapcsolatos OL. számot feltüntet:
- 1853/1902.
648/1903.
1551/1903.
1774/1903.
588/1904.
- ¹⁰ Uo.
- ¹¹ TGYM. H. 71.14.2. Körirata: NAGY KANIZSAI VI—VII. KERÜLETI KÖZSÉGI BÍRÓSÁG. A sas két oldalán évszám: 1881.
H.71.14.5. Körirata: N.KANIZSAI VÁROSI PIACZI BIZTOS
H.60.6.1. Körirata: NAGY KANIZSA VÁROS FŐJEGYZŐJE
H.60.7.1. Körirata: NAGY és KIS KANIZSA VÁROSOK KÖZÖSSÉGI BIZOTTMÁNYA
H.71.14.3. Körirata: N.KANIZSAI SZÁLLÁS BIZTOSSÁG 1695.
H.71.14.1. Körirata: N.KANIZSAI VÁROSI TÖRVÉNYSZÉK 1695.
H.60.9.1. Körirata: KIS KANIZSA VÁROS PECSÉTJE 1868. A sas alatt: 1695.
H.60.11.1. Körirata: SZABADALMAS NAGY KANIZSA VÁROS PETSÉTTYE 1695.
- ¹² OL. iratok. 1774/1903.
- ¹³ Uo. 1551/1903.
- ¹⁴ Uo. 648/1903.
- ¹⁵ Nagykanizsa r.t. város szervezeti szabályrendelete. (Nagykanizsa, én.) I. rész. I. fejezet 3. . Itt jegyezzük meg, hogy a szabályrendelet 2. §-a a következőképpen adja meg a címerleírást: „A 71411/I.a.903.sz. Bm. határozattal megállapított címere a következő: Ezüsttel és vörössel vágott pajzs felső ezüst felében kiterjesztett szárnyú fekete sas, fejét jobbra fordítva, csőrében olajággal, balkarmában lefelé fordítva ezüst félholdat, a jobban kivont ezüst pallost tart, míg az alsó vörös mezőben zöld alapon természetes színű városbástya nyitott kapuval látható.
A pajzsra arany koronás rostélyos sisak van téve, melynek foszlányai mindkét felől vörös és ezüst színűek.”
A 4. pedig így szól: „A város színei: vörös-fehér.” Melléje a fehér szó után kézzel zárójelben odairva: ezüst. Továbbá: TGYM.H.71.14.6. Körirata: NAGYKANIZSA VÁROS RENDEZETT TANÁCSA 1902.
- ¹⁶ vö. 15. számú jegyzet.
- ¹⁷ BERTÉNYI. id. mű, 104. p.
- ¹⁸ Nagykanizsa Város Tanácsa jegyzőkönyve 1970. április 30-i üléséről.
- ¹⁹ Nagykanizsa Város Tanácsa jegyzőkönyve 1970. június 10-i üléséről. Itt mondok köszönetet dr. Fazekas Istvánnak, aki a tanácsülési jegyzőkönyvek vonatkozó részeinek másolatát rendelkezésemre bocsátotta.
- ²⁰ Magyar városok címerei (Bp. 1975.) 254. p.
- ²¹ Uo.
- ²² Nagykanizsa Városvédő Egyesülete irattára 30/89-es ikt. szám.
- ²³ Javaslat a város régi címerének és zászlajának visszaállítására. Előterjesztés a Városi Tanács 1989. október 5-i ülésére.
- ²⁴ A városcímer története. I. Kanizsa, 1989. november 17. A városcímer története. II. Kanizsa, 1989. november 24. Itt jegyezzük meg, hogy a címerrel korábban egy ismeretterjesztő cikk jelent meg Nagykanizsa város felszabadulás előtti címerei (Zalai Hírlap, 1984. május 5.) és egy tudományos igényű összefoglalás Nagykanizsa város címere és címerének megújulása címmel.
(Nagykanizsa Város Tanácsa 1985. évi Híradója, 17. évf. Nagykanizsa, 1985. 53—55. p.), — valamennyi e sorok írójától —, a cikkek azonban még nem tartalmazták az Országos Levéltárban végzett, és az 1990. december 1-én, a Nagykanizsa viszfoglalásának 300. évfordulójára rendezett konferencián elhangzott kutatás eredményét, mely ennek a város címertörténetét a teljességre törekvően tárgyaló tanulmány első változata volt.
- ²⁵ Nagykanizsa Város Tanácsülési jegyzőkönyve, 1989. október 5.
- ²⁶ Nagykanizsa Város Tanácsülési jegyzőkönyve, 1990. június 14.

1. kép
A legrégebbi címerábrázolás
Tipárium

2. kép
A legrégebbi címerábrázolás
Pecsétlenyomat

Köriat: SIGILLUM PRIVILEGIATI OPPIDI CANISAE 1695

3. kép
Nagykanizsa jegyzőjének pecsétje
Tipárium
Köriat: SIGILL./LUM/ NOTARIALE
PRIVILEGIATI OPPIDI KANISAE 1695

4. kép
Pecsétlenyomat
Köriat: KIS KANIZSA VÁROS
PECSÉTJE 1868

5. kép
Köriat: NAGY ÉS KIS KANIZSA
VÁROSOK KÖZÖSÜGYI
BIZOTTMÁNYA

6. kép
Köriat: NAGY KANIZSA
VÁROS FŐJEGYZŐJE

7. kép
Körirat: N /AGY/.KANIZSAI
VÁROSI PIACZI BIZTOS

8. kép
Körirat: N /AGY/.KANIZSAI
VÁROSI TÖRVÉNSZÉK
1695

9. kép
Körirat: N /AGY/.KANIZSAI SZÁLLÁS
BIZTOSSÁG 1695

10. kép
Körirat: NAGY KANIZSAI VI-VII.
KERÜLETI KÖZSÉGI
BÍRÓSÁG 1881

11. kép
A város 1903 és 1949 között, majd 1990-től használt
címere

12. kép
A szocialista város címer

Készült:
Nagykanizsa Város Önkormányzata,
a Magyar Hitel Bank Rt. Nagykanizsai Igazgatósága
és a Pécsi Akadémiai Bizottság támogatásával

Közlemények

Bondár Mária, régész (MTA Régészeti Intézete, Budapest)

Szőke Béla Miklós, régész (MTA Régészeti Intézete, Budapest)

Bogyay Tamás, művészettörténész (D—8000 München 70, Gaißacher Str. 23.)

Molnár László, (H—8956 Páka, Ifjúsági u. 18.)

Kostyál László, művészettörténész (Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg)

Kunics Zsuzsa, történész (Thúry György Múzeum, Nagykanizsa)

Rózsa Miklós, (H—8800 Nagykanizsa, Rózsa u. 2. b.)

Kerecsényi Edit, néprajzkutató (Thúry György Múzeum, Nagykanizsa)

Bondár Mária:

Korabronzkori kocsimodell Börzöncéről*

1988-ban az Országos Tudományos Kutatási Alapból finanszírozott településkutató program keretében ásátást kezdtünk Börzönce — Temetői dűlő (Zala m.) lelőhelyen. A topográfiai terepbejáráson felfedezett településen (HORVÁTH L. terepbejárása 1979.) a Somogyvár — Vinkovci kultúra népe lakóhelyének maradványait tártuk fel három szezón alatt.

Lelőhelyünk Nagykanizsa és Zalaegerszeg között kb. félúton lévő, mintegy 140 lakosú, festői szépségű kis település határában egy hosszan elnyúló, csónak alakú, 5,5 km hosszú, 1,4 km széles, kb. 80 m magas domb déli lejtőjén helyezkedik el (1. kép). A dombot egy mélyút szeli ketté, amelyet rendszeresen dózerolnak. A mélyút metszetében jól kivehetők a megbolygatott gödrök. A szántásban megfigyelhető, hogy a domb tetején Árpád-kori, déli lejtőjén, a mélyút mindkét oldalát magába foglalóan nagy kiterjedésű, korabronzkori telep van.

A három szezónban végzett ásátás során eddig 410 m²-t tártunk fel. Ez az egykori telep teljes nagyságának csak töredéke. Eddig 15 korabronzkori és 2 Árpád-kori objektumot bontottunk ki. A település szerkezetére a feltárt terület nagysága miatt még nem tudunk következtetni, megállapítható viszont, hogy a gazdag leletanyagot tartalmazó gödrök a domb alján helyezkednek el, egymástól kb. 20—30 m távolságra.

Munkánk során szeméttel kitöltött mélyebb, illetve kevés leletanyagot tartalmazó sekélyebb munkagödröket tártunk fel.

1989-ben egy agyag kocsimodell töredékét találtuk meg az ún. J gödörben. A gödör méhkas alakú, ovális szájú, kb. 150—180 cm átmérőjű, 120 cm mély objektum volt, betöltése zsiros — fekete, paticsos volt (2. kép). Háztartási hulladékkal, használatra már alkalmatlan tárgyakkal és kevés állatcsonttal töltődött be. Esetleges különleges rendelkezésére semmi nem utalt. A gödörben talált leletek a korabronzkori Somogyvár — Vinkovci kultúra jellegzetes kerámiaművességének emlékei: kavicsos soványítású, durva seprőzészű fazekak; éles törésvonalú tálak; ujjbenyomkodásos bordával díszített tárolóedények; jellegzetes egyfűlű korsók maradványai voltak (3. kép). A gödörből

előkerült még egy mészbetéttel kitöltött, belső díszes tál töredéke (4. kép), egy erősen kopott felületű, kissé deformálódott kör alakú kocsikerék (4. kép 6), két másiknak töredéke (4. kép 3, 5. kép 5), egy kettős kúpos alakú, három helyen egymás melletti három-három rovátkával díszített orsógomb (4. kép 4), egy henger alakú, rossz kidolgozású, függőlegesen átfúrt agyagnehezék (4. kép 5), egy kis bikaszobor (4. kép 2) és két karcolt díszű edénytöredék¹ (4. kép 7—8).

A gödörben talált legérdekesebb lelet a kocsimodell töredéke volt: lekerekített sarkú, szabálytalan négyszög alakú, erősen kopott felületű, elnagyolt kidolgozású kocsiszobor alsó része, az ún. kocsiszekrény maradványa volt (5. kép). Hossza 5,4 cm, szélessége 3,9 illetve 3,2 cm, a töredék magassága 1,6 cm. Két rövidebb oldala alatt a tengelyek helyét hosszanti átfúrás jelzi. A kocsiszekrény alja eléggé aszimmetrikus, bár a tengelyek helye azonos magasságban van. A koci alsó részének ferdesége azt sugallja, hogy az első és hátsó kerekek mérete egymástól eltérő volt. Ennek minden bizonnyal statikai okai lehettek. A megmaradt töredék egyik hosszanti és egyik rövidebb oldalán nem folyamatos, bekarcolt vízszintes vonal van (5. kép 1). A modellen semmi nem utal a valóságban használt, a kocsiszobor mintájául szolgált szekér eredeti anyagára. Ugyancsak hiányzik a kocsihúzó rúd jelzése is. A kis kocsimodell különösebb összefüggés nélkül került elő a gödör aljáról. Az objektumból előkerült három kocsikerék-maradvány közül az egyik arányai alapján lehetett a kocsimodell kereke, így a rekonstrukciónál ezt is felhasználtuk (5. kép 5).

***

A kárpát-medencei modelleket és kocsira utaló maradványokat Bóna I. gyűjtötte össze (BÓNA AAH. 1960). A későbronzkortól a koravaskorig terjedő időszak kocsijait sorra véve a szerző elemzi a kocsik kialakulásának és Kárpát-medencébe kerülésének problémáit. Bóna fejlődési sort állít fel a kocsitípusok között (6. kép). Eszerint az ún. budakalászi típusú koci a rövid, nehéz szekereket tes-

tesíti meg, amelyek a rézkorban és a korai bronzkorban voltak használatban (Uott 89.). Ez a típus fejlődött át a szerző szerint Erdély területén az ún. középső bronzkori típusba, amit a novaji példány jelenít meg.² Bóna nagy jelentőséget tulajdonított a kocsikerekeknek, mint a kocsik meglétét bizonyító, korábban általában tévesen kezelt (orsógomb, napkorong, mécses fedő stb.) leleteknek. Összegyűjtötte a tömör fakerekek agyagból készített megfelelőit. Leleghelykataszterében a korai bronzkorból 12, a középső bronzkorból 41 leleghelyről, a későbbi korszakokból további 20 helyről gyűjtött kocsikerekeket. A felsorolásban szereplő 73 leleghelyből mindössze 9 azoknak a száma, ahol kocsimodell vagy annak töredéke került elő (BÓNA 1960. fig. 7).

Bóna gyűjtését 1968-ban megjelent könyvében Kalicz N. egészíti ki egy díszített kocsimodell töredékkel Alsóvadász—Várdomb leleghelyről (8. kép 2), a hatvani kultúra telepéről (KALICZ 1968, 154, Taf. CXIII. 8). Véleménye szerint ez a modell is összekötő kapocs a hatvani és gyulavarsándi kultúra között.

A romániai kocsimodelleket és kocsikra utaló maradványokat G. Bichir gyűjtötte össze (BICHIR 1964). Leleghelykataszterében 48 leleghelyről említ kocsikerekeket a Gumelnita kultúrától a Vattina korszakig (Uott 80—81, fig. 8). Részletesen elemzi az ottományi kultúra eredetét, kapcsolatát az előzménynek tekinthető Glina III — Schneckenberg kultúrával. Foglalkozik a kocsi Romániába kerülésének útvonalával is. Bár néhány ponton vitatja Bóna elemzéseit, vele ért egyet abban, hogy Románia területére is a Közel-Keletről balkáni közvetítéssel jutottak el a tömör, négykerekű kocsik. Arra a végkövetkeztetésre jut, hogy az Al-Duna és középső Duna-vidékre egyidőben és egyazon területről érkezhettek a kocsik (Uott 84).

1975-ben megjelent munkájában az Ordentlich—Chidioşan szerzőpáros további kocsimodelleket közöl Románia területéről (ORDENTLICH—CHIDIOŞAN 1975). Az ottományi II. időszakból a Salacea (Szalacs) leleghelyű darab még erősen emlékeztet a Börzöncén talált kocsimadványra (Uott pl. III. 1—4).

A hazai kocsik arzenálját egy újabb modell gazdagítja. 1972-ben Szigetszentmártonban csontvázas sírokat talált egy helyi lakos. A leletbejelentést regisztráló Kemenczei T. az 1. számú csontvázas sír mellékleteként említi az agyag kocsimodellt és a vele együtt talált kétosztású tálat (KEMENCZEI 1973. 17). A leleteket feldolgozó Kalicz N. szerint ez a kocsimodell a budakalászi kocsiedény pontos analógiája, mindkettő a temetkezéssel kapcsolatos kultikus tartalmú tárgy (8. kép 1 a, b). A budakalászi önálló sírba tették, míg a szigetszentmártoni egy zsugorított csontvázas sír melléklete volt. Kalicz N. behatóan foglalkozott a kocsinak a badeni kultúrában való megjelenésével, származásával. Nagyon valószínűnek tartja, hogy a kocsi a Balkánon át Anatóliából került a Kárpát-medencébe, nem zárja ki azonban a sztyepei közvetítés lehetőségét sem (KALICZ 1976).

cébe, nem zárja ki azonban a sztyepei közvetítés lehetőségét sem (KALICZ 1976).

Az őskori kocsi funkciójával, szerkezeti sajátosságai-
val, a kocsimodellek eredetkérdésével Mesterházy K. foglalkozott behatóan a Pocsaj—Leányvár leleghelyen (8. kép 4 a, b) talált kocsimodell apropóján (MESTERHÁZY 1976). Munkájában elsősorban a kocsi funkciója szempontjából vizsgálja a problémát. Részletesen elemzi a kocsi különböző részeit, a tengely, a kerekek és a kocsiszekrény közötti technikai összefüggéseket. Foglalkozik a kocsik fajtájával, a vontatás kérdésével. Elemzi az őskori szekerek eredetével kapcsolatos véleményeket, értelmezni próbálja a díszített darabok jelképrendszerét, kultikus mivoltát.

1977-ben Němejcová—Pavúková—Bárta szerzőpáros szarvasmarhákkal vontatott, stilizált kocsimodellt közöl a boherázi csoport telepéről, Radošina leleghelyről (7. kép 1 a, b), az ilyen típusú, kerék nélküli kocsiedények analógiái Mezopotámiában található meg. (PAVÚKOVÁ—BÁRTA 1977).

Hasonló kocsiedényt közöl Boglárlelléről Ecsedy I. (ECSEDY 1982. 8. kép), amelyről azonban a kocsit húzó szarvasmarhák valószínűleg letörték (7. kép 2). A lelet feldolgozása kapcsán a szerző röviden érinti a kocsi Kárpát-medencébe kerülésének lehetséges útvonalát, itteni legkorábbi megjelenésének valószínűsíthető idejét (UOTT 25).

Az elmúlt néhány évben elsősorban S. Piggott és A. Häusler foglalkozott mélyrehatóan a kocsikkal, kocsibrázolásokkal kapcsolatos problémákkal. Mindketten több jelentős munkában elemezték a kocsik kialakulásának helyét és idejét, vizsgálták a szekerek fajtáit, Európába kerülésének módját és lehetséges útvonalát, a kocsibrázolások jelentését, kultikus tartalmát.

Piggott a kocsi kialakulási helyül Mezopotámiát jelöli meg, Európába kerülését a dél-országi sztyepek felől az indoeurópai törzsek mozgásával összefüggő népmozgásokkal hozza kapcsolatba (PIGGOTT 1979, 1983, 1987).

Häusler munkáiban elsősorban a gödörsíros kurgánok népéhez köthető kocsikat vizsgálja, s elemzi a kocsikat is tartalmazó kurgántemetkezéseket, amelyeket nagy számban találtak az észak Pontus vidékén (HÄUSLER 1981, 1984). Az itt talált kocsikat és kocsibrázolásokat — Piggottal ellentétben — nem tartja levezethetőnek az előázsiai és transzkaukázusi szekerekből. A közép- és nyugat-európai kocsikat sem tartja sztyepei eredetűnek, s nem népmozgásokkal magyarázza megjelenésüket, hanem az európai helyi fejlődés lehetőségét veti fel ezzel kapcsolatban (HÄUSLER 1978, 1981). (A téma részletes kutatástörténeti áttekintését ld. HÄUSLER 1985).

Legutóbb Máthé M. közölt Berettyóújfalú—Herpályról egy díszítetlen kocsimodellt (8. kép 3), amelyet a korabronzkori hatvani—ottományi kultúrkörbe keltezett. (MÁTHÉ 1984. fig. 6.1 és 1986. Taf. VI. 1).

Máthé M. Polgár—Kenderföldek—Kiscsősshalom lelőhelyről is említ egy későhatvani kocsimodellt. (MÁTHÉ, Rég. Füzet. Ser. I. 43/1991. 13. o.)

***

Jelen dolgozatunkban két újabb darabbal szeretnénk gyarapítani a kocsimodellek számát.

A Pilismarót—Basaharcon Torma I. által feltárt bolerázi temető 445. sírjából került elő egy díszítetlen, felcsúcsosodó sarkú, négyzetes edényke, amely feltételezésünk szerint szintén kocsibrázolás (7. kép 3). Felcsúcsosodó sarkai, összeszűkülő felsőrésze ugyan eltér a korábbi ismert modelljeitől, mégsem zárható ki azonban, hogy kocsibrázolás, a Kárpát-medencéből eddig modell formájában hiányzó másik típus, az ún. echós szekér megformálása lehetett. Felcsúcsosodó sarkai ez esetben véleményünk szerint a szekeret borító ponyva tartórúdjaikat jeleznek. A basaharcitól szerkezetében eltérő típusú, de ponyvával borított echós szekérmodellek a Közel-Keletről is ismertek (LITTAUER—CROUWEL 1974. fig. 1). (A leletanyag közlési jogának átengedéséért ezúton is köszönetet mondok az ásatónak, Torma Istvánnak).

A kocsibrázolások sorában a legújabb darab a Börzöncén előkerült kocsimodell (5. kép), amely pillanatnyilag az egyetlen ismert kocsiszobor a korabronzkori Somogyvár—Vinkovci kultúrából. A börzöncei darab tömör, egyszerű kivitelű, díszítetlen megformálása faszekér megmintázását tételezi fel, amely tengellyel együtt forgó tömör fakerekeivel a nehéz szekerek kategóriájába sorolható. A kerekeknek a tengelyhez való rögzítésére a kerekek kúpszerű kiképzése utal. A kocsimaradványon nem található semmilyen jelzés, amely a vontatás módjára engedne következtetni. Feltehetően szarvasmarha húzta az eredeti szekeret, ahogy ez a nehéz szekerek kategóriájában általános volt. Bár mozgása a kerékkel együtt forgó tengely miatt nehézkes volt, fordulásához, irányváltatásához sok hely kellett, mégis megkönnyítette használóinak mindennapi életét a közlekedésben és a szállításban egyaránt.

A kocsik kialakulásával kapcsolatban az általánosan elfogadott nézet a közel-keleti eredeztetés (Mezopotámia, Szíria, Anatólia), mert erről a területről ismertek mennyiségileg a legtöbb és időben a legkorábbi ábrázolások és különböző anyagból készített modellek.

A kocsik Európába kerülésének útvonalát illetően már nem ilyen egységesek a vélemények. Lényegében három útvonal jöhet szóba: 1. a Fekete-tenger északi részén levő sztyeppe vidékről, 2. a Balkán-félsziget felől, 3. a Mediterrán és Itália közvetítésével került volna a kocsik Európába.

***

Kocsimodellünk legközelebbi analógiáját Romániában, a Glina III—Schneckenberg kultúrában találtuk meg Cuculata (Kucsuláta) lelőhelyen (BICHIR 1964. fig. 1, PETRESCU—DIMBOVIȚA 1974. fig. 2). Ennek a darabnak is hasonló a kivitele, a kocsiszekrény és tengelyek kiképzése. Bichir a kucsuláti modellt a legkorábbi romániai kocsimodellnek tartja, amelyet a Schneckenberg A. időszakra keltez (BICHIR 1964. 71). (9. kép 1). Későbbi időszakból közöl egy másik kocsiszobrot Otomani—Cetatuie (Ottomány) lelőhelyről (Uott fig. 2.1). Ez is díszítetlen, négyzetes kocsiszekrény maradványa, a tengelyek helyének jelzésével, tömör kerekekkel (9. kép 2). Ezt a modellt az ottományi kultúra I. fázisára datálja (Uott 72). Az ottományi kultúra II. fázisából származó szalacsi példány is még ezt az egyszerű kivitelű szekeret mintázza meg (ORDENTLICH—CHIDIOȘAN 1975. fig. 3). (9. kép 3).

A későbbi időszakból Podei—Lechința de Mures lelőhelyről a Wietenberg-kultúrából közöl Bichir állatfejben végződő kocsimodell töredéket (BICHIR 1964. fig. 4/3).

Az utóbbi évek irodalmából érdekes módon Jugoszláviából csak a későbronzkorból találtunk a témát érintő irodalmat (MARKOVIĆ 1988). Tekintve, hogy Romániában a Glina III—Schneckenberg kultúrában, valamint a hazai Somogyvár—Vinkovci anyagban is létezik az agyagból megformált kocsimodellje, logikus a feltételezés, hogy a Vinkovci kultúra törzsterületén is léteznie kellett valamilyen formában. Sajnos, a jugoszláv kutatás leletközlési hiányosságai e témában is érezhetők, így a jelenlegi hiányt elsősorban a közölt leletek hiányával magyarázzuk.

***

A kocsikkal foglalkozó irodalomban tallózva megállapíthatjuk, hogy az utóbbi évtizedekben öröndetesen gyarapodott az őskori kocsiszobrok száma. Jelen munkánkban nem vettük sorra a kocsikerekek lelőhelyeit, amelyeknek száma szintén gyarapodott az elmúlt években, elsősorban a korai és középső bronzkorból.

Célunk a gyors közléssel a börzöncei kocsik helyének és jelentőségének meghatározása volt. Egyúttal szeretnénk volna a kutatás figyelmét ráirányítani a múzeumokban lapangható, még közöletlen anyagok ilyen szempontú átvizsgálására is.

A börzöncei kocsimodell jelentőségét elsősorban abban látjuk, hogy jelenleg ez a legkorábbi bronzkori kocsiszobor hazánk területéről, az eddig hiányzó láncszem a későréz- és középső bronzkor között.

A kocsimodellek a különleges tárgyak kategóriájába tartoznak, s mint ilyenek, a kultikus funkciókkal is gyakran összefüggésbe hozhatók. Véleményünk szerint a börzöncei modell nem sorolható a kultikus tartalmú tárgyak körébe. Egyszerű kivitele, a település egyik személgödéből való előkerülése, valamint az a tény, hogy ugyanabból a gödörből még három másik, különböző méretű kocsike-

rék került elő, arra enged következtetni, hogy itt semmiképpen sem kultikus tárgyról, hanem a mindennapi élet egyszerű és természetes velejárójáról, egy szállító és közlekedési eszközzel van szó, amely — horribile dictu — gyerekjátékként is előfordulhatott a telepen. A börszöncei kocsimodell előkerülési körülménye is amellet szól, hogy ezek az ábrázolások nem szükségszerűen voltak kultikus tartalmúak.

A börszöncei kocsimodell közlésével újabb adattal kívántunk hozzájárulni a korabronzkori kocsik elterjedési térképének megrajzolásához. Leletünk jelentőségét fentiek túl növeli még az is, hogy hiteles körülmények között, „in situ” került elő; a kocsimoddell egy gödörből szár-

mazik egy valószínűleg hozzá tartozó kerék töredéke, valamint két másik kerék, ezzel is bizonyítva összetartozásukat. Leletünk szervesen illeszkedik abba a fejlődési sorba, amely a bolerázi csoporttól nyomon követhető a Kárpát-medencében is.

A börszöncei modell önmagában kevés ahhoz, hogy a kocsik európai elterjedésének útvonalát illetően határozottan állást foglaljunk egyik vagy másik vélemény mellett, annyit azonban megkockáztatunk, hogy a legújabb bulgáriai okkersíros temetkezések közlésének ismeretében (PANAJOTOV—DERGAČOV 1984) a dél-orosz sztyepéknél valószínűbb útvonalnak tűnik a Balkán felőli elterjedés.

Irodalom:

- BICHIR 1964 G. BICHIR, Autour du problème des plus anciens modèles de chariots découverts en Roumanie. *Dacia* 8 (1964) 67—86.
- BÓNA 1960 I. BÓNA, Clay Models of Bronze Age Wagons and Wheels in the Middle Danube Basin. *Acta ArchHung* 12 (1960) 83—111.
- ECSEDY 1982 I. ECSEDY, Későbronzkori leletek Boglárlelléről. *ComArchHung* 1982. 15—26.
- HÄUSLER 1978 A. HÄUSLER, Migration oder autochthone Entwicklung? *EAZ* 19(1978) 243—256.
- HÄUSLER 1981 A. HÄUSLER, Zu ältesten Geschichte von Rad und Wagen im nordpontischen Raum. *EAZ* 22(1981) 581—647.
- HÄUSLER 1984 A. HÄUSLER, Neue Belege zur Geschichte von Rad und Wagen in nordpontischen Raum. *EAZ* 24 (1984) 629—68.
- HÄUSLER 1985 A. HÄUSLER, Die Anfänge von Rad und Wagen in der Kulturgeschichte Europas. Produktivkräfte und Produktionverhältnisse. Berlin, 1985, 121—133.
- KALICZ 1968 N. KALICZ, Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Bp. 1968, 202 old. (*ArchHung* 45).
- KALICZ 1976 N. KALICZ, Ein neues kupferzeitliches Wagenmodell aus der Umgebung von Budapest. *Festschrift für R. Pittioni...* Wien 1976, 189—202.
- KEMENCZEI 1973 T. KEMENCZEI, *RégFüz* Ser. I. 26. (1973).
- KOVÁCS 1977 T. KOVÁCS, A bronzkor Magyarországon. Bp. 1977, 100 old. (*Hereditas*).
- KOVÁCS 1984 T. KOVÁCS, Die Füzesabony-Kultur. In: *Kulturen die Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Beograd 1984, 235—256.
- LITTAUER—CROUWEL 1974 M. LITTAUER—J. CROUWEL, Terracotta Models as Evidence for Vehicle with Tilts in the Ancient Near East. *PPS* 40 (1974) 20—36.
- MARKOVIĆ 1988 Z. MARKOVIĆ, Model kotača iz Miklinovca kod Koprivnice. *Muzejski Vjesnik* 12 (1988) 21—23.
- MÁTHÉ 1984 M. MÁTHÉ, Preliminary Report on the 1977—1982. Excavations at the Neolithic and Bronze Age settlement of Berettyóújfalú—Herpály. *Acta ArchHung* 36 (1984) 137—159.
- MÁTHÉ 1986 M. MÁTHÉ, Ásatások Berettyóújfalú—Herpály neolitikus és bronzkori tell településén 1977—1982 között. *A Bihari MÉ* 4—5 (1986) 129—149.
- MESTERHÁZY 1976 K. MESTERHÁZY, Agyag kocsimodell Pocsajról. *ArchÉrt* 103 (1976) 223—229.
- NĚMEJCOVÁ—PAVÚKOVÁ—BÁRTA 1977 V. NĚMEJCOVÁ—PAVÚKOVÁ—J. BÁRTA, Äneolithische Siedlung der Boleraz Gruppe in Radošina. *SlovArch* 25 (1977) 433—448.
- ORDENTLICH—CHIDIOȘAN 1975 I. ORDENTLICH—N. CHIDIOȘAN, Carucionare miniatură din lut apartinând culturii Otomai (Epoca bronzului) de pe teritoriul României. *Crisia* 1975. 27—44.
- PANAJOTOV—DERGAČOV 1984 I. PANAJOTOV—V. DERGAČOV, Die Ockergrabkultur in Bulgarien. *StudPrachist* 7 (1984) 99—116.
- PETRESCU—DIMBOVIȚA 1974 M. PETRESCU—DIMBOVIȚA, La civilisation Glina III — Schneckenberg à la lumière de nouvelles recherches. *PreistAlp* 10 (1974) 227—289.
- PIGGOTT 1979 S. PIGGOTT, The First Wagons and Carts: Twenty-Five years later. *BInstA London* 16 (1979) 3—17.
- PIGGOTT 1983 S. PIGGOTT, The Earliest Wheeled Transport. From the Atlantic Coa to the Caspian Sea. London 1983, 272 old.
- PIGGOTT 1987 S. PIGGOTT, Az európai civilizáció kezdetei. Bp. 1987, old.

Jegyzetek:

* Azonos M. Bondár: Das frühbronzezeitliche Wagenmodell von Börzönce. Com Arc Hung 1990. 77–91. o. megjelent tanulmányal.

¹ A leletanyag részletes leírását lásd a függelékben.

² Az újabb kutatások a meander mitívum megjelenését korábban keltezik, így a novaji kocsimodell a későfüzesabonyi népcsoporttal köthető, akikhez Erdélyből a késői Wietenberg kultúrkörből került ez a darab importként (KOVÁCS 1984, 240–241).

Függelék:

Börzönce — Temetői dűlő, J gödör leletei

FEDŐ(?): téglavörös színű, kopott felületű, vízszintesre vágott, széles peremű, tömör, hengeres fogantyújú, díszítetlen fedő(?). Ragasztott, kiegészített. Szá: 8,2; fá: 5,0; m: 2,8 cm (3. kép 1).

KORSÓ: sötétszürke, csillámos kavicssal soványított, rövid, hengeres nyakú, ívelt hasú, fordított csonkakúpos aljú, gömbölyded korszó, peremből induló rövid füllel. Füle és testének egy része kiegészítés. Szá: 8,5; fá: 5,5; m: 10,5 cm (3. kép 2).

KORSÓ: sötétszürke, csillámos anyaggal soványított, kissé ívelt, hosszú, hengeres nyakú, kettős kúpos testű korszó, peremből induló keskeny szalagfüllel. Füle, fenéke és testének egy része kiegészítés. Szá: 9,0; fá: 9,5; m: 17,5 cm (3. kép 3).

BÖGRE: szürkés vörös színű, kopott felületű, kissé ívelt, hengeres nyakú, kettős kúpos testű, „nehéz” bögre, peremből induló füllel. Vállát bemélyített vízszintes vonal hangsúlyozza. Ép. szá: 7,5; fá: 8,0; m: 11,0 cm (3. kép 4).

KORSÓ: sötétszürke, kavicsos soványítású, kissé ívelt, hosszú, hengeres nyakú, kettős kúpos testű korszó, peremből induló füllel. Vállán bekarcolt vízszintes vonal fut körbe. Nyakának egy része és füle kiegészítés. sz: 10,5; fá: 8,0; m: 18,5 cm. (3. kép 5).

FAZÉK: vörös barna, rövid, hengeres nyakú, nyújtott kettős kúpos testű fazék, hasán a vizes agyagra ferdén felvitt, erőteljes, seprűzéshez hasonló díszítéssel. Erősen kiegészített. (A kiegészítés miatt az edény teste is aszimmetrikus.) Szá: 12,5; fá: 11,0; m: 23,5 cm (3. kép 6).

TÁLTÖREDÉK: szürkés-fekete, vastag falú, széles szájú, gömbszelet alakú, külső és belső oldalán díszített tál töredékei. Külső oldalán a vállon körbefutó, bemélyített, vékony vonaldíszítés, alatta ferde, valószínűleg háromszögeket alkotó, erőteljes bemélyítések, ezekben mészbetét maradványa. A tál vállán egy helyen kerek, átfúratlan bütyökfogó. Kissé befelé lejtő peremén szakaszokban elhelyezett, függőlegesen benyomkodott, mészbetéttel kitöltött pontok díszítik. Belső oldalán háromsoros, körbefutó párhuzamos vonalköteg keretezi a díszítést. Ebből szintén három vonalköteges sávok futnak az edény belseje felé, több mezőre osztva a tál belső felületét. Az egyik mezőben háromszögbe rendezett, kisebb, vonalkázott díszítésű háromszögek és üres négyszögek váltakozása adja a mintát. Az ilyen díszített mező mellett másik terület üres, majd ismét díszített mező következik, amelyet vonalkázott háromszögek és üres területek kombinálásával alakítottak ki. A vonalkázott és pontozott díszeket mészbetét tölti ki. A tál teljes belső díszítése a töredék nyújtotta információk alapján nem lehetséges. Átm: kb. 18 cm; tör. m: 3,0 cm (4. kép 1).

ÁLLATSZOBROCSKA: sötétszürke, csillámos kavicssal soványított agyagból készült, töredékes állatszobor. Két mellső lába

és szarvai letörtek. Hátsó lábai a testéből kicsit kiemelkedően a farkával együtt ívelt, tömör háromszöget alkotnak, a lábakat alig jelezték. H: 3,2; m: 1,9 cm (4. kép 2).

KOCSIKERÉK: világosbarna, erősen kopott felületű, erősen deformálódott, kettős kúpos testű, vékony agyag kocsikerék. Átm: 4,5; m: 1,7 cm (4. kép 3).

ORSÓGOMB: sötétszürke, kavicsos soványítású, kettős kúpos testű orsógomb függőleges átfúrással, karimáján három helyen egymás melletti három-három függőleges rovátka. M: 2,6; átm: 4,5 cm (4. kép 4).

SZÖVŐSZÉKNEHEZÉK TÖREDÉKE: fordított csonkakúpos testű, vörös barna, kopott felületű, kavicssal és kagylóhéjjal soványított, agyagból készített, függőlegesen átfúrt nehezék alsó részének töredéke. Átm: 7,4; tör. m: 6,1 cm (4. kép 5).

KOCSIKERÉK TÖREDÉKE: világosbarna, erősen kopott felületű kocsikerék töredéke az átfúrási helyével. 3,5x2,3 cm (4. kép 6).

TALPAS TÁL (?) TÖREDÉKE: sötétszürke, csillámos kavicssal soványított, kopott felületű, kívül-belül díszített edény oldaltöredéke. Külső oldalán hullámvonalban bepontoszott pontsor, alatta bekarcolt, folyamatos, fordított V minta. Belső oldalán több ívelten bekarcolt vonal indítása. (A kisméretű töredékhez nem találunk pontos analógiát, így csak feltételezzük, hogy egy talpas tálnak a talp indításához közeli töredékről lehet szó.) (4. kép 7).

TÁLTÖREDÉK (?): vörös barna, csillámos kavicssal soványított, erősen kopott felületű tál (?) oldaltöredéke, belső oldalán függőlegesen és ferdén bekarcolt vonalkázással díszítve. A töredék díszítéséből a tál belső díszítésének teljes motívumrendszere nem rajzolható meg. 2,7x5,1 cm (4. kép 8).

A gödörből fentiekén kívül nagy számú edénytöredék került még elő, amelyekből azonban nem lehetett további edényeket kiegészíteni.

***

A Somogyvár—Vinkovci kultúra kevés hiteles telepének számát gyarapítja Börzönce — Temetői dűlő, amely az eddigi három ásatási szezon alatti eredmények alapján kiemelkedő jelentőségűnek tekinthető az új típusokat is eredményező, jól rekonstruálható, nagy számú edénykészlet, az egycdülálló állatplasztika, a kocsiszobor és a ritkaságszámba menő agyag öntőminta miatt. A lelőhely jelentősége miatt az ásatást folytatni kívánjuk, így a leletanyag teljes feldolgozása csak az ásatás lezárása után várható.

Das frühbronzezeitliche Wagenmodell von Börzönce

1988 begann die Verfasserin eine Ausgrabung auf dem Fundort Börzönce — Temetői dűlő (Friedhofsflur), der bei den früheren topographischen Geländebegehungen entdeckt wurde, im Rahmen des im Komitat Zala durchgeführten Siedlungsforschungsprogrammes von OTKA. In den bisherigen drei Ausgrabungssaisons wurde eine 410 m² große Fläche der Siedlung der frühbronzezeitlichen Somogyvár—Vinkovci—Kultur freigelegt (Abb. 1).

Es wurden 15 frühbronzezeitliche und zwei árpádenzeitliche Gruben erschlossen.

1989 kam das Bruchstück eines tönernen Wagenmodells in der sog. Grube J (Abb. 5) zum Vorschein. Die Grube war mit Haushaltsabfall, unbrauchbaren Gegenständen und wenigen Tierknochen ausgefüllt. Auf eine vermutete besondere Funktion wies nichts hin. Das in der Vergesellschaftung des Wagenmodells vorgekommene Keramikmaterial vertritt die charakteristische Keramikunst der Somogyvár—Vinkovci—Kultur (Abb. 3—4; die Beschreibung s. im Anhang!).

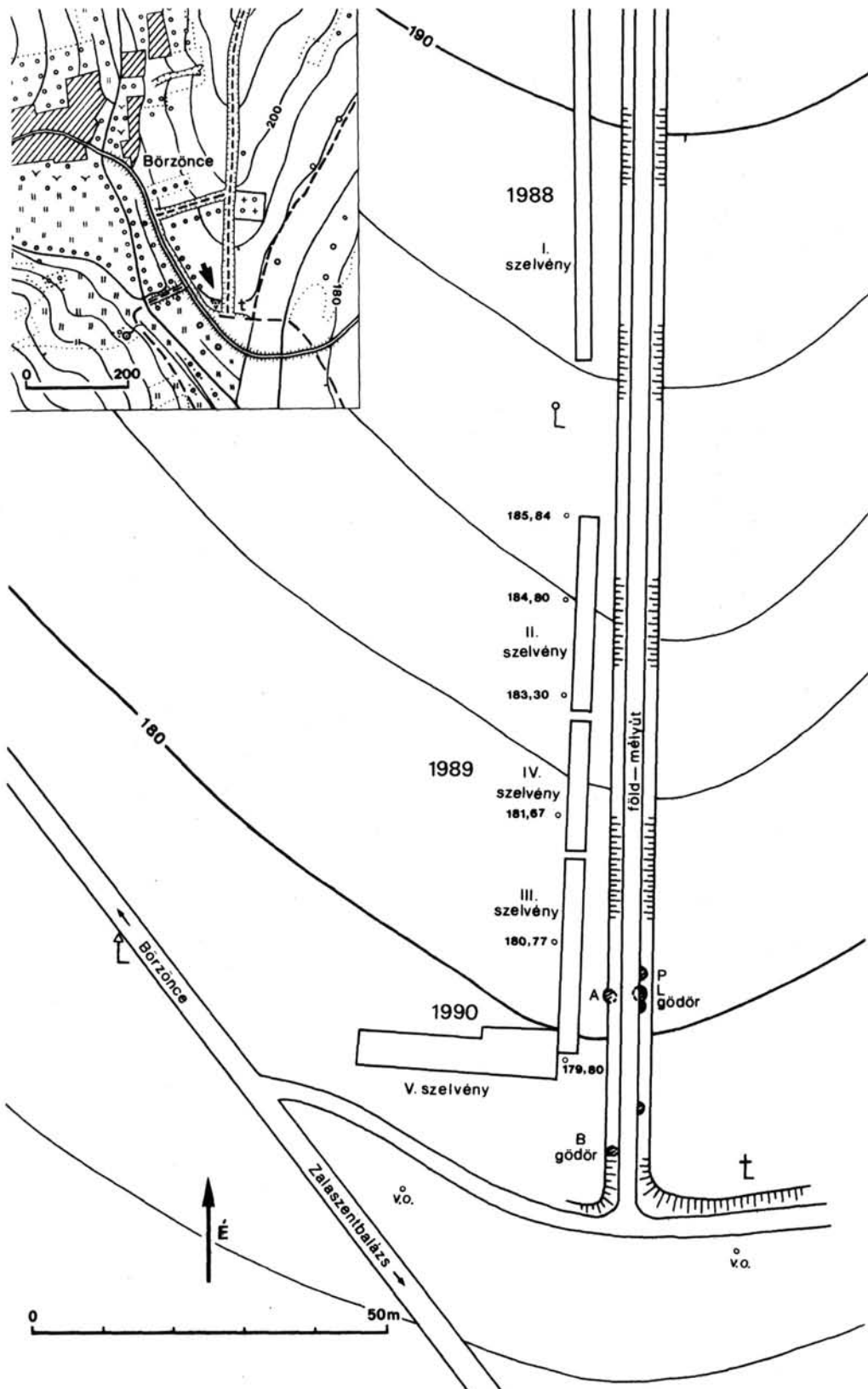
In Beziehung mit der Analyse des Wagenmodells wurden die im Karpatenbecken gefundenen und publizierten Modelle von der Spätkupferzeit bis zur Mittelbronzezeit von der Verfasserin aufgesammelt.

Seit der Erscheinung der zusammenfassenden Studie von István Bóna im Jahre 1960 (Abb. 6) wurden elf neue Exemplare aus dem erwähnten Zeitabschnitt bekannt (Abb. 7—9).

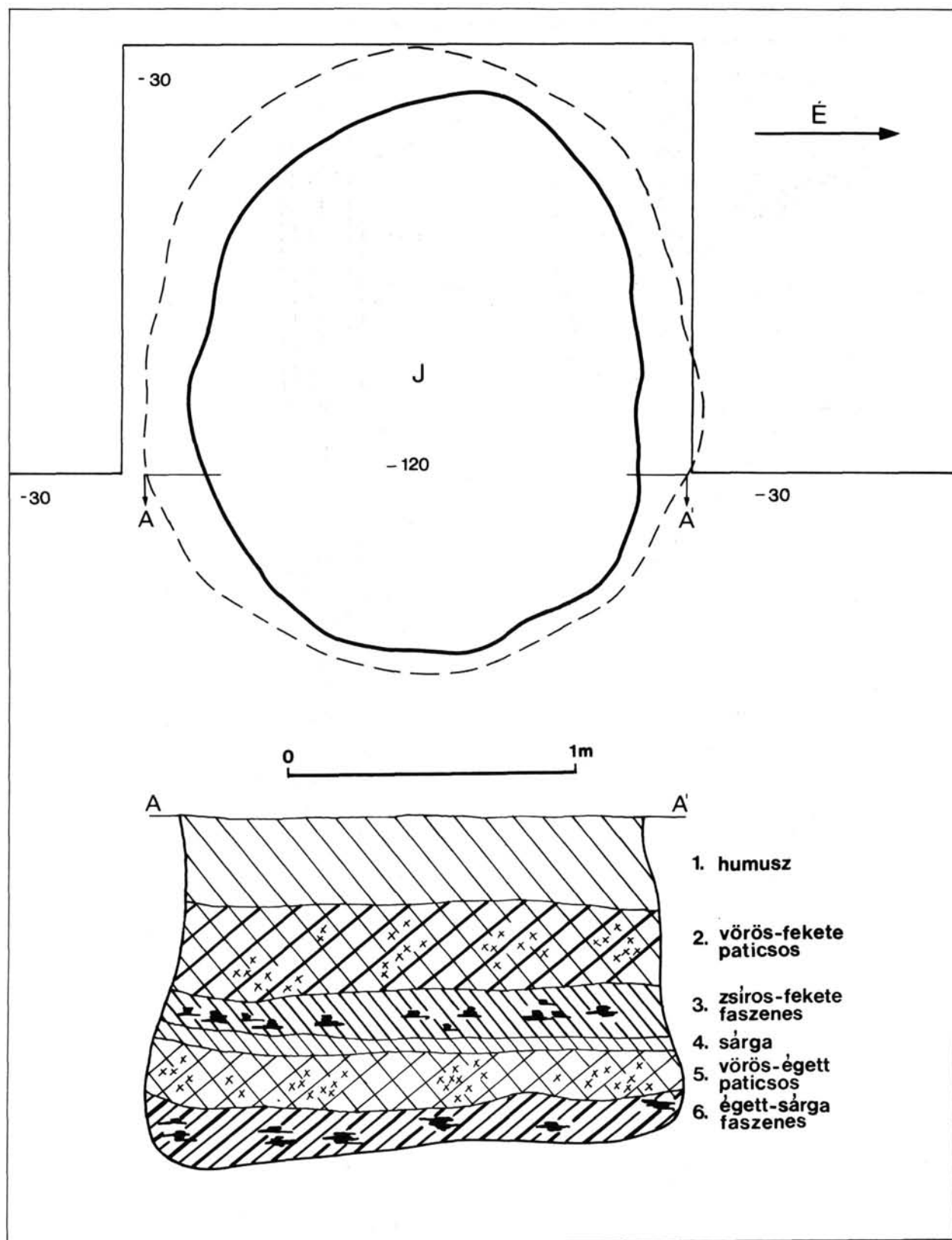
Die Bedeutung des Wagenmodells von Börzönce besteht nach der Verfasserin darin, daß diese die in Ungarn gegenwärtig bekannte früheste bronzezeitliche Wagenstatue ist, die das bis dahin fehlende Bindeglied zwischen der Spätkupferzeit und der Mittelbronzezeit vertritt.

Die Wagenmodelle sind der Kategorie der besonderen Gegenstände zuzuordnen, darum können sie häufig mit kultischen Funktionen in Verbindung gebracht werden. Die Verfasserin ist der Meinung, daß das Modell von Börzönce dem Kreis der Gegenstände von kultischem Charakter nicht zugeordnet werden kann. Die einfache Ausführung, das Vorkommen in einer der Abfallgruben der Siedlung und die Tatsache, daß noch drei andere Wagenräder von verschiedener Größe in derselben Grube zum Vorschein kamen, lassen uns darauf schließen, daß es hier um einen einfachen und natürlichen Gegenstand des Alltagslebens, um ein Transport- und Verkehrsmittel geht, welches — *horribile dictu* — auch als Kinderspielzeug in der Siedlung vorgekommen sein dürfte.

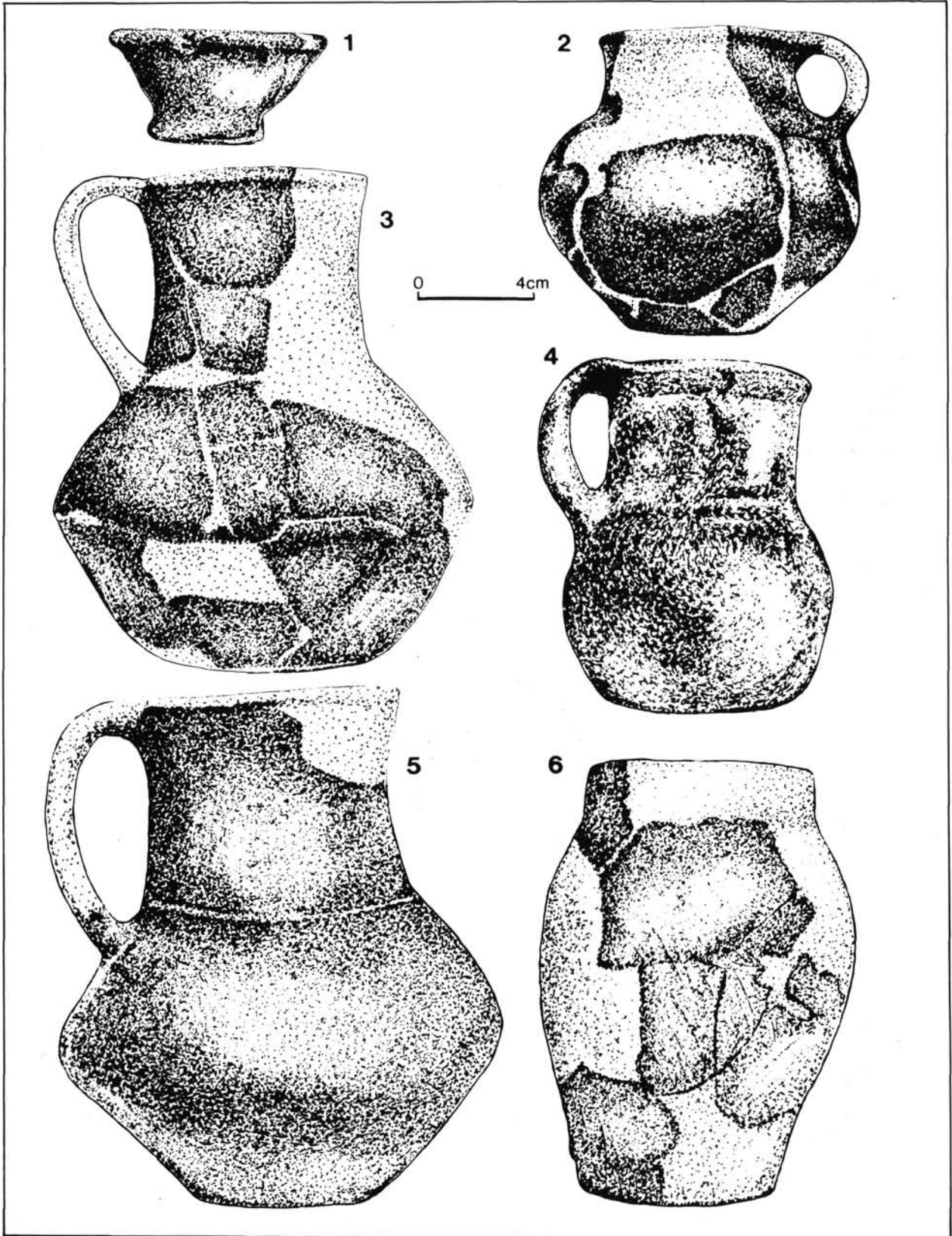
Bondár M.

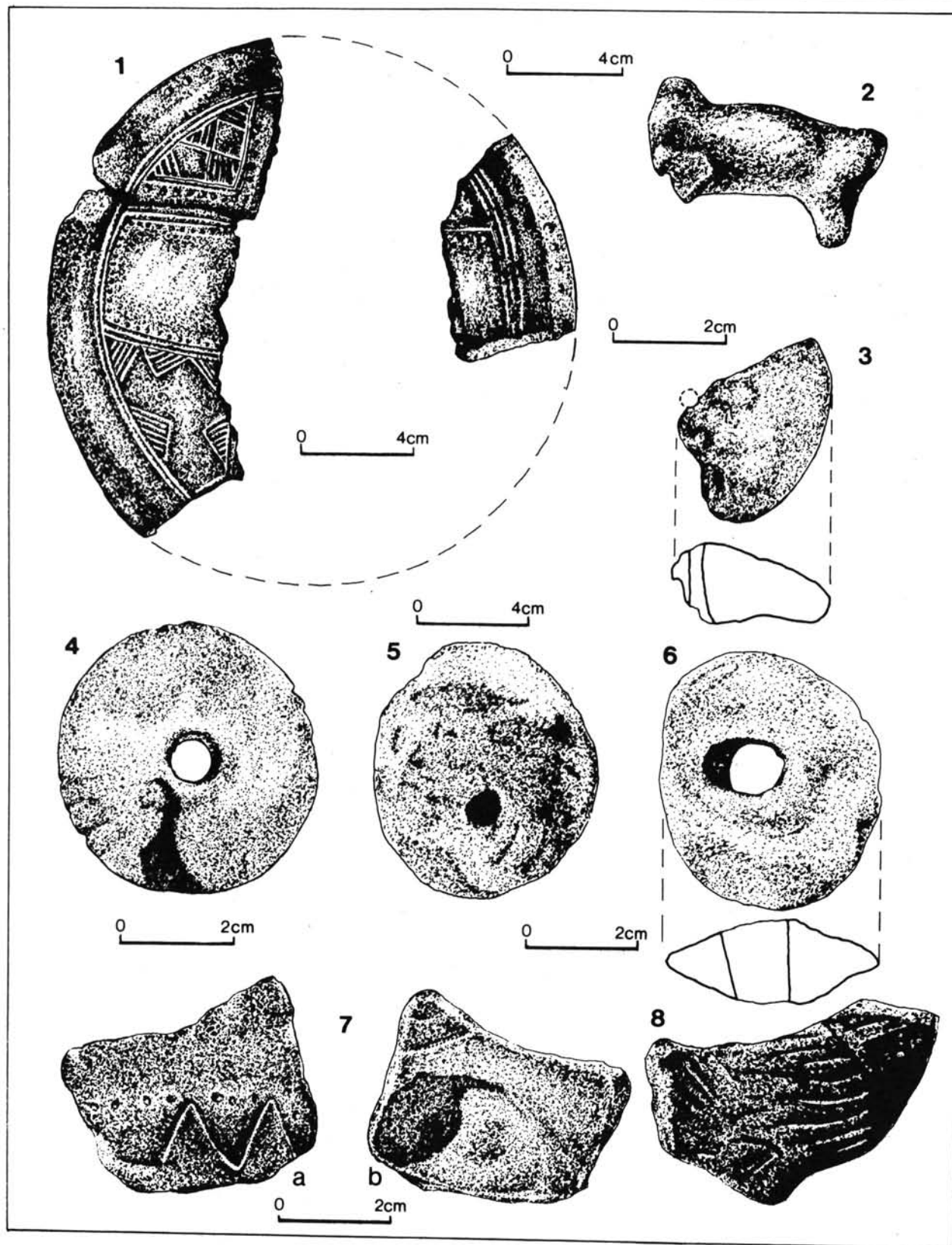
1. kép: Börzönce — Temetői dűlő, az ásátás helyszínrajza.
Börzönce — Temetői dűlő (Friedhofsflur) Grabungsplan.

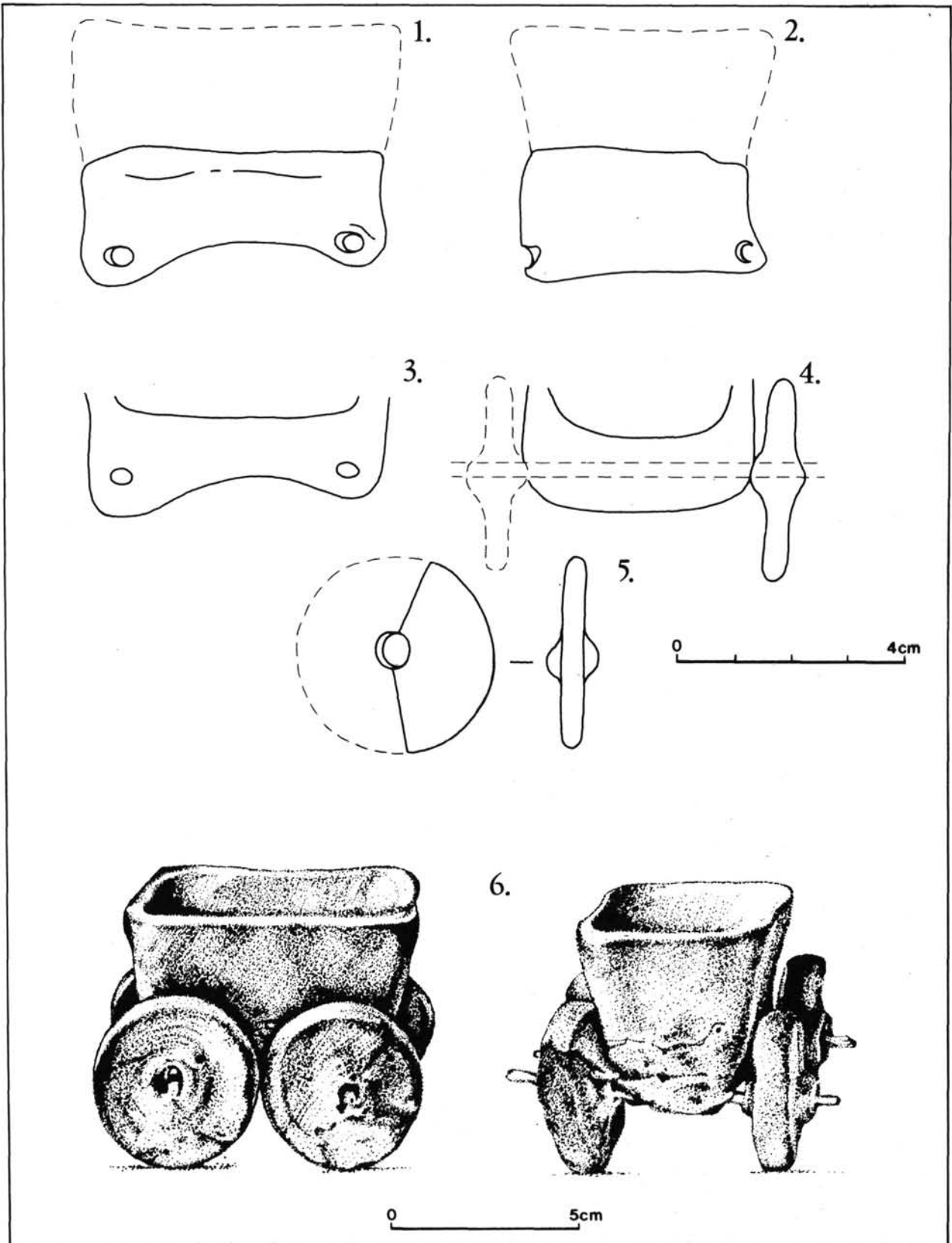
2. kép: Börzönce — Temetői dűlő, J gödör.
Börzönce — Temetői dűlő, Grube J.

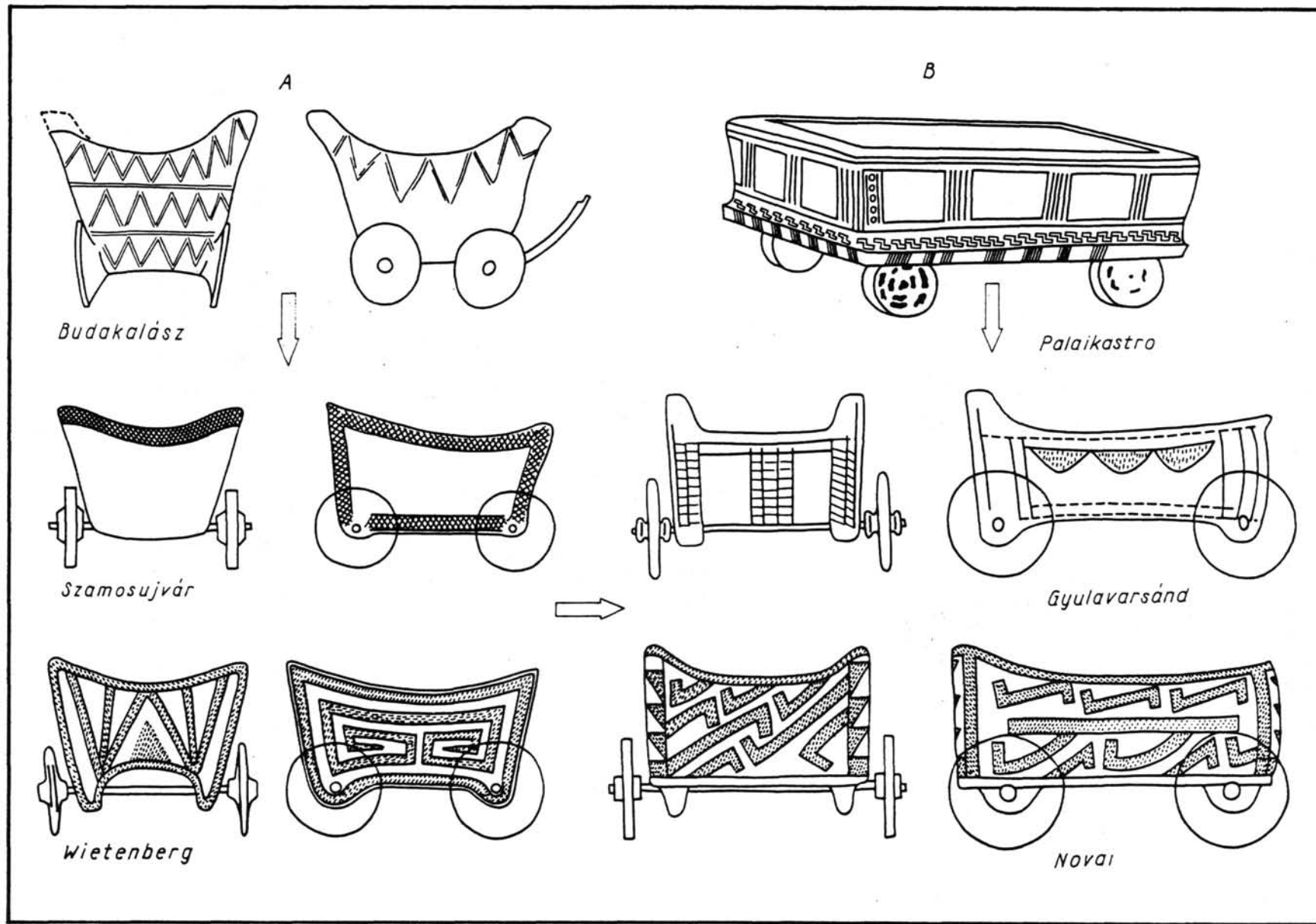
3. kép: Börzönce — Temetői dűlő, leletek a J gödörből.
Börzönce — Temetői dűlő, Funde der Grube J.

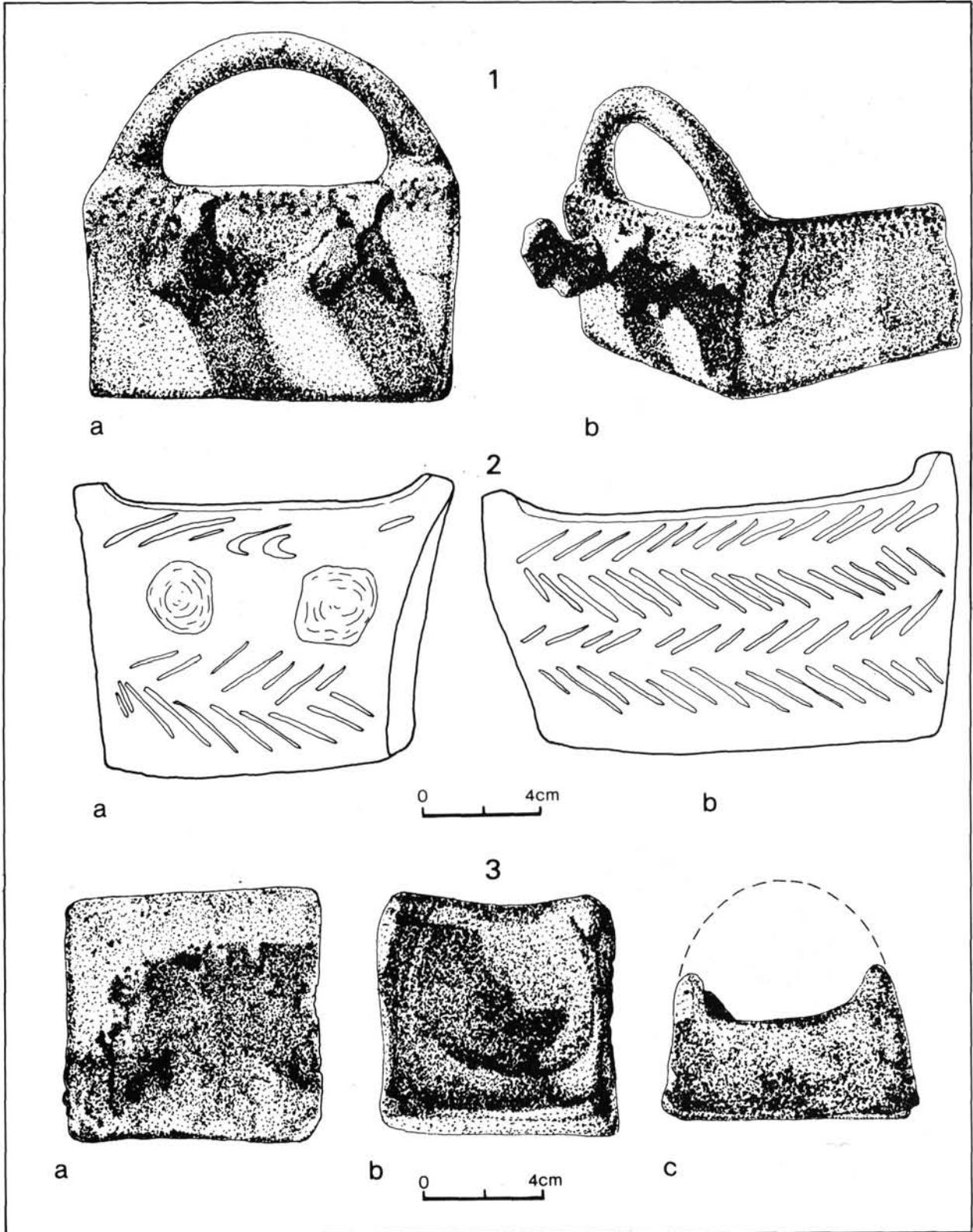
4. kép: Börzönce — Temetői dűlő, leletek a J gödörből.
 Börzönce — Temetői dűlő, Funde der Grube J.

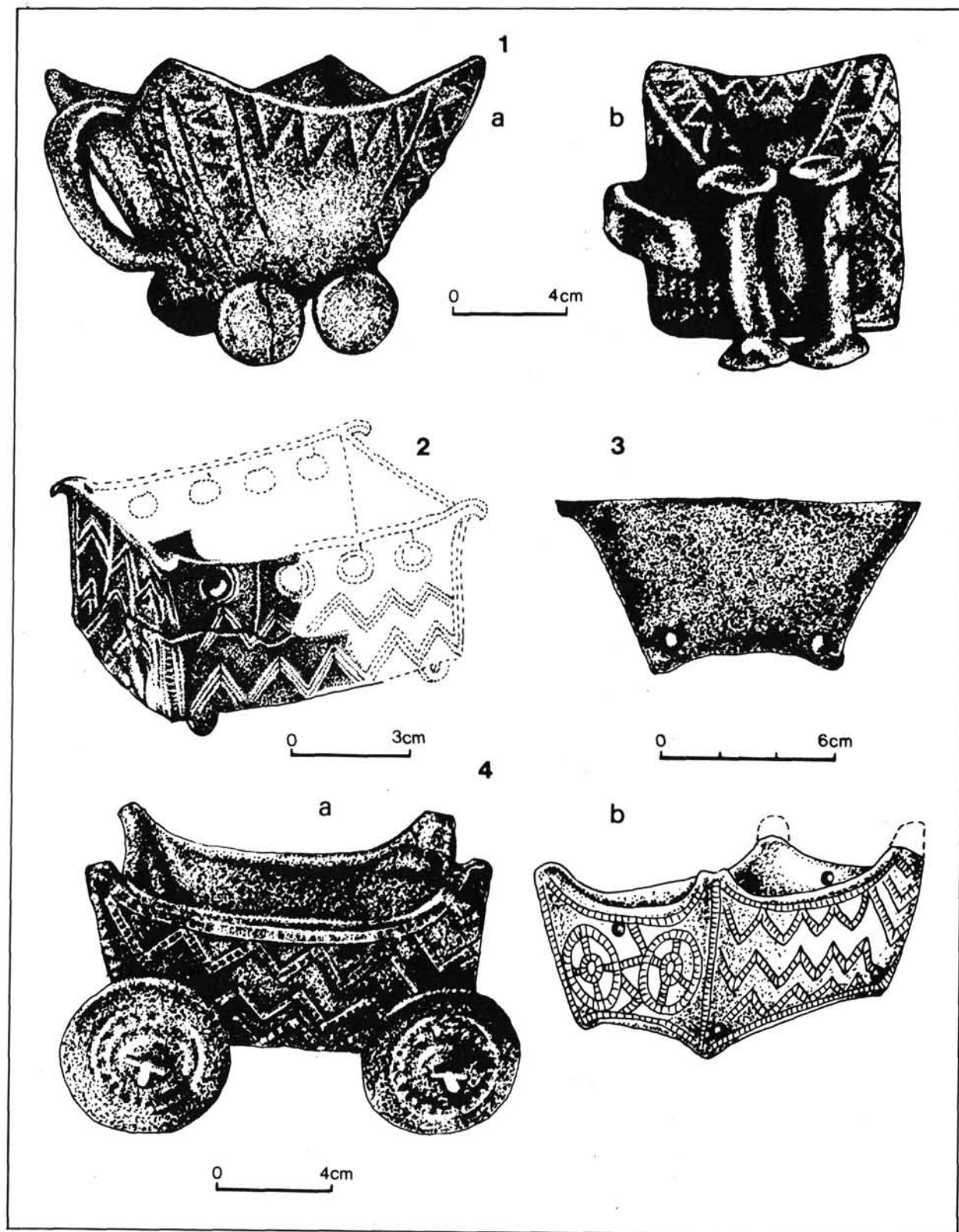
5. kép: Börzönce — Temetői dűlő, a kocsimodell és rekonstrukciója.
 Börzönce — Temetői dűlő, das Wagenmodell und seine Rekonstruktion.

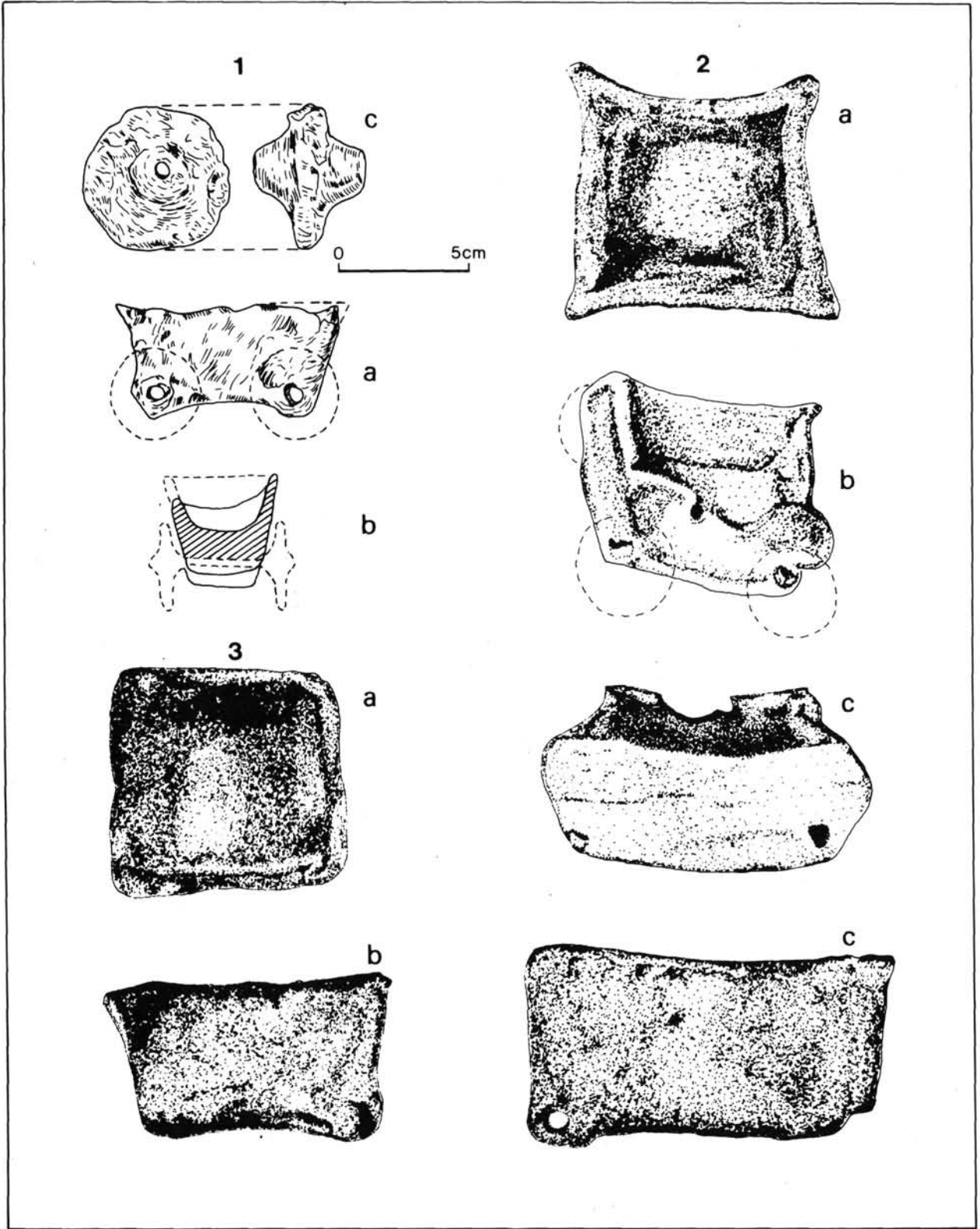
6. kép: Bronzkori kocsimodellek (BÓNA 1960 nyomán).
 Bronzezeitliche Wagenmodelle (nach Bóna 1960).

7. kép: 1 — Radošina (NĚMEJCOVÁ—PAVÚKOVÁ—BÁRTA 1977 nyomán); 2 — Boglárlelle (ECSEDY 1982 nyomán);
 3 — Pilismarót — Basaharc 445. sér.
 1 — Radošina (nach NĚMEJCOVÁ—PAVÚKOVÁ—BÁRTA 1977); 2 Boglárlelle (nach ECSEDY 1982);
 3 — Pilismarót — Basaharc, Grab 445.

8. kép: 1 — Szigetszentmárton (KALICZ 1976 nyomán); 2 — Alsóvadász (KALICZ 1968 nyomán);
 3 — Berettyóújfalu — Herpály (MÁTHÉ 1984 nyomán); 4 Pocsaj — Leányvár (PIGGOTT 1983 és KOVÁCS 1977 nyomán).
 1 — Szigetszentmárton (nach KALICZ 1976); 2 — Alsóvadász (nach KALICZ 1968);
 3 — Berettyóújfalu — Herpály (nach MÁTHÉ 1984); 4 — Pocsaj — Leányvár (nach PIGGOTT 1983 und KOVÁCS 1977).

9. kép: 1 — Cuciulata (Kucsuláta) (PETRESCU—DÎMBOVIȚA 1974 nyomán);
 2 — Otomani (Ottomány) (BICHIR 1964 nyomán); 3 — Salacea (Szalacs) (ORDENTLICH—CHIDIOȘAN 1975 nyomán).
 1 — Cuciulata (Kucsuláta) (nach PETRESCU—DÎMBOVIȚA 1974);
 2 — Otomani (Ottomány) (nach BICHIR 1964); 3 — Salacea (Szalacs) (nach ORDENTLICH—CHIDIOȘAN 1975).

Szőke Béla Miklós:

7. és 9. századi településmaradványok Nagykanizsán

Az elmúlt évtizedben örvendetes módon megszorodtak ismereteink Zala megye népvándorlás kori és kora középkori régészeti emlékanyagáról. Köszönhető ez részben a Kis-Balaton rekonstrukcióját kísérő leletmentő ásatásoknak (KIS-BALATON 1986; SZŐKE—VÁNDOR 1987), részben pedig a megyében is megindult régészeti topográfiai munkálatoknak és az utóbbi években megkezdett szisztematikus településtörténeti kutatásoknak.¹ A régészeti kutatás szempontjából sokáig 'terra incognita'-nak számító megye területe is egyre ismertebb lesz tehát. A kutatási „fehér foltok” felszámolásához szeretne ez a közlemény is hozzájárulni, amikor közreadja három ásatás 7. és 9. századi településobjektumainak leletanyagát és egy szórványleletet, amelyek Nagykanizsa területén kerültek napvilágra. A közlésre kerülő leletek azonban a Kárpát-medence kora középkori kutatása számára is igen fontos információkat tartalmaznak. Elsősorban a szláv betelepülés kérdésének vizsgálata szempontjából, de fontos adatokat szolgáltatnak a korabeli települési viszonyokról is, amelyekről még igen hiányosak az ismereteink.

1. Nagykanizsa — Inkey sírkápolna

A Principális (Kanizsa) árterének keleti szélén, a Nagykanizsa—Zalaegerszeg közötti műút keleti oldalán, az Inkey sírkápolna és a lazsnaki halászcserda közötti domb északi részének platóján 1979—1981 között mintegy 6000 m²-nyi területet tárt fel Horváth László.² Az északról, keletről és délről keskeny, vizenyős részekkel körülvett, nyugatra pedig a Principális árterére néző kiemelkedésen a neolitikum óta többször is szívesen megtelepült az ember, nem egy korban igen intenzíven benépesítve, átalakítva a területet. A késői római időszakban, a 3—4. században több nagyméretű kőépületet húztak itt fel, melyek romjai feltehetően még a 7. században is álltak, amikor a kora népvándorlás kor viharai után újra megtelepült itt egy kisebb embercsoport (HORVÁTH 1983, 7—25).³ Erre látszik utalni, hogy több telepobjektum is a római kori romok között, illetve azok közelében, mintegy azok szelárnnyéká-

ba húzódva került elő (1. kép) Az ásatáson feltárt, korszakunkba tartozó települési objektumok a következők.

13. objektum (2. kép 1)

Lekerekített sarkú, téglalap alakú, lejtős falú gödör, H: 225 cm, Sz: 120 cm, M: 65 cm, hossz tengelye Ny—K irányú, 40 cm mélyen az altalajból jól kirajzolódott betöltésének sötét foltja. A gödör alja vízszintes, betöltésében igen sok homokkő-töredék volt a néhány centiméterestől a 15—20 cm-es darabokig. Ezekon kívül állatcsontok, kevés római kori edénydarab és kis számú 7. századi kerámiatöredék került még elő.

1. pirosas barnásszürke, tört kavicssal erősen soványított, kézi korongolt kisebb csupor két töredéke: érdes tapintású felületében a válltörés felett és alatt két sávban hullámvonalköteget, majd egy vízszintes vonalköteget karcoltak be széles, mély vonalakkal. Szátm: 10 cm, max. Sz: 12,5 cm, rekonstruált M: 11,5 cm, Fátm: kb. 7 cm. (3. kép 7)

2. sárgásbarna, belül fekete, tört kavicssal és mésztartalmú soványítóanyaggal kevert agyagból készített, belül lyukacsosra égett, kézzel formált fazék oldala.

3. barnássárga, törésében szürke, durvaszemű homokkal soványított, kézi korongolt(?), tojásdad fazék alsó fele. Fátm: 10 cm.⁴

14. objektum (2. kép 2)

Enyhén lekerekedő sarkú, téglalap alakú gödör, H: 305 cm, Sz: 130 cm, M: 60 cm, hossz tengelye Ny—K irányú. Az ÉK-i sarok közelében a gödör északi fala 50 cm szélesen kiugrik; itt egy 100x75—80 cm-es, szabálytalan alakú gödör mélyül le 80 cm-re. Az objektum keleti fele, kb. 150x100 cm-es területen ugyancsak mélyebb (M: 82 cm). A meredek falú gödörben a 13. objektumhoz hasonlóan ugyancsak nagy mennyiségű homokkő-darabot találtak. Ezek mellett több állatcsont és 7. századi kerámia került elő belőle.

1. pirosasbarna, törésében szürke, belső oldalán és a pereménél fekete foltos, apró, tört kavicssal soványított, zsíros tapintású, kézzel formált, tojásdad fazék felső része. Felületébe a nyaktöréstől a hasrész indulásáig három sávban vízszintes vonalköteget karcoltak be, melyek két,

szabálytalanul bekarcolt hullámvonalköteget fognak közre. Szátm: 13 cm, max. Sz: 15,8 cm, rekonstruált M: 17–18 cm. (3. kép 1)

2. sárgásbarna, törésében szürke, belül feketés színű, tört kavicsal és mésztartalmú anyaggal (tört kagylóhéjjal?) soványított, agyagmázzal bevont, zsíros tapintású, kézzel formált és kézi korongon utánkorongolt kisebb fazék felső része. A peremen belül sekély horony fut körbe. Közvetlenül a perem alatt hullámvonalköteget, majd a nyaktörésnél vízszintes vonalköteget, ez alatt pedig legalább két sávban újra hullámvonalkötegeket karcoltak be a felületébe. A nyaktörésnél fúrás nyoma látszik, feltehetően össze akarták drótozni az edényt, végül azonban lemondtak róla, a fúrás nem üti át az edény falát. Szátm: 12,5 cm, max. Sz: 14,8 cm. (3. kép 2)

3. feketésszürke, durvaszemű homokkal és apró, tört kavicsal soványított, érdes felületű, korongolt csupor felső része. Közvetlenül a perem alatt vízszintes vonalköteget, majd hullámvonalköteget, ez alatt pedig két sávban újra vízszintes vonalkötegeket karcoltak be a felületébe. A viszonylag kis mérethez képest az edény eléggé vastag falú. Szátm: 13 cm, max. Sz: 16,5 cm, rekonstruált M: 14–15 cm. (3. kép 3)

4. pirosasbarna, tört kavicsal és kagylóhéjjal gyengén soványított, kézzel formált, tojásdad fazék vállrésze. Keskeny, éles eszközzel bekarcolt díszítése kettős vonalú vízszintes vonalkötegek közé fogott hullámvonalköteg; utóbbi azonban meglehetősen ügyetlenül kivitelezett, inkább zezug vonalkötegre emlékeztet. (3. kép 4)

5. világos szürkésbarna, helyenként fekete foltos, törésében galambszürke, belül fehéressárga, kevés tört kavicsal és kagylóhéjjal soványított, agyagmázzal bevont, zsíros tapintású, kézzel formált, tojásdad fazék. A nyaktöréstől a has közepéig három sávban vízszintes vonalkötegekkel díszített, melyek két, zezug-szerű vonalköteget fognak váltakozva közre. A díszítést ötfogú fésűszerű eszközzel karcolták be. Szátm: 12 cm, max. Sz: 16 cm, Fátm: 8 cm, M: 22 cm, Falv.: 0,5–0,7 cm. (3. kép 6)

6. bronzbarna, belül szürkés árnyalatú, apró, fehér kavicsal és kissé csillámos homokkal soványított, agyagmáz, zsíros tapintású, kézzel formált, valószínűleg kézi korongon utánkorongolt, széles szájú, erőteljesebb vállkiképzésű fazék felső része. A nyak- és válltörés között kettős vonalú vízszintes vonalkötegek között zezug-szerű vonalköteggel díszített, amit mélyen karcoltak be az edény felületébe. A perem alatt két átfúrt lyuk van, amit az égetés után fúrtak be az edénybe. A két lyuk között nincs repedés, tehát nem drótozás miatt fúrták be őket. Ugyanezen fazékhoz tartozik még néhány díszítetlen oldaltörödékek is. Szátm: 18,5 cm, max. Sz: 19 cm. (4. kép 5)

7. szürkésbarna, fekete foltos, törésében sötétszürke, durvaszemű homokkal és kevés tört kagylóhéjjal soványított, agyagmáz, kissé zsíros tapintású, kézi korongolt, szűk szájú, széles vállú, tojásdad fazék felső része. Nyak-

törésében mélyen karcolt, sűrű hullámvonalköteg, vállán több, egymáshoz kapcsolódó vízszintes vonalköteg, majd váltakozva hullámvonalkötegek és vízszintes vonalkötegek díszítik a felületét. Peremén belül két párhuzamos, bekarcolt csik fut körbe. Szátm: 14 cm, max. Sz: 19,5 cm. (4. kép 6)

8. sárgáspiros; apró, fehér kavicsal és homokkal erősen soványított, kézzel formált fazék alsó feléből származó két töredék. Fátm: 10 cm, az edényoldal és az alj közötti szög közel 45°.

A kerámialeleteket kiegészíti néhány megmunkált kőeszköz is, így egy barnásszürke homokkőből készült fenőkő (3. kép 5), egy krétaszzerű kődarab és egy nagyobb kavicsból kitört töredék, amelyeket valószínűleg szintén késfésítéshez használtak.⁵

38. objektum

Lekerekített sarkú, szabályos téglalap alakú gödör, H: 435 cm, Sz: 150 cm, M: 45 cm. Fekete színű betöltése már a szántásban jelentkezett; ez az erősen faszénszilánkos, fekete talaj 40 cm mélységig ért le, ez alatt 5 cm vastag, kevert réteg következett, majd a vízszintes, sima alj. Az objektum nyugati oldala az I. római épület zárófalának meghosszabításához illeszkedik, az kissé metszi is. DK-i sarkában egy 48 cm mély cölöplyuk, déli oldala közepénél pedig egy 45 cm mély cölöplyuk került elő. Az objektum aljáról kizárólag római kori kerámia (tál, dörzstál, üveg) töredékeit bontották ki, s csak a felső részben volt kevés 7. századi cserép, ezért valószínű, hogy maga az objektum római kori, bár nem kizárt, hogy a későbbiekben ugyanitt egy földfelszíni építmény is állt; sőt az se, hogy esetleg a római leletanyag került később a gödörbe.

1. szürkés sárgásbarna, mésztartalmú soványítóanyaggal kevert agyagból készített, lyukacsosra égett, kézzel formált fazék oldaltörödékei.

2. sárgásbarna, törésében és belül szürke, durvaszemű homokkal soványított, kézi korongolt (?) fazék díszítetlen oldaltörései.⁶

54. objektum (2. kép 4)

Lekerekített sarkú, téglalap alakú, lejtős falú, vízszintes aljú, sekély gödör, H: 300 cm, Sz: 150 cm, M: 70 cm, hossz tengelye Ny–K irányú. Betöltése igen fekete, faszenes, homoktörmelékes volt. Viszonylag kevés 7. századi kerámia került elő belőle.

1. pirosassárga, durva, nagyszemű homokkal soványított, kézi korongolt fazék perem- és vállrésze. A perem szélét ferde bevagdosásokkal díszítették. Szátm: 15 cm. (4. kép 1)

2. világos szürkésbarna, törésében fekete, meszes anyaggal (tört kagylóval?) soványított, kézzel formált fazék perem- és vállrésze. Néhány további oldal- és aljtörödékek színe és anyaga alapján valószínűleg ugyancsak ehhez az edényhez tartozik. Szátm: 12 cm. (4. kép 2)

3. pirosas árnyalatú sárgásfehér, belül feketésbarna, tört kagylóval és növényi magvakkal (?) soványított lyukacsos-

ra égett fazék hasrészre. Agyagmázás felületébe egy nyolcfogú, fésűszerű eszközzel hullámvonal- és vízszintes vonalköteget karcoltak be sekélyen. Feltehetően ugyanebből az edényből származik néhány további díszítetlen oldaltöredék is. (4. kép 3)

4. pirosassárga, törésében szürke, finom, kenődő homokkal soványított, vastag agyagmázzal bevont, kézzel formált kisebb edény alsó fele. Díszítetlen.

5. négyszögletes átmetszetű huzalból készített vasszeg. H: 4,5 cm, átm: 0,4x0,2 cm. Nem kizárt, hogy római kori.⁷ (4. kép 4)

56. objektum (2. kép 5)

Lekerekített sarkú, téglalap alakú, meredek falú, vízszintes aljú gödör. H: 230 cm, Sz: 140 cm, M: 65 cm, hossz tengelye É—D irányú. A rendkívül fekete, faszenes betöltésben néhány homokkődarab, kevés állatsont, de sok 7. századi edénytöredék volt.

1. szürkés barnáspiros, belül szürke, apró kavicsdarabokkal és tört kagylóhéjjal soványított, agyagmázás, zsíros tapintású, kézzel formált és utánkorongolt, tojásdad fazék felső része. A váll közepétől váltakozva vízszintes- és hullámvonalkötegek díszítik az oldalát; a díszítést sekélyen karcolták be az agyagmázás felületbe. Szátm: 12,5 cm, max. Sz: 16 cm. (5. kép 1)

2. pirosasbarna, belül feketésbarna, kevés homokkal és növényi magvakkal (?) soványított, zsíros tapintású, agyagmázás, kézzel formált, kisebb tojásdad fazék felső kétharmada. Díszítetlen. Szátm: 9,8 cm, max. Sz: 13,2 cm, rekonstruált M: 15—16 cm. (5. kép 2)

3. téglapiros, belül barnásszürke, növényi magvakkal (?) és kevés homokkal soványított, zsíros tapintású agyagmázás, lyukacsosra égett, erősen kihajló peremű, erőteljes vállú fazék felső része. A válltörés alatt sekélyen bekarcolt vízszintes vonalköteg díszíti. Szátm: 12 cm, max. Sz: 15,4 cm. (5. kép 3)

4. világos barnásszürke, törésében feketésszürke, homokkal soványított, kézzel formált és utánkorongolt, tölcselesen kiszélesedő szájú, kisméretű csupor felső része. Az érdes tapintású felületbe hatfogú, fésűszerű eszközzel mélyen karcolták be a díszítést: a nyaktörésnél vízszintes vonalköteget, alatta pedig két sávban zezug-szerű hullámvonalköteget. Szátm: 10 cm, max. Sz: 10,4 cm. (5. kép 4)

5. világos sárgásbarna, durvaszemű homokkal erősen soványított, vékony agyagmázzal bevont, kézzel formált és utánkorongolt kisméretű csuproska. Vállán függőlegesen bekarcolt vonalkötegek díszítik, alattuk szabálytalanul behúzott vízszintes vonalköteg fut körbe. A díszítést sekélyen karcolták be az agyagmázba, ezért helyenként le is kopott. Szátm: 7 cm, max. Sz: 8 cm. (5. kép 5)

6. az előbbihez hasonló színű és anyagú oldaltöredék, amit ugyancsak függőlegesen bekarcolt vonalak, ezek alatt azonban zezug-szerűen bekarcolt sávok díszítenek. Az edénydarab szintén kisméretű edénykéből származik, ké-

szítője ugyanaz lehetett, mint a fentebb leírt darabé. (5. kép 9)

7. világosbarna, feketésszürke foltos, tört kagylóval és kevés homokkal soványított, vékony agyagmázzal bevont, kissé zsíros tapintású, kézzel formált és valószínűleg utánkorongolt, tojásdad fazék felső része. Több más hasonló színű és anyagú oldaltöredék is feltehetően ehhez a fazékhoz tartozik. Szátm: 16,5 cm, max. Sz: 20 cm, (5. kép 7)

8. a fentihez hasonló színű és anyagú, de több homokkal soványított, kézzel formált fazék perem- és vállrésze. Ugyancsak díszítetlen. Szátm: 17 cm. (5. kép 8)

9. sárgáspiros, durvaszemű homokkal és apró kavicsdarabokkal erősen soványított, kézzel formált, agyagmázás fazék vállrésze. A zezug-szerű vonalkötegek és a köztük körbefutó egyes, vízszintes vonaldíszítés mélyen bekarcolt. (5. kép 8)

10. feketésszürke, érdes homoksoványítású, korongolt csupor vállrésze. A hullámvonalköteg-sávokból álló díszítést szabályosan, de eléggé sekélyen karcolták be. (5. kép 11)

11. világos sárgásbarna, tört kagylóhéjjal és kevés homokkal soványított, kézzel formált, lyukacsosra égetett, erőteljes vállú, tojásdad fazék perem- és aljtöredékei. A nagyméretű edény díszítetlen. Szátm: 18 cm, max. Sz: 22,5 cm, Fátm: 10 cm, rekonstruált M: 25,5 cm. (6. kép 1)

12. feketésszürke, foltokban pirosasbarna, kissé csillámos homokkal és pelyvaszerű anyaggal összegyúrt sárból készített nagyméretű magszárító tál töredéke. Egy ívesen hajló sarokrésze és több aljdarab is előkerült. A töredékek felülete viszonylag gondosan eldolgozott, simított. Falv.: 2,5 cm, M: 9 cm. (6. kép 5)

13. pirosasbarna, törésében feketés színű, finom homokkal soványított, kézzel formált öntöttégely. Szátm: 2,8 cm, M: 4,2 cm, Falv.: 0,5 cm, alja felé vastagodik. (6. kép 2)

14—18. öt különböző edény oldal- és aljtöredékei, melyek közül négy nagyobb, kézzel formált fazékhoz tartozik, mint a 6—7. és 11. alatt leírt edények, egy pedig egy kisebb fazékszerű edény alsó fele, Fátm: 6 cm.

A kerámialeletek mellett egy kisebb vastárgy is előkerült, ami azonban római kori is lehet. A négyszögletesre kovácsolt vaslemezke (2,2x1,8 cm) kerek átmetszetű nyílnyúlványban folytatódik. (5. kép 6)⁸

57. objektum (2. kép 3)

Lekerekedő sarkú, téglalap alakú gödör, H: 432 cm, Sz: 102 cm, hossz tengelye Ny—K irányú. Fala a nyugati oldalon meredek, kelet felé haladva egyre lejtősebb lesz. Déli oldala a DK-i saroktól mintegy 200 cm hosszán 50 cm nyire kiugrik. Alja nyugatról kelet felé menetesen mélyül: a nyugati oldalon 55 cm, a keleti oldalon 70 cm mély. Betöltésében több nagyobb homokkő-darab, egy Constans kisbronz, egy vésett díszű szalagkarperec (kiemeléskor elpusztultak) és viszonylag kevés 7. századi edénytöredék volt.

1. barnásszürke, részben másodlagosan megégett, kevés homokkal és tört kagylóhéjjal (?) soványított, zsiros tapintású, kissé lyukacsosra égett felületű, kézzel formált, széles szájú fazék perem és vállrésze. A nyaktörésnél mélyen bekarcolt, szabálytalan egyes hullámvonal díszíti. Szátm: 18 cm, max. Sz: 22 cm. (4. kép 8)

2. pirosasbarna, törésében sötétszürke, belül világosszürke, tört kagylóhéjjal soványított, vékony agyagmázzal bevont, kézzel formált nagyobb fazék perem- és vállrésze. (4. kép 7)

3. pirosassárga, kevés tört kagylóval soványított, vastag agyagmázzal bevont, kézzel formált, erősen vállas mély tál felső része. Nyaktörésén és vállán szabálytalanul és sekélyen bekarcolt vízszintes vonalkötegek díszítik. Szátm: 15 cm, max. Sz: 19,5. (4. kép 9)

4—8. legalább további öt nagyobb, kézzel formált fazék oldaltörédei; tört kagylóval soványítottak, többé-kevésbé lyukacsos felületűre égték.⁹

69. objektum

120x100 cm-es, ovális, teknős aljú gödör (M: 65 cm), betöltése igen fekete, faszénszilánkos, téglaszemcsékkel kevert talaj. Kevés 7. századi kerámia került elő belőle.

1. szürkésbarna, törésében fekete, kevés homokkal és növényi magvakkal (?) soványított, kívül agyagmázzal bevont, kissé lyukacsosra égett, kézzel formált kisebb fazék perem- és vállrésze. Szátm: kb. 12 cm, max Sz: 13,5 cm. (6. kép 3)

2. barnásszürke, törésében sötétszürke, durvaszemű homokkal és tört kavicsal soványított, korongolt fazék oldala. Az érdes tapintású felületbe szabályosan bekarcolt, sekély hullámvonal- és vízszintes vonalkötegek díszítik. (6. kép 4)

3. világos sárgásbarna, belül fekete, tört kagylóval soványított, lyukacsosra égett, kézzel formált, nagyobb fazék díszítetlen oldaltörédei.¹⁰

2. Nagykanizsa—Miklósfa, Mórichely (Cigánykút)

Miklósfa déli szélétől mintegy másfél km-re tovább dél felé, a Principális és a Bakónaki patak közös árterének keleti oldalán, a miklósfa halastavak keleti partján, Mórichely-pusztá épületeitől közvetlenül nyugatra és északra, egy lankás domboldalon 300—400 m hosszan és kb. 100 m szélesen terül el a lelőhely. Ennek déli végénél három helyen nyitottam szondázó árkokat, olyan pontokon, ahol már a felszínen, a szántásban is nagyobb számú cserepet lehetett találni. Az 1978. június 15—17. között végzett ásatáson két objektumot sikerült feltárni. (7. kép)¹¹

1. objektum (8. kép 1)

Lekerekített sarkú, téglalap alakú gödör, H: 370 cm, Sz: 160 cm (kelet felé kissé összeszűkül: 130 cm), M: 32 cm. Betöltése erősen faszenes, fekete agyagos. DNY-i sarkához közel egy kb. 80 cm átmérőjű foltban kissé jobban

lemélyül (M: 35 cm); itt még több faszén, továbbá paticsdarabok is voltak a betöltésben. Viszonylag nagy számban került elő kerámia-törédek, de egyetlen állatsontot sem találtunk.

1. pirosasbarna, törésében és belül fekete, apró, fehér kavicsal és kevés homokkal soványított, vastag agyagmázas, kissé zsiros tapintású, kézi korongolású tojásdad fazék felső kétharmada. A nyaktöréstől a has aljáig nyolcfogú, fésűszerű eszközzel mélyen bekarcolt vízszintes vonalkötegek között hullámvonalköteg díszíti az edényt. Szátm: 14,5 cm, max. Sz: 16,5 cm, rekonstruált magassága kb. 20 cm. (9. kép 1)

2. sárgásszürke, törésében és belül kéesszürke, kenődő homoksoványítású, korongolt edény vállrésze — az ún. szürke kerámia helyi változata (?). A mélyen bekarcolt vízszintes és hullámvonal-köteg díszítéseket, melyek egymást váltva borítják az edény felületét, négyfogú, fésűszerű eszközzel vitték fel az edény falára. A váll Sz: kb. 20 cm. Színe és anyaga alapján ugyanehhez az edényhez tarthat egy aljtörédek is. Fátm: 11 cm. (9. kép 2)

3—10. 15 cserép, mely kb. 8 különböző nagyobb fazékból származó oldal- és aljtörédek. Soványításuk tört fehér kavics ill. kevés homok, némelyik darab lyukacsosra égett felületű ill. kissé zsiros tapintású. Díszítetlenek.

2. objektum (8. kép 2)

Lekerekített sarkú, téglalap alakú, meredek falú, egyenes aljú gödör, H: 320 cm, Sz: 120—140 cm, M: 60 cm, ÉNy—DK irányú tengellyel. Északi oldalának középtáján egy 30x40 cm-es kiugrás van (M: 40 cm), hasonlóképpen kiöblösödik a DNY-i saroknál. Betöltése faszenes, fekete agyagos, DNY-i sarkánál egy 150x70 cm-es foltban ez még koncentráltabban jelentkezik és több paticsdarab is van a faszéndarabok között. A gödör betöltésében nagy számban találtunk edénytörédeket, de itt sem volt egyetlen állatsont sem.

1. sárgáspiros, durvaszemű, csillámos homokkal és apró, fehér kavicsal soványított, több helyen lepattogzó, vékony agyagmázzal bevont, kézzel formált, széles szájú, nagyméretű fazék felső része. Vízszintes vonalkötegek között ferdén behúzott, rövid vonalkötegek díszítik a vállán; a díszítést sekélyen, csak az agyagmázba karcolták be. Szátm: 26 cm, max. Sz: 26,5 cm. (9. kép 8)

2. hasonló színű és anyagú, kézzel formált, nagyméretű fazék felső része. Vállán vízszintes vonalkötegek díszítik. Szátm: 26 cm (9. kép 10)

3. kívül barnásszürke, belül sárgáspiros, kissé csillámos, homokos soványítású, kézi korongolású (?) nagyobb fazék vállrésze, amit ferde fésűbeszurkálások díszítenek. (9. kép 7)

4. világosszürke, kékesfehér, apró kavicsos-homokos soványítású, korongolt edény vállrésze — az ún. szürke kerámia helyi változata (?). Felületét gondosan bekarcolt hullámvonalköteg és vízszintes vonalkötegek díszítik. (9. kép 9)

5. világos barnásszürke, feketés színű vékony agyagmázzal bevont, csillámos, homokos soványítású, kézi korongolású, gömbölyded csupor felső része; peremén belül kis fedőhorony fut körbe. Szátm: 10 cm, max. Sz: 13 cm. (10. kép 1)

6. sárgás szürkésbarna, növényi magvakkal (?) soványított, lyukacsosra égett, feltűnően könnyű, kézzel formált, kisebb, tojásdad fazék felső része. Közvetlenül a perem alatt és a váll indulásánál hullámvonalkötegek, majd vízszintes vonalköteg díszítik. Valószínűleg ugyanebből az edényből származik még több más oldal- és aljtöredék is. Szátm: 13 cm, max. Sz: 16 cm. (10. kép 2)

7. barnás téglapiros, apró kavicsal, homokkal soványított, vékony agyagmázzal bevont, kézi korongolású, díszítetlen, kisebb csupor perem- és vállrésze. Szátm: 10 cm. (10. kép 3)

8. sötétszürke, finom homoksoványítású, jól korongolt, szűk szájú, tojásdad fazék, vagy inkább már palack felső része; díszítetlen. Valószínűleg ez a darab is az ún. szürke kerámia helyi változatának körébe tartozik. Szátm: 10 cm, max. Sz: 15,5 cm. (10. kép 4)

9. élénk téglapiros, nagyszemű homokkal és apró, fehér kavicsal soványított, kézi korongolású csupor felső része. A vékony, helyenként már kitöredezett agyagmázás felületet díszítetlenül hagyták. Szátm: 11 cm, max. Sz: 14,5 cm. (10. kép 5)

10. sárgásbarna, szürke foltos, homokkal, apró, fehér kavicsal soványított, kézzel formált, nagyobb tojásdad fazék perem- és vállrésze. Szátm: 16 cm, max. Sz: 21,5 cm. (10. kép 7)

11. barnáspiros, szürkésfekete foltos, érdes homokkal és apró kavicsdarabokkal soványított, agyagmázás, kézi korongolású, rövid, egyenes nyakú, gömbölyded testű, nagyobb fazék felső része. Közel vízszintes pereme körbefutó árkokkal tagolt. Díszítetlen. Szátm: 18 cm, max. Sz: 24,5 cm. (10. kép 10)

12. hasonló színű és anyagú, de egyszerűbb peremkiképzésű, a fentihez hasonló formájú edény peremrésze. Szátm: 18 cm. (10. kép 9)

13. feketésbarna, homokkal és apró kavicsal soványított, vastag agyagmázzal bevont, kézzel formált nagyobb fazék vállrésze, nyaktörésében mélyen bekarcolt vízszintes vonaldíszítésekkel. Szátm: kb. 14 cm. (10. kép 6)

14. pirosasbarna, kevés apró kavicsal, inkább homokkal soványított, nagyobb edény vállrésze, gondosan bekarcolt vízszintes- és hullámvonalköteggel díszítve. (10. kép 8)

15. pirosasbarna, törésében világosszürke, csillámos homokkal és apró, fehér kavicszemekkel soványított, kézzel formált tojásdad fazék felső és alsó harmada. Szátm: 14 cm, max. Sz: 17 cm, Fátm: 8 cm, rekonstruált magassága 21,5 cm. (11. kép 1)

16. szürkésbarna, erősen homokos és kissé kavicsos soványítású, kenődő felületű, kisebb, korongolt csupor

perem- és vállrésze. Szátm: 9 cm, max. Sz: 10,5 cm. (11. kép 2)

17. szürkésbarna, kissé csillámos, homokos soványítású, korongolt, kisebb csupor peremrésze. Szátm: 10 cm. (11. kép 3)

18. világos sárgásbarna, törésében szürke, homokkal és apró növényi magvakkal (?) soványított, kenődő felületű, lyukacsosra égett, kézi korongolású csupor peremrésze. Szátm: 13 cm. (11. kép 4)

19. téglapiros, csillámos homokkal és sok apró, fehér kavicsal soványított, agyagmázás, kézzel formált, valószínűleg utánkorongolt, nagyméretű fazék peremrésze; nyaktörésénél vízszintesen bekarcolt vonaldíszítéssel. Az 1. és 2. alatt leírt fazékhoz hasonló. (11. kép 5)

20. világosbarna alapszínű, fekete foltos, durvaszemű, csillámos homokkal és igen apró szemű fehér és piros kavicsdarabokkal erősen soványított, agyagmázás, kézzel formált és feltehetően utánkorongolt, széles szájú, vállas tojásdad fazék felsőrésze. Nyaktörésében vízszintes vonalköteg, alatta a vállon egyes hullámvonalak díszítik; a díszítés csak az agyagmázba mélyed be sekélyen. Szátm: 16 cm, max. Sz: 18,5 cm. (11. kép 6)

21. feketésbarna, csillámos homokkal és több, nagyobb szemű kavicsdarabokkal soványított, agyagmázzal bevont, kézi korongolású (?), tojásdad edényke felső része. Vállas a vízszintes vonalköteg éles eszközzel mélyen bekarcolt. Szátm: 12 cm. (11. kép 8)

22. világos szürkésbarna, sok homokkal soványított, érdes tapintású, jól korongolt, egyenletesen kiégetett kisebb csupor felső része. Szátm: 12 cm. (11. kép 10)

23–25. szürkésbarna, vékonyabb falú, kenődő homoksoványítású, hullámvonalkötegekkel díszített (11. kép 7), ill. vastagabb falú, több durvaszemű homokkal és apró, fehér kavicsal soványított, vízszintes vonalköteggel, ill. hullámvonalkötegekkel díszített (11. kép 9, 11), kézzel formált és utánkorongolt edények oldaltöredékei.

Az objektumból még mintegy 100 díszítetlen oldal és aljtöredék került elő, melyek részben a fent leírt edények újabb darabjai, részben pedig abból a legalább 15–20 további edényből származnak, melyekből nem került a gödörbe az edényformát meghatározó, jellegzetes töredék.

Az ásatást megelőző *terepbejáráson* gyűjtött kerámiaanyagban van néhány olyan edénytípus ill. díszítési mód, melyre az ásatás során nem bukkantunk rá. Egy pirosasbarna törésében feketésszürke, tört kavicsal soványított, kézi(?)korongolt, kisebb fazék (Szátm: 16 cm) peremének szélét és belső oldalát legalább nyolcfogú, sűrűfésű-szerű eszközzel beszürkálva díszítették (9. kép 3). Egy másik szürkésbarna, durvaszemű homokkal és apró, fehér kavicsal soványított, kézi korongolt edény vállrészén ugyancsak ferde fésűbeszürkálások sávja fut körbe, alatta pedig sekélyen bekarcolt hullámvonalköteg díszítés látható (9. kép 6). A többi edénytöredék a díszítetlen, kézzel formált fazékformák csoportjába tartozik (9. kép 4–5).

3. Nagykanizsa — Leányvár

1940 táján a lelőhelyen egy ép edény került elő, amit Gerőcs Jenő a nagykanizsai Thury György Múzeumnak adományozott.¹² Sajnos a lelőköri körülményekről semmit sem lehet tudni, de az edény méretéből és épségéből következtetve minden bizonnyal sírból származik.

Szürkés világosbarna, homokkal és apró, tört kavicssal soványított, vékony agyagmázzal bevont, ennek ellenére érdes tapintású, kézi korongolt, három hullámvonalalköteggel díszített, zömök, nyomott gömbalakú, közepes méretű edény. Pereme enyhén kihajló, széle majdnem vízszintesen levágott, formázófával egy széles hornyot húztak bele. Belül ugyancsak formázófával igyekeztek eltüntetni a hurkás felépítésből származó egyenetlenségeket; sűrűn húzott függőleges bevágások láthatók az edény belsejében. Alján enyhén kiemelkedő, kereszt alakú fenékbélyeg látható, szélén körben enyhén kiperemesedik. A fenékbélyeg keresztjének szárai H: 1,5 cm. Szátm: 14,5 cm, max. Sz: 17,5 cm, Fátm: 10 cm, M: 12,3 cm, Falv.: 0,6 cm. (15. kép 1)

4. Nagykanizsa—Práter-domb, Botanikus kert

1972 nyarán a nagykanizsai Mezőgazdasági Főiskola Botanikus kertjében talajrendezési munkák folytak. Ennek során nagy mennyiségű edénytöredék, orsógombok kerültek a felszínre. Ezeket Várhelyi Lajos, a főiskola dolgozója összegyűjtötte és a nagykanizsai múzeumba beszo­l­gáltatta. A leletanyagban kora bronzkori (Somogyvár—Vinkovci kultúra), kelta és római kori, továbbá 9—10. századi és késő középkori edénytöredékek voltak. A leletmentést 1972. aug. 28—szept. 8. között Vándor László végezte el.¹³

A lelőhely a Principális csatorna keleti oldalán, a mocsaras ártérből szigetszerűen kiemelkedő É—D irányú homokdomb — a Práter-domb — északi végéhez közel, a Berki erdő északi szélénél található. A dombot keletről a Malom-csatorna kíséri, a rajta átvezető hídon keresztül lehet a városba jutni. A leletmentés idejére a lelőhely nagy részét már beültették, ezért csak a parcellák közötti utakon lehetett kutatóárokot nyitni. A feltárt objektumok közül három biztosan kora középkori volt. (2/1., 3/1. és 3/3. objektumok), míg a 3/2., 3/4., 3/5. és 3/6. objektumok, bár leletanyag nem maradt belőlük, az ásatási napló szerint ugyancsak 9—10. századiak lehetnek. A 2/3. objektumot nem sikerült már feltárni, de a napló szerint ez is 9—10. századnak bizonyult. Biztosan kora bronzkori a 2/2. objektum, míg a 4/1. objektumban nem volt lelet. A 1. szelvényben, amelyik a 2—4. szelvényektől távolabb északra lett kinyitva, nem volt objektum. (12. kép)

2/1. objektum

A 2. és a 3. kutatóárok találkozásához közel, a 2. árok

nyugati fala mellett egy kb. 100 cm átmérőjű, 80—100 cm mély, lejtős falú gödör került elő. Betöltésében és a gödör környékén, 20—40 cm mélyen eléggé nagyszámú edénytöredék feküdt.

A 72 edénydarab legalább 35—40 különböző edényből származik. Főként oldaltöredékek kerültek elő, mindössze 5 perem- és 6 aljrész tartozik a leletanyaghoz. Előbbiek azonban alkalmatlanok arra, hogy az edényformát rekonstruálni lehessen belőlük. Az edénydarabok jól kiégették, szürkésbarna, pirosasbarna, ritkábban sötétszürke színűek, többnyire érdes homokkal soványítottak. Az egyik peremrész belsején hullámvonalalköteg díszítés látható. Ez egy nagyobb, erősen kihajló peremű, széles szájú fazékból származhat. (Szátm: kb. 20—22 cm.) (15. kép 5) Az aljtöredékeken nem volt fenékbélyeg. Az edényoldalakon lévő díszítések variációi a következők:

- a) a vállon több sávban egymás alatt hullámvonalalköteg (pl. 15. kép 4);
- b) a vállon váltakozva vízszintes- és hullámvonalalköteg;
- c) a nyakhajlatban vízszintes-, a válltörésnél hullámvonalalköteg(ek), majd újra több sávban vízszintes vonalkötegek (pl. 15. kép 6);
- d) az egész edény oldalán, egymás alatti sávokban csak hullámvonalalkötegek;
- e) az egész edény oldalán, szorosan egymás alatti sávokban vízszintes vonalkötegek;
- f) az egész edény oldalán egyes hullámvonalak futnak körbe.

3/1. objektum

A 3. kutatóárok nyugati végénél, a 2/1. objektumhoz közel egy 150x100 cm-es, sekély gödör feküdt, hossz tengelye Ny—K irányú. Betöltésében két szórvány késő középkori edénytöredék is volt, ezért nem kizárt, hogy az objektum esetleg későbbi korból származik. A 9—10. századi leletek száma sem nagy; mindössze 4 edénydarab került elő.

1. Szürkéspiros, homokkal soványított, vastagabb falú, nagyobb fazék vállrésze; a vállon két mélyen bekarcolt, széles vonaldísz hullámvonalalköteget fog közre. Valószínűleg ugyanehez az edényhez tartozik egy aljdarab is.

2. Feketészsürke, csillámos homokkal soványított, sűrű párhuzamos vonalkötegekkel díszített kisebb edényke oldal és vállrésze.

3/3. objektum (13. kép)

Szabálytalanul ovális gödör. H: 520 cm, Sz: 150 cm, M: 75—80 cm, ÉNy—DK hossz tengelyű. A gödör északi oldalán háromszögszerűen kiszélesedő padka húzódik, legnagyobb Sz: 80 cm, M: 55—60 cm. Ennek szélénél középtájon, továbbá a keleti oldal közepénél és a DK-i saroknál egy-egy kb. 10 cm-es, négyszögletes cölöplyuk került elő, melyek mintegy 70°-os szögben dőltek a gödör belseje felé. A padka mentén körben, de különösen a keleti oldalon sok 5—8 cm átmérőjű karólyuk helyezkedett el, melyek valószínűleg szintén az objektum felépítményéhez tartoztak. A gödör betöltésében 35—40 cm mélyen erősen

átégett, nagyméretű paticsdarabokat és homokkőtöredékeket találtak (14. kép), ezeken kívül nagyszámú faszéndarabot és rengeteg edénytöredéket.

A 150 edénycserep közül 3 darab egy nagyobb, polírozott felületű, ún. sárga palack oldalából származik. Vörösesbarna, finomszemű homokkal soványított, jól korongolt, gondosan égetett edény, kívül még nyomokban látszik a függőleges polírozás. A töredékek a palack alsó feléből törtek ki, ahol kb. 22–24 cm volt az edény átmérője. (15. kép 7) Ritkább edényforma még egy világosbarna, érdeesebb homokkal soványított, korongolt, kónikus tál, melynek peremét kívül és belül is mélyen bekarcolt egyes hullámvonalak és közöttük egyes, körbefutó vízszintes vonalak díszítik (16. kép 9). A leletanyagban 23 peremdarab volt, melyek kisebb csuprokhoz, fazekakhoz és nagyobb tárolóedényekhez tartoztak. A peremek között több, bonyolultabban profilált szélű is van, ami fejlett fazekastechnikára enged következtetni (16. kép 1–8). A 9 aljtöredék nagyobb fazekakhoz tartozhatott (Fátm: 10–15 cm), fenékbélyeg egyikén sem volt. Az edények kivitelének minősége igen ingadozó: van közöttük egészen vékony falú, kékesszürkére égetett, finom homokkal soványított, kiválóan korongolt, de gyakori a durvaszemű homokkal, tört kavicsal soványított, kézi(?)korongolású, gyakorlatlan kézzel bekarcolt díszítésű darab is. Az edényoldalak díszítései a következő variációkat mutatják:

- a) egyes hullámvonal;
- b) egyes, körbefutó vonal (ún. csigavonal);
- c) váltakozva egyes hullámvonal és vízszintes vonal;
- d) hullámvonalköteg a vállon (pl. 15. kép 2);
- e) hullámvonalköteg több sávban egymás alatt;
- f) váltakozva hullámvonal- és vízszintes vonalköteg, mely utóbbi az edény alsó felén „záromotívumként” egymáshoz szorosan kapcsolódva többször is megismétlődik;
- g) egyes, mélyen és szélesen bekarcolt vonalak által közrefogott hullámvonalköteg (pl. 15. kép 3).

A díszítés nem korlátozódik csak az edény felső részére, hanem gyakran az edény alsó harmadáig, negyedéig beborítja a felületet. A töredékekből nehéz visszakövetkeztetni az eredeti edényszámra, de legalább 80–90 különböző edényből származnak a darabok.

A települési objektumok

A három településről előkerült 12 objektum egyike sem volt lakóház; mindegyiknek gazdasági rendeltetése volt. Közülük egy biztosan terménytároló verem (Práter-domb, Botanikus kert 2/1. objektum), s feltehetően hasonló funkciója volt az ugyanitt előkerült 3/2., 3/5. és 3/6. objektumoknak is. Már bizonytalanabb a helyzet a 3/1. objektumnál és az Inkey sírkápolna 69. objektumnál: ezeknél több funkciót is feltételezhetünk. Meglehetősen egységes csoportot alkotnak azonban az Inkey sírkápolna 13., 14., 38.,

54., 56., 57., a Miklósfá—Mórichely 1. és 2. és a Práter-domb, Botanikus kert 3/3. objektumai. Jellegzetes a formájuk — a lekerekített sarkú, nyújtott téglalap —, a méretük — hosszúságuk 225–230 cm-től 520 cm-ig terjed, szélességük 100–160 cm közötti — és a sekély mélységük: 35–40 — 80 cm-ig. Jellemző a betöltésük is: faszénben gazdag, zsíros, fekete föld, amiben sok a különböző méretű homokkő és az erősen átégett paticsdarab. Mivel jellegzetességei alapján e körbe teljesen beleillik az Inkey sírkápolna 38. objektum, ezért, bár az ásatási napló alapján feltételelesen római korinak írtam le, mégsem tartom elképzelhetetlennek, hogy szintén kora középkori objektum volt.

Rendeltetésükre vonatkozóak kizártnak tartom a lakóház funkciót, mert bár hosszúságuk megfelelő lenne, szélességük nem engedi meg ennek feltételezését. (ERDÉLYI—SZIMONOVA 1985, 384–385., Abb. 4–5) Felépítményre utaló nyom ritkán került elő. Két cölöplyuk volt az Inkey sírkápolna 38. objektumánál, valószínűleg cölöphelyeket jelöl a Miklósfá—Mórichely 2. objektum két kisméretű kiugrása és három cölöplyuk volt a Práter-domb, Botanikus kert 3/3. objektumánál. Utóbbiak 70°-os szögben dőltek az objektum belseje felé, melyek alapján egy könnyű szerkezetű, szélfogó-falás építményt rekonstruálhatunk. A gödröt északról és keletről kísérő karólyukak pedig egy fonott sövénykerítésre utalhatnak, mely talán szélvédő szerepű volt. Ennél az objektumnál elképzelhetőnek tartom, hogy egy műhely: erre utalhat az északi oldalnál lévő padka, továbbá a 3/4. objektum, ami egy átégett falú, keskeny árok és a 3/2. gödör, amiből vassal került elő. A műhely-funkció mellett szól, hogy hasonló jellegű gödör kovácsműhelyként szolgált *Břeclav—Pohansko*-n (87. obj.), bár az még nagyobb volt és a hevítőkemencék, ill. a félkész termékek, nyersanyagok is előkerültek ott (DOSTÁL 1975, 49–50, 302–304, tab. 6).

Valószínűbb azonban, hogy ezek a típusú gödrök a gazdálkodást szolgálták ki, egyszerű földólak voltak, mégha betöltésükben néha más tevékenységre utaló tárgyakra is bukkanunk, mint pl. az Inkey sírkápolnánál az 56. objektumban egy öntőtégelyre. A földólakba zárt állat — elsősorban a sertés — kevesebbet mozog, ezért gyorsabban hízik. Ilyen földólak néprajzi párhuzama is ismert (TÁLASI 1936), s arra is van példa, hogy levert karókra vesszővel körbefont, bogárhátú, egyszerű építményt húztak följük (MNL 1. 589). Bár a Práter-domb, Botanikus kert 3/3. objektumánál a karólyukak más jellegű építményre utalnak, az ilyen felépítésű földólakra is van régészeti bizonyítékunk. A jugoszláviai Višegrad melletti *Mušići* és a Bijeljina melletti *Batkovići* „Jazbine” lelőhelyeken az ovális gödröt kívül kettős karólyuk sor veszi körbe; közlőjük — a fentebb kifejtettek alapján szerintem tévesen — gödörházaknak tartja őket (ČREMOŠNIK 1972, 61., Abb. 6). Hasonlók ismertek a Dnyeper bal partjának erdős sztyeppe

területéről (LJAPUŠKIN 1971, 191) és Romániából is (COMȘA 1968, 8).

Lelőhelyeinken gödörház ugyan nem került elő, de a tágabb környékről már a 7. századból is ismerünk ilyen (Balatonmagyaród—Hídvégpuszta, 40. obj), a későbbi idősorból pedig oly nagy számban ismertek, hogy különböző típusaikat is részletesen leírhatjuk (VÁNDOR 1984, 273—274.; KIS-BALATON 1986.; CS. SÓS 1984). Az Inkey sírkápolnánál azonban akkora felület lett feltárva, hogy a lakóépület hiánya már feltűnő. Ezért elképzelhetőnek tartom, hogy a 7. században itt megtelepülők még inkább földfelszíni épületekben, sátrakban (jurtokban?) laktak, melyeknek semmiféle régészeti nyoma nem maradt.

A települések szerkezetére ugyancsak kevés adattal rendelkezünk. Egyedül az Inkey sírkápolna melletti település szerkezetét rekonstruálhatjuk több-kevesebb bizonyossággal. Laza szerkezete, a telepobjektumok „bokorszerű” csoportosulása, viszonylag kis kiterjedése ugyanazokat a jellegzetességeket mutatja, mint a korai szláv települések másutt feltárt maradványai (SEDOV 1982. 22). Nem szokatlan a megtelepedésnek az a módja sem, hogy késő római kori épületek romjai közé húzódnak, sőt azokat részben fel is használják. A korai idősorból erre több példánk van az Al-Duna vidékéről (VIŽAROVA 1956.; CAPIDAVA 1958.; WENDEL 1986).

Kerámia

A három ásatásból és a szörványként múzeumba került kerámiaanyag az agyag soványításához használt adalékanyag, a készítési mód, az égetés, s nem utolsósorban az edényformák és a díszítés alapján egymástól eléggé határozottan elválasztható csoportokra osztható.

Az Inkey sírkápolnánál talált edények zöme érdes, durvaszemű homokkal és/vagy mésztartalmú adalékanyaggal (tört kagyló- és csigahéj?) soványított; ritkán valamiféle apró magvakat (fűmagot?) is kevertek az agyagba. Ez jellemzi a 38., 54., 56., 57. és 69. objektumok kerámiáját. Ezzel szemben a 13., 14. objektumban és az 56. objektum néhány edényénél a tört kavics jelentkezik új soványítóanyagként, ami mellett még homokot vagy mésztartalmú anyagot is kevertek az agyagba. Míg az előbbi csoport edényei jórészt kézzel formáltak, s csak ritkán tették kézi korongra az edényt, hogy a felszíni egyenetlenségeket eltüntessék, az utóbbinál többször már kézi korongon készült az edény. Mindkét csoportnál megfigyelhető, hogy az edényt vastag agyagmázzal vonták be, melytől sima, enyhén fénylő, zsíros tapintásúvá vált. Különbség mutatkozik a díszítésben is: az előbbi csoport edényei többször díszítetlenek maradtak, a díszítettek pedig azok közül kerültek ki, melyeket kézi korongon utánkorongoltak; az utóbbi csoportban pedig majd minden edényt bekarcolt díszítéssel láttak el. Az edényformában újra viszonylagos egyöntetűség jel-

lemző: uralkodó a tojásdad forma, melyen belül feltűnik az ún. prágai típusú edényekre jellemző alak és testarány, de már kissé megváltozott formában (ld. különösen 3. kép 6., 4. kép 5., 6. kép 1). Az edények szűk-, vagy széles szájúak, az egyszerűen kiképzett peremek enyhe ívben hajlanak ki; a váll egyenletes, lapos ívet ír le, csak ritkán erőteljesebben kiugró, az edény oldala pedig egyenesen fut a viszonylag szűk alj felé. Mindössze néhány edény formája tér el: gömbösebb testű (pl. 4. kép 9., 5. kép 3), vagy enyhén bikonikus formájú (pl. 3. kép 3., 7). Néhány edény színe, készítési módja (a többihez képest gondosabban korongolt) alapján feltehetően az ún. szürke kerámia helyi variánsának képviselője (pl. 3. kép 3., 5. kép 11., 6. kép 4). Az edényeket csak a vállukon díszítették: a bekarcolt díszítés többnyire közvetlenül a nyaktöréstől indul és a váll- vagy hastörés táján ér véget. Leginkább vízszintes vonalkötegek közé fogott hullámvonalkötegekkel borították az edényt; a hullámvonalkötegek azonban — feltehetően a kézi korong egyenetlen mozgása miatt — többször szabálytalanok, zezzug-szerűek. Emellett ritkán egyes, vízszintes és hullámvonalat is karcoltak az edénybe, két kisebb edényenél pedig függőleges vonalkötegeket láthatunk. Egy díszítetlen fazék peremét ferde bevágdosásokkal tagolták.

A Nagykanizsa—Miklósfa, Mórighely (Cigánykút) lelőhelyen feltárt edények soványítóanyaga elsősorban homok, mely lehet finomabb, vagy durvább szemű, s gyakran csillámos; többször kevertek hozzá tört kavicsot, vagy apró szemű, fehér vagy piros kavicsdarabkákat is. Ritkán feltűnik még soványítóanyagként az apró növényi magocska (fűmag?), de már egyáltalán nem találkozunk a mésztartalmú adalékanyaggal. Ritka a kézzel formált edény; többnyire kézi korongon készítik őket és gyakoribb a jól korongolt, gondosan kivitelezett edény is. Az edényeket itt is agyagmázzal vonták be, ez azonban sokkal vékonyabb rétegben fedi az edényt és soha nem ad zsírosan fénylő felületet; érdes tapintású, vagy kenődő felületű lesz tőle az edény. A díszítést sekélyen karcolták be, ha lepattogzik az edénymáz, eltűnik vele a díszítés is. Az edényformák közt megvan ugyan még néhány, az Inkey sírkápolnánál megismert tojásdad edény (pl. 9. kép 1., 10. kép 2., 11. kép 1), de az uralkodó edényformák már mások. Jellemző a nagyméretű, széles vállú, széles szájú, inkább már hordóformájú fazék (pl. 9. kép 8., 10., 11. kép 5), melyet a vállon vízszintes vonalkötegek, vagy az ilyen vonalkötegek közé fogott ferdén bekarcolt vonalkötegek díszítenek. Ugyancsak tipikus a mindig díszítetlen kisebb fazék vagy csupor, mely formájában szintén a hordóforma felé közelít. A peremek bonyolultabban kiképzettek, jellegzetes a rövid, erősen (néha szinte vízszintesen) kihajló perem (pl. 10. kép 3., 5., 11. kép 2—4., 10). Készítési módjuk alapján ezek tágabb köréhez tartozik két különlegesebb forma: egy palackszerű edény (10. kép 4) és egy erre emlékeztető fazék (10. kép 7), ill. egy nyomott gömb alakú, rövid nyakú,

vízszintes, tagolt peremű fazék és ennek egy variánsa (10. kép 9—10). Több edénytöredék az ún. sötét szürke kerámia kései változatának helyi variánsa lehet (9. kép 2., 9., 10. kép 4).

A *Nagykanizsa—Práter-domb*, Botanikus kertben talált edénytöredékek soványító anyaga túlnyomórészt finomszemű, vagy érdesebb homok; ritkán s csak a nagyobb méretű, durvábban kivitelezett edényeknél találkozunk a tört kavicsos soványítással. Az agyagmáz már csak egészen vékony rétegben fedi az edényt; a bekarcolt díszítés mélyebb, áttöri ezt. Az edények között gyakori az egészen kiválóan korongolt, vékony falú; a kézi korongolás háttérbe szorul, a kézzel formált pedig egyáltalán nem fordul elő. Az edényeket vízszintes és hullámvonalalkötegekkel, ill. egyes vízszintes és hullámvonallal változatos módon díszítik. A díszítés gyakran az edény alsó harmadáig, negyedéig is beborítja a felületet. Az edényformák között megvan még a nagyméretű, hordó formájú fazék — bár kissé megváltozott formában (pl. 16. kép 6., 8), de a jellemző már a gömbös testű csupor (16. kép 1—5) és a széles szájú, vállas, nyomott gömb formájú fazék (16. kép 7). Új forma a félgömbös, mély tál (16. kép 9) és a polírozott felületű palack is (15. kép 7). A peremek ugyancsak bonyolultabban kialakítottak, tagoltak, fedőhornyosak.

A *Nagykanizsa—Leányváron* talált edény készítés módja, formája, díszítése alapján a Práter-domb Botanikus kertben megismert gömbös testű csuporok körébe tartozik, valószínűleg nagyjából azokkal egykorú (15. kép 1. — párhuzamként ld. 16. kép 2).

A telepásatások sajátossága, hogy igen gyakran csak olyan edénytöredékek kerülnek elő, amelyekből ritkán egészíthető ki az egész edény. Ezért kísérletként az edénytöredékekből rajzi rekonstrukciót készítettem, hogy legalább vázlatos elképzelésünk legyen arról, milyen lehetett egy-egy település edénykészlete, milyen főbb edénytípusokból állt az, s körülbelül milyen méretkülönbségek lehettek közöttük. Úgy érzem, az ilyen rekonstrukciók segíthetnek abban, hogy egy-egy korszak edényművességét mélyebben megismerjük, az edényformák változását jobban nyomon kövessük, a meghatározó típusokat könnyebben kiválasszuk és ezáltal a leletanyagot az összehasonlító vizsgálatok számára alkalmassá tegyük. (17—19. képek).

Keltezés

A három telepásatáson előkerült kerámia nem véletlenül volt viszonylag könnyen csoportosítható. A három lelőhely korban követi egymást, s mintegy keresztmetszetét adja a Nagykanizsán megtelepült népesség kora középkori edényművességének.

Legkorábbi az Inkey sírkápolna mellett feltárt objektumok leletanyaga. Mint már a kerámiacsoportok különválasztásánál említettem, az itt talált edények egy része az

ún. prágai kultúra edényformáival mutat rokonságot. Párhuzamai főként Csehszlovákia területén található meg, különösen Szlovákia birituális, avar—szláv temetőiben és ezek telepein. A prágai kultúra csehországi emlékanyagát feldolgozó *J. Zeman* e kerámia három fejlődési fázisát határozta meg: 1. szabadkézzel formált, díszítetlen; 2. szabadkézzel formált, díszítetlen és utánkorongolt, díszített; 3. utánkorongolt, díszített kerámia (ZEMAN 1976, 210). E beosztás szerint az Inkey sírkápolna edényanyaga a 2. és 3. fázisba tartozik. Zeman az 1. fázist viszonylag rövid életűnek tarja, a 6. század második negyedétől a 7. század elejéig keltezi. Véleménye szerint a díszített edények már eléggé korán, a 6. század második felében megjelennek, s a következő században válnak uralkodóvá. (ZEMAN 1976, 211—212). A csehországi lelőhelyek közül *Praha 6.—Bubeneč*, okruh Rooseveltovy ul. (ZEMAN 1976, obr. 15. 8.; obr. 17. 1—2.; obr. 18. 8—13) és *Praha 6.—Velešlavín* (ZEMAN 1976, obr. 27—28) díszített edénytöredékei mutatnak hasonlóságot az Inkey sírkápolna mellett előkerült edényekkel. Zemannel azonos módon bontja fázisokra a kerámiát *B. Dostál* is, aki a *Břeclav—Pohansko*-n feltárt telepobjektumok kerámiáját osztályozta (DOSTÁL 1979, 194—195., Abb. 1.; DOSTÁL 1982, 41—44). Az I. horizontot a 6. század első felére, középeré keltezi, abból a feltevésekből kiindulva, hogy Morvaországban a kerámia fejlődése gyorsabb volt, mint Csehországban. A II. horizont, amibe a részben díszítetlen, szabad kézzel formált, részben pedig a felső részén utánkorongolt, díszített kerámia tartozik, a 6. század második felére, legkésőbb a 7. század első felére datálható, elsősorban néhány egyéb kislelet, így egy fésűtöredék alapján. Végül a III. horizontot — feltételezve, hogy a II. és III. között időbeli hiátus volt — feltételelesen a 7. század végétől a 8. század második feléig keltezi (DOSTÁL 1982, 44—46). Érdemes megemlíteni azonban, hogy másutt a II. horizont anyagát nagyobb időközre keltezte és nem zárta ki annak lehetőségét, hogy a 7. század utolsó harmadáig tarthatott (DOSTÁL 1979, 195). Az Inkey sírkápolna melletti telep anyagában lévő díszített edények párhuzamai Břeclav—Pohansko II. és III. horizontba sorolt objektumainak edénytöredékei között található meg, így a 11., 17., 18., 25. (bevagdalt perem!), 28., 48., 50., 66., 104. objektumokban (DOSTÁL 1982. obr. 7.10, 11.; obr. 8.2, 4—5.; obr. 9.1.; obr. 11.2, 4.; obr. 13.4—15.; obr. 16.7.; obr. 17.2—5.; obr. 18.1, 3, 5, 6.; obr. 19.3.; obr. 21.3), tény azonban, hogy különösen a II. horizont edényeivel mutat nagyfokú hasonlóságot anyagunk. Már Dostál is utalt a díszített edényekkel kapcsolatban az ún. dunai kerámia — egyszerűbben az avar kori korongolt kerámia-hatására, de ennek szerepét a prágai típusú edények fejlődésében hangsúlyozottan először *D. Bialeková* fejtezte ki. Mint írja, „az a tény, hogy Délnyugat-Szlovákia régiebb avar—szláv csontvázas temetőinek (Devínska Nová Ves, Holiare, Štúrovo) feltűnésével közel egyidejűleg a hamvasztásos temetőket előbb a birituális, majd a teljesen

csontvázas temetők váltják fel és hogy ezekben a temetőkben és a velük egyidős telepeken (pl. Devínske Jazero, Siladice II., Kúty—Sigeca II) együtt tűnik fel a díszítetlen és a felső harmadában korongolt és díszített prágai típusú áru, továbbá a dunai típusú kerámia, bizonyíték arra, hogy Délnyugat-Szlovákiában a díszített prágai típusú áru keletkezésének terminus post quem-je az avaroknak a Dunától északra történő expanziójának időpontja.” (BIALEKOVÁ 1968, 620—621). Véleménye szerint tehát a díszített prágai kerámia feltűnésének ideje a 7. század eleje, első fele és a 7. század utolsó harmadában szűnik meg, elsősorban Szlovákia déli területein, míg északabbra feltehetően a 8. század elején, első felében is tovább él. (BIALEKOVÁ 1968, 622—625.; 1962, 135—136). Az Inkey kápolnánál talált kerámia jó párhuzamai kerültek elő *Abrahám*-ban (BIALEKOVÁ 1962, 97—98.; obr. 2. 2—5), *Dolné Krškany*-ban (Alsóköröskény) (BIALEKOVÁ 1962, 98.; obr. 3), *Manúškovo*-ban (BIALEKOVÁ 1962, 100—104.; obr. 10. 1, 3) hamvasztásos rítusú temetőkből, továbbá *Siladice*, (Szilárd) poloha Bodos II. (BIALEKOVÁ 1962, 118.; obr. 39. 1, 3, 4—8, 10—11, 16—19) telepen. Ugyancsak közeli analógiák találhatók a már említett *Devínska Nová Ves* (Dévényújfalú) temetőjében (EISNER 1952, obr. 24. 3; 36. 4), bár ezek már inkább az ún. dunai típusú, azaz a korongolt avar kerámia képviselői; s a sort még hosszan folytathatnánk (részletesen ld. BIALEKOVÁ 1962., 1968. példatárát). Szólnunk kell azonban még egy, a 7. század végére, de inkább a 8. század elejére, első felére keltezett urnatemetőről, amit *Bajč* (Bajcs) — *Vklanovo* lelőhelyen tártak fel. Itt a díszítetlen prágai típusú kerámia már az Inkey kápolnánál megismertnél fejlettebb formájú, díszített kerámiával együtt fordul elő, ez a lelőhely tehát egyfajta terminus ante quem-ként szolgálhat számunkra (NEVIZÁNSZKY 1984, 189—192., ris. 2).

A fentiek alapján tehát a Nagykanizsa—Inkey sírkápolna melletti települést és kerámiáját a 7. század második harmadától, közepétől a 7. század végéig keltezhajtuk. Az edények készítménye módja, díszítése alapján különválasztott két csoport közül az elsőt ezen időszakon belül a korábbi, míg a másodikat a későbbi évtizedekre helyezhetjük. A kis település lakói — díszítetlen és díszített prágai típusú edények és a háztartás más olyan elemei, mint pl. az 56. objektumban talált nagyméretű magszárító tál, vagy medence alapján — részben minden bizonnyal szlávok voltak, akik a prágai kultúra településterületéről költöztek hozzánk. Nem beszéltem azonban eddig a leletanyag azon részéről, mely a Kárpát-medence avarlakta területein általánosan elterjedt kerámia köréhez tartozik, illetve amelyen az avar edényművesség hatása jól érzékelhetően kimutatható (pl. 3. kép 3., 7.; 4. kép 6., 5. kép 1—5., 11.; 6. kép 4), s részben az ún. szürke kerámia helyi változata lehet (ROSNER 1979, 97—108). Mivel azonban az avar temetőkben főleg a szlávokkal szomszédos területeken volt szokás edénymelléklet adása (ČILINSKÁ 1973, 331—337), az

avar települések kutatása pedig csak a közelmúltban kezdődött meg (BÓNA 1973), ma még nem áll rendelkezésünkre olyan összehasonlító anyag és alaposan kidolgozott tipológiai rendszer, mint amit a prágai típusú kerámiánál felhasználtam. Mégis nagy bizonyossággal állítható, hogy az Inkey sírkápolna melletti településen a szlávok mellett avarok is éltek, s ezt a települést is egy olyan kevert, avar—szláv népesség hozta létre, amelynek birituális temetőit Zala megyéből másutt (ld. Zalakomár, Kehida, Pókaszpetk)¹⁴ jól ismerjük.

Az Inkey sírkápolna melletti település kerámiájához hasonló leletanyag Nagykanizsáról és a nagykanizsai járásból terepbejárásaink révén máshonnan is ismert¹⁵ Így pl. Nagykanizsán a *Magyar utcai* kertek alján¹⁶ lokalizálható még egy ilyen telep. Nagykanizsától nyugatra *Szpetnek—Bánfapusztán*¹⁷ és *Eszteregnyén*, a falutól délkeletre, a műút melletti dombon,¹⁸ tőle északra, a Principális völgyében *Zalaszentbalázs* közepén, a tsz-istállóknál,¹⁹ és a "Tót Mihálok rétyén",²⁰ *Hahóton* a Sárkány-szigetre vezető dűlőút mentén,²¹ keletre pedig *Nagyrécsén*, a vasútállomástól északra²² *Zalaszentjakabon* a Rózsa-vízi dűlőben,²³ továbbá *Miháldon*,²⁴ *Sandon*,²⁵ *Galambokon*, a falutól keletre²⁶ és *Zalakaroson* a garabonci homokbánya helyén²⁷ találtunk e korszakból telepnyomokra. Közülük a szpetneki, eszteregnyei és nagyrécsi lelőhelyek esetleg már a 7. század első felében lakott települések voltak, mivel itt túlnyomórészt vagy kizárólag díszítetlen prágai típusú edények kerültek felszínre és erre az időre, a 7. század elejére, első harmadára keltezhető a *Balatonmagyaród—Hidvégpusztá, déli rév* 40. objektum leletanyaga is, ahol ugyancsak kizárólag díszítetlen prágai típusú edénytöredékeket találtunk.²⁸ Ez utóbbi lelőhelyek azért fontosak számunkra, mert azt bizonyítják, hogy vidékünkön a szláv népesség már a 7. század elején megjelent és edényművessége itt fejlődött tovább ugyanolyan impulzusok hatására, mint Délnyugat-Szlovákiában. S fontosak azért is — az Inkey kápolna-típusú lelőhelyekkel együtt —, mert ezek révén nemcsak a temetők, de a települések révén is betekintést nyerhetünk életükbe és komplex ismereteket szerezhetünk élet- és lakáskörülményeikről.

A Nagykanizsa—Miklósfá, Mórchely (Cigánykút) lelőhelyen ugyan csak egy kisebb szondázó ásatást végezhetünk, de az itt feltárt objektumokból előkerült kerámia nem kevésbé fontos új adatokkal gazdagította ismereteinket e vidék népességéről. Lényegesnek tartom, hogy bár ez a leletanyag formailag még bizonyos laza szálakkal kapcsolódik az Inkey sírkápolna melletti telep kerámiájához (ld. pl. 9. kép 1., 10. kép 1., 2), alapjában már más formakincsű edényművességhez tartozik, a technikai részletekben (soványítóanyag, agyagmáz, díszítési mód, a korongolás módja) pedig attól teljesen eltérő. Ezért feltétlenül időbeli hiátussal kell számolnunk.

Sajnos a keletkezés kérdésének eldöntéséhez viszonylag kevés támponttal rendelkezünk; a miklósfai kerámia pár-

huzamai elsősorban a tágabb környéken található meg, feltehetően tehát lokális jellegű kerámia volt. A legtávolabbi kapcsolat a dalmát tengerparton, a Zadar melletti *Kašić* urnasírjaival mutatható ki — ami azonban a kulturális kapcsolat irányának szempontjából fontos adat. Az itt előkerült díszített urnák (BELOŠEVIĆ 1972, Abb. 3—4., 6. és különösen 13.) a mi nagyméretű, széles szájú fazekainkkal állnak kapcsolatban (9. kép 8., 10., 11. kép 5.), míg a díszítetlenek (BELOŠEVIĆ 1972, Abb. 1—2., 5., 7.) a hasonló miklósfai csuprokhoz köthetők. Az urnasírokat közlő *J. Belošević* azonban véleményem szerint túl korai időre, a 7. század második évtizedétől, Salona elfoglalása (614) utáni időre keltezi őket (BELOŠEVIĆ 1972, 83.). Keltezése már csak azért is téves, mert az ezekkel rokon *pókaszeptki* urnák (CS. SÓS 1973, 11. kép), melyek a miklósfai díszített fazekakhoz is közel állnak, egy 7. századi temető rész felett kerültek elő úgy, hogy azoktól még egy steril réteg is elválasztotta őket, tehát a két temető között nagyobb időköz volt. Ezért a pókaszeptki urnatemetőt a 8. század második felére, a 8—9. század fordulójára keltezte *Cs. Sós Á.* (CS. SÓS 1973, 76.). Ezt a keltezést a *zalakomári* temető megtalálása után még tovább pontosíthattuk (SZŐKE—VÁNDOR 1983, 81—85. további analógiákkal). Az itt feltárt urnatemető rész — melynek urnái (pl. SZŐKE—VÁNDOR 1983, 9. kép) fazekainkhoz állnak közel — a 9. század elejére, első felére keltezhető s lényeges, hogy az ezzel egykorú csontvázas temetőben a miklósfai díszítetlen csuprok és kisebb fazekak analógiáira leltünk (SZŐKE—VÁNDOR 1983, 7. kép). Ugyancsak fontos támpont, hogy lelőhelyünk közelében, a miklósfai halastavakból szigetszerűen kiemelkedő dombokon terepbejárás során nemcsak a lelőhelyünkkel rokon kerámiát, de kisleleteket, így aranyfóliás többtagú rúdgyöngyöt, sötétkék, nyomott gömb alakú szemes gyöngyöt, D-alakú vascsatot, vaskést is találtunk, melyeket a zalakomári, sőtjóri, kehidai csontvázas sírok leletei alapján ugyancsak a 9. század első felére keltezhetünk (*Miklósfai—Halastavak I., II.*).²⁹ A keltezés szempontjából bonyolítja a kérdést, hogy néhány edénytörredék a miklósfai—mórichelyi objektumokban az ún. sötétszürke kerámia helyi változatának tűnik. E kerámatípus felső időhatára ma még eléggé bizonytalan, tény azonban, hogy a szekszárdi fazekaskemencékben az ún. sárga kerámiával együtt is előkerültek,³⁰ így nagy a valószínűsége annak, hogy még a 8. század végén, 9. század elején is készítették őket.

A fentiek alapján tehát a Nagykanizsa—Miklósfai, Mórichely (Cigánykút) lelőhely kerámiáját legkorábban a 8. század második felére, de inkább a 8—9. század fordulójára és a 9. század első felére keltezhetjük. Mindenképpen a helyi lakosság edényművességének terméke volt, mely a 7. századi alapokból fejlesztette ki ezt a kerámiát. Mélyebb hatással volt rá az avar fazekasság, s bizonyos déli impulzusok is érthettek. A környékbeli birituális temetőkből következtetve ugyanaz a kevert avar—szláv népesség hozta

létre, amely a 7. század elején települt meg itt. Ezzel magyarázható bizonyos archaizmusok is, melyek valós koránál régiesebbnek tűnnek fel ezt a kerámiát.

A 840-es években a Pribina irányításával, és a Zalavárral kiépült központtal egy keleti frank határgrófság jött létre vidékünkön. Ez a történelmi esemény kilendíti területünket abból a vidékies, elkényelmesedett kulturális fejlődési irányból, ami addig jellemezte. A mindenünnen ideseregülő bevándorlók, a gyorsan tagolódó és új hierarchikus viszonyokat teremtő társadalom, a kiépülő kisebb egyházi és világi központok gyors kulturális változásokkal jártak együtt. Az edényművességet is új technikai és formai impulzusok érik, ami jól lemérhető azon a változáson, amely a Nagykanizsa—Práter-domb, Botanikus kert településének kerámiájában végbement. Az egyenletesen jó minőséget előállító fazekasközpontok termékei nyomják rá bélyegüket erre a kerámiára, melynek edényei alig, vagy egyáltalán nem különböznek a közigazgatási központ, Zalavár műhelyeinek termékeitől. (CS. SÓS 1963.; 1984.; KIS-BALATON 1986.) A nagyszámú, jól keltezhető analógiák alapján lelőhelyünk kerámiáját is minden nehézség nélkül a 9. század második felére, 10. század elejére, első felére datálhatjuk. Ugyanebbe a korszakba tartozik az az edény is, ami valószínűleg egy sírból került elő Nagykanizsa — Leányváron (15. kép 1)

Történelmi értékelés

Sokáig az volt az általános vélemény, hogy Zala megyében csak a 9. században jelentek meg a szlávok, amikor a Nyitráról elűzött Pribina és fia, Kocel Zalavár központtal egy (pannon-)szláv fejedelemséget hozott létre (MOLNÁR 1949, 105.: ELEKES—LÉDERER—SZÉKELY 1957. 11.). Utóbb azonban nemcsak azt a nézetet kellett felülvizsgálni, hogy itt egy szláv fejedelemség volt, s a történelmi források helyes elemzésével rávilágítani arra, hogy valójában egy keleti frank közigazgatási központ, grófi székhely működött Zalaváron (összefoglalóan CS. SÓS 1973/a, 38—42.), hanem az is bebizonyosodott — a pókaszeptki temető feltárásának köszönhetően —, hogy itt már korábban is volt szláv lakosság. Egy ideig vita folyt arról, hogy e temető népessége a 8. század folyamán ide költözött nyugati (morva)szláv (CS. SÓS 1973/a, 84—100.; 1973/74—76.), vagy a 830-as években a bolgárok elől, az Al-Duna vidékéről elmenekülő déli szláv — abodrita, timocsán — törzsek köréből került-e ki (BÓNA 1968, 115—120.). Az utóbbi években feltárt zalakomári és kehidai temetők 7. századi birituális temetőrészei és a most közzétett Inkey sírkápolna melletti település ill. a vele egykorú többi zalai település azonban bebizonyította, hogy a feltételezettnél még korábban, már a 7. század elejétől számolnunk kell Zala megyében a szlávok megtelepülésével.

A kérdés az, honnan és hogyan kerültek ide, s miként alakult további történetük Pribina és Kocel ideérkezéséig.

A történeti adatok tanúsága szerint az avarok 599-ben a Tiszánál elszenvedett vereségei hatására fordul a kaganátus érdeklődése a bizánci birodalom helyett egyre inkább a nyugati, délnyugati területek felé és szláv szövetségeseikkel együtt ettől az időtől vezetnek hadjáratokat az Adria, Észak-Itália és a bajor, frank királyságok területére. A 7. század első két évtizedében alig múlik el év, hogy ne halljunk itt az avarok és szlávok, vagy csak a szlávok katonai akciójáról, rablóhadjárataról. Az ezekben a küzdelmekben részt vevő szlávok hamarosan Dalmáciában, Isztriában (ami ekkor a mainál nagyobb területet foglalt el) és a Keleti-Alpok völgyeiben települtek le. Régészeti emléksanyaguk egyelőre nem, vagy alig ismert, ezért eredetükről kevés konkrét ismeretünk van, de valószínűleg részben azok a csoportok jelennek meg itt is, akik már a korábbi évtizedekben az Al-Duna vidéki törzsterületről az avarok fegyvertársául szegődtek, részben pedig azok — főként a Keleti-Alpok területén —, akik a nyugati szláv szállásterületekről, a Cseh- és Morva-medencéből szivárogtak le. Úgy látszik azonban, hogy Délnyugat-Dunántúl területén máshonnan származó szláv lakosság települt meg. E feltevés alátámasztásához azonban egy rövid kitérőt kell tennünk az avar történelemben.

602 nyarán a bizánciak ismét hadjáratra készülnek az al-dunai szkavinok ellen. Amikor a kagán tudomást szerez támadásukról, „Apsichot küldte ki sereggel, hogy az anták népét elpusztítsa; ezek ugyanis éppen a bizánciak szövetségesei voltak.” (*Theophylactus Simocatta* VIII. 5. 8—13. in: SZÁDECZKY—KARDOSS 1984, 67—68.) Valószínűleg attól tart a kagán, hogy megisméltódnak az 584-ben történtek, amikor szklavin szövetségeseiknek vissza kellett fordulniuk a sikeres hadjáratból, mert a bizánciak felbízatták a keleti szomszédságukban, Dél-Oroszország területén tanyázó antákat, hogy támadják hátba a szklavinokat. Ezek az anták most újra Bizánc szövetségesei voltak, a veszély tehát reális volt.

Apsichról keveset tudunk, de neve többször előfordul a bizánci forrásokban. Lehetséges, hogy ugyanarról a személyről van szó, lehet, hogy több azonos nevről, s az sem kizárt, hogy esetleg egy avar méltóságnév volt ez. Számunkra azonban nem érdektelen, hogy ez a név már legelőször is Pannóniával összefüggésben hangzik el. 570—571 táján vele egyezkedik Justinus császár hadvezére, majd hamarosan utóda, Tiberios a letelepedés és béke kérdéséről. Ennek során hangzik el az a kívánság, hogy „a rómaiak biztosítsanak földet, ahol az avarok letelepedhetnek” (*Menander Protector* EL 459. 26.—460. II. in: SZÁDECZKY—KARDOSS 1979, 109.), ami több kutató szerint a Pannóniára támasztott jogigény megfogalmazása, egyúttal annak elismerése, hogy hiába is kötöttek szerződést Alboin langobard királlyal Pannónia átadásáról, annak eredeti „tulajdonosai”, a rómaiak beleegyezése nélkül

a szerződés érvénytelen. (NAGY 1948, 138—143.; KOVRIG 1955, 39—40.) A békekötés után hamarosan megengedi a kagán az akkor már társuralkodó Tiberiosnak, hogy a perzsák elleni hadjáratához katonákat toborozzon az Alpokon túl és innen is, „a massagetákat és más szkita nemzetségek (= avarok) fiait, a Pannónia, Moesia, Illyricum meg Isauria környékieket”; a perzsa fronton küzdő sereg vezetői között pedig újra feltűnik Apsich neve, aki talán a Pannóniában toborzottak vezetőjeként vett részt a háborúban. (*Euagrius* V. 14.; *Theophylactus Simocatta* I. 14.5., II. 3.1. in: SZÁDECZKY—KARDOSS 1979, 233.) Sirmium 581—582. évi ostrománál ismét szerepel Apsich neve. Az ostrom utolsó fázisába kapcsolódik be. Seregével a város Dalmácia felőli, azaz nyugati hídjánál táborozik le, majd innen átvonul a másik hídhöz, hogy Baján haderejéhez csatlakozzon. (*Menander Protector* EL 220.6.—221.11. in: SZÁDECZKY—KARDOSS 1979, 240.) A három adatból, főként azonban a legutóbbiból — hiszen Sirmiumot nyugatról csak Pannóniából közelíthette meg —, arra lehet következtetni, hogy Apsich szállásterülete Pannóniában kellett legyen. Feltehetően egy származásában, kulturális kötődéseiben is jól körülírható népcsoport élén állt, erre engednek következtetni bizonyos sajátos, csak rájuk jellemző régészeti jelenségek: a külön sírgödörben való, egész ló eltemetésének szokása, a hosszúfülű kengyel, a nádlevél alakú lándzsahegy és a rojtmintás lószerszámok együttes előfordulása (KOVRIG 1955, 39.; NÉMETHI 1987).

Apsich hadseregét a Duna mentén vezetve juthatott el az anták földjére, a Dnyeper—Dnyeszter vidékére. Előző évben ugyanis már az al-dunai Kataraktánál táborozik egy nagy létszámú sereggel (*Theophylaktos Simocatta* VIII. 5.5—7., in: SZÁDECZKY—KARDOSS 1984, 67.), ahonnan talán nem is tér vissza, amikor a kagán parancsa eléri, hogy induljon az anták ellen. 602—603-ban az anta elnevezésű politikai szervezetre olyan halálos csapást mér, hogy arról ezután soha többé nem hallunk. Valószínűleg azonban továbbra is a térségben marad és segítséget nyújt a türkök ellen fellázadó ogur—bolgár törzseknek. Feltehetően ez a segítségnyújtás az alapja annak az onogur—bolgár—avar szövetségnek és vazallusi kapcsolatnak, amit majd csak az avarok hatalmának meggyengülése után 634—635 körül számol fel Kuvrát, az onogur—bolgár kaganátus vezetője. (PRITSAK 1955, 35—36.; SZÁDECZKY—KARDOSS 1968, 85—87.; BÓNA 1970, 259—261.; BÓNA 1981, 79—112.; CZEGLÉDY 1981, 53—57.; WERNER 1984, 38—40.) Hazatérőben azonban Apsich valószínűleg még egy haditettet végrehajt, aminek kizárólag zsákmányszerző célja volt: megtámadja és kifosztja az anták északi szomszédságában élő dulebek földjét, s nagyszámú foglyot ejt. Majd feltehetően a vereckei hágón átkelve visszatér szállásterületére, foglyait pedig — harcosainak egy csoportjával együtt — területének délnyugati határánál, az addig lakatlan Zala völgyében, a Balaton

és Mura közti területen és a Principális völgyében telepítik le. Az avarok és dulebek sajátos kapcsolatáról egy kései, torzult és mesés elemekkel feldúsult krónikás adat is beszámol a Kijevi Évkönyvben (*Povest' Vremennyh Let*): „Ebben az időben voltak az oborok (= avarok) is, akik Iraklij (Hérakleios) császár ellen hadakoztak és majdhogyan elfogták. Ezek az oborok hadakoztak a szlovenekkel és erőszakoskodtak a duleb asszonyokkal, mert utazásain minden obron 5–6 duleb asszonyt fogott a taligája elé és így büszkélkedve húzatta magát, röhögve a szloveneken. Az oborok ugyanis magas termetűek és igen erősek voltak, úgyhogy senki sem ellenkezhetett velük, ezért igen elgöcsödtek és az Isten elveszté őket és elhaltak mind Isten haragjától és ma is megvan az orosz közmondás: elvesztek, mint az oborok, akiknek sem nemzetségük, sem ivadékuk nincsen.” (HODINKA 1916, 35.) A forrás arról is szól, hogy ezek „a dulebek a Bug mentén éltek, ahol ma a volynjánok”. (Uo.)

Ez a terület a prágai, más néven a Prága–Korcsak (Zsitomir) kultúra elterjedési területének keleti szélén fekszik (erről ld. legutóbb összefoglalóan SEDOV 1982, 10–19., 27–28., 92.; KLANICA 1986, 33–48., obr. 10; BARAN 1989) melynek díszítetlen edényei semmiben sem térnek el a Középső Dnyepervidék és Volhynia (a duleb szállásterület) vidékétől az Elba–Saale vidékéig terjedő hatalmas elterjedési területen belül előkerült hasonló edényektől, így a fentebb idézett cseh-morva-medencei ill. szlovákiai edényektől sem. A Délnyugat-Dunántúlra telepített szlávok legkorábbi régészeti emlékei (mint pl. a Balatonmagyaród–Hídvégpuszta 40. objektum) is fenntartások nélkül beilleszthetők e körbe, nincs tehát régészeti akadálya annak, hogy készítőiket ne származtathassuk akár a duleb szállásterületről is. Az idézett forrásban egyetlen pontosan meghatározható történeti adat is szerepel, az az akkor már hirhedtté vált és a későbbiekben is gyakran felidézett esemény, amikor 623-ban az avarok váratlanul megtámadják a Konstantinápoly előterében fekvő Hérakleiat, s majdnem foglyul ejtik a gyanútlanul a kagán elé menő Hérakleios császárt, aki csak álruhában tud elmenekülni (a vonatkozó forrásokat ld. SZÁDECZKY–KARDOSS 1986, 106–111.). Ez az anták elleni hadjárat idejéhez közeli esemény, amire bevezetésként, mintegy az időben való tájékozódás megkönnyítéseként hivatkozik a krónikaíró, ugyan csak azt erősíti, hogy a dulebek elleni avar támadás a 7. század elején történhetett.

De milyen további adataink vannak arra, hogy Zala megyében valóban a dulebek egy csoportját telepítették le? Németh Lajos 860. évi birtokadományozási és megerősítő oklevelében *ad Tudleipin* a neve egy salzburgi birtoknak (MMFH III. 60.; VÁCZY 1974, 1045., 17. jegyzet), ahol — *in Dudleipin* — a *Conversio* szerint Keresztelő Szent János temploma állt (WOLFRAM 1979, 54–55.). Egy Arnulf nevére hamisított oklevél (891) alapján pedig lokalizálhatjuk is ezt a birtokot. Eszerint „in partibus

Scлаuiniensibus vero in comitatu *Dupleipa* vocato in loco Ruginesfeld, sicut Chocil duxquondam inibi ad opus suum habere visus est et veluti Reginger in eodem comitatu iuxta aquam, quo dicitur Knesaha, in beneficium habebat.” (MMFH III. 127–128.). A Knesaha-t általában a Gnas pakkal azonosítják, s ez alapján Dupleipint ennek közelében, valahol a Mura mentén, Radkersburg–Radgona körzetében kereshetjük (KOS 1936, 86.; CS. SÓS 1973, 38.; VÁCZY 1974, 1045., 18. jegyzet). Ez a 9. századi forrásokban fennmaradt helynév, ami megőrizte számunkra a vidék lakosságának nevét, fontos nyelvtörténeti adatot is tartalmaz. Ez alapján ugyanis e nép nevének eredeti hangalakja a dudlebe volt. A —*dl*— hangcsoportról tudni kell, hogy az a keleti és délszláv nyelvekben még együttélésük idején átalakul, a *d* asszimilálódik, s csak az —*l*— marad meg, míg a nyugati szláv nyelvekben továbbra is —*dl*— marad. Ebből következően elképzelhető, hogy a Pannóniába került du(d)lebek őshazájukban a nyugati szlávok (keleti) ágához tartoztak — aminek valószínűségét erősíti, hogy szállásterületük a nyugati szlávok régészeti műveltsége, a Prága–Korcsak kultúra elterjedési területébe tartozott. Ugyancsak fontos adat, hogy az ószlovénben is —*dl*— volt még a mai —*l*— helyén, bár a 11. században Karintiában, a mai Spittal mellett már egy Dulieb nevű helyet említenek (MELICH 1925–1929, 395.). Emellett érdemes megemlíteni, hogy Dél-Csehország területén, a Vltava völgyében is élhettek dudlebek, a 10. században pl. egy Dudleby nevű várat említenek itt (TUREK 1960, 299–309.).

A Kijevi Évkönyvekben leírt erőszakoskodások, az elszenvedett hatalmaskodások mély nyomot hagytak az addig szabadon élő du(d)lebe szlávokban. Nem volt azonban különbség a sorsa a többi, avaroknak alávetett szlávoknak sem. A 7. században keletkezett ún. Fredegar-Krónikában azt olvashatjuk, hogy „a hunok (= avarok) minden évben a szlávok közé mentek telelni és ott a szlávok feleségeit és leányait vették az ágyukba. A szlávok az egyéb elnyomatáson kívül még adókat is fizettek a hunoknak. A hunok fiait, akik a vinidek feleségeitől és leányaitól születtek, végül is nem voltak hajlandók túrni a hunok gonoszságát és elnyomását, nem ismerték el uralmukat és — mint fentebb említettem — felkelést szerveztek ellenük.” (MMFH I. 20., magyar fordítása: GRACIANSZKIJ—SZKAZKIN 1952, 34.). A Senoganumból (Sens) származó Samo és kereskedőtársai által felkelésre sarkallt vinidek (venédek) sikeresen szálltak szembe mind az avarokkal, mind pedig a Meroving királysággal és Samo királysága Wogastisburg központtal 623 tájától 35 évig önálló államalakulatként virágzott a Felső-Dunavölgy és a Keleti-Alpok területén. (LABUDA 1949–1950, 241–252.; PREIDEL 1954, 101.; GRÜNWARD 1958, 99–120.).

A du(d)lebek avarsággal kapcsolatos élményeiket nemzedékeken át szintén megőrizhették. Váczy P. szellemes gondolatmenetben fejti ki, hogy a du(d)lebeknek ez az

„avar hagyománya” hogyan került a Kijevi Évkönyvekbe és őrződött meg számunkra.

Mint ismeretes, Method és Konstantin (Cyrill) 866-ban Rasztiszláv, morva fejedelem udvarából tanítványaival együtt útnak indult, hogy átkelve a Dunán, Konstantinápolyban felszenteltesse őket. Eközben megállnak Kocel mosaburgi (Zalavár) székhelyén is. Kocel tisztelettel fogadja a térítő papokat, 50 tanítványt ad melléjük s maga is megtanulja a szláv írást. E tanítványokat nyilván a helyi lakosságból választották ki, akik között — mint ezt a 9. században többször is említett Dudleipin — Dudleipa helynév alapján feltételezhetjük — du(d)lebek is lehettek. Így tehát megvolt a lehetőség arra, hogy a térítő testvérek és a Mosaburgban létrehozott iskola megismerkedjék a Zala—Mura völgyi du(d)lebek „avar hagyományával.” Ezt a hagyományt — mint Method szellemi örökségének részét — magukkal viszik a tanítványok, amikor előbb Morvaországba (879), majd onnan 885—886 táján Method halála után, amikor innen is távozni kényszerülnek, délre, főként Bulgáriába menekülnek. Az itt kezdetben csak megtúrt Method-tanítványok 893—894 körül kapják meg az engedélyt, hogy a fővárosban, Preszlavban is tevékenykedjenek. Ez egyszeriben lendületet adott a szláv nyelvű, s immár cirill írású irodalom művelésének. Itt fordítják le Nikephoros patriarcha rövid bizánci krónikáját is ószlávra, amit azután a Kijevi Évkönyvek is felhasznál (ld. a Hétrakleios császárral történetekre utalást) és itt ismerik meg Nikolaos Mystikos, konstantinápolyi pátriarcha Simeon, bulgár cárhoz írott levelét is, amiből szintén merít a du(d)lebek avar hagyományának lejegyzője. A pátriarcha ugyanis arról igyekszik meggyőzni Simeont, hogy felesleges Konstantinápoly ostromával kísérletezni, mivel a város felett isteni gondviselés őrködik, s aki mégis megkísérli az ostromot, az halálának halálával lakol. Így jártak a perzsák, s így az avarok is, akik „elvesztek, s népükből maradék sem létezik”. Ez a mondat, ami mély hatással lehetett a preszlavi udvar klerikusaira is, s amit mintegy szállóige-ként idézgethettek, már mint „orosz közmondás” került a Kijevi Évkönyvekbe. A du(d)lebek „avar hagyományá”-nak írásba öntése tehát nagy valószínűséggel a preszlavi udvarban történt meg, írói pedig Method tanítványai, vagy azok utódai lehettek. (VÁCZY 1974, 1044—1074.) Ezt az írást használta fel azután a Kijevi Évkönyvek szerkesztője is, miután az első bulgár cárság megszűnése (1018) után Preszlav klerikusai a kijevi fejedelemségbe menekültek. A 7. század eleje óta azonban az eredeti történet sokat módosult, torzult, a részletek el is homályosodtak, így kerülhetek olyan mondai elemek a szövegbe, mint pl., hogy az avarok szekereit du(d)leb asszonyok vonták, vagy hogy az avarok óriások voltak. (ZÁSTĚROVÁ 1960, 15—17.)

Az eddig elmondottakat összefoglalva, nagy valószínűséggel a következőképpen rekonstruálhatjuk Zala megye 7. századi történetét. Az avarok 567—568 táján történt megtelepedése után Pannoniát egy Apsich (személy- vagy

méltóság-)nevű avar vezetővel az élen egy olyan avar (törzs vagy nép-)csoport szállta meg, mely hagyományai-ban, szokásaiban, s esetleg antropológiailag is (ÉRY 1983, 49—51.) a többi avar törzstől némileg különbözött. Vezetőjük, Apsich 602-ben azt a feladatot kapja az avar kagántól, hogy vezessen hadjáratot az anták népe ellen, s pusztítsa el őket. Az avar kaganátusnak ez a — történetében egyedülállóan kelet felé vezetett — hadjárata teljes sikerrel járt. Bár a közvetlen források nem szólnak róla, de a közvetett adatokból kikövetkeztethetően Apsich hadjáratából visszatérően a dulebek földjén vonul keresztül, számos foglyot ejt, akiket azután szállásterületének délnyugati szélén, az addig lakatlan zalai dombvidék folyóvölgyeiben telepíti le. Feltehetően hamarosan ezek is részt vesznek — legalábbis részben — a Dalmácia, Isztria, Friaul és a bajor területek ellei zsákmányszerző, fosztogató hadjáratokban (ld. a zalakomári, kehidai, pókaszepteki temetők sírjainak „import” tárgyait), amellet egyfajta élelemtermelő biztos hátsóországot is jelentettek a kalandozásokhoz. Régészeti emlékmagyuk a kezdetektől bizonyítja az avarokkal való szoros együttélésüket. Telepeik kerámiajában rövid idő elteltével kimutatható az avar hatás, temetőiket pedig kezdetől fogva az avarokkal közösen használták. Következésképpen kizárhatunk minden olyan feltevést, hogy vidékünket esetleg már az avarok megjelenése előtt megszállták volna, s esetleg a Cseh- és Morva-medencéből beszivárgott szláv-sággal kellene számolnunk már az avar honfoglalás előtt. Ellenkezőleg, a régészeti megfigyelések is azt támasztják alá, hogy vidékünkön a szlávok az avarokkal együtt jelentek meg, s régészeti oldalról is valószínűsítik azt a következtetésünket, hogy bennük az Apsich hadjáratával elhurcolt du(d)lebeket és leszármazottjait lássuk, akik az avarokkal együtt népesítik be vidékünket.

A nyugati területek elleni avar — szláv kalandozások a 630-as évektől megszűnnek, a Mura—Zala közti területen élők azonban — kihasználva kedvező földrajzi fekvésű vidékük előnyeit, s az Alpokban megtelepült nyelvrokonai közvetítését — a 7. század utolsó harmadáig, végéig élénk kapcsolatokat tartanak a bajor-alemann területekkel és Itáliával, amit e korból származó import sírleleteik bizonyítanak. Egyelőre tisztázatlan okok miatt azonban legkésőbb a 8. század elejétől a temetőket és a települések nagy részét is felhagyják vidékünk lakosai. Kérdés, hogy azért történik-e ez, mert a lakosságot nagyobb központ(ok) — esetleg Keszthely — környékére telepítik (erre gondolhatunk esetleg a Keszthely körüli több ezer síros temetőkből következő nagy népességkoncentráció alapján) (LIPP 1884.; LIPP 1886.; KOVRIG 1958, 66—72.; KISS 1968, 93—101.; SÁGI 1970, 147—199.), vagy mert valamilyen ok miatt elmenekülnek innen. Ha az utóbbi feltevés igaz, egyfajta magyarázatot találhatunk arra a szokatlan híradásra, amely szerint — mint feltételezik —, 741—743 táján az avarok „ellenséges pártütés” miatt megtámadják a Dráva és a Mura között élő „karantánokat”, akik vezére, Boruth dux

ekkor segítségért a bajorokhoz fordul. A bajorok el is űzik az avarokat, „biztosítják” a karantánokat „és alávetik őket és hasonló mód szomszédaikat is a királynak való szolgálatra”. (WOLFRAM 1979, 42–43., 77–80.) Szokatlan a hír, mert az avar kalandozásoknak immár egy évszázada vége, s a nyugati határokat is fél évszázada biztosították. S furcsa azért is, mert a vereséget nem követi az avarok újabb támadása, márpedig az avar történelem számos példáját mutatja annak, hogy ők nem hagyják megtorlatlanul vereségeiket. Érthetetlen pedig azért, mert látszólag semmi nem indokolta az avarok támadását. Tudjuk azonban, hogy a nomád népek megbocsáthatatlannak tartják a halvtalóik szökését. Nem tarthatjuk ezért kizártnak, ahogy a Mura–Zala völgyi avar-szláv lakosság — esetleg éppen a központosítással járó újabb áttelepítés ellen fellázadva — részben átmenekült a nyugati szomszéd karantánokhoz.

Ez esetben nem lehetetlen, hogy forrásunk, a *Conversio* két eseményt vont egybe, a 7. század végi „pártütést” megtorló avar hadjáratot és a karantánok 8. század közepi bajor alávetését, amelyben az avarok talán nem is játszanak szerepet. Mindenesetre tény, hogy vidékünk csak a 8. század végén, 9. század elején települ be újra, s elgondolkodtató, hogy ekkor ugyanott nyitják meg a temetőket, ahol a 7. században voltak. (Pókaszeptek, Kehida, Zalakomár, Alsógyenes). Valószínű tehát, hogy ugyanazon lakosság leszármazottjai települtek itt meg újra, s tudatosan akarták folytatni őseik sírhelyei mellett a maguk temetkezését. Ezt a hagyományörzést mutatják a temetkezési szokások is: ahogy a 7. században, úgy most is birtuálisak a temetők, hamvasztva ill. csontvázasan (korhasztva) temetik el a halottakat.

Jegyzetek:

- ¹ A régészeti topográfia munkálatai a nagykanizsai járás területén lényegében már befejeződtek (a készülő feldolgozás szerkesztője Horváth L., szerzői Horváth L., Szőke B. M., Vándor L.), s megkezdődött a zalaegerszegi járás terepbejárása. A településtörténeti kutatások a Principális (Kanizsa) és a Szévíz (Pölöske) völgyében folynak, elsősorban Hahót térségében. A feltárásokat a MTA Régészeti Intézete és a Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága OTKA támogatással, közös kutatásként végzi, Szőke B. M. vezetésével. A kéziratot 1989 tavaszán adtam le, az azután megjelent munkákat ezért már nem tudtam figyelembe venni.
- ² Ezúton is köszönöm Horváth Lászlónak az általa feltárt objektumok és leletanyagának közlésre való átengedését. Az ásatás pontos helyszínrajzát ld. HORVÁTH 1983. 8., 1. kép.
- ³ Az objektumok a közleményben tévesen 9. századnak lettek meghatározva, Horváth 1983, 23.
- ⁴ TGYM lelt. sz. 80. 14. 4–6.
- ⁵ TGYM lelt. sz. 80. 15. 11–20.
- ⁶ TGYM lelt. sz. 80. 36. 5–6.
- ⁷ TGYM lelt. sz. 81. 7. 1–7.
- ⁸ TGYM lelt. sz. 81. 9. 1–23.
- ⁹ TGYM lelt. sz. 81. 10. 1–5.
- ¹⁰ TGYM lelt. sz. 81. 22. 1–4.
- ¹¹ A lelőhelyre 1978 májusában Horváth L. hívta fel a figyelmet. A szondázó ásatást a Zala Megyei Múzeumok Igazgatóságának anyagi támogatásával végeztem, amit ezúton is szeretnék megköszönni. A leletanyag a TGYM-ban leltározatlan.
- ¹² TGYM lelt. sz. 75. 16. 1.
- ¹³ Itt is szeretném megköszönni Vándor Lászlónak, hogy ásatásának közlési jogát számomra átengedte. Az ásatás teljes dokumentációja MNM Adattára IV/70/1973. A leletanyag a TGYM-ban leltározatlan.
- ¹⁴ Zalakomárban (1977–1982) és Kehidán (1985–) Szőke B. M. és Vándor L. végzett, ill. végez ásatásokat. Közöletlen. Pókaszeptekre ld. CS. SÓS 1973.
- ¹⁵ Az alább következő lelőhelyeket a készülő nagykanizsai topográfiai kötet adatai alapján határoztam meg.
- ¹⁶ TGYM lelt. sz. 79. 51. 14–17.
- ¹⁷ TGYM lelt. sz. 82. 93. 11–14.
- ¹⁸ TGYM lelt. sz. 79. 117. 6–8.
- ¹⁹ TGYM lelt. sz. 80. 72. 21.
- ²⁰ TGYM lelt. sz. 80. 73. 1–3.
- ²¹ TGYM lelt. sz. 82. 85. 2–4.
- ²² TGYM lelt. sz. 77. 10. 4.
- ²³ TGYM lelt. sz. 82. 114. 2–5.
- ²⁴ TGYM leltározatlan.
- ²⁵ TGYM leltározatlan.
- ²⁶ TGYM lelt. sz. 79. 109. 8–9., 79. 111. 6.
- ²⁷ TGYM lelt. sz. 82. 131. 1–2., 5–7.
- ²⁸ Az objektumot Horváth L. tárta fel 1980-ban. Közöletlen.
- ²⁹ TGYM leltározatlan.
- ³⁰ Rosner Gy. szíves szóbeli közlése.

Irodalom:

BARAN 1989 Baran, V. D.: *Die frühslawische Siedlung von Raškov, Ukraine*. Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie 8 (1986) 1989. 73–175.

BELOŠEVIĆ 1972 Belošević, J.: *Die ersten slawischen Urnengräber auf dem Gebiete Jugoslawiens aus dem Dorfe Kašić bei Zadar*. Balcanoslavica 1 (1972) 73–86.

- BIALEKOVÁ 1962 Bialeková, D.: *Nové včasoslovanské nálezy z Juhozápadného Slovenska*. SlovArch 10 (1962) 97—148.
- BIALEKOVÁ 1968 Bialeková, D.: *Zur Datierung der oberen Grenze des Prager Typus in der Südwestslowakei*. Arch-Rozhl 20 (1968) 619—625.
- BÓNA 1968 Bóna I.: *Opponensi vélemény Cs. Sós Á.: A Dunántúl IX. századi szláv népessége c. kandidátusi értekezéséről*. ArchÉrt 95 (1968) 115—120.
- BÓNA 1970 Bóna I.: *Avar lovassír Iváncsáról*. ArchÉrt 97 (1970) 243—261.
- BÓNA 1973 Bóna I.: *VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaujvárosban*. FontesArchHung (Budapest) 1973.
- BÓNA 1981 Bóna I.: *Das erste Aufireten der Bulgaren in Karpatenbecken; Probleme, Aufgaben und Möglichkeiten*. Studia Turco—Hungarica 5 (1981) 79—112.
- CAPIDAVA 1958 Gr. Florescu—R. Florescu—Diaconu, P.: *Capidava*. Bucureşti 1958.
- ČILINSKÁ 1973 Čilinská, Z.: *Bestattungsritus bei Awaren und Donauslawen*. in: *Berichte über den II. Internationalen Kongress für slawische Archäologie 2*. Berlin 1973. 331—337.
- COMŞA 1968 Comşa, M.: *Sur l'origine et l'évolution de la civilisation de la population romane, et ensuite protoroumaine, aux VIe—Xe siècles sur le territoire de la Roumanie*. Dacia 12 (1968) 1—26.
- ČREMOŠNIK 1972 Čremošnik, I.: *Die ältesten Ansiedlungen und Kultur der Slawen in Bosnien und der Herzegovina im Lichte der Untersuchungen in Mušiči und Batkovići*. Balcanoslavica 1 (1972) 59—64.
- CS. SÓS 1963 Cs. Sós Á.: *Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár*. ArchHung (Budapest) 41 (1963).
- CS. SÓS 1973 Cs. Sós Á.: *Jelentés a pókazepetki ásátásokról*. ArchÉrt 100 (1973) 66—76.
- CS. SÓS 1973/a Cs. Sós Á.: *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*. München 1973.
- CS. SÓS 1984 Cs. Sós Á.: *Zalavár-Kövecses, Ausgrabungen 1976—78*. Régészeti Füzetek Ser. II. No. 24. Magyar Nemzeti Múzeum 1984.
- CZEGLÉDY 1981 Czeglédy K.: *Ogurok és türkök Kazáriában*. in: *Tanulmányok a bolgár—magyar kapcsolatok köréből*. Budapest 1981. 53—57.
- DOSTÁL 1975 Dostál, B.: *Břeclav — Pohansko IV. Velkomoravsky velmožský dvorec*. Brno 1975.
- DOSTÁL 1979 Dostál, B.: *Zur Chronologie der slawischen Keramik*. in: *Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave*. I. Bratislava 1979. 191—200.
- DOSTÁL 1982 Dostál, B.: *K časně slovanskému osídlení Břeclavi — Pohanska*. Studie AUČAV v Brně X. 2. Praha 1982.
- ELEKES—LÉDERER—SZÉKELY 1957 Elekes L.—Léderer E.—Székely Gy.: *Magyarország története a korai és virágzó feudalizmus korszakában*. Budapest 1957.
- ERDÉLYI—SZIMONOVA 1985 Erdélyi, I.—Szimonova, E.: *Grabung in der Gemarkung von Vásárosnamény*. SlovArch 33 (1985) 379—397.
- ÉRY 1983 Éry K.: *Újabb összehasonlító statisztikai vizsgálatok a Kárpát-medence 6—12. századi népességének embertanához*. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 16 (1982). 1983. 35—85.
- GRACIANSZKIJ-SZKAZKIN 1952 Gracianszkij N. P.—Szkazkin Sz. D.: *Középkori történeti chrestomathia I*. Budapest 1952.
- GRÜNWARD 1958 Grünwald, R.: *Wogastisburk*. Vznik a počátky Slovanů 2 (1958) 99—120.
- HODINKA 1916 Hodinka A.: *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. Budapest 1916.
- HORVÁTH 1983 Horváth L.: *Előzetes jelentés a Nagykanizsa — Inkey sírkápolna melletti lelőhely feltárásáról*. Zalai Gyűjt 18 (1983) 7—25.
- KIS-BALATON 1986 Régészeti kutatások a Kis-Balaton térségében. Szerk.: Vándor L. Zalaegerszeg 1986.
- KISS 1968 Kiss A.: *A Keszthely kultúra helye a pannoniai kontinuitás kérdéséhez*. ArchÉrt 95 (1968) 93—101.
- KLANICA 1986 Klanica, Z.: *Počátky slovanského osídlení našich zemi*. Praha 1986.
- KOS 1936 Kos, M.: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Ljubljana 1936.
- KOVRIG 1955 Kovrig I.: *Adatok az avar megszállás kérdéséhez*. ArchÉrt 82 (1955) 30—44.
- KOVRIG 1958 Kovrig I.: *Megjegyzések a Keszthely kultúra kérdéséhez*. ArchÉrt 85 (1958) 66—72.
- LABUDA 1949—1950 Labuda, G.: *Wogastis-Burg*. Slavica Antiqua 2 (1949—1950) 241—252.
- LIPP 1884 Lipp V.: *A keszthelyi sírmezők*. Budapest 1884.
- LIPP 1886 Lipp V.: *A fenéki sírmező*. ArchKözl 14 (1886) 137—159.
- LJAPUŠKIN 1971 Ljapuškin, I. I.: *Dnjeprovskoje lesosteppnoje levoberežje v epohi železa*. MIA 104 (1971).
- MELICH 1925—1929 Melich J.: *A honfoglaláskori Magyarország. A magyar nyelvudomány kézikönyve I.6*. Budapest 1925—1929.
- MMFH I—V. *Magnae Moraviae Fontes Historici I—V*. Brno 1966—1976.
- MNL I. *Magyar néprajzi lexikon I*. Budapest 1977.
- MOLNÁR 1949 Molnár E.: *A magyar társadalom*. Budapest 1949.
- NAGY 1948 Nagy T.: *Studia Avarica II*. Antiquitas Hungarica 2 (1948) 131—149.
- NÉMETHI 1987 Némethi M.: *Kora avar kori lovastemetkezések (szakdolgozat)*. Budapest 1987.
- NEVIZÁNSZKY 1984 Nevizánszky G.: *Slavjanskij mogil'nik s truposožženijami v s. Bajč — Vklanovo*. in: *Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6—10. Jahrhundert*. Nitra 1984. 189—192.
- PREIDEL 1954 Preidel, H.: *Die Anfänge der slawischen Besiedlung Böhmens und Mährens*. I. Gräffling 1954.
- PRITSAK 1955 Pritsak, O.: *Die bulgarische Fürstenliste*. Wiesbaden 1955.
- ROSNER 1979 Rosner, Gy.: *Avar kerámiaközpont Szekszárd környékén*. A szekszárdi Béni Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 8—9 (1977—78) 1979. 97—108.
- SÁGI 1970 Sági K.: *Das Problem der pannonischen Romanisation im Spiegel der völkervanderungszeitlichen Geschichte von Fenékpuzta*. ActaAntHung 18 (1970) 147—199.
- SEDOV 1982 Sedov, V. V.: *Vostočnyje slavjane v VI—VIII. vv*. Archeologija SSSR. Moskva 1982.
- SZÁDECZKY—KARDOSS 1968 Szádeczky—Kardoss S.: *Kuv-*

- rat (4) fiának, Kubernek a története és az avar kori régészeti leletanyag. AntikTan 15 (1968) 84—87.
- SZÁDECZKY—KARDOSS 1979 Szádeczky—Kardoss S.: Az avar történelem forrásai. II. ArchÉrt 106 (1979) 94—111.; III. 231—243.
- SZÁDECZKY—KARDOSS 1984 Szádeczky—Kardoss S.: Az avar történelem forrásai. VIII. ArchÉrt 111 (1984) 53—70.
- SZÁDECZKY—KARDOSS 1986 Szádeczky—Kardoss S.: Az avar történelem forrásai. IX. ArchÉrt 113 (1986) 83—112.
- SZŐKE—VÁNDOR 1983 Szőke B. M.—Vándor L.: 8—9. századi birtuális temető Zalakomár határában. ZalaiGyűjt 18 (1983) 69—86.
- SZŐKE—VÁNDOR 1987 Szőke B. M.—Vándor L.: Kísérlet egy táji egység településtörténeti rekonstrukciójára. (A Kis-Balaton programot kísérő régészeti leletmentő ásatások (1980—1985) tapasztalatai.) ZalaiGyűjt 26 (1987) 83—100.
- TÁLASI 1936 Tálasi I.: A Kiskunság népi állattartása. Budapest 1936.
- TUREK 1960 Turek, R.: Zeměpisné oblasti Čech v době hradištní. Vznik a počátky Slovanů 3 (1960) 299—309.
- VÁCZY 1974 Váczy P.: A frank háború és az avar nép. Századok 108 (1974) 1041—1061.
- VÁNDOR 1984 Vándor L.: Die Siedlungen des 7.—9. Jahrhunderts im südlichen Teil des Kisbalatons (Klein-Plattensee). in: Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6—10. Jahrhundert. Nitra 1984. 273—277.
- VIZÁROVA 1956 Vižarova, Ž.: Slavjano—bulgarskoto selišče kraj selo Popina Silistrenko. Sofia 1956.
- WENDEL 1986 Wendel, M.: Die mittelalterlichen Siedlungen. in: Iatrus — Krivina III. Berlin 1986.
- WERNER 1984 Werner, J.: Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren. München 1984.
- WOLFRAM 1979 Wolfram H.: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Weissbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantien und Pannonien.* Wien — Köln — Graz 1979.
- ZÁSTĚROVÁ 1960 Zástěrová, B.: Avari a dulebové s svědectví Povesti vremennih let. Vznik a počátky Slovanů 3 (1960) 15—37.
- ZEMAN 1976 Zeman, J.: Nejstarší slovanské osídlení Čech. PamArch 67 (1976) 115—235.

Siedlungsreste aus dem 7. und 9. Jh. in Nagykanizsa (SW-Ungarn)

1. *Die Siedlungsobjekte und die Beschreibung des Fundmaterials.* Im Laufe der vergangenen Jahrzehnte wurden im Umfeld der Stadt Nagykanizsa mehrere solcher Ausgrabungen bzw. Notbergungen durchgeführt, welche durch Siedlungsobjekte des 7.—9. Jhs entdeckt wurden. Bislang wurden jeweils Siedlungen in Nagykanizsa — Inkey Grabkapelle durch L. Horváth (1979—1981), in Nagykanizsa-Miklósfő auf dem Fundplatz Mórichely (Cigánykút) durch den Verfasser (1978), in Nagykanizsa Práter-Hügel im Botanischen Garten durch L. Vándor (1972) ausgegraben. In Nagykanizsa-Leányvár fand man jedoch in den vierziger Jahren ein Gefäß, welches wahrscheinlich aus einem Grab stammt. Jeder dieser Fundplätze liegt auf der Hügelkette der östlichen Seite des Überschwemmungsgebietes des Principális-Baches, bzw. auf den Inseln längs des Baches. Der Verfasser beschreibt detailliert die Siedlungsobjekte und deren charakteristische Keramikfunde.

2. *Die Siedlungsobjekte.* Von den zwölf veröffentlichten Objekten ist ein Objekt sicher als Vorratsgrube (Práter-Hügel, Botanischer Garten 2/1. Objekt) einzuordnen, zwei Objekte dienten wahrscheinlich gleichzeitig mehreren Funktionen (Inkey Grabkapelle 69., Práter-Hügel, Botanischer Garten 3/1. Objekt), und die restlichen Objekte gehören einer einheitlichen Gruppe an. Charakteristisch ist ihre Form in Rechteckform mit abgerun-

deter Ecke. Ihre Maße betragen in der Länge 225—520 cm, in der Breite 100—160 cm und in der Tiefe 35—80 cm. Mit Hilfe von Analogien aus der Volkskunde ist darauf zu schließen, daß es sich wahrscheinlich in erster Linie um Erdställe zur Schweinemast handelt. Über einigen dieser Ställe kann auch ein einfaches Gebäude mit Rohrdach und aus um Pflöcke geflochtenen Wänden errichtet worden sein. Solches ist von den Fundplätzen Keszthely — Halászcserda, Mušiči und Batkoviči bekannt. Unter den veröffentlichten Objekten war das 3/3. Objekt von Práter-Hügel, Botanischer Garten, vermutlich eine Werkstatt, über welche in einfacher Bauweise ein sog. Halbdach gebaut wurde (die Pfostenlöcher neigen sich in einem Winkel von 70° zum Inneren des Gebäudes). Von Norden und Osten wurden geflochtene Windschütze aufgebaut. Der Charakter einer Werkstatt wird dadurch unterstrichen, daß in deren Nähe ein Graben mit durchgebrannten Wänden (3/4. Objekt) und in 3/2. Objekt Eisenschlacke gefunden wurde. Auffallend ist, daß in die Erde vertiefte Häuser nicht gefunden wurden, obwohl in der Umgebung schon seit dem 7. Jh. Grubenhäuser bekannt sind (z.B. Balatonmagyaród-Hídvégpuszta, 40. Objekt). Deswegen ist besonders für die Siedlung neben der Inkey Grabkapelle anzunehmen, daß auf der Erdoberfläche errichtete Gebäude zum Wohnen dienten.

3. *Die Keramik.* Die zutage gekommene Keramik ist anhand der Herstellungsweise, des Magerungsmaterials, der Gefäßformen und der Verzierung gut in Gruppen zu gliedern.

1) Mit rauhem, grobkörnigem Sand und/oder mit kalkhaltigem Material gemagerte, zum großen Teil handgeformte, unverzierte, dickwandige, mit fettig glänzendem Lehmüberzug versehene Keramik. (Inkey Grabkapelle, vorwiegend in den 38., 54., 56., 57. und 69. Objekten.)

2) Neben Sand und kalkhaltigem Material tritt als neues Magerungsmaterial zermahlener Stein auf; der Großteil der Gefäße ist nachgedreht. Das Gefäßoberteil ist mit eingeritzten Wellenlinienbündeln im Zick-Zack-Muster und waagerechten Linienbündeln verziert. Diese Keramik ist ebenso dickwandig und mit einem fettig glänzendem Lehmüberzug versehen. (Inkey Grabkapelle in den Objekten 13., 14., z.T. im Objekt 56. kam dieser Typ vor.)

3) Mit fein- oder grobkörnigem, grimmelhaltendem Sand und gemahlener Steinen oder kleinkörnigen Steinstückchen gemagerte, hauptsächlich auf Handdrehscheibe gedrehte, dünnwandige, mit einer rauhen Oberfläche oder mit einem schmierenden Lehmüberzug versehene Keramik, in welche waagrecht und schräg Linienbündel leicht eingekratzt sind; der Großteil der Gefäße ist jedoch unverziert. (Miklósfá-Mórichely, Cigánykút 1. und 2. Objekt.)

4) Der größte Teil der Keramik ist mit Sand gemagert, auf der Handdrehscheibe bzw. der schnell routierenden Töpferscheibe gefertigt, mit dünnem Lehmüberzug versehen, mit Wellen- und waagerechten Linienbündeln reich verziert und von gleichmäßig guter Qualität (Nagykanizsa — Práter-Hügel, Botanischer Garten, Nagykanizsa — Leányvár).

Für Gefäßformen der 1. und 2. Gruppe, welche den Einfluß der Keramik des Prager Typs erkennen lassen, ist die Eiform, für die der 3. Gruppe eher die Faßform und für die 4. Gruppe die gedrückte Kugelform charakteristisch. Zwischen den Gefäßen der 1. und 2. Gruppe erscheinen auch die örtlichen Varianten der sog. grauen Keramik, in der 3. Gruppe jedoch der sog. dunkelgrauen awarischen Keramik. In der 4. Gruppe ist die sog. gelbe Flasche mit polierter Oberfläche eine wichtige Gefäßform. Im Interesse der Vergleiche sind über die einzelnen Fundplätze auch Rekonstruktionen des Geschirres angefertigt worden (Abb. 17—19).

4. *Datierung.* Die zur 1. und 2. Gruppe gehörende Keramik zeigt Verwandtschaft mit der Keramik des Prager Typs, (mit den Gefäßen der 2. und 3. Phase bei Zeman (ZEMAN 1976, 210.) bzw. des 2. Horizonts bei Dostál (DOSTÁL 1979, 194—195.; 1982, 41—44.). In der Frage der Datierung erscheinen allerdings die Argumente von Bialeková am überzeugendsten (BIALEKOVÁ 1968, 620—621.). Unsere Gefäße stehen denen dort veröffentlichten am nächsten (BIALEKOVÁ 1962, 1968.). Demzufolge datieren wir die Siedlung neben der Inkey Grabkapelle *vom zweiten Drittel des 7. Jhs bis zum Ende des 7. Jhs.* Innerhalb dieser sind die Gefäße der 1. Gruppe in die früheren, die der 2. Gruppe in die späteren Jahrzehnte zu datierenden.

Die Keramik von Miklósfá-Mórichely, Cigánykút hat lokalen Charakter; unter den gering auftretenden Analogien ähneln ihr die Urnen von Kašić bei Zadar am ehesten. Aus dem Fundmaterial des Komitates Zala können die Grabgefäße und Urnen der Gräberfelder von Pókaszeptk, Zalacomár und Kehida als Parallelen zu dieser Keramik genannt werden. Aufgrund der

letzten genannten Fundplätze ist die Datierung Beloševič's unhaltbar, nämlich mit der ersten Hälfte des 7. Jhs zu früh angesetzt (BELOŠEVIČ 1972, 83.). Deshalb datieren wir die Keramik dieser Siedlung in die *zweite Hälfte des 8. Jhs*, aber noch wahrscheinlicher *um die Jahrhundertwende vom 8. zum 9. Jh. und in die erste Hälfte des 9. Jhs.*

Das Gefäßmaterial der Fundplätze vom Práter-Hügel, Botanischen Garten und Leányvár weist eine hochgradige Ähnlichkeit mit der Keramik aus der Umgebung von Zalavár auf (CS. SÓS 1963., 1984., KIS-BALATON 1986). Es hilft bei der Datierung, da auch hier die sog. gelbe Keramik mit polierter Oberfläche vorkam. Diese Keramik ist deshalb in die *zweite Hälfte des 9. Jhs Anfang des 10. Jhs* und in die erste Hälfte des 10. Jhs zu datieren.

5. *Historische Auswertung.* Lange Zeit war allgemein die Meinung verbreitet, daß in unserer Gegend erst in der Mitte des 9. Jhs, zur Zeit von Pribina und Kocel, die Slawen erschienen. Dieses Bild wurde schon durch das Auffinden des Gräberfeldes von Pókaszeptk modifiziert. Eine Diskussion verursachte die Frage, ob im 8. Jh. nach hierher angezogene westliche (mährische) Slawen (CS. SÓS 1973, 74—76., 1973 a, 84—100.) oder Anfang des 9. Jhs die vor den Bulgaren flüchtenden Südslawen in diesem Gebiet erschienen (BÓNA 1968, 115—120). Die in den vergangenen Jahren untersuchten Gräberfelder (Zalacomár, Kehida) und Siedlungsreste (wie z.B. jene in den Anfang des 7. Jhs zu datierende in Balatonmagyaród-Hídvégpuszta, bzw. jene der hier veröffentlichten Inkey-Grabkapelle und andere, aus der topographischen Landesaufnahme bekannte Plätze) beweisen, daß wir schon Anfang des 7. Jhs hier mit Slawen, die gemeinsam mit dem Awaren dieses Gebiet besiedelten (s. awarischer Einfluß in der Keramik, birituelle Gräberfelder), rechnen müssen. Die Frage ist, woher und wie gelangten sie nach hier.

Unserer Meinung nach wurden diese Slawen aus der Volksgruppe der am östlichen Rand der Prager Kultur, in den Tälern des mittleren Dnepr und der Bug, in Volhynien lebenden Duleben, herausgerissen, als Apsich — auf der Rückkehr von seinem, gegen die Anten im Jahre 602 geführten erfolgreichen Feldzug — ihr Land plünderte und von ihnen zahlreiche Gefangene machte. Auf seinem Siedlungsgebiet in Transdanubien ankommend siedelte er sie auf dem südwestlichem Grenzgebiet in den Tälern der Zala und der Mur an. Apsich (der eine oder mehrere Personen verkörpern kann, ausgeschlossen ist auch nicht, daß es sich um einen Würdetitel der Awaren handelt) erscheint in den schriftlichen Quellen mehrmals und wird stets im Zusammenhang mit Pannonien genannt (570—571 anlässlich der Friedensverhandlungen mit Tiberios; bald darauf erscheint er im Feldzug der Byzantiner gegen Persien, vermutlich als Anführer der pannonischen Hilfstruppen; schließlich 581—582 bei der Belagerung Sirmiums, nach dem er bei der nach Dalmatien führenden Brücke sein Lager aufschlägt und von hier zur anderen Brücke zieht, um sich mit den Truppen von Bajan zu vereinigen, was bedeutet, daß er aus Pannonien kommen mußte). So ist anzunehmen, daß wir es mit dem Anführer der Awaren in Transdanubien zu tun haben. Dieses Volk hat sich in ihren Bestattungssitten (z.B. ganze Pferdebestattung in getrennten Grabgruben, das gemeinsame Vorkommen des Steigbügel—Sperr—Verbandes mit den Pferdegeschirrsbeschlägen in Fasernform) und wahrscheinlich auch in anthropologischer Hinsicht (ÉRY 1983,

49–51.) einigermaßen von den anderen awarischen Stämmen unterschieden.

Von der Anwesenheit der Duleben in den Zala–Mur-Tälern zeugt der im 9. Jh. mehrmals erwähnte Ortsname in der Nähe Radkersburg–Radgona (860: *ad Tudleipin*, um 870: *in Dudleipin* (Conversio) 891: *in comitatu Dudleipa*), aus welchem die ursprüngliche Lautform des Namens des Volkes rekonstruierbar ist, die Dudleb. Wir wissen, daß die Lautgruppe *-dl-* nur in den Sprachen der Westslawen weiterbestand, aber auch in der urslowenischen Sprache kam noch das *-dl-* an Stelle von *-l-* vor. (MELICH 1925–1929, 395.) Aufgrund dessen ist wahrscheinlich, daß die Du(d)leben in ihrer Urheimat zum östlichen Zweig der Westslawen gehörten, wodurch bekräftigt wird, daß ihr Siedlungsgebiet zum Ausbreitungsgebiet der Prag–Korčak–Kultur gehört. Den östlichen Ursprung der pannonischen Du(d)leben unterstreicht auch der bekannte Ausschnitt aus den Kiewer Jahrbüchern (*Povest' vremennyh let*), wo über die von den Awaren erlittene Elend berichtet wird. Über den Ursprung dieser Passage entwickelte P. Váczy einen geistreichen Gedankengang (VÁCZY 1974, 1044–1074.). Seiner Meinung nach waren, — als 866 Method und Cyrill (Konstantin) mit ihren Schülern den Hof von Kocel in Mosaburg erreichten und hier längere Zeit verweilten — unter den 50 Schülern, die sie bei sich aufnahmen, auch Mitglieder der örtlichen Du(d)leben.

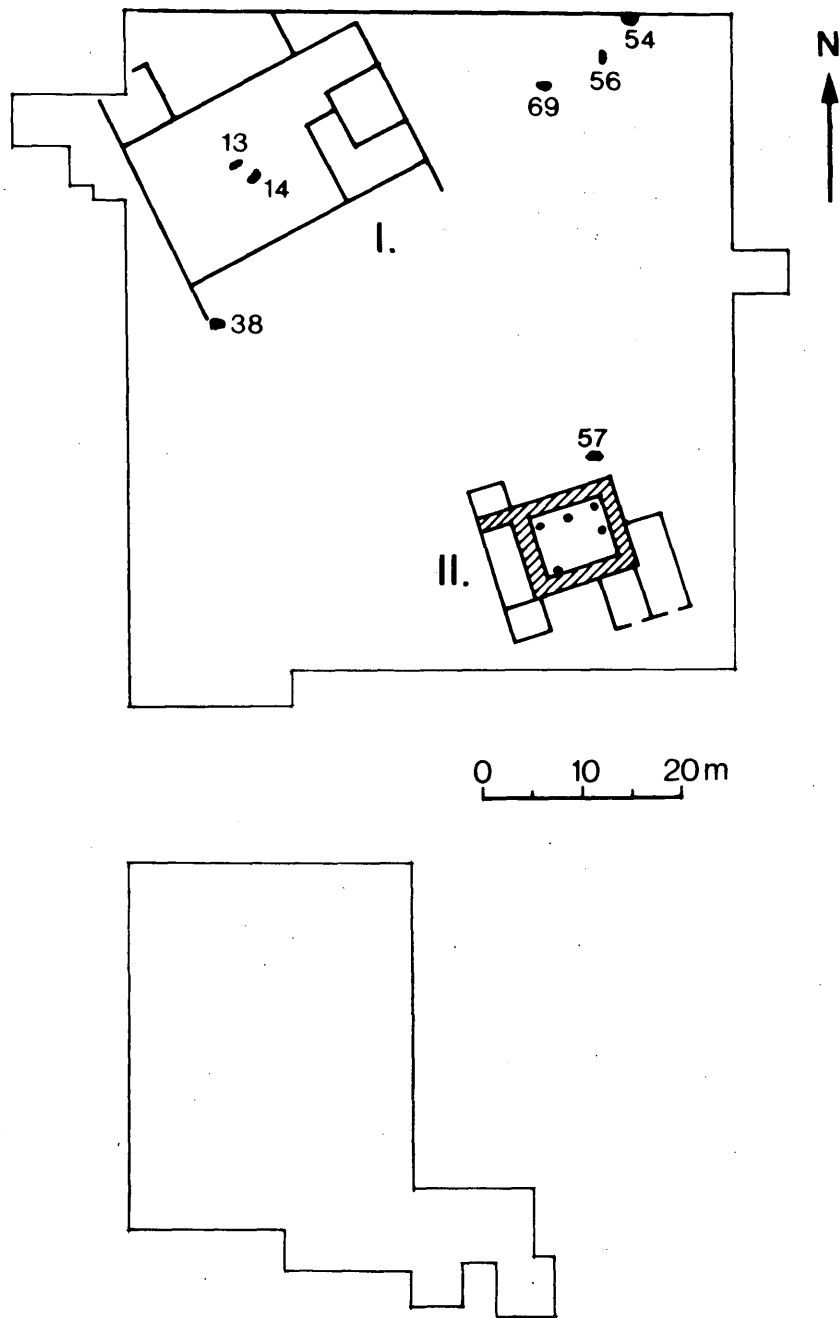
Durch diese wurden sie mit den „awarischen Traditionen“ der Du(d)leben bekannt, was als Teil der geistigen Nachlassenschaft von Method während ihres Aufenthaltes in Mähren, wie auch nach ihrer Ankunft in Bulgarien weiter bewahrt wurde. Dort, in Preslav, — wo sie eine rege literarische Tätigkeit entwickelten, die kurze byzantinische Chronik des Patriarchen Nikephoros übersetzten (von hier stammt auch der auf den Abenteuerzug des Kaisers Herakleios in Jahre 623 neben Herakleia verweisende Satz in den Kiewer Jahrbüchern) und den Brief kennenlernten, welchen Nikolaos Mystikos an den bulgarischen Zaren Simeon schrieb (jener beeinflusste das „russische Sprichwort“ über die Irrfahrten der Du(d)leben, welches lautet: „Verloren wie die Oboren (=Awaren), welche kein Geschlecht und auch keine Nachkommen haben“) — schrieben sie die bis dahin schon stark verzerrten „awarischen Traditionen“ der Du(d)leben nieder. Dies wird später dann auch vom Autor der Kiewer Jahrbücher aufgearbeitet. Da die tschechischen Dudleben (TUREK 1960, 299–309.) weit entfernt und durch dichtes Waldgebiet umschlossen wurden, waren sie vor den Awaren geschützt, und es ist uns auch keine Angabe darüber bekannt, daß sie in dieser frühen Zeit in Kontakt mit den Awaren gestanden hätten. Es ist also

nicht wahrscheinlich, daß die Bewohner vom Gebiet der Zala–Mur-Täler von dort stammen. Die wenigen Quellen dagegen, die — wenn auch nur verschwommen — eindeutig von den Du(d)leben entlang des Dnepr und der Bug sprechen, erwähnen gleichzeitig den Konflikt mit den Awaren. Wenn wir weiterhin beachten, daß gleichzeitig mit dem örtlichen Feldzug Apsich's, welcher der (oder einer der) Führer der Awaren in Pannonien gewesen sein könnte, im Komitat Zala die ersten archäologischen Funde auftreten, die mit den Slawen in Zusammenhang zu bringen sind, und keine verwandtschaftliche Bindung zur Pen'kovka–Kultur der Anten, sondern zur Prag–Korčak–Kultur, zu welcher auch die Kultur der Duleben zu zählen ist, aufweist, und wenn wir weiter beachten, daß diese Funde das enge Zusammenleben mit den Awaren von Anfang an beweisen, so ist relativ gesichert, daß Apsich bei seinem Feldzug die Du(d)leben gefangen nahm und sie mit einer Gruppe seiner Awaren in unserem Gebiet ansiedelte.

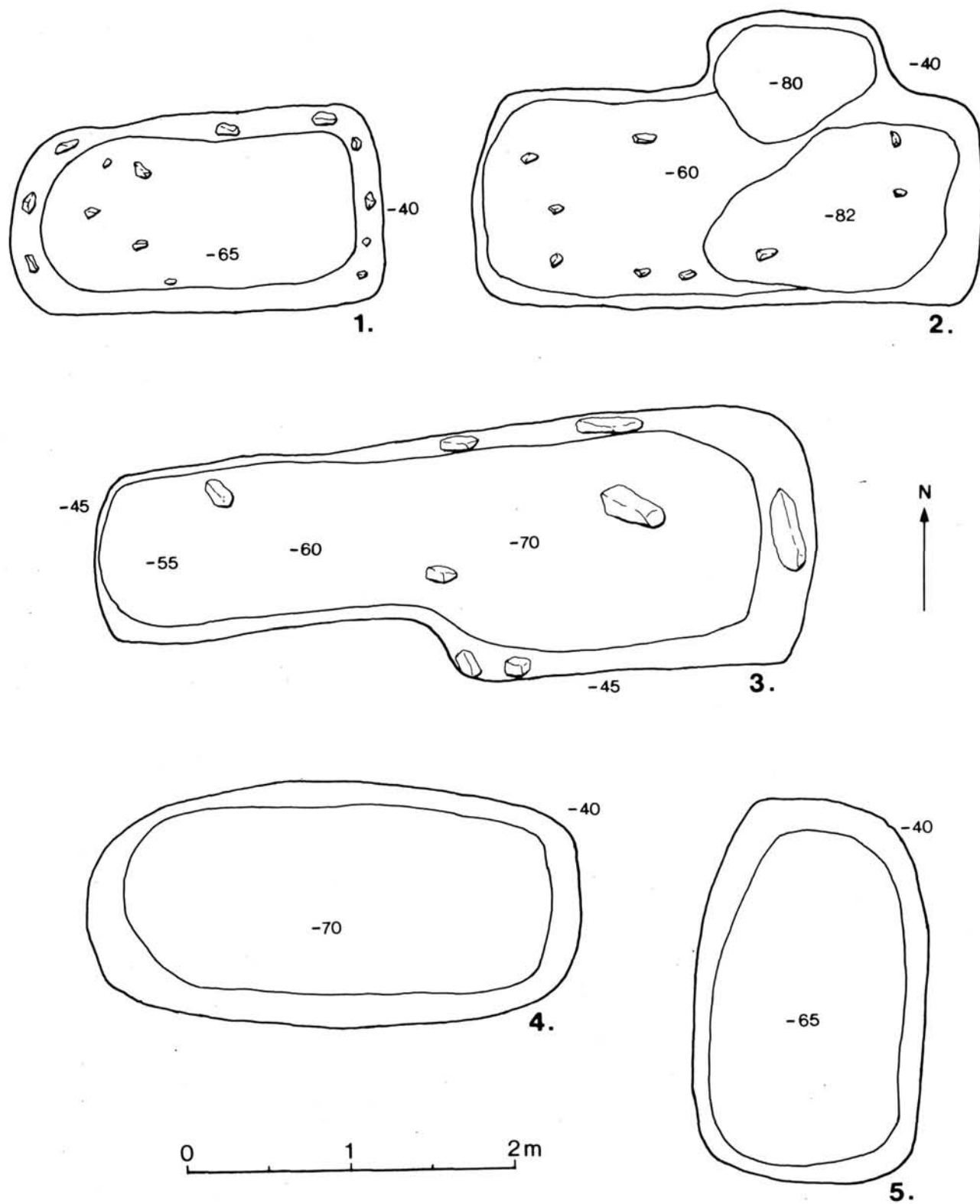
Zum Schluß einige kurze Bemerkungen zum weiteren Schicksal der Bewohner unserer Gegend. Alle Gräberfelder und alle Siedlungen erlöschten Ende des 7. Jhs. Es scheint, daß der große Teil der Bevölkerung von hier abwanderte oder durch äußere Kräfte umgesiedelt wurde. Im Zusammenhang mit der Geschichte der Bevölkerung steht vielleicht auch die Nachricht, wonach um 741–743 die Awaren die zwischen Mur und Drau lebenden Karantanen überfallen und deren Anführer dux Boruth sich um Hilfe an die Baiern wendet. Die Awaren werden auch erfolgreich zurückgeworfen, aber das karantanische und auch benachbarte Gebiete kommen unter bairische Oberhoheit. Bei diesem scheinbar grundlosen Überfall kann es sich vielleicht um die, zu einem früheren Zeitpunkt stattgefundene Flucht der du(d)leb–awarischen Bevölkerung unseres Gebietes, welche mutmaßlich zu ihren in der Nachbarschaft lebenden verwandten Völkern überliefen, gehandelt haben. Dieser Kriegszug sollte vielleicht die Flucht der Du(d)leb–Awaren rächen.

Unser Territorium besiedelt sich erst wieder Ende des 8. / Anfang des 9. Jhs. Mit Wahrscheinlichkeit ist die Bevölkerung der Nachfahre der Bevölkerung aus dem 7. Jh. Darauf weist die Anlage der neuen Gräberfelder, die in unmittelbarer Nähe zu denen aus dem 7. Jh. liegen (s. Pókaszeptk, Kehida und Zalakomár) hin, als wollten sie die Beisetzung neben ihren Urahnen fortsetzen. Diese Tradition ist auch in den Bestattungsbräuchen zu erkennen; so sind die Gräberfelder wie im 7. Jh. auch nun birituell. Daneben ist auch in der Siedlungskeramik eine gewisse Kontinuität zu den früheren Perioden aufzuzeigen.

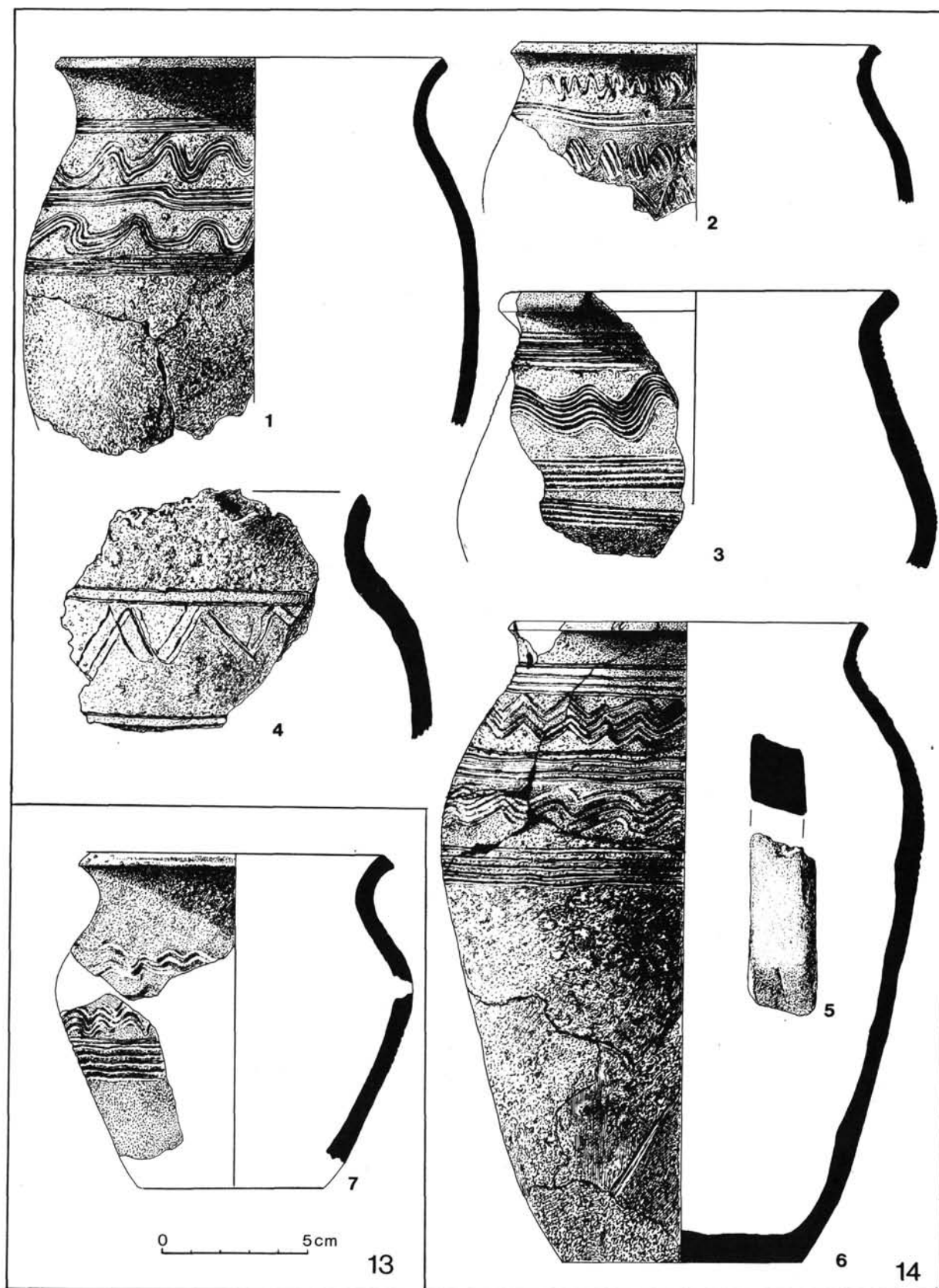
Szőke B. M.

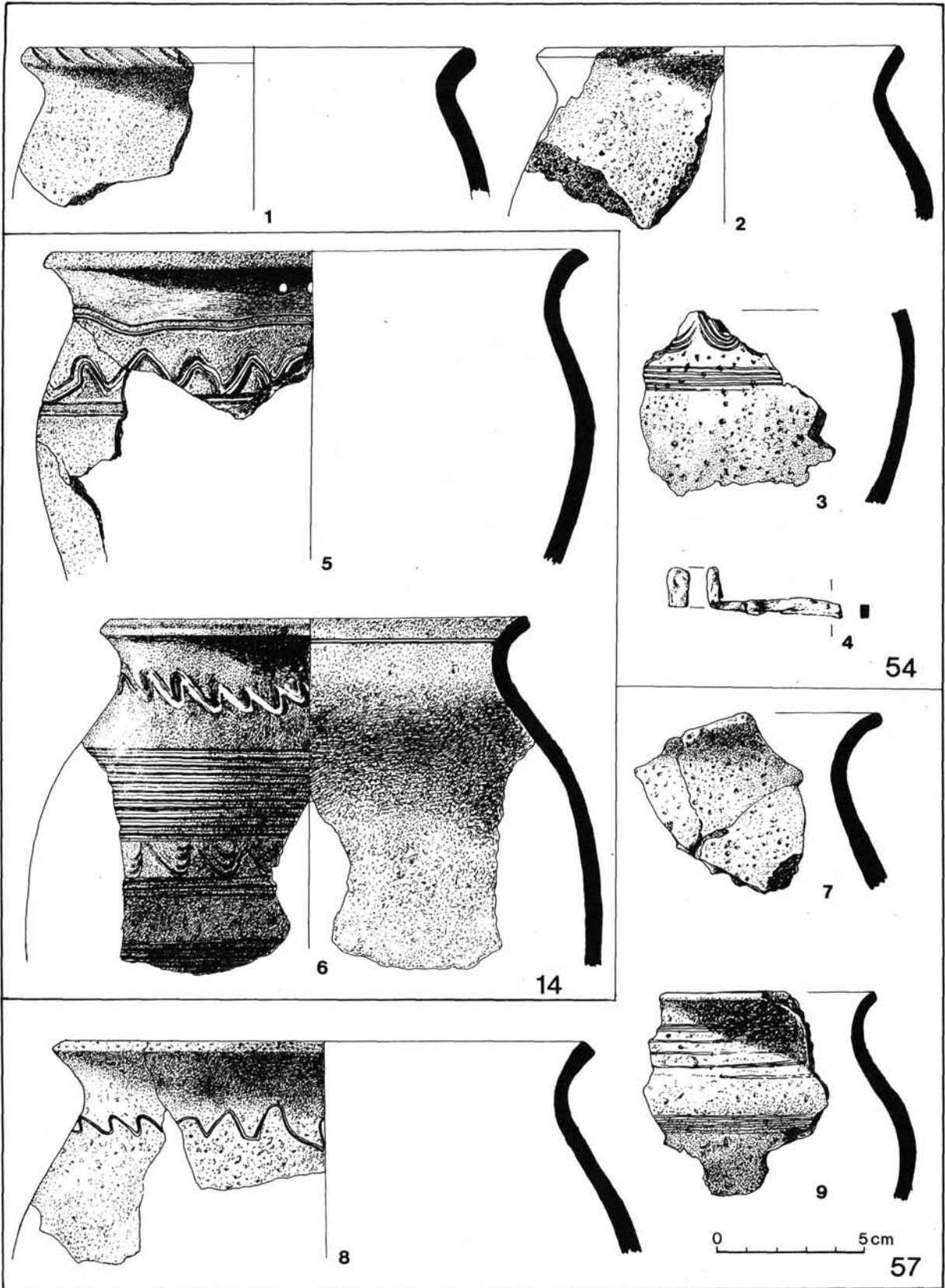
1. kép: Nagykanizsa — Inkey sírkápolna
Nagykanizsa — Inkey Grabkapelle

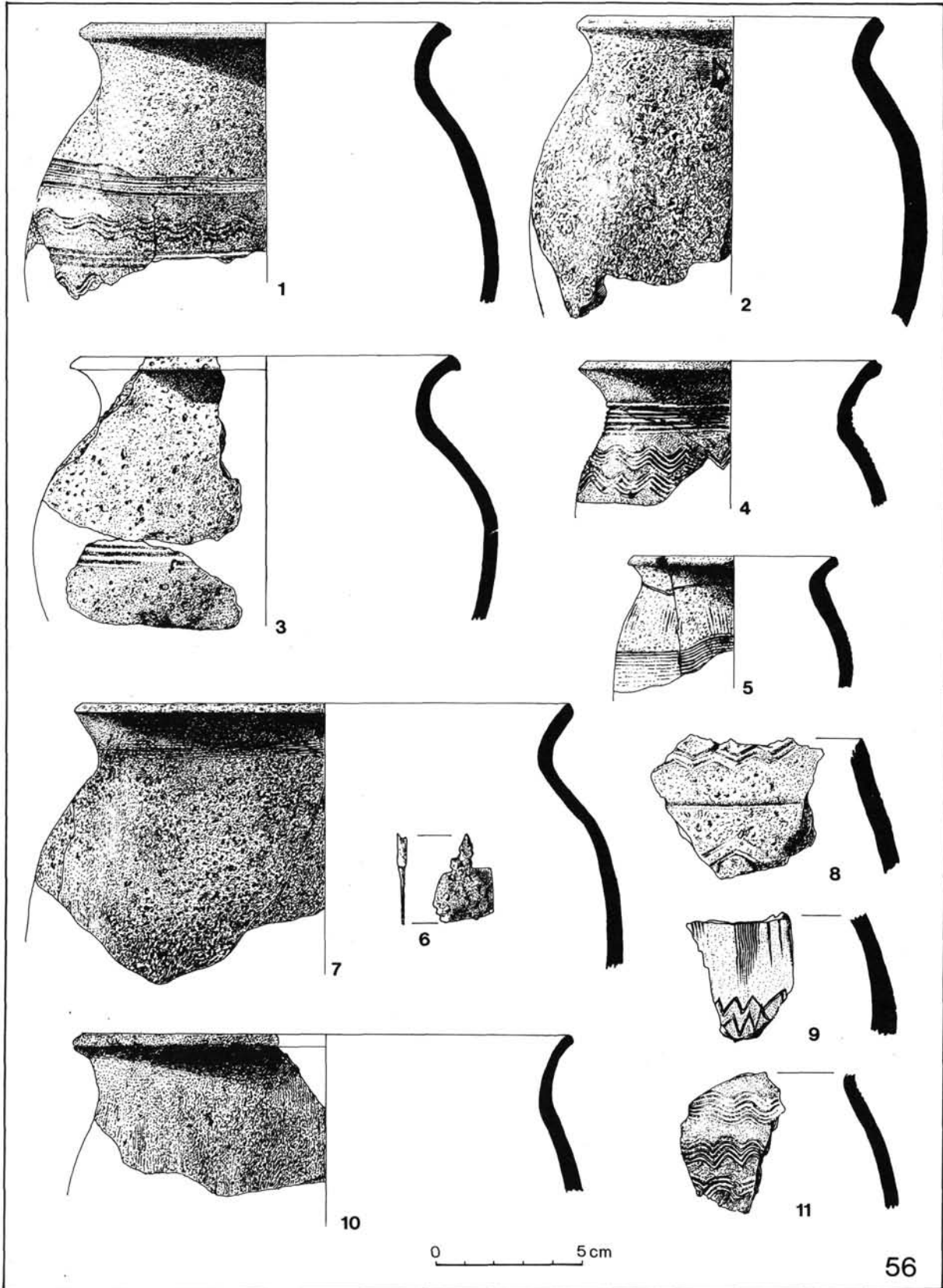
2. kép: Nagykanizsa — Inkey sírkápolna 1: 13. objektum, 2: 14. objektum, 3: 57. objektum, 4: 54. objektum, 5: 56. objektum.
 Nagykanizsa — Inkey Grabkapelle 1: 13. Objekt, 2: 14. Objekt, 3: 57. Objekt, 4: 54. Objekt, 5: 56. Objekt.

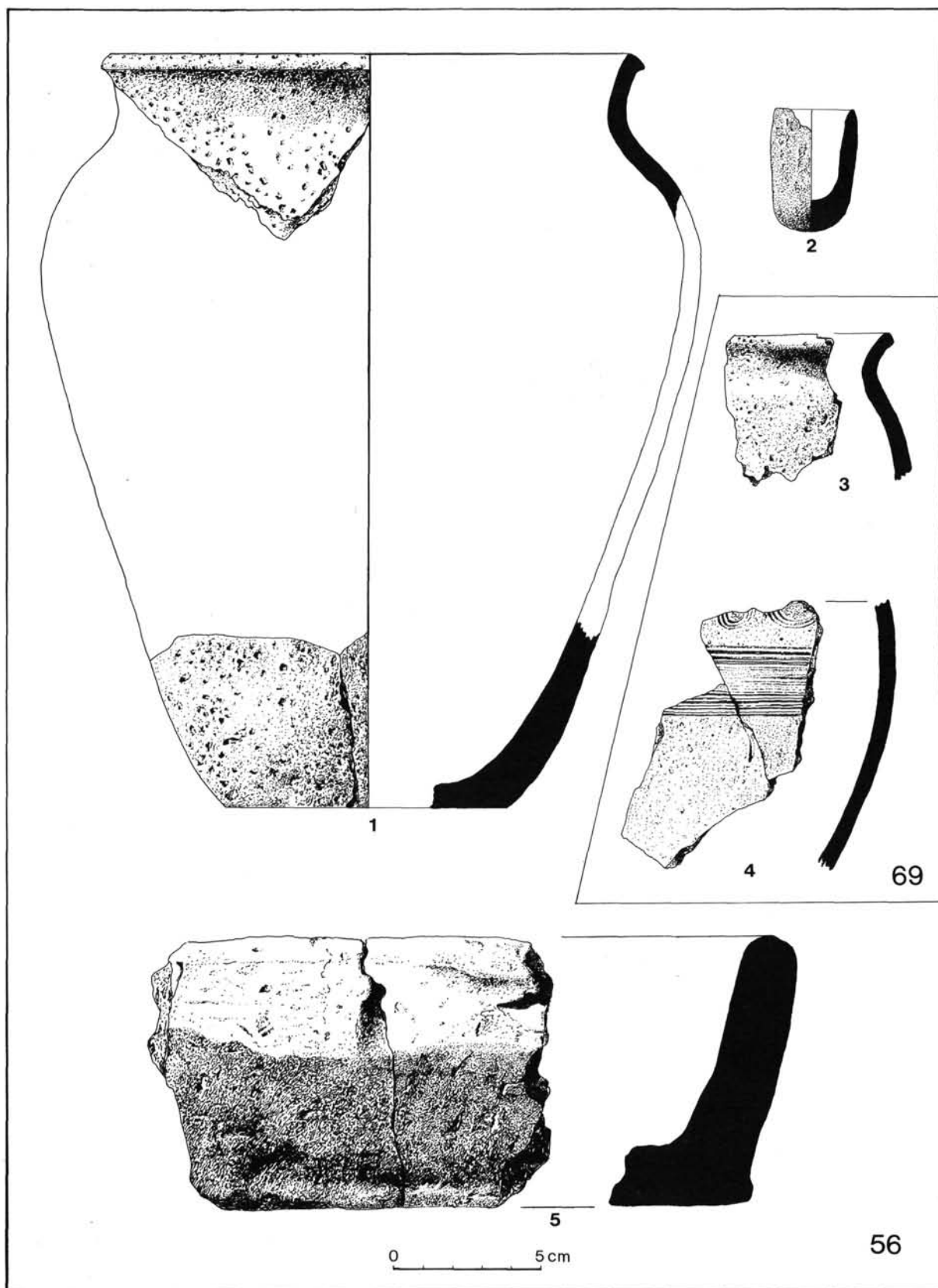
3. kép: Nagykanizsa — Inkey sírkápolna 1—6: 14. objektum, 7: 13. objektum.
 Nagykanizsa — Inkey Grabkapelle 1—6: 14. Objekt, 7: 13. Objekt.

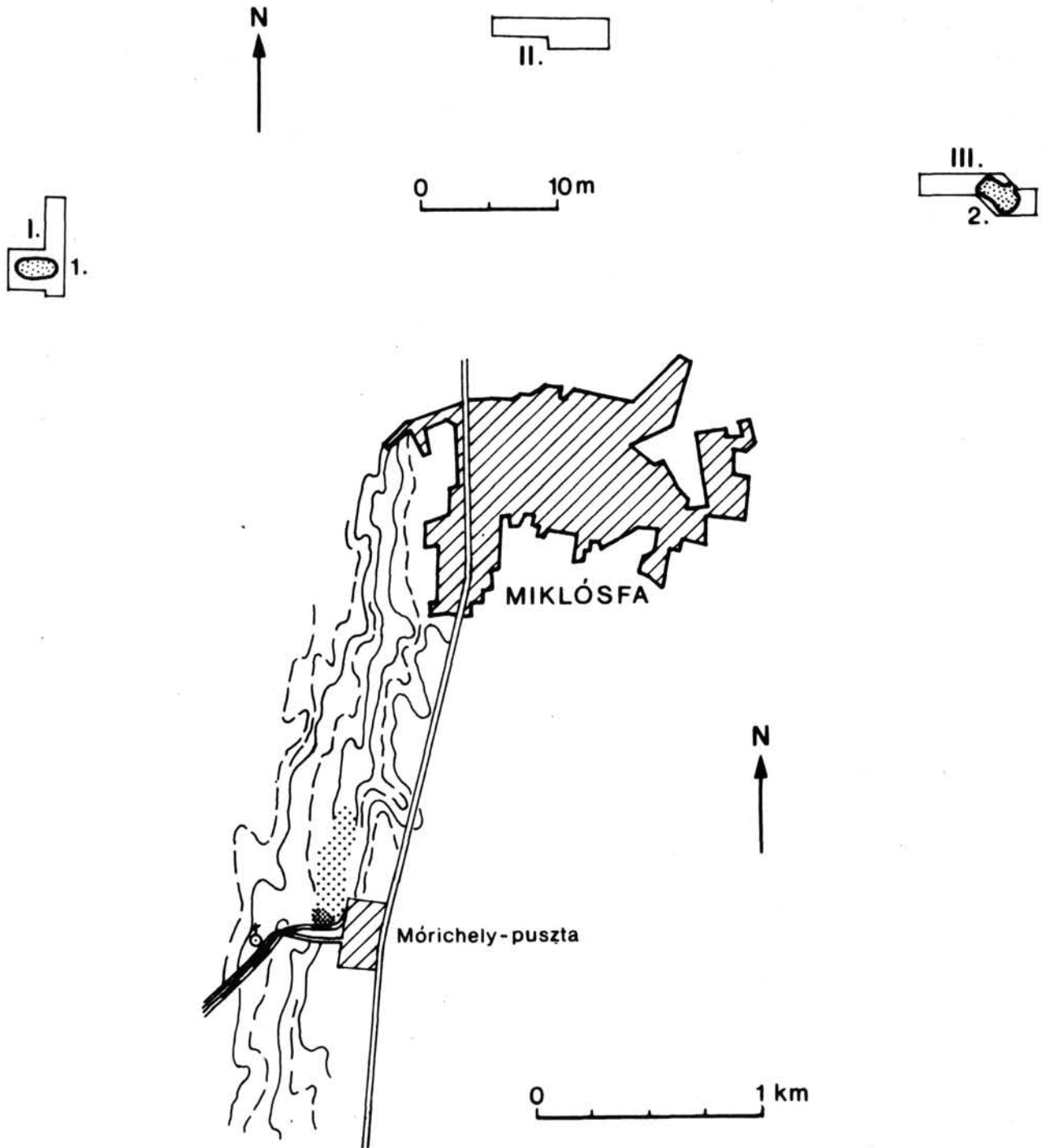
4. kép: Nagykanizsa — Inkey sírkápolna 1—4: 54. objektum, 5—6: 14. objektum, 7—9: 57. objektum.
 Nagykanizsa — Inkey Grabkapelle 1—4: 54. Objekt, 5—6: 14. Objekt, 7—9: 57. Objekt.

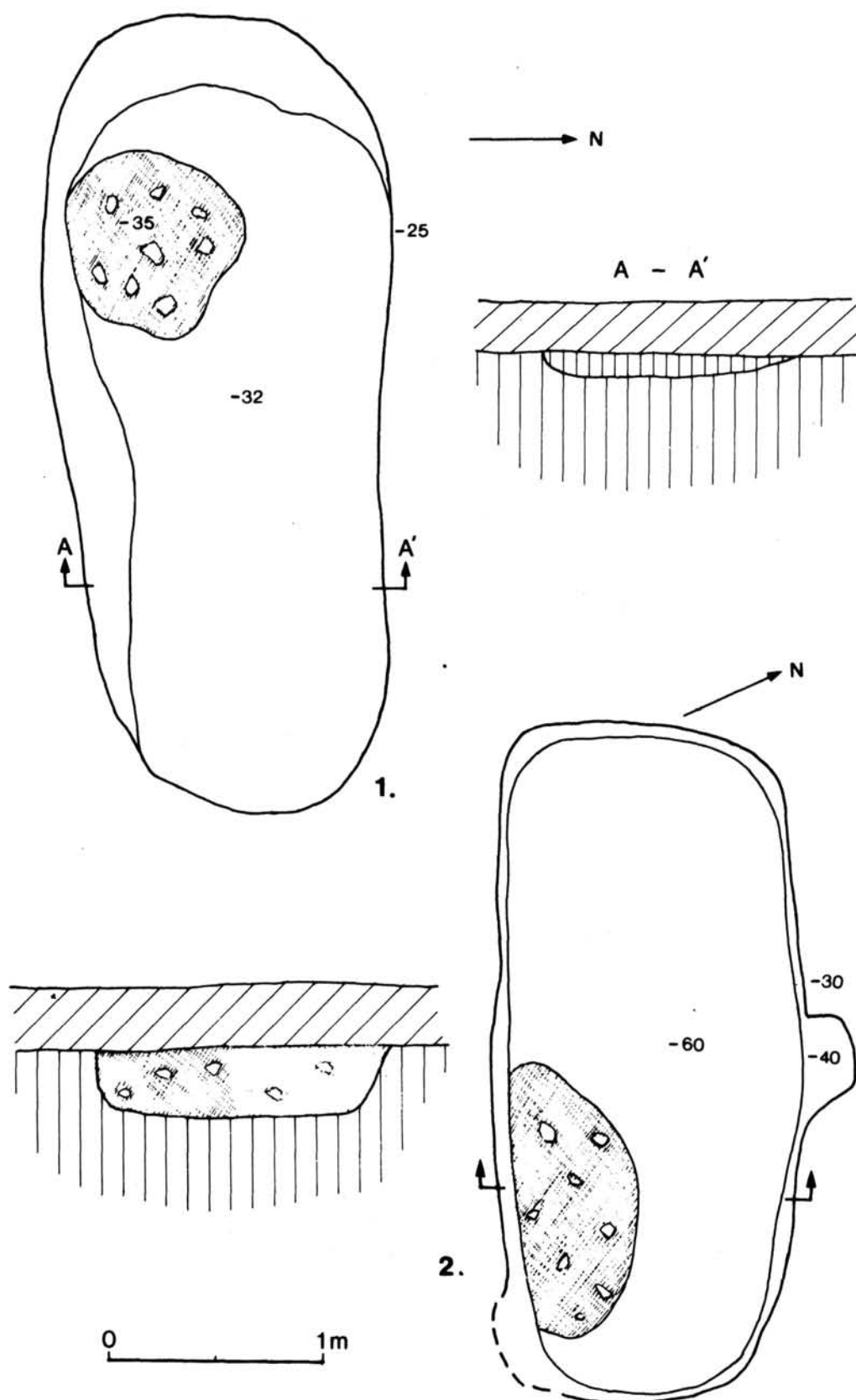
5. kép: Nagykanizsa — Inkey sírkápolna 1—11: 56. objektum
 Nagykanizsa — Inkey Grabkapelle 1—11: 56. Objekt

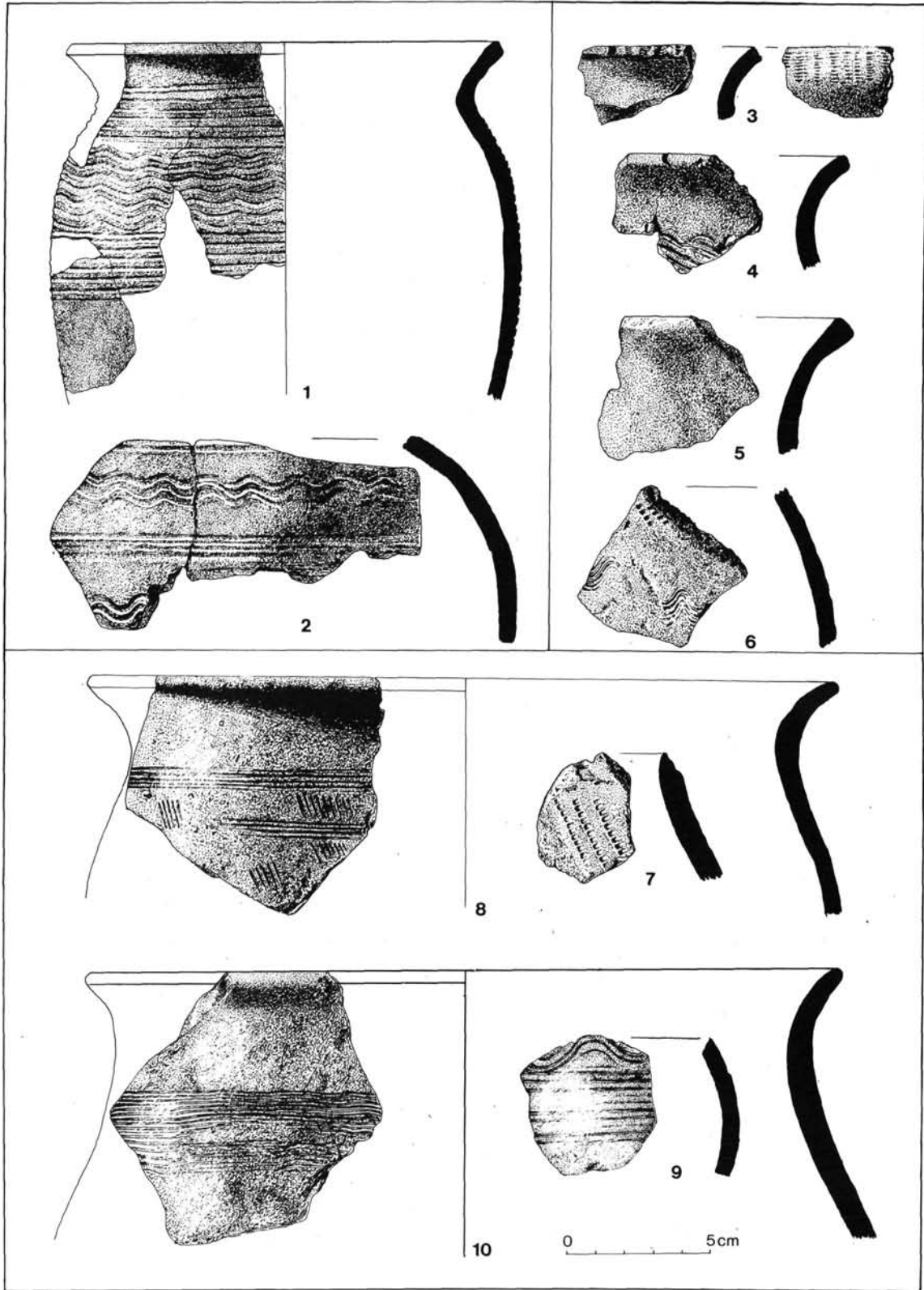
6. kép: Nagykanizsa — Inkey sírkápolna 1—2, 5: 56. objektum, 3—4: 69. objektum.
 Nagykanizsa — Inkey Grabkapelle 1—2, 5: 56. Objekt, 3—4: 69. Objekt.

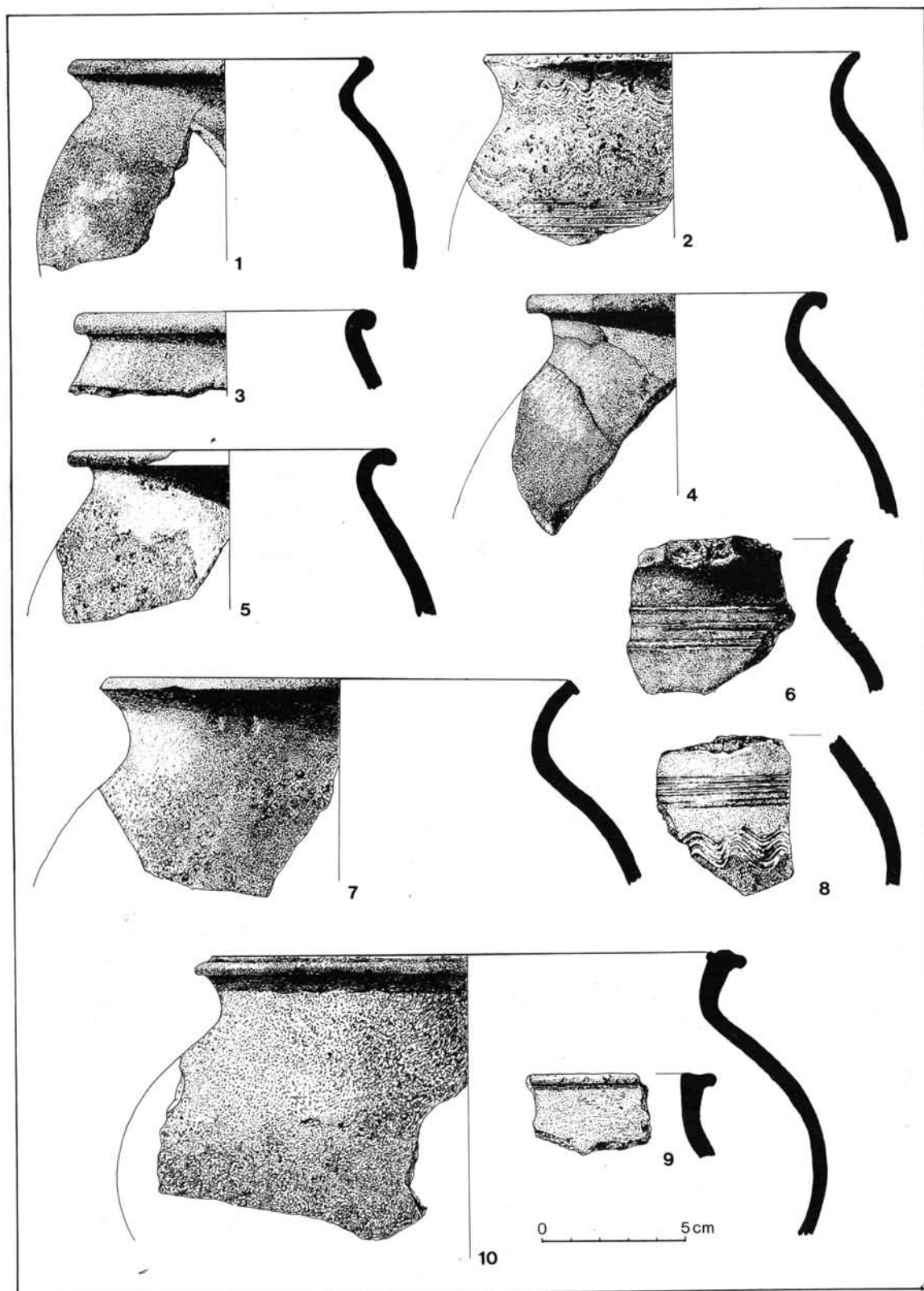
7. kép: Nagykanizsa—Miklósfa, Móríchely (Cigánykút)

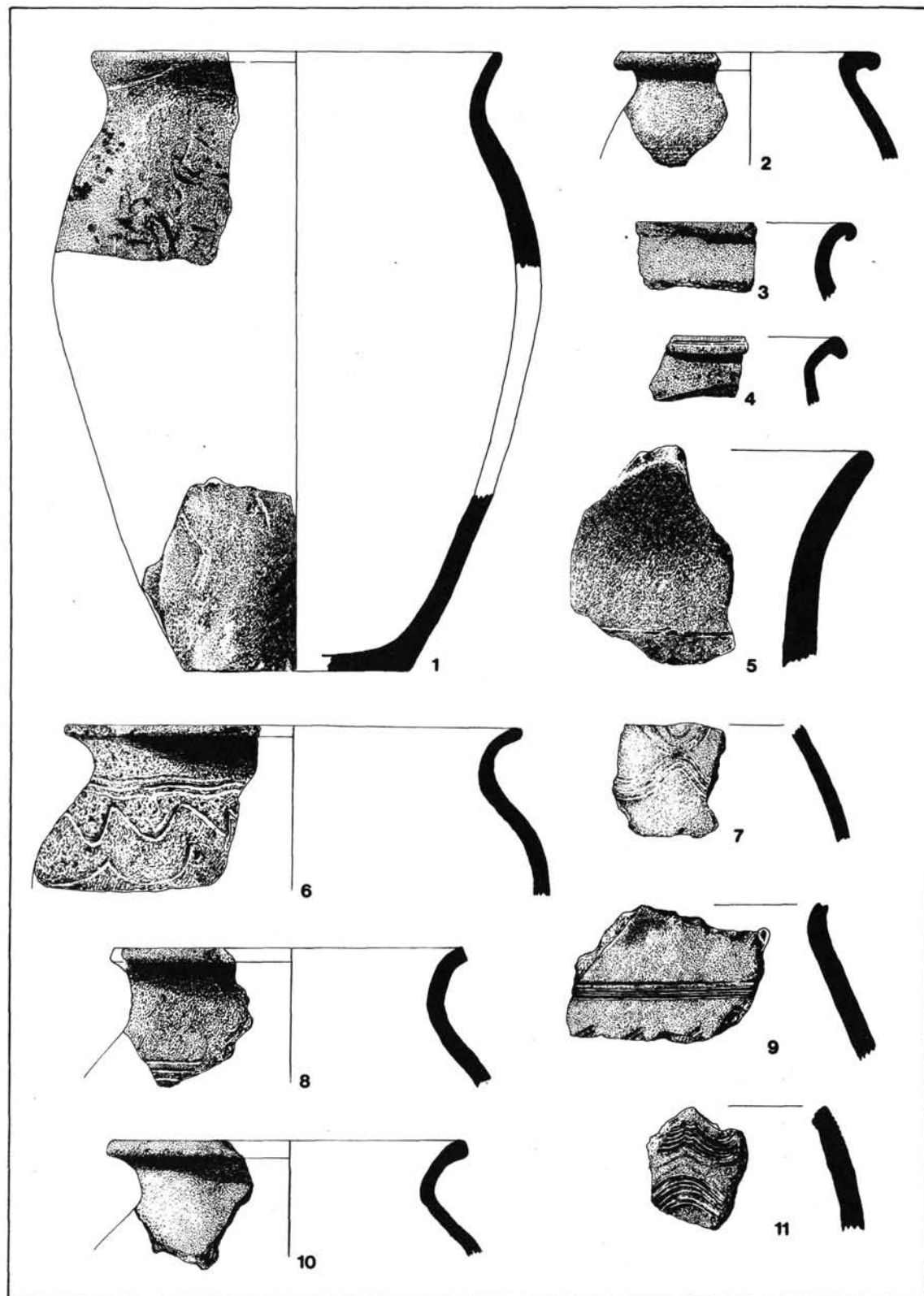
8. kép: Nagykanizsa–Miklósfa, Mórchely (Cigánykút) 1: 1. objektum, 2: 2. objektum.

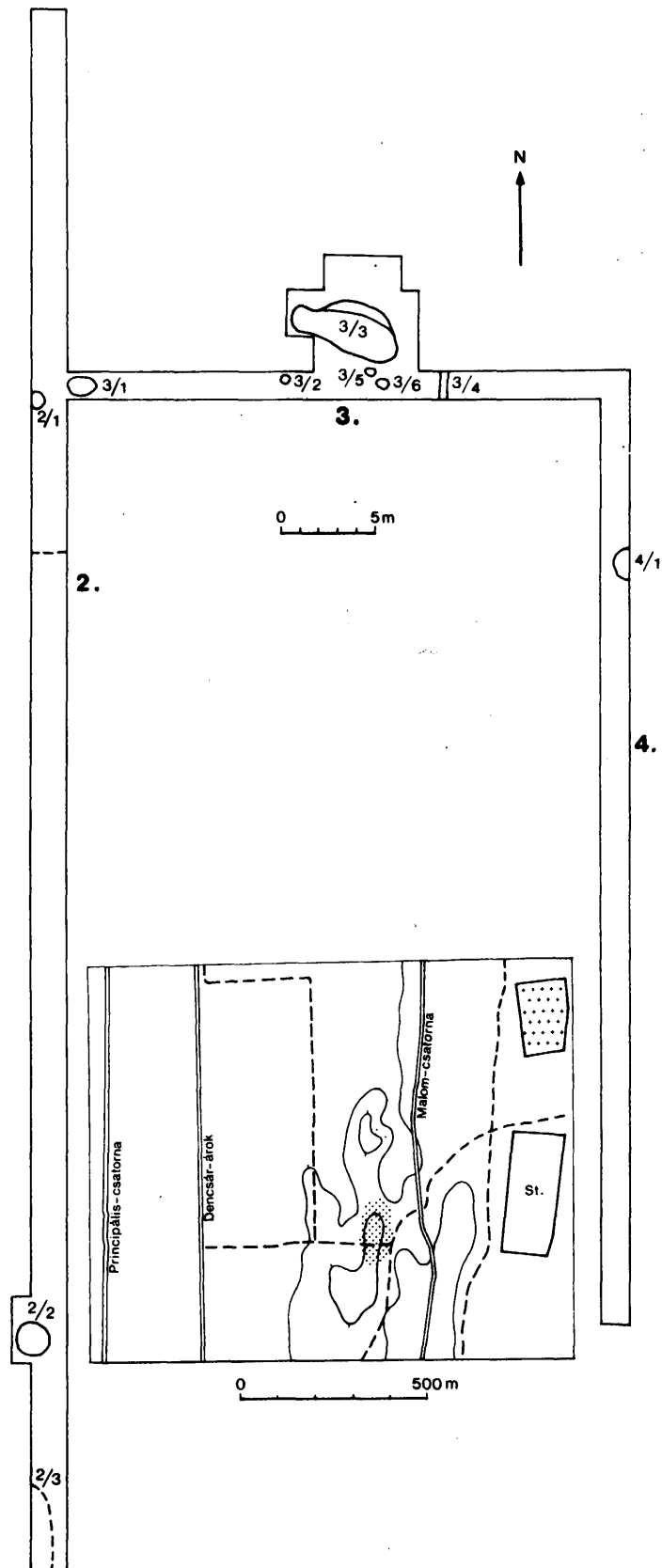
9. kép: Nagykanizsa—Miklósfa, Móríchely (Cigánykút) 1—2: 1. objektum, 3—6: terepbejárásból, 7—10: 2. objektum.
 Nagykanizsa—Miklósfa, Móríchely (Cigánykút) 1—2: 1. Objekt, 3—6: von der Geländebegehung, 7—10: 2. Objekt.

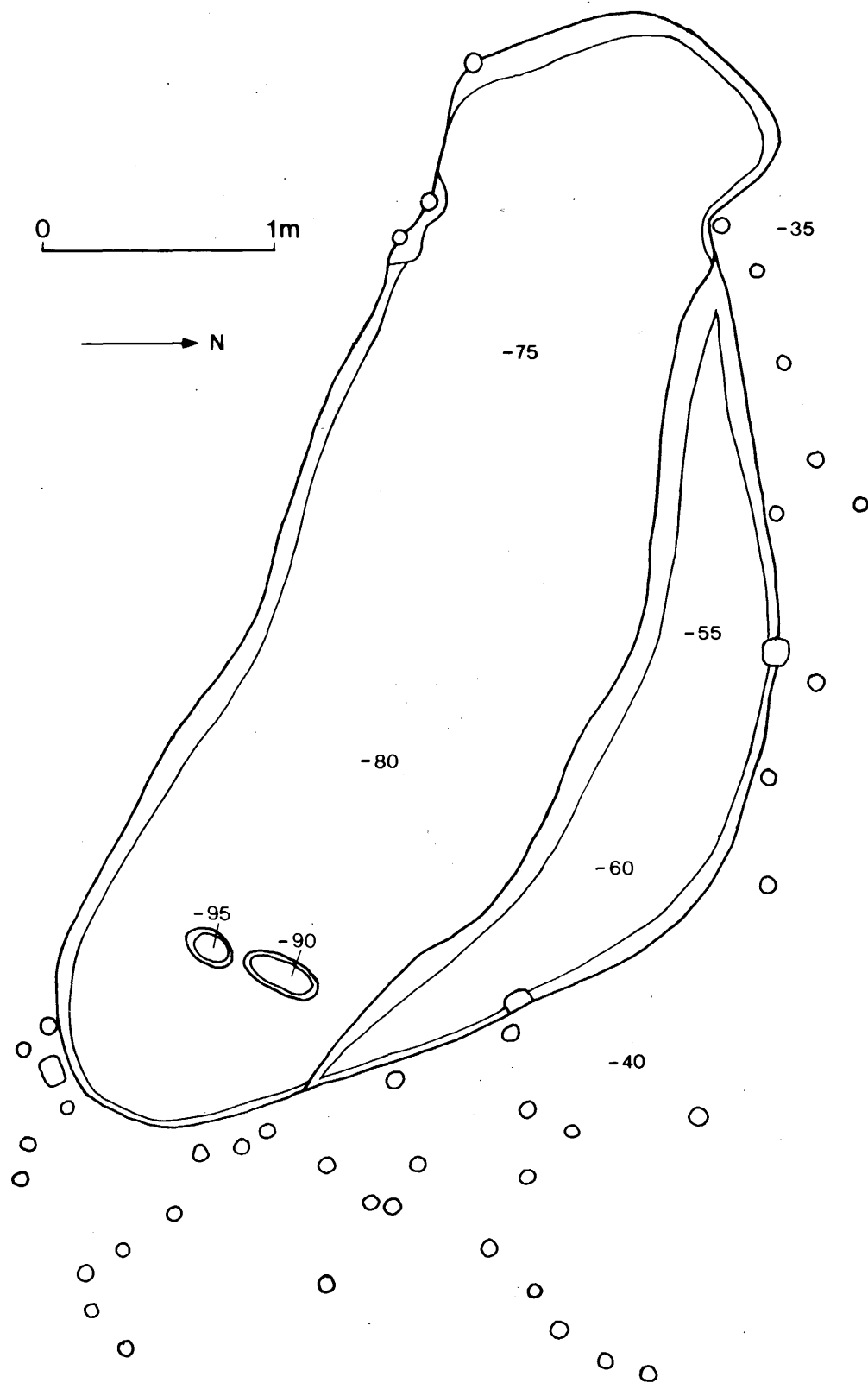
10. kép: Nagykanizsa—Miklósfa, Móríchely (Cigánykút) 1—10: 2. objektum

11. kép: Nagykanizsa—Miklósfa, Móríchely (Cigánykút) 1—11: 2. objektum

12. kép: Nagykanizsa — Präter-domb, Botanikus kert
 Nagykanizsa — Präter-Hügel, Botanischer Garten

13. kép: Nagykanizsa — Práter-domb, Botanikus kert, 3/3. objektum
Nagykanizsa — Práter-Hügel, Botanischer Garten, 3/3. Objekt

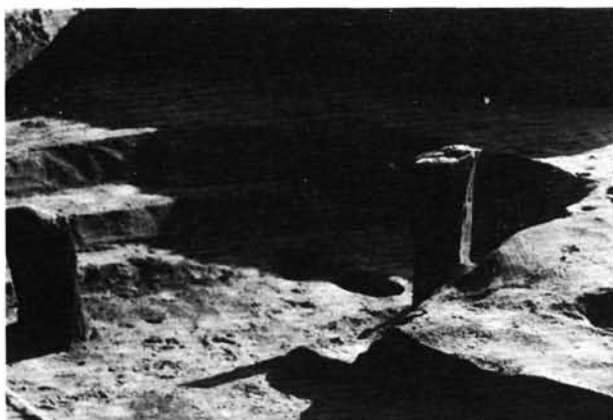
1

2

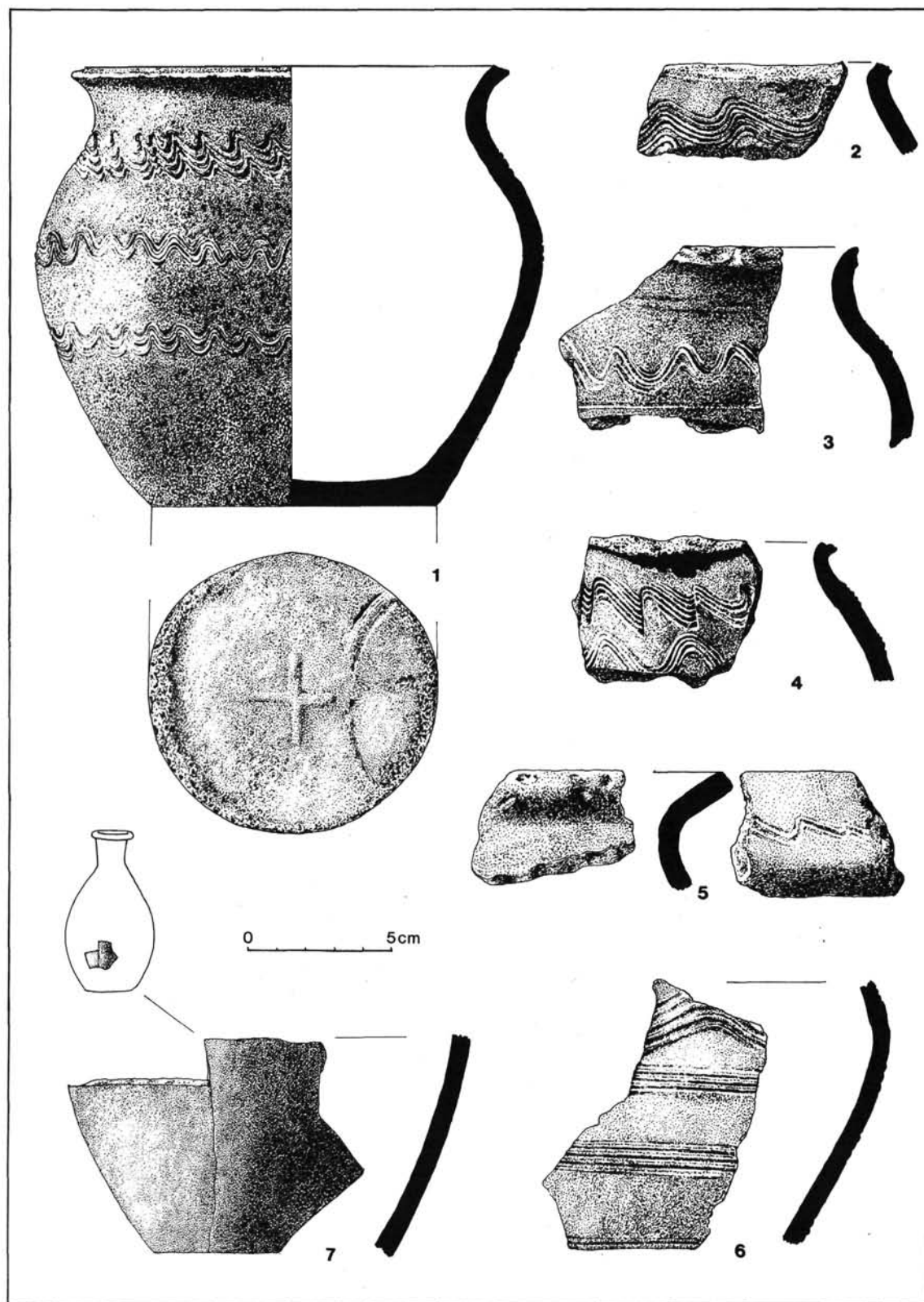

3

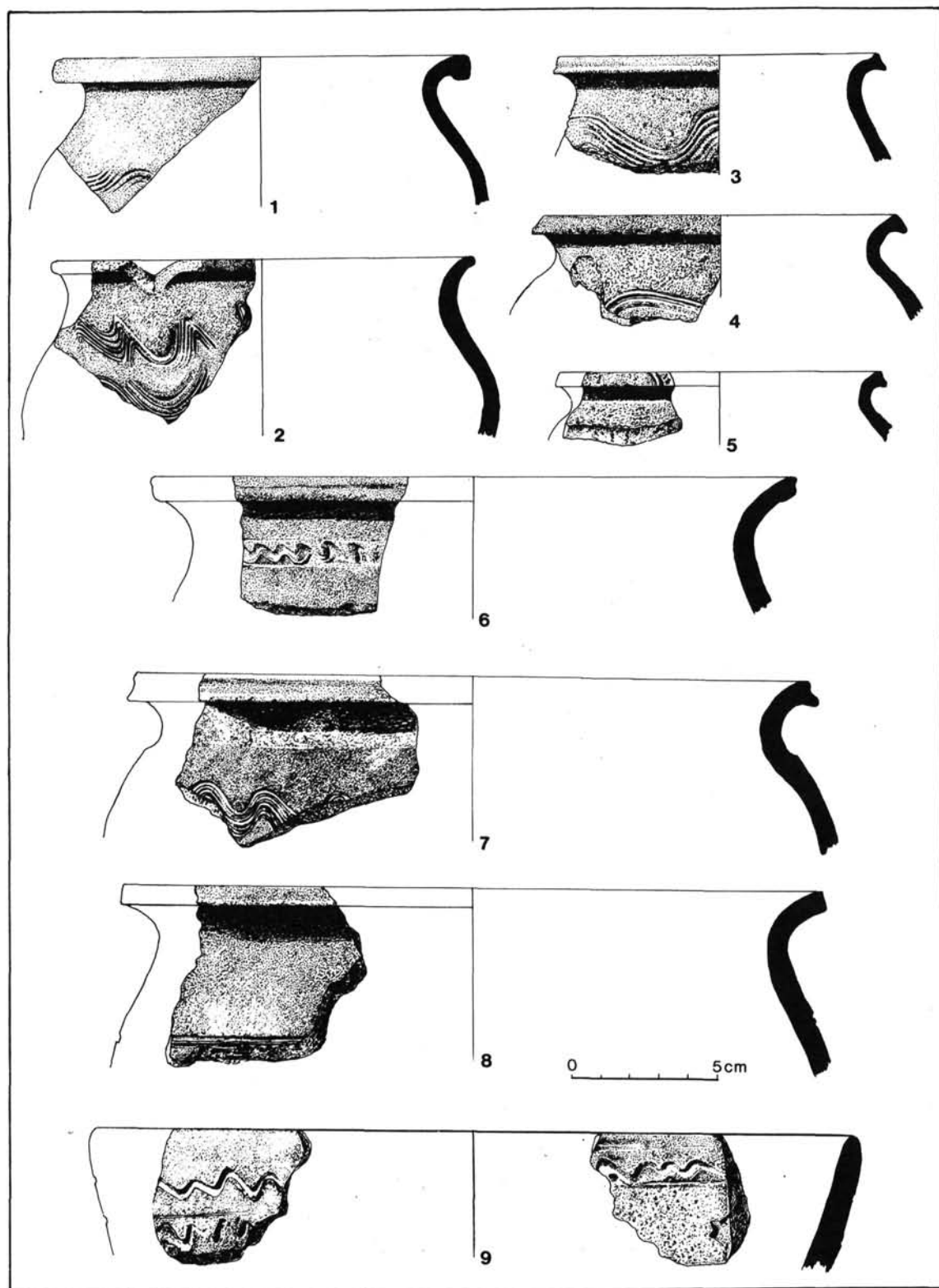
4

14. kép: Nagykanizsa — Práter-domb, Botanikus kert 1: a 3. szelvény keletről nézve,
2—3: a 3/3. objektum bontás közben, 4: a 3/3. objektum kibontva.
Nagykanizsa — Práter-Hügel, Botanischer Garten 1: der 3. Schnitt von Osten aus,
2—3: während der Freilegung des 3/3. Objekts, 4: das freigelegte 3/3. Objekt.

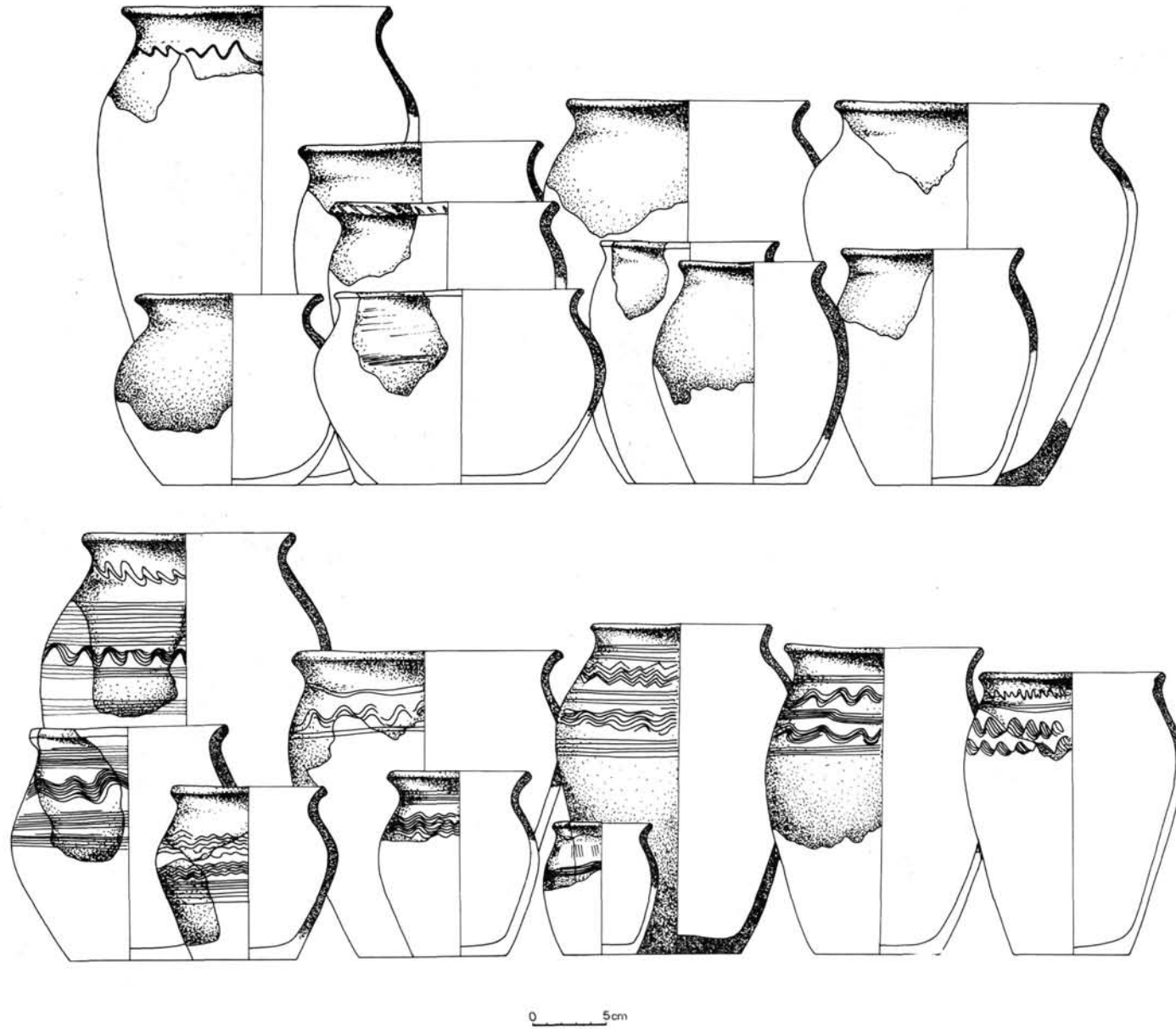

15. kép: 1: Nagykanizsa — Leányvár; 2—7: Nagykanizsa — Práter-domb, Botanikus kert (2, 3, 7: 3/3. objektum, 4—6: 2/1. objektum).

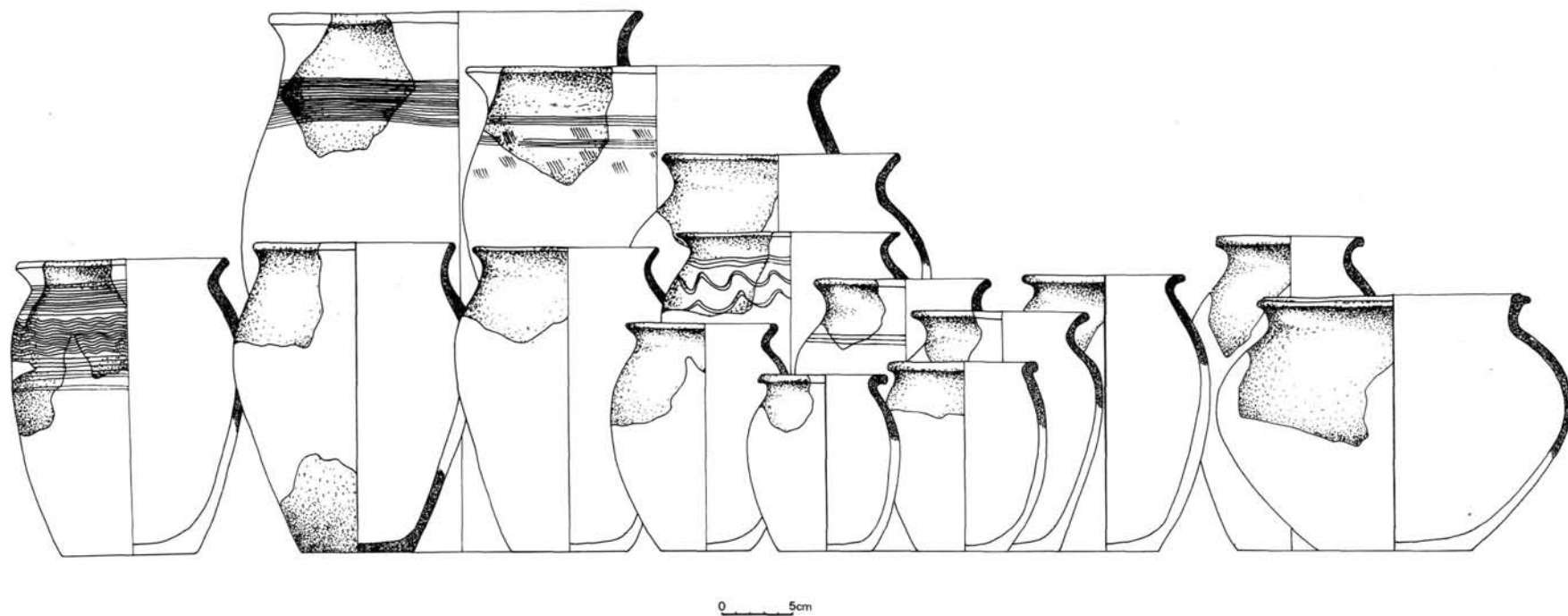
1: Nagykanizsa — Leányvár; 2—7: Nagykanizsa — Práter-Hügel, Botanischer Garten (2, 3, 7: 3/3. Objekt, 4—6: 2/1. Objekt).

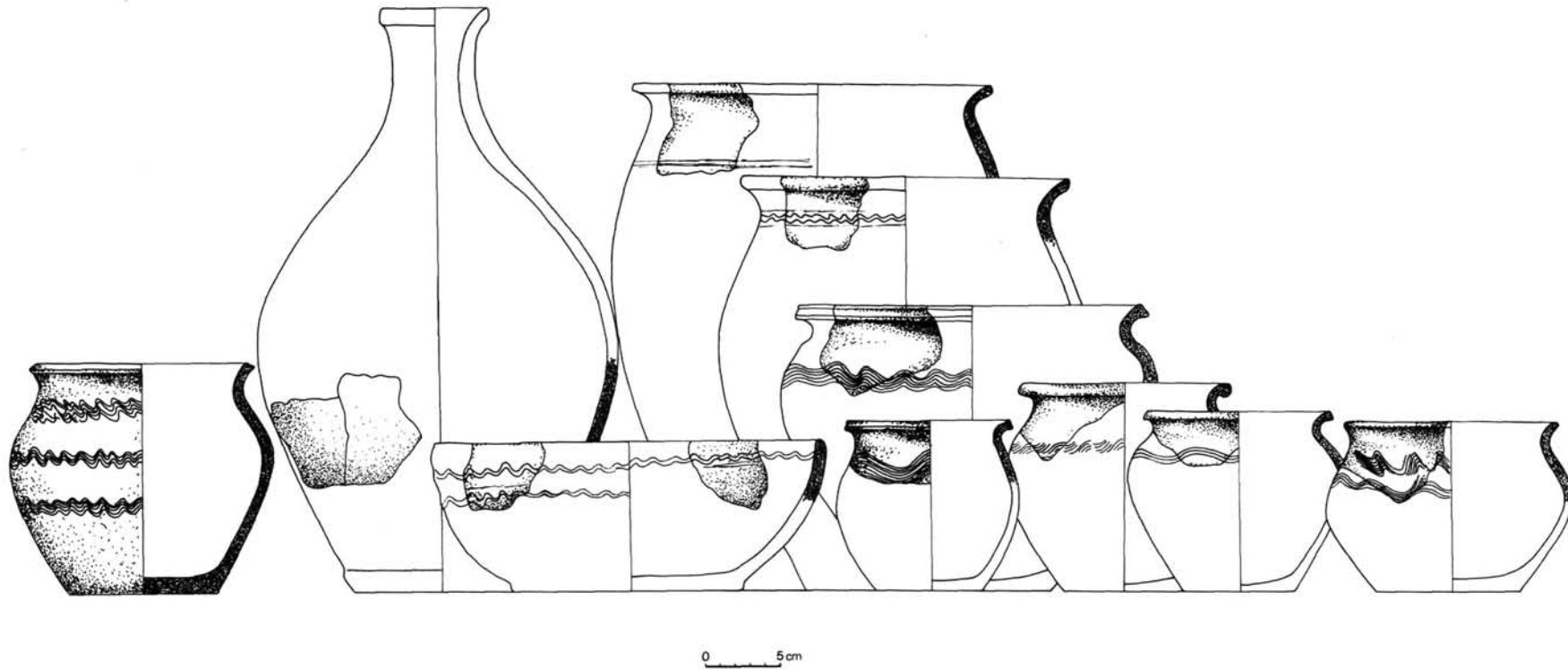
16. kép: Nagykanizsa — Práter-domb, Botanikus kert 1—9: 3/3. objektum.
 Nagykanizsa — Práter-Hügel, Botanischer Garten 1—9: 3/3, Objekt.

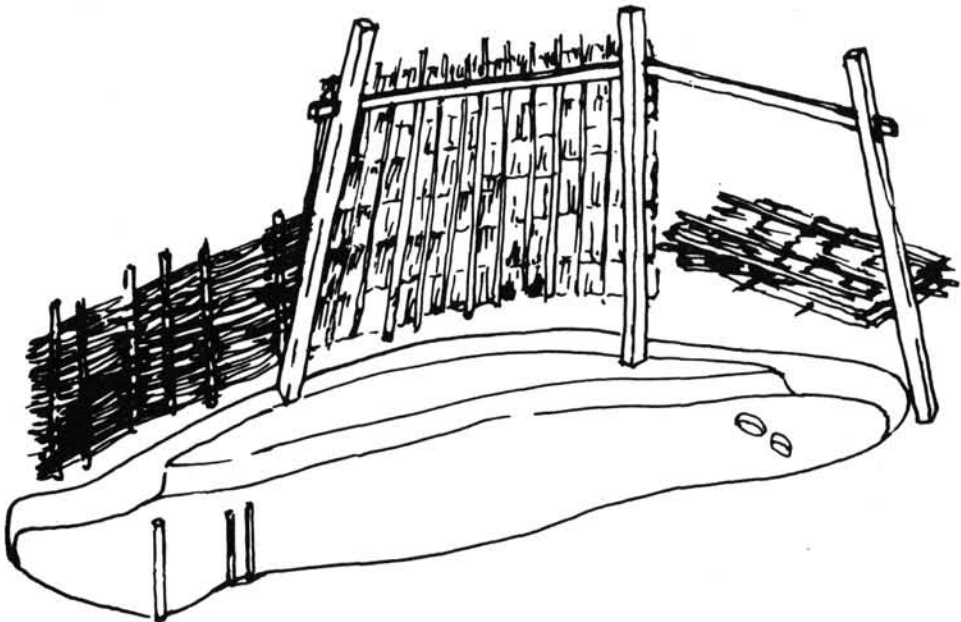
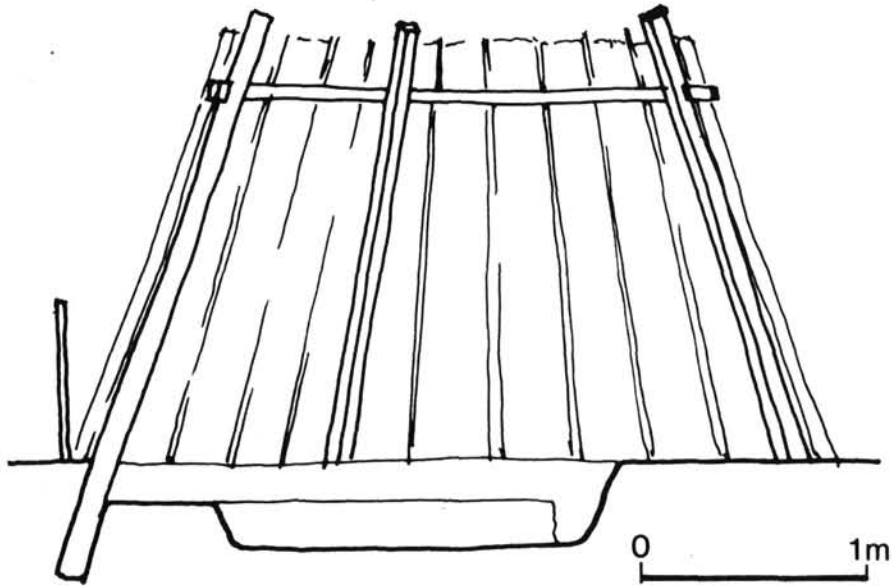
17. kép: Nagykanizsa — Inkey sírkápolna, a telep edénykészletének rekonstrukciója.
 Nagykanizsa — Inkey Grabkapelle, Rekonstruktion der Gefässe aus der Siedlung.

18. kép: Nagykanizsa—Miklósfa, Mórighely (Cigánykút), a telep edénykészletének rekonstrukciója.
Nagykanizsa—Miklósfa, Mórighely (Cigánykút), Rekonstruktion der Gefässe aus der Siedlung.

19. kép: Nagykanizsa — Práter-domb, Botanikus kert, a telep edénykészletének rekonstrukciója
 (bal oldalt külön: Nagykanizsa — Leányvár).
 Nagykanizsa — Práter-Hügel, Botanischer Garten, Rekonstruktion der Gefässer aus der Siedlung
 (auf der linken Seite getrennt: Nagykanizsa — Leányvár).

20. kép: Nagykanizsa — Práter-domb, Botanikus kert, 3/3. objektum rekonstrukciója. (Egyed E.)
Nagykanizsa — Práter-Hügel, Botanischer Garten, Rekonstruktion des 3/3 Objekts. (von E. Egyed)

Bogyay Tamás:

Történeti forrás- és művészettörténeti stíluskritika Zalavár körül

(Megjegyzések Tóth Sándor „A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára” című tanulmányához)

1989 nyarán, visszatérőben egy zalavári kirándulásról, kerek negyvenöt év után jártam ismét a Balatoni Múzeumban. Elsősorban a Tóth Sándor rendezte középkori kőtár érdekelt. Az anyag többsége régi, mondhatnám kedves ismerősöm volt. Nem egyet valamikor mint raktári tárgyat fotografáltam egy régimódi 6x9-es lemezes fényképezőgéppel, de néhányat még kint vidéken, ahol szabad ég alatt hánnyódtak. Jól esett most valamennyit biztos helyen, kellő környezetben látni. Csak két esetben ütődtem meg a bemutatás módján. Az egyik a badacsonyi Árpád-kori templomkapu volt, amelynek oszlopos béléte múzeumi fölállításában rézsutosan kifelé tágul. Eredetileg azonban nem így állt. Storno Ferenc annak idején felmérte a romot, és lerajzolta a kapu maradványát is. 1944 áprilisában mindkét rajzot közöltem a Balatoni Szemlében.¹ A két rajzdokumentum szerint a kapubélet oldalai nem tágultak kifelé, mint ahogy a román korban általános szokás volt, hanem nagyon provinciális módon jóformán párhuzamosak voltak. Tóth Sándor készséggel elismerte a hibát, és meg is adta az okát. Amikor a felállítás tervét készítette, hiába kereste a Széchényi Könyvtárban cikkemet. A Balatoni Szemlének épp ez a száma hiányzott. (Koppány Tibor kisméretű, de pontos ábrázolásában úgy látszik, nem bízott.²) A tévedést egyelőre nem lehet jóvátenni, és a katalógusban sem tudott rá utalni.

A másik, aminek elhelyezésével nem tudtam egyetérteni, a három darabra tört nagy szalagfonatos és feliratos márvány gerenda Zalavárról. Ez az egész kőtárnak alighanem legrégebben ismert és legtöbbet vitatott tárgya, amellyel kapcsolatban a Dunántúl koraközépkori egyház- és művészettörténetének jóformán minden lényeges problémája felmerült. Ahogy Tóth Sándor katalógusának 64 tételéből 28 Zalavárhoz kapcsolódik, úgy áll ezeknek a problémáknak a középpontjában is Zalavár és karoling-kori elődje, Mosapurc.

A kiállítás nem szemgyönyörködtető látványosság. Még a szakember is inkább csak sejtheti, hogy milyen történelmi múlt áll az egyes darabok mögött, mennyi súlyos kérdés fűződik hozzájuk. Ezért vártam kíváncsian a már jó ideje beígért katalógust, amelyet 1991 februárjában kap-

tam kézhez. Tóth Sándornak a Zalai Múzeumban (2 1990, 147–187) megjelent írása azt bizonyítja, hogy teljesen tisztában van anyaga különleges jellegével és jelentőségével. Épp ezért jóval többet nyújt, mint amit címe ígér, és egy múzeumi gyűjtemény katalógusától általában elvárunk.

A bevezető ismertetés, amelynek a jegyzetanyaga terjedelmesebb, mint maga a fő szöveg, kitér minden művészettörténeti és történeti problémára, amely Zalavárral kapcsolatban kb. 1987 végéig a szakirodalomban felmerült. Ezért nem meglepő, hogy Tóth Sándor minden zalavári eredetű darabot tárgyal és katalógusba foglal, amelyről az irodalomból tudomást szerzett; nemcsak a Keszthelyen őrzötteket, hanem a zalaegerszegi Göcseji Múzeumban (B és C) és a budapesti Nemzeti Múzeumban (D és E) levőket, sőt az eltűnteket is, amelyeket csak múlt századi rajzokból és leírásokból ismerünk (F, G, H, I és J). A katalógusból ugyan nem tűnik ki, hogy két igen fontos darab, B és C, ma Zalaegerszegen látható.

A bibliográfia tanúsága szerint példás a lelkiismeretesség, amellyel Tóth Sándor átböngészte mintegy 1987 végéig a hazai szakirodalmat és kiadatlan, kéziratot forrásokat. Mivel Zalavár, illetve a 9. századi Mosapurc kutatása már kezdettől, az 1840-es évek óta, nemcsak magyar ügy volt, igyekezett felhasználni a külföldi irodalmat is. Itt természetesen nem törekedhetett teljességre. Sajnos, elkerülte figyelmét az 1981-es bécsi nemzetközi bizantinológiai kongresszus 1982-ben publikált anyaga és az 1985-ben Salzburgban tartott nemzetközi szümpozion, amelynek előadásai 1986-ban jelentek meg. Mindkét helyen elég bőven esett szó Zalavárról is (l. alább). A dokumentáció során Tóth Sándor jóformán minden 1987-ig felmerült kérdéssel kapcsolatban számba veszi az addigi nézeteket, és elég kategorikusan megfogalmazza saját, többnyire eltérő véleményét. A zalavári feltárások azonban még 1991-ben is folytak, a leletek kiértékelése és publikálása még csak a jövő zenéje. Épp ezért kívánatosnak látszik kritikailag megvizsgálni, mennyiben szolgálhatnak a Balatoni Múzeum középkori kőtára katalógusában foglaltak a feltétlenül szükséges további kutatás alapjául.

***

Pár történelmi helyesbítéssel kell kezdenem. Tóth Sándor úgy véli, hogy az a Szent Adorján, akinek teste a Liupram érsek építtette templomban nyugodott, nem lehetett ókori vértanú, de „figyelemre méltó az ír—skót egyházi hagyomány 9. századi pannóniai származású Szt. Adorjánja, aki társaival a normannok áldozata lett May szigetén.” (148, 154, 4. jegyzet). Azonban amikor a templom épült, majd a Conversiot megírták, az ír születésű, azután Skóciába menekült szent még javában élt és működött, vértanúsága 875 tájára tehető. Állítólagos pannóniai származása legendájával egy feltevés szerint III. Malcolm skót király feleségének, Skóciai Szent Margitnak akartak kedveskedni, aki valóban Magyarországon született.³ Az Árpád-házi szentté avatások után pedig Nyugaton szinte divatba jött a magyar származtatás. Pl.: így kapott magyar királyi apát a Sabariában született Szent Márton, és így lett magyar király leánya, a „nagy lábú Berta”, Nagy Károly császár anyja.⁴ Szent Adorjánokban, Hadrianusokban nem volt hiány. Egy lexikon különböző korokból nem kevesebbet, mint 33-at sorol föl.⁵ A 8. és 9. század folyamán pedig nem is egy vértanúereklét hoztak Rómából Bajorországba, amelynek akkor épp Salzburg volt az egyházi központja. Mivel Liupram érsek Mosapurc Szent Adorján templomát ugyan „Pribina kérésére”, de a salzburgi egyház támaszpontjának építtette, természetes, hogy egy kiváló ereklével különleges tekintélyt akart neki biztosítani.⁶ Tóth Sándor utalása az ír—skót Szent Adorjánra tehát hasznavehetetlen. Abban azonban igaza van, hogy Salzburg a 977-ben 885-ös kelettel Arnulf király, a későbbi császár nevére hamisított és utóbb többször átfírt, ún. Arnolfinum tanúsága szerint a magyar honfoglalás után is fenntartotta igényét Pannóniára, azaz a Dunántúlra (148). Györfly helyesen mutatott rá, hogy az Arnolfinum az intézményes magyar térítés megindulása után Passau és Salzburg közt a leendő magyar egyház fölötti fennhatóságért kitört küzdelem terméke.⁷

Ugyancsak a 148. oldalon van említve a „869/70-ben Rómában pannóniai püspökké tett görög Method rövid működése”. A valóságban II. Hadrián pápa Metódot Szent Andronicus székére Sirmium érsekévé nevezte ki.⁸ Ugyanott az „1200 körüli Pozsonyi Évkönyvek” kitétel megtévesztő, mert csak a Pray kódexben ránk maradt kéziratos ebből az időből, nem pedig maguk a 11. századi történelmi följegyzések.

A récéskúti rom mindössze két, önmagában nem sokat mondó, bizonytalan jellegű darabbal van képviselve a keszthelyi kőtárban, de Tóth Sándor annál bővebben foglalkozik vele, még pedig joggal. Ugyanis egy több, mint negyven éve elindult vitáról van szó, amelynek jó felidézni legfontosabb szakaszait. Radnóti Aladár 1946—47-ben tárta föl a három hajós kőépületet, és mint 9. századi emléket publikálta,⁹ Dercsényi Dezső pedig a *Conversio Bago-*

ariorum et Carantanorum-ban említett Szent Adorján templommal azonosította.¹⁰ Mivel a kiásott épület alaprajzát Rómával meg Isztriával, más zalavári leleteket pedig Aquileiával hozott összefüggésbe, a *Conversio* állítását, hogy Liupram érsek volt az építtető, propaganda kitalálásnak minősítette.¹¹ Mentségére szolgálhat, hogy nyilván nem tudta, mi áll Milko Kos máig mérvadó kritikai kiadás szlovén nyelvű kommentárjában.¹² Én elfogadhatatlannak tartottam a Szent Adorján templommal való azonosítást. „Megjegyzés Mosapurc—Zalavár kérdéséhez és a pannóniai kontinuitás-kutatás módszertanához” című hozzászólásom már ki volt szedve a Századok 1948-as évfolyama számára, korrektúrát is javítottam, amikor Andics Erzsébet a szerkesztőket kidobta és a szedést szétdobatta.^{12a} Így először egy nagyobb szlovén nyelvű cikkben foglalkozhattam a Mosapurc—Zalavár problémával, amely 1952-ben látott napvilágot. Itt a *Conversio*ban említett Keresztelő Szent János templommal való azonosítást javasoltam, mert Radnóti szerint az előcsarnokhoz délről csatlakozó kétajtós helyiség eredetileg keresztelő kápolna lehetett, márpedig a Szent Adorjánnak nem volt keresztelő joga. Ezután németül megjelent tanulmányok sorával igyekeztem hozzájárulni főleg történelmi szempontból a bonyolult kérdések tisztázásához.¹³ Természetesen mindig igyekeztem tekintetbe venni — amennyire tudomásomra jutottak — az újabb leleteket és eredményeket. 1954-ben jelent meg Ljubo Karaman 1952-ben írt, Dercsényi művészettörténeti kiértékelését bíráló cikke.¹⁴ Szerinte nem lehet szó isztriai és aquileiai kapcsolatokról. Ez a tanulmány a magyar szakkörökben úgy látszik, teljesen ismeretlen maradt.

Entz Géza tíz év múlva Dercsényi nyomdokain haladva dolgozta föl alapos tárgyleírásokat adva a zalavári kőfaragványokat.¹⁵ Lényeges fordulatot hozott 1969-ben Cs. Sós Ágnes 1961—63-as récéskúti ásásának a publikálása. Ő a kőépület körül és belsejében feltárt cölöprendszerből arra következtetett, hogy ott a 9. században először egy fatemplom, majd egy fa—kőkonstrukciós egyház állt, míg a kőbazilika a 11. században épült. A karolingkori rendeltetését és titulusát illetőleg a részemről javasolt Keresztelő Szent Jánost tartotta valószínűnek.¹⁶ Itt kell megemlíteni Cs. Sós Ágnes összefoglaló művét a Dunántúl 9. századi szláv népességéről.¹⁷ Vele szemben Tóth Sándor a récéskúti cölöplyukakat mint a kőtemplom építési állványa maradványait értelmezte, de egyetértett a mai rom 11. századi eredetével.¹⁸ Az ő nyomába lépett 1976-ban Szőke Béla Miklós egy Zalavár problémáját tágabb történelmi és helyrajzi összefüggésben tárgyaló tanulmányban, ahol a récéskúti bazilikát ugyan a 9. századba teszi, de a cölöprendszert a 11. századi újjáépítés állványozásához kapcsolja.¹⁹ Ugyanebben a kötetben jelent meg Cs. Sós Ágnes válaszcikke, amelyben pontról—pontra megtárgyalja Tóth Sándor és Szőke Béla Miklós érveit, és védi a maga álláspontját.²⁰ A vita legújabb fázisát a keszthelyi kőtár katalógusa

jelenti. Tóth Sándor itt válaszol a Zalai Gyűjtemény 6. 1976-os kötetében foglaltakra. Fenntartja állványelméletét, de lényegében elfogadja Szőke B. M. nézetét: a kőbazilika 9. századi, az állványnyomok a 11. századi újjáépítés emlékei (149). De ellentétben Cs. Sós Ágnessel, aki igyekezett minden kifogásra, ellenvetésre válaszolni, bírálói hajlamosak pár elutasító szóval, sommásan elintézni az ellenérveket.²¹ Tóth Sándor mindenesetre ismét kifejti legnyomósabb érvét: Az R törmelékréteg, amely Cs. Sós Ágnes szerint a fa—kőkonstrukciós templom lebontása után talajegyenetéssel jött létre, tehát megelőzi a kőbazilikát, valószínűleg csak későbbi lehet, mert több helyen fűdi a cölöpökre rakott alapfalak legalsó kiugró köveit (149, 156—7, 19. jegyzet). Olyan kérdés, amit aligha lehet eldönteni újabb helyszíni kutatás, talajvizsgálat nélkül.

Ami a récéskúti bazilika történeti helyét, egykori funkcióját illeti, a különben igen kritikus Tóth Sándor sajnos ténymegállapításnak vette Györffynek egy szinte csak ötletszerűen odavetett, közelebről nem indokolt félmondatát. Györffy az „ecclesia” szónak a Pozsonyi Évkönyvekben használatos jelentését vizsgálva írta: „Ennek alapján bizonyos, hogy 1019-ben még nem monostort alapítottak, hanem a récéskúti szigeten világi egyházat, bazilikát Szent Adorján tiszteletére.”²² Arra persze semmi bizonyíték nincs, hogy az 1019-es feljegyzés a récéskúti épületre vonatkozott. De Tóth Sándor Györffy félmondatára hivatkozva írja: „Annak mindenesetre, hogy az 1019-es felszentelési adatot, amely nemigen utal kolostorra, a 11. században megújított récéskúti templomra vonatkoztassuk, ... nincs akadálya. A fentiek után csaknem biztos, hogy ez volt a korai Szt. Adorján templom, amely pedig már a 9. században apátsággá válhatott.” (150). Ez az állítás visszaesést jelent Dercsényi végzetes tévedésébe, amelyről már régen kiderült, és ezt eddig senki sem vitatta, hogy mind művészettörténeti, mind egyházszerkezeti és jogi szempontból elfogadhatatlan.²³

Akár a 9., akár a 11. században épült a récéskúti kőtemplom —, alaprajza több századon át lehetséges —, eredeti rendeltetése megállapításához az első állapot pontos ismeretére lenne szükség. A Keresztelő Szent János templommal való azonosításomnak annak idején a narthexhez délről csatlakozó helyiség Radnóti Aladár adta leírása volt az alapja. Eszerint a 2,65x3,15 méteres, két ajtós tér nyugati falánál téglalap alakú mély gödör volt, amelyet az ásató földbe mélyített keresztelő kút helyének értelmezett. Ezzel Dercsényi is egyetértett. Tóth Sándor kategórikusan kijelenti: „e rész bizonyára nem keresztelő kápolna, hanem lépcsőház volt, így karzatos felépítéssel lehet számolni.” (149). Ehhez először azt kell megjegyezni, hogy itt elképzelhető egy kétkarú lépcső, de akkor teljesen felesleges az egyik ajtó, amely legfeljebb egy seprűkamrának alkalmas kis térbe nyílt volna. Az egyik bejáratot később valóban befalazták. A be- és kijáratnál, a nyugati falnál pedig földbe mélyített medencével rendelkező tér viszont tökéletesen

megfelelhetett a felnöttek alámerítéses keresztelése funkcionális követelményeinek.²⁴ A kérdés megoldása tehát azon múlik, megfelelt-e a valóságnak Radnóti leírása. A téglalap alakú gödör lehetett persze régebbi cölöplyuk helyén is. Ma a helyszínen nem látni semmit, ami eligazítana. A probléma nyitva marad.

Mivel a récéskúti kőbazilikát nem lehet összefüggésbe hozni a Szent Adorján kultusszal, esznek Tóth Sándor további kombinációi is: „A hely szakrális szerepe megmaradt a késő középkorig, de egyre gyengült, miközben a Vársziget erősödött. E váltást az okozhatta, hogy a szent fő kultuszhelye — bizonyára apátsági keretek között, de talán 1019 után — a Várszigetre került, ahol a 9. századi titulus a Mária-kápolna címében öröklődhetett.” (151).

Ezzel a feltevésorozattal szemben mi az, ami bizonyos? Először közismert ma is, hol volt a törökkori, 1702-ben felrobbantott végvár, amelynek romjait a 18—19. században jórészt kitermelték. Másodszor kétségtelen, hogy a középkori bencés kolostort alakították át végvárra, mint a vidék számos monostorát, pl. a közeli Kapornakot is. Harmadszor nem vitás, hogy az Árpád-kori apátság a karoling-kori titulust örökölte. Ehhez az átörökítéshez nem volt elég szóbeli vagy írásbeli emlékezet. Írásban rögzített hagyomány ismeretét a Szent István-kori Magyarországon nem is lehet föltételezni. Nyoma sincs annak, hogy akár a Conversiot, akár a hamis Arnolfinumot ismerték volna. Mindkét írásmű a salzburgi érsekség jogigénye szolgálatában készült a birodalmi egyháznak mintegy belső használatára.²⁵ A templomszentelés szertartásának legfontosabb része az oltárszentelés volt, ehhez pedig nélkülözhetetlen volt az ereklye. Az 1019-es szentelést csak az tehetette lehetővé, hogy a ritka szent kultusza az egykori Mosapurc területén a 10. században is tovább élt. A patrociniumkutatás tapasztalatai szerint leggyakoribb volt a helyi kontinuitás. Régészetiileg többé nem kutatható és bizonyítható, de feltehető, hogy az Árpád-kori Szent Adorján templom a karoling-kori templom helyén, annak felhasználásával épült. Ezt a lehetőséget Tóth Sándor sem zárja ki (150). Épp ezért különös, sőt érthetetlen az a megjegyzése, hogy „a tágabb körítőfalon belül Sós a XI. századi templomnak és kolostornak eléggé előnytelen helyet juttatott a délnyugati szögletben.” (156, 13. jegyzet). Hogy a zalavári Szent Adorján apátság oda épült, ahol némi nyomai ma is megvannak, arról igazán Cs. Sós Ágnes tehet a legkevesebbet. Ha feltesszük, hogy a bencések épp az értékes ereklye miatt települtek oda vagy kapták meg ezt a helyet, akkor a legvalószínűbb, hogy Pribina a felelős a „kedvezőtlen helyért”. A Vársziget közepe táját, a legelőnyösebb helyet, akkor már lefoglalhatta magának. Természetes, hogy a salzburgi érseknek már nem jutott hely a központi „akropolisz”-ban, és ez nem is lehetett kívánatos.

***

Az mindig világos volt, hogy 1019 nem lehet az apátság alapítási éve. Györffy okfejtése szerint ez a 11. századon

belül bizonytalan.²⁶ Tóth Sándor lehetségesnek tartja, hogy a „várszigeti templom”, ami alatt a Giulio Turcho rajzán látható egykori monostortemplomot érti, „épülhetett 1070–80 táján,” (150). Ezt a kormeghatározást a katalógusba fölvetett zalavári kőfaragványok „fő csoportja” datálására alapítja. Eszerint Zalavárott a II. század második felében működő kőfaragó műhelyben olyan alkotások születtek, amelyeknek közvetlen stílusrokonai a közelebbi és távolabbi szomszédságban a nemzetközi kutatás mai állása szerint több évszázados korkülönbséggel és különböző kultúrkörnyezetben jöttek létre. Fölmerül a kérdés, melyik stíluskritikai kormeghatározó módszer helyes, Tóth Sándoré, vagy az, amellyel kutatók nemzedékei igyekeztek és iparkodnak ma is megállapítani a koraközépkori ornamentális kőfaragás kronológiáját és összefüggéseit.

Vegyünk közelebről szemügyre a zalavári emlékek sorából három, anyagával, jellegzetes stílusával és kivitelével magasabb igényről tanúskodó márványfaragványt.²⁷ Mindegyiknek ismert több analógiája, a katalógusban pedig jól példázzák a szerző sajátos egyéni stíluskritikai módszerét.

Tóth Sándor a katalógus egyes tételeinél lelkiismeretesen felsorolja a tárgyra vonatkozó irodalmat, de kormeghatározásait a bevezető tanulmányban indokolja. Itt nem mulasztja el utalni az övétől lényegesen eltérő korábbi nézetekre. Ezekből azonban csak annyit és úgy idéz, hogy az olvasó azt hiheti, csak eleve bizonytalan vagy éppen alapjában téves vélekedésekről van szó.

Tipikus példa erre a 10. számú hatszögekbe foglalt rozztákkal díszített töredék (1. kép), amelyet Entz Géza mint a II. századi zalavári műhely termékét tárgyalt, én pedig az ő tanulmányáról írt recenziómban a szlovéniai Šempeter Priscinianus síremlékére és két karintiai analógiára hivatkozva rómainak minősíttem.²⁸ Tóth Sándor kijelenti, hogy az általam idézett legjobb analógia, Völkermarkt, románkori kapuzat timpanonjában található, és hatszöges minta előfordul II. századi textilen is, a római eredet tehát kétséges. (158–159, 42. jegyzet). Arról megfeledkezett, hogy középkori templomkapuk ívmezőibe nem egyszer illesztettek be régebbi faragványokat, mint pl. a neki jól ismert Gyulafehárvárott is. A másik két analógiáról, amelyek épp oly közel állnak a zalavári köhöz, mint a völkermarkti, hallgat, mert római eredetük vitathatatlan. A Landskron melletti Treffen körül a hegyekben római kőfejtők sora volt,²⁹ Šempeternél pedig a római nekropolisz a 3. század közepe táján beleomlott a Savinja medrébe, ahonnan csak 1952-ben kezdték kiszedni köveit a régészek.³⁰ (2. kép) A treffeni és a šempeteri kőről is tudjuk, hogy kis aedícula mennyezetét alkották, hasonló rendelkezése lehetett a Zalavárra elcipelte márványlapnak is, amelynek finomabb részletformái elkoptak, mert Zalaapátiban kőpadló része volt.³¹

Még tanulságosabb a 24. szám alatti „küszöbök” szalagfonatos díszítésével és feliratával. (3. kép) Ma is mint

küszöbök van elhelyezve, ami két okból kifogásolható. Egyrészt azért, mert így nem hozzáférhetők a hátsó oldalak, amelyek ilyen viszontagságos sorsú, másodlagosan alighanem többször felhasznált daraboknál akadályozhatják a kutatást. Szerencsére Entz Géza igen részletesen leírta.³² Másrészt nehéz elképzelni, hogy a belépőket köszöntő feliratot úgy alkalmazták volna, hogy rá kelljen lépni és előbb-utóbb elkopjon. Ilyen helyen a mozaik felelt meg. Füssy Tamás helyesen ajtószemöldökeknek nevezte,³³ Gyulai Rudolf Rómer és Hampel nyomán ajtófélfának.³⁴ Entz-nél küszöbök és magam is írtam nem egyszer így, bár volt, hogy odatettem a kérdőjelet.³⁵ Tóth Sándor a szalagfonat két közismert karoling-kori analógiáját azzal gondolja végleg kirekeszthetőnek, hogy Ferentino keltezetlen (158, 38. jegyzet), az ausztriai St. Lambrechtben pedig nincs 9. századi épületnyom, és a kolostor a II. század közepe után létesült. (150). Szerinte ezzel nincs akadálya az 1070–80 körüli datálásnak. St. Lambrecht-hez idézi az osztrák műemléktopográfiát, de úgy látszik, nem olvasta el figyelmesen a képhez tartozó szöveget.³⁶ Ugyanis a zalavári szalagfonat pontos analógiája itt egy nemzetközileg nyilvántartott római fölírtas kövön található,³⁷ amelyet a 16. században egy erkélyt alátámasztó falazathoz használtak föl, miután már a gótika korában is átfaragták, valószínűleg, hogy pilléreként szolgáljon. A II. századi építkezéssel nem hozható semmiféle kapcsolatba, nyilván máshonnan hozták oda. Tóth Sándor sajnos nem tájékozódott a nyugati 8–9. századi ornamentális kőfaragás hatalmas irodalmában. A bibliográfiájában is felsorolt idevágó cikkem³⁸ nagyon megkönnyítette volna ezt. Egyébként a zalavári szalagfonatnak az említett ferentini és St. Lambrecht-i mellett még a következő helyekről ismerjük publikált analógiáit: Niedertrixen Karintiában (4. kép), Róma S. Sabina, Velence S. Marco, Grado S. Eufemia, Concordia, Como S. Abbondio.³⁹ Seholy sem a II. század emlékei.

Külön probléma a három darabra tört márványgerenda felirata, amely Máté 7,7 és 7,8 hexameteres parafrázisa. Tóth Sándor szerint „a küszöb felirata szentély kapujához éppúgy illik, mint temploméhoz.” (150). Koraközépkori szentélykorlátoknál tényleg voltak kapuk, keleten ma is van az ikonosztázisznak, de sem a nyugati, sem a keleti liturgiában nincs semmi, ami ilyen fölíratot indokolna. Templomkapu fölött van értelme, itt gondolhatunk a templomszentelési szertartás ír eredetű kezdő aktusára is: a püspök kopogtat a felszentelésre váró egyház kapuján.⁴⁰ Leginkább illik azonban a kolostori klauzura bejáratára. Szent Benedek Regulája (c. 7. és 58) „pulsans”-nak nevezi a felvételt kérőket. Hermann Veters epigráfiai vizsgálata szerint az írás észak-itáliai jellegű és a 9. század végétől a II. század elejéig lehetséges. A szalagfonatos díszítéssel nem lehet egykorú. Erre vall már az íráskép is az antik ízütag betűközökkel, szemben az epigráfiai tekintetben egyébként rokon 10. századi feliratok tömörségével. A szöveggel nyilván ki akarták tölteni az egész felületet,

eszükbé se jutott, hogy az akkoriban szokásos szűk betűközök betartása esetén fennmaradó helyet valamiképp díszítsék.⁴¹ A szemöldökként történő felhasználás nyilván másodlagos volt, mert a márványgerendát két végén alátámasztva el kellett takarni a minta két végét. Valószínű, hogy eredetileg egy kapu kívülről nézve jobb oldali „félfája” volt, a szalagfonat alatti csiszolt sávhoz illeszkedhetett az ajtószárny. A három darab különböző helyeken került elő. Így nem tudni, hol volt a bejárat, amely a szép hexameterrel fogadta a belépőket. A fölirat formai jellege nem illik a 11. század második felébe, inkább amellet szól, hogy a bencések már korán megkaphatták az 1019-ben felszentelt Szent Adorján egyházat.

A harmadik kiragadott, de a katalógus stílus- és kor-meghatározó módszerének problematikus voltát legtanulmányosabban illusztráló példa a C alatt felsorolt fehér márvány mellvédlap-töredék a nyúlra lecsapó sassal. (5. kép) Ez az egész zalavári anyag legrangosabb darabja. Mind stílusával, mind a 11. századi bizánci ornamentális kőfaragásban ismert ún. niello technikával, a mélyített háttér sötétebb masszával való kitöltésével, szorosan csatlakozik hozzá a 23. számú márványtöredék. Tóth Sándor kormeghatározásának alapja „a kör és négyzetsarok közé ékelt, kifelé növd, lehajló félpalméttapár”⁴² motívuma, amely nemcsak a most említett két kövön található, hanem az elveszett H töredéken és a zselicszentjakabi apátságai templom két oszloplábazatán is (6. kép). (150). Közel rokon velük a székesfehérvári szarkofágfödél-töredék, amelyről Tóth Sándor helyesen írja, hogy „alighanem félkész faragású”. (uo.). A fehérvári Szent István-koporsó bizánci jellegű szalagfonat-ornamentikájának köztudomás szerint a zalavári C mellvédlap-töredék a legközelebbi hazai rokona. Mindezek közül Tóth Sándor szerint csak a zselicszentjakabi oszloplábazatokat lehet megközelítően datálni az 1061-ben kelt alapítólevél alapján. Ebből adódik számára a „fő zalavári csoport” keletkezési ideje 1070–1080 körül, továbbá a következtetés, hogy a székesfehérvári kőkoporsó nem kapcsolható Szent István halálához (1038), hanem inkább szentté avatásához (1083). (150).

Ennek a stíluskritikai kormeghatározó gondolatmenetnek két súlyos hibája van. Az egyik az, hogy „a fától nem látja az erdőt”. Nem a fennmaradt mű egészéből indul ki, hanem egy kicsiny, a teljes kompozícióban alárendelt, a zalavári töredékeken pedig különösen mellékes szerepet betöltő részletmotívumra, a sarokkitöltő palmettára épít. Márpedig a palmetta több ezer éves, máig élő díszítő elem. Tóth Sándor akaratlanul maga is megerősíti, hogy a „befelé növd sarokkitöltő félpalméttapár” nem lehet korhatározó, amikor különböző korú, köztük 9. századi példáit is idézi. (150).⁴³ A másik súlyos, mondhatnánk végzetes hiba, hogy nem veszi észre: lényegében más a motívum, és más a stílus azonossága vagy rokonsága. Ami Zselicszentjakabon az első építési korszakból mint ornamentális épületplasztika előkerült, jól beleillik a magyarországi 11.

századi, ugyancsak bizánci eredetű palmettás faragványok (pl. Veszprém, Pilisszentkereszt, Tihany, Dombó korábbi csoport stb.) hosszú sorába.⁴⁴ A zselicszentjakabi oszloplábazatok telt, lendületes palmettáinak azonban semmi köztük sincs a zalavári töredékek szinte csenevész sarokkitöltő palmettáinak a stílusához.

Annál nyilvánvalóbb a nyúlra lecsapó sast ábrázoló, különleges szépségű és technikájú zalavári márványlap stílusrokonsága a székesfehérvári Szent István-szarkofággal. Mindkettőnél döntő szerepe van a középbizánci széles középészű hármasszalagnak, amelyet pusztán formai alapon épp oly kevésbé lehet pontosan datálni, mint a karoling szalagfonatokat. Alighanem legkorábbi évszámhoz köthető példája az Athosz-hegyi Lavra kolostor kútján nem sokkal 960 után készülhetett.⁴⁵ Ezen a nyúlra lecsapó sas ábrázolása teljes egészében látható. A zalavári C mellvédlap-töredék és a hozzá tartozó 23. számú darab ún. niello technikája bizánci területen a 11. század elején már ismert,⁴⁶ az Adria partvidékére csak a század második felében, a velencei San Marco III építéskor jut el.⁴⁷

A bizánci jellegű zalavári töredékek készítési idejének meghatározása is elválaszthatatlan a székesfehérvári szarkofág problémájától. Tóth Sándor kijelenti: „A sírládát írott adatok nem kelteznek.” (150). Ez azonban nem egészen áll. Az írott források közül a Kisebb legenda (Legenda minor) és Hartvik püspök látszólag ellentmondó elbeszélésének összevetése elárul egyet s más. Kralovánszky Alán, aki Géza nagyfejedelem koporsójának tartotta, és Nagy Árpád, aki Szent Imréének, a Kisebb legendát teljesen figyelmen kívül hagyta.⁴⁸ Hartvik megőrizte a Nagyobb legenda (Legenda maior) elveszett folytatását. Ebből tudjuk, hogy Szent István holttestét az egyház közepén álló „fehér márvány” szarkofágban helyezték el.⁴⁹ A meglévő sírláda, amelynek egyik keskeny oldala díszítetlen, pontosan megfelel ennek, az emelt szentély előtt a templom középtengelyében kellett állania. A Kisebb legendából tudjuk, hogy a holttestet „akár a nép gonoszsága, akár az egyházban kitört viszálykodás miatt”⁵⁰ el kellett rejtetni, és sok esztendőn át a föld alatt maradt. Ennek megfelelően Hartvik tudósítása a mély, padlószint alatti sírból való föl-emelésről.⁵¹ Megint a Kisebb legenda tudósít a csodákról és a felemelt test ezüst tartóba helyezéséről, feltehetően oltáron.⁵² Nincs okunk kételkedni abban, hogy 1038-ban Szent István testét az egyház közepén szarkofágba helyezték, de azután, a zűrzavaros időkben, mély sírba rejtették, és 1083-ban onnan emelték fel. Az egész 11. században ő volt az egyetlen király, akit a fehérvári bazilikában temettek el. Még egy, a meglévőhöz hasonló, monumentális, nem földbe süllyesztésre szánt szarkofág feltételezésére eddig nincs elég alap. Hová is állították volna? A ránk maradt töredékek inkább arra engednek gondolni, hogy Szent István koporsója födelét már nem is fejezték be. Amit Kralovánszky Alán az utóbbi években feltárt a templom főtengelyében a nyugati részen, a szenttéavatás utáni kultusz he-

lye lehetett.⁵³ Az írott adatok tehát amellel szólnak, hogy a gyönyörű bizánci stílusú szarkofág 1038 táján készült és nem 1083 után. Ez egyúttal megerősíti a zalavári márványtöredékek korai datálását is. Tóth Sándor joggal jegyzi meg, hogy ezek „gazdag szentélykialakításra utalnak”. (150). Azt inkább csak találgatni lehet, hogy ezt az 1019-ben szentelt templom építtetője vagy az oda települő bencések javára írjuk-e.

Györffy feltételezi, hogy mint több más korai kolostor-alapításnál, a bencések itt is egy királyi udvarházat és kápolnát kaptak meg.⁵⁴ Tóth Sándor viszont arra figyelmeztet, hogy „az 1024-re szóló hamis oklevél jogilag érdektelen megjegyzése a monostor megfelelő elhelyezéséről áttelepítés emlékéét őrizheti.” (151). Természetesen nem a récéskúti kőbazilikából, mint ahogy ő gondolja, mert ezt az első Szent Adorján templomnak tartani és egyáltalában e szent kultuszával összefüggésbe hozni képtelenség. Említést érdemel azonban az a 18. században följegyzett brewnovi hagyomány, hogy a prágai kolostorban eltemetett Szent Günter remete kezdeményezte volna nemcsak a ba-

konybéli, hanem a zalaszigeti monostor alapítását is, mégpedig itt is egy remetesség helyén.⁵⁵

Summázva a fentieket, azt lehet mondani, hogy a récéskúti kőbazilika és esetleges elődjei problémája még nyitott, de a Szent Adorján kultuszhoz semmi köze sem lehetett. A katalógusból törölni kell a zalavári faragványok fő csoportjának 1070—1080 körüli kormeghatározását, a határozatokba foglalt rozettákkal díszített kőlap biztosan római, az állítólagos küszöbkő szalagfonatával 9. századi, és eredetileg kapukeret lehetett, majd Szent István korában kolostor vagy templom bejárata szemöldökköveként használták föl. A 11. század első felében készülhettek a Zalavárral előkerült bizánci jellegű márványfaragványok is. A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára és katalógusa mindenesetre fontos adalékokat nyújt a kutatáshoz, de nem tisztázhatta Mosapurc—Zalavár egykori szerepét, a Dunántúl koraközépkori történetének ezt a központi problémáját. A megoldást talán meghozzák az ásatások, amelyek e sorok írásakor még javában folytak a Vársziget belsőjében.

Jegyzetek:

¹ Bogyay Tamás: Elpusztult és átépített középkori templomok a Balaton vidékén — Badacsony egyházai a középkorban. Balatoni Szemle III. 1944. április, 508—510, képek az 506. és 507. o. közt.

² Koppány Tibor: A Balaton-felvidék románkori templomai. Veszprém megyei múzeumok közleményei. I. 1963. 86.

³ Baudet—Chaussin: Vies des saints et des bienheureux selon l'ordre du Calendrier avec l'histoire des fêtes. Paris, 1941. 76—77.

⁴ A. Eckhardt: De Sycambria à Sans-Souci. Histoires et légendes franco-hongroises. Paris, 1941. 96—100.

⁵ Vollständiges Heiligen-Lexikon. Hsg. J. E. Stadler und F. J. Heim. Hildesheim — New York, 1975. 43—47.

⁶ Az egyház- és birtokjogi kérdések részletes kifejtését l. tőlem: Mosapurc und Zalavár. Südost-Forschungen (továbbiakban SOF) XIV. 1955. 378—380, 388—393.

⁷ Györffy György: István király és műve. Budapest, 1977. 77. A Tóth Sándor felsorolta átírásokhoz hozzáfűzhetjük még a legfiatalabbat, Rótszakállú Frigyesét 1178-ból. K. F. Stumpf: Die Reichskanzler vornemlich des X., XI. und XII. Jahrhunderts. III. Buch, dritte Abteilung: Acta Imperii adhuc inedita. Innsbruck, 1873. 213—219. Az átírások közül III. Henrik 1051-es oklevelének lehet aktuális politikai, magyarellenes háttere.

⁸ Lexikon des Mittelalters V. 1383.

⁹ A. Radnóti: Une église du haut moyen âge à Zalavár. Études Slaves et Roumaines (továbbiakban ESR) I. 1948. 21—30.

¹⁰ D. Dercsényi: L'église de Pribina à Zalavár. ESR I. 1948. 85—100.

¹¹ Uo. 96.

¹² L. Bogyay i. m. (6. jegyzet) 382.

^{12/a} A Századok 1991 augusztusában megjelent 1989. évi 123. évfolyama 3—4. száma majdnem teljes egészében változtatás nélkül közli az akkori szerkesztő, Berlász Jenő által megmentett hasábkorrektúrák alapján az 1948-as eredeti kötet anyagát. Bogyay Tamás tanulmánya a 489—493. oldalon olvasható.

¹³ L. Tóth Sándor felsorolását (170—171), amelyből hiányzanak a következő címek: Die Kirchenorte der Conversio Bagoariorum et Carantanorum. SOF XIX. 1960. 52—70. — Kontinuitätsprobleme im karolingischen Unterpannonien. Methodius' Wirken in Mosapurc im Lichte der Quellen und Funde. Das östliche Mitteleuropa in Geschichte und Gegenwart. Acta Congressus Historiae slavicae salisburgensis 1962. Wiesbaden 1966. 62—68. — Eine Grenzprovinz byzantinischer Kunst im Donauraum? XVI. Internationaler Byzantinistenkongress. Akten II/5. Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik 32/5. 1982. 149—157. — Die Salzburger Mission in Pannonien aus der Sicht der Archäologie und Namenkunde. Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 126. 1986. 273—290, mint külön kötet: Salzburg und die Slawenmission. Zum 1100. Todestag des hl. Methodius. Hsg. Heinz Dopsch. Salzburg, 1986.

¹⁴ L. Karaman: À propos de l'église de Pribina à Blatograd — ville de Balaton. Archaeologia Jugoslavica I. 1954. 91—96.

¹⁵ G. Entz: Un chantier du XIe siècle à Zalavár. Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts 24. 1964. 17—46, 109—124.

¹⁶ Á. Cs. Sós: Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen von Zalavár—Récéskút in den Jahren 1961—1963. Acta Archaeologica 21. 1969. 51—103.

¹⁷ Á. Cs. Sós: Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. München, 1973.

¹⁸ Tóth Sándor: Régészeti, műemlékvédelem, történelmi. Építés

- építészettudomány 5. 1974. 623—624.
- ¹⁹ Szőke Béla Miklós: Zalavár. Zalai Gyűjtemény 6. 1976. 69—103.
- ²⁰ Cs. Sós Ágnes: Megjegyzések a zalavári ásatások jelentőségéről és problematikájáról. Zalai Gyűjtemény 6. 1976. 105—140.
- ²¹ Szőke B. M. id. cikke 157, lábjegyzet. Tóth Sándor 157, 19. jegyzet végén.
- ²² Györfly i. m. (7. jegyzet) 325.
- ²³ L. részletesen Bogyay i. m. (6. jegyzet) 378—80, 388—393.
- ²⁴ Uo. 383. és 84. jegyzet.
- ²⁵ M. Kos: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, Ljubljana, 1936. 101—106. — H. Wolfram: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weissbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*. Wien—Köln—Graz, 1979. 15.
- ²⁶ Györfly i. m. (7. jegyzet) 325.
- ²⁷ Itt kell megjegyezni, hogy a katalógus anyagmeghatározásaihoz jó lett volna közzétteni szakembert bevonni. A 10. és 24. számú, valamint a B. jelzésű kövekről Papp Ferenc ötven év előtti vizsgálata azt állapította meg, hogy anyaguk külföldi, valószínűleg Salzburg vidéki fehér márvány (I. Bogyay Tamás: Szent István korabeli oltár töredéke Zalavárról a Vasvármegyei Múzeumban, Dunántúli Szemle, VIII. 1941. 92). A Szent György-hegyről való töredékek (30—32. sz.) anyaga nem bazalt, hanem az ún. habkő vagy horzsakő. Mint gyerekek paszsióval gyűjtöttük a Badacsony tetején, és megkülönböztetésül a bazalttól, láváának neveztük, ami közzétanilag persze ugyan-csak helytelen. Egy József, a festőművész, szívesen faragott belőle kisebb használati tárgyakat, hamutartót, bögrét. A Balaton-vidéki bazalt szobrászmunkára teljesen alkalmatlan.
- ²⁸ SOF XXIV. 1965. 300—301.
- ²⁹ Österreichische Kunst-Topographie I. Kunst-Topographie des Herzogthums Kärnten. Wien, 1889. 346—347. Fig. 356.
- ³⁰ Dr. J. Klemenc: Šempetrski spomeniki postavljeni. Varstvo Spomenikov VII. 1958—1959. 101—106.
- ³¹ Füßy Tamás: A zalavári apátság története. A Pannónhalmi Szent Benedek-Rend története (továbbiakban PRT) VII. Budapest, 1902. 219.
- ³² Entz id. cikke (15. jegyzet) 24.
- ³³ PRT VII. 220.
- ³⁴ Uo. 438.
- ³⁵ Über den Stuhlweissenburger Sarkophag des hl. Stephan. Ungarn-Jahrbuch 4. 1972. Abb. 12.
- ³⁶ Österreichische Kunsttopographie XXXI. Die Kunstdenkmäler des Benediktinerstiftes St. Lambrecht. Wien, 1951. 141.
- ³⁷ CIL III, 2, no 5062.
- ³⁸ Zum Problem der Flechtwerksteine. Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie III. Wiesbaden, 1957. 262—276., Tóth Sándor bibliográfiájában, Bogyay g.
- ³⁹ Frau Barbara Johansson—Meery M. A., Feldafing, szíves közlése.
- ⁴⁰ Handbuch der Liturgiewissenschaft. Hsg. A. G. Martimort. I. Freiburg—Basel—Wien, 1963. 198.
- ⁴¹ L. bővebben Bogyay i. m. (6. jegyzet) 367 és 40. jegyzet.
- ⁴² Ez az elég bonyolult motívumleírás nem illik minden Tóth Sándornál idézett emlékre. Például a zselicszentjakabi oszlop-lábazatokon és az aquileiai mellvédlapokon a „félpalmetta-párból” újabb palmetta nő ki, amely kitölti a négyzetsarkot.
- ⁴³ Az aquileai székesegyház S. Pietro kápolnája mellvédlapjai körüli vitában, amelyre Tóth Sándor is hivatkozik (158, 40. jegyzet), nem a rendkívül gazdagon kiképzett sarokkitöltő palmettadísznek tulajdonítanak kormeghatározó jelentőséget, hanem a széles középrészű hármasszalagnak. A 10—11. századi keltezés hívei Bizáncból eredeztetik (pl. H. Fillitz: Die Spätphase des „langobardischen” Stils. Studien zum oberitalienischen Relief des 10. Jahrhunderts. Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien N. F. XVIII. 1958. 15. A Maxentius pátriárka kora, a 9. század eleje mellett kardoskodók, a Tóth Sándor idézte újabb olasz irodalom, ír és germán szalagfonatokra és állatmotívumokra hivatkoznak (pl. D. Dalla Barba Brusin—G. Lorenzoni: L'arte del Patriarcato di Aquileia dal secolo IX. al secolo XIII. Padova, 1968. 24—26.
- ⁴⁴ Árpád-kori kőfaragványok. Katalógus. Székesfehérvár, 1978. 31—34. (Tóth Melinda), 92 (Marosi Ernő).
- ⁴⁵ T. Ulbert: Studien zur dekorativen Relieffplastik des östlichen Mittelmeeres. (Schrankenplatten des 4—10. Jahrhunderts). München, 1969. 68.
- ⁴⁶ A. Grabar: *Sculpture byzantine du moyen âge II. (XIe—XIVe siècles)*. Paris, 1976. 52—53.
- ⁴⁷ Bogyay: Eine Grenzprovinz byzantinischer Kunst im Donauraum? (13. jegyzet). 155.
- ⁴⁸ A. Kralóvánszky: Contribution à la question du sarcophage de Székesfehérvár dit de Saint Étienne. Alba Regia, 8—9. 1967. 85—90. és Nagy Árpád: A székesfehérvári XI. századi sarkofág eredete és ikonográfiája. Művészettörténeti Értesítő 21. 1972. 165—176.
- ⁴⁹ *Scriptores rerum Hungaricarum II.* Ed. E. Szentpétery. Budapest, 1938. 452.
- ⁵⁰ I. m. 398—400.
- ⁵¹ I. m. 434—437.
- ⁵² I. m. 399—400.
- ⁵³ Kralóvánszky Alán: Szent István király székesfehérvári sírjának és kultuszhelyének kérdése. Szent István és kora. Budapest, 1988. 166—172.
- ⁵⁴ Györfly i. m. (7. jegyzet). 325.
- ⁵⁵ Bonaventura Piter: *Thesaurus absconditus in agro seu monasterio Brzewnowiensi prope Pragam Ord. Sancti Benedicti S. Guntherus Confessor & Heremita etc.* Brunae 1762. pp. 162—165: *Dissertatio de Monasterio in Szala a S. Stephano Rege Hungarorum erecto.*
1. kép: Bogyay T. felvétele. Őrzési hely: Keszthely, Balatoni Múzeum * 2. kép: Jože Gorjup felvétele * 3. kép: Mazur Ildikó felvétele. Őh.: Keszthely, Balatoni Múzeum * 4. kép: Barbara Johansson—Meery M. A. felvétele * 5. kép: Bogyay T. felvétele. Őh.: Zalaegerszeg, Göcseji Múzeum (tartós letét a Szombat-helyi Savaria Múzeum gyűjteményéből) * 6. kép: Repro. Somogyi Múzeumok Közleményei 1. 1973. Nagy Emese: Előzetes jelentés a kaposzsentjakabi apátság feltárásáról. LXXV. tábla, II. kép.

Probleme historischer Quellenkritik und kunstgeschichtlicher Stilkritik um Zalavár (Bemerkungen zu Sándor Tóths Studie „Das mittelalterliche Lapidarium des Balaton-Museums zu Keszthely“)

In der von Sándor Tóth neu gestalteten Abteilung für mittelalterliche Steinskulpturen ist die museale Präsentation von zwei Exponaten zu beanstanden. 1. Die Reste des Portals der Kirche des Erzmärtyrers Stephan vom Südbhang des Berges Badacsony sind wie ein regelrechtes Gewändeportal der Romanik ergänzt und aufgestellt worden. Nach den vom Verf. 1944 veröffentlichten zeichnerischen Dokumenten (Anm. 1.) waren jedoch die einer Säulenreihe äußerst primitiv nachgebildeten Laibungen des Eingangs nicht schräg, sondern parallel zueinander geführt. 2. Der Marmorbalken aus Zalavár mit karolingischem Flechtwerk und späterer Inschrift wird als Türschwelle präsentiert. Er diente jedoch ursprünglich wohl als Türpfosten, dann, im frühen 11. Jahrhundert wurde er, mit einer passenden Inschrift (Paraphrase von Matth. 7.7. bzw. 7.8.) versehen, sekundär als Türsturz eines Kloster- oder Kircheneingangs verwendet. (Anm. 40—41.)

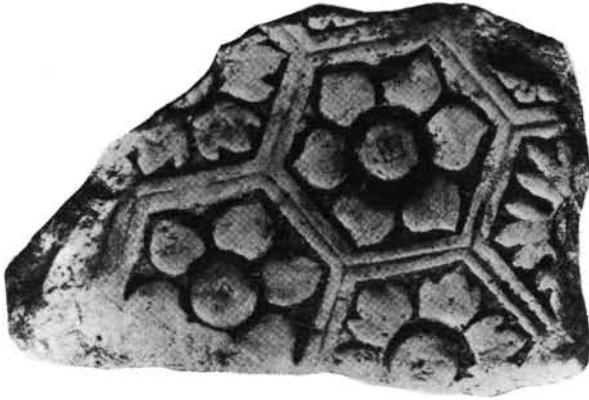
In dem sorgfältig bearbeiteten Katalog und in seiner Einleitung mit außerordentlich umfangreichem Anmerkungsapparat werden die Funde von Zalavár nebst ihren historischen und kunstgeschichtlichen Problemen am ausführlichsten behandelt. Die Feststellungen des Autors bedürfen aber wesentlicher Korrekturen.

Als Patron der in Mosapure vom Salzburger Erzbischof Liupram (gest. 858) errichteten ersten Adrianskirche, sowie ihrer 1019 geweihten Nachfolgerin und der Benediktinerabtei von Zalavár kommt der aus Irland gebürtige und in Schottland wirkende Bischof Abdrian überhaupt nicht in Frage. Denn er hat erst um 875 den Märtyrertod erlitten und nur die Legende dichtete ihm später eine Herkunft aus Pannonien an. (Anm. 3—5.) Der hl. Methodius, der für kurze Zeit auch in Mosapure wirkte, wurde vom Papst nicht zum „pannonischen Bischof“, sondern zum Erzbischof von Sirmium geweiht. (Anm. 8.)

Völlig verfehlt ist es, die 1946—1947 von Aladár Radnóti auf der Récsékút-Insel entdeckte und freigelegte Steinbasilika für die karolingische Adrianskirche zu halten. Diese 1948 von Dezső Dercsényi vorgeschlagene Identifizierung (Anm. 10.) hat sich sowohl aus historischen wie auch kunstgeschichtlichen Gründen längst als unhaltbar erwiesen. (Anm. 13.) Das Problem der Steinbasilika und ihrer vermutlichen Vorgängerbauten ist noch nicht endgültig gelöst.

Die Hauptgruppe der aus Zalavár stammenden Skulpturen datiert Sándor Tóth mit stilistischen Argumenten um 1070—1080. Die Unzulänglichkeit seiner stilkritischen Methode wird am Beispiel von drei Skulpturenfragmenten mit unverkennbarem Stilcharakter aufgezeigt. 1. Die römische Herkunft des Marmorfragments Nr. 10 mit Rosetten im Sechsecknetz wird vom Autor angezweifelt mit der Begründung, daß die „beste Analogie“ dazu im Bogenfeld eines romanischen Kirchenportals zu finden ist. Die übrigen, ebenso treffenden Parallele, die sich schon durch die Fundumstände als Produkte römischer Steinmetzkunst erwiesen haben (Anm. 28.), werden mit Schweigen übergangen. 2. Bei der oben erwähnten angeblichen Türschwelle (im Katalog Nr. 24) führt die mangelhafte Kenntnis der westlichen ornamentalen Skulptur des 8.—9. Jahrhunderts dazu, daß der typisch karolingische Charakter des Flechtwerks völlig verkannt (Anm. 38.) und das Ganze in die Zeit um 1070—1080 datiert wird. 3. Das im Katalog unter C angeführte Bruchstück einer Schrankenplatte mit Tierkampfszene im Flechtbandrahmen mittelbyzantinischer Prägung ist eng verwandt mit dem Stuhlweißenburger Stephanssarkophag. Sándor Tóth glaubt es aufgrund eines in der Gesamtkomposition unbedeutenden Detailmotivs, der die Ecken zwischen dem äußeren Quadrat und dem eingeschriebenen Kreis ausfüllenden Palmetten, mit Säulenbasenornamenten der 1061 gegründeten Benediktinerabtei von Zselicszentjakab in Zusammenhang bringen zu können. Daraus folgert er, daß die Hauptgruppe der Zalavärer Skulpturen etwas später, um 1070—1080 anzusetzen, und auch der Stuhlweißenburger Steinsarg anlässlich der 1083 erfolgten Kanonisation des hl. Stephan entstanden sei. Die Palmettenmotive von Zselicszentjakab lassen sich in die Bauornamentik ebenfalls byzantinischer Herkunft des 11. Jahrhunderts in Ungarn zwanglos einordnen, haben jedoch mit der Schrankenplattendekoration von Zalavár und mit dem Sarkophag des hl. Stephan nicht das Geringste zu tun. Auch die historischen Quellen legen für die Niederlassung der Benediktiner auf der Insel des Flusses Zala und die Entstehung des Stuhlweißenburger Steinsarges die erste Hälfte des 11. Jahrhunderts nahe. (Anm. 45, 46, 49—54.)

Bogyay T.

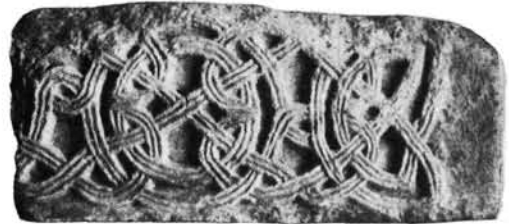
1. kép: Rozettás és hatszöges márványtöredék Zalavárról.
Marmorfragment mit Rosetten im Sechsecknetz von Zalavár.

2. kép: Šempeter v savinjski dolini (Szlovénia). Baldachin-
mennyezet töredéke a római nekropoliszból.
Fragment eines Baldachins aus der römischen Nekropole
(Slowenien).

3. kép: Márványgerenda szalagfonatos díszítése Zalavárról.
Marmorbalken mit Flechtwerk von Zalavár.

4. kép: Niedertrixen (Karintia), Szt. Márton templom.
Karoling szalagfonatos töredék.
Niedertrixen (Kärnten), Kirche St. Martin, Karolingisches
Fragment mit Flechtbandornament.

5. kép: Mellvédlap töredéke, állatküzdelem (nyúlra lecsapó
sas?) ábrázolásával Zalavárról.
Fragment einer Schrankenplatte mit Tierkampfszene (auf ei-
nen Hasen herabschießender Adler?) von Zalavár.

6. kép: Oszloplábazat palmettás díszítése Zselicszent-
jakabról.
Palmettenverzierte Säulenbase von Zselicszentjakab.

Molnár László:

A lenti vár üvegleletei

A lenti vár politikai, gazdasági jelentősége a rendelkezésre álló adatokból ismert. Ez a jelentőség a politikában a XV. század közepén kapott hangsúlyt, amikor Albert királynak ostrommal kellett elvenni a Cilleiektől Pákával együtt. (VÁNDOR 1979. 75—88.)

Gazdasági jelentősége is ekkorra nőtt meg, hisz az alsó-lendvai Bánfi család hatalmas birtokai erre az időre már kisebb birtoktestekre szakadtak. Az egymással marakodó, egymás birtokait szívesen dúló urak birtokaik „végvárai-vá” tették e helyeket, gyakran birtokaik gazdasági központjává is.

A XVI. században viszonylagos a nyugalom — a kevés adat ezt bizonyítja —, a zivataros idők ellenére is. Aztán a történelem ismét előtérbe tolta, fontossá tette a várat.

Politikailag, gazdaságilag jelentős volt Lenti, de lássuk építészeti is az volt-e; és a politika megkövetelte átépítések, erősítések követte-e a gazdasági megerősödést követő, művészi törekvéseket is kifejező építkezés. Erre vonatkozóan írásos forrás nem áll rendelkezésünkre. E kérdésre tehát a régészet eszközeivel kellett választ keresni,

Az építészeti kultúra fokmérője az épületdíszítő elemek, berendezési tárgyak milyensége — mind anyagi, mind minőségi értelemben.

Ebben a sorban fontos helyet foglal el az üveg. Fényt derít a kor ízlésére, építészeti kultúrájára és anyagi jólétére is. Hogy mégsem nyúltak (nyúlnak) szívesen az üveghez régészeink, annak az az egyszerű magyarázata, hogy az üveg kortalan. Amennyiben a töredék nem visel magán egyértelmű, korra utaló forma- és díszítőjeleket, úgy nem csak azt nem tudjuk megállapítani, hogy mikor készült — a XVI—XIX. századig bármikor —, hanem azt sem, hogy milyen országban. Ugyanis Német- vagy Csehországban is ugyanúgy káliüvegből készültek az edények, akár itthon.

Rövid ismertetőnknek az a célja, hogy összehasonlítási lehetőséget nyújtson másoknak is, akik hasonló leletre bukkannak. Másodsorban viszont segítséget nyújt a feltárás során talált üvegtárgyak vizsgálata az egy koron belüli

történelmi periódusok szétválasztására. Konkrétan egy feltáráson — a lenti vár részleges feltáráján — belül.

Az üveg, mint bizonyíték

Legelőször is megerősítette azt a feltevést, hogy a kaputorony nem csak a vár leglátványosabb, legrobosztusabb építménye, egyben védműve volt, hanem a leglakályosabb is (*ibid.*).

Ezt egyértelművé tette, hogy míg a vár több pontján is folyt kutatás és csak itt-ott fordult elő üvegtöredék, addig a torony előtti várárokból tömegesen (78/l. szelvény).

Itt mennyiségileg és minőségileg is jelentős volt a leletanyag. Ezekről a későbbiekben lesz szó. Gazdái már a XVI. században törekedtek otthonosabbá tételére. Tanúsítják ezt a kerek „üvegtányérok”, amelyek nemcsak a gazdagság fitogtatásának bizonyítékai, hanem a kulturált lakás igényének is (KATONA 1959.). Természetesen ez az akkori korra értendő.

A lakályosabbá tétel, a pompa emelése csak fokozódott, amikor Nádasdy Ferenc, hatalmas birtokok ura, a dúsgazdag — tudomány- és művészetpártoló — főúr jutott Lenti birtokába.

A vár, annak ellenére, hogy a törökellenes végvárrendszer legfontosabb erőssége volt a zalai végeken, mégis biztonságos távolságra Kanizsától ahhoz, hogy a végvár zordsága mellett a főúri kastély kényelmét is nyújthassa rövid időre.

Ehhez a megfelelő védelmet biztosította az a kisebb-nagyobb várakból, vigyázóházakból — ún. tarisznyavárakból — álló várlánc, amely délkeleten Kányavárra, délnyugaton Dobrira támaszkodott és amelynek legerősebb tagja Szécsisziget volt —, maga is jelentős erősség.

Ez a viszonylagos fényűzés az 1660-as években viselt tisztái miatt Nádasdytól el is volt várható.¹

Így talán érthető is, hogy hivatalos megyejárásai során saját birtokain szállt meg, mindjárt ellenőrizve — az ország, megye gondjai mellett — azok állapotát is.

Az építkezések korát az üvegek a XVI. század végére, a

XVII. század elejére, valamint a XVII. század közepére, a Nádasdyak birtoklása idejére datálják (TAKÁCS 1907.639).

Ezt a már említett „üvegtányérok” és a még nem említett hatszög alakú sík ablakszemek tanúsítják.

Első ránézésre az elközerült üvegtörédek három csoportra oszthatók. Két csoportra kor szerint. Azon belül az egyik még minőség — a kidolgozás minősége — szerint is kétfelé sorolható.

Az építkezések üvegtárgyai után nézzük a berendezési tárgyakat.

Ha az előzőekben az üvegeket két, illetve három csoportba soroltuk, itt ezt még tovább kell bontani, újabb három csoportra.

Az elsőbe a legkezdetlegesebb kivitelűeket — feltételezhetően hazai készítményeket — vettük.

A másodikba a mívesebbeket, melyek Európában bárhol készülhettek, akár itthon is.

Végül a harmadikba a velencei üvegeket, mint akkor legrangosabbakat.

Az első csoportba tartoznak az egyszerű hengeres testű poharak.

A másodikba soroltuk a díszített, figurális talpas poharakat, amelyekről azt írtuk, hogy bárhol készülhettek. Ez így igaz, hisz a XVII. század közepén már erőteljesen kibontakozott a német, a cseh üvegyipar és fejlődött az osztrák és a hazai üvegyártás is (*ibid.*).

A szakirodalom azt tartja, hogy hazai üvegyártásunk csak a XVII—XVIII. század fordulóján zárkózott fel a kor színvonalára. Ennek viszont ellentmond, hogy hutaépítő, alapító főuraink a fejlett üvegyiparral rendelkező országokból hozták az üvegműveseket. Bizonyára nem is a legrosszabbakat. Talán azért félünk elfogadni a mívesebb darabokat hazainak, mert nem ismerjük megbízhatóan ezeknek a hutáknak a termékeit, vagy a forma alapján külföldinek véljük — vélhetjük, hisz a mester legtöbbször külföldről hozta tudását.

A harmadik csoportot szemlélve a forma finomsága, az anyag tisztasága az, amely szembeötlő. Ezek is poharak: talpas és ún. szárnyas poharak, illetve kancsók töredékei (BORSOS 1974.50).

A forma alapján azonosíthatók a XVI. századból ismert velencei üvegtípusokkal. Az anyag tökéletes tisztasága nem hagy kétséget, hogy valóban azok is. Talán végső bi-

zonyságot egy laboratóriumi vizsgálat hozhatna, de ezt ma nálunk még nehéz megoldani. Egyrészt kevés a vállalkozó a vizsgálatok elvégzésére, másrészt kevés az olyan régész — talán nincs is —, aki féltett leletét, akár részben, akár egészben könnyű szívvel odaadná, hogy a vizsgálat során apróra zúzzák. Ezt már csak szakmai indokból sem teheti. Pedig a készítés helyének pontosabb meghatározásához vinné közelebb e terület kutatóit.

Hogy kerültek ide ezek az üvegek?

Hozhatták is — tudjuk, hogy az egyik Nádasdy ős, Tamás is foglalkoztatott üvegeseket háza építtetésénél, de ajándékba is kaphatták. (TAKÁCS 1907.633.) (Az üveg pedig igencsak becses ajándék volt még ekkor.)

Közvetítő is akadhatott, aki a vételt intézte. Közismert, hogy a Nádasdyakkal szoros kapcsolatot tartó Zrínyiek birtoka Velencéig terjedt.

Az üvegek pusztulása

Az üvegtányérok egy részének pusztulása talán véletlen volt. Teljes eltávolításuk mögött azonban a Nádasdyakat kell sejttenünk.

A hatszögletű ablaküvegek és a poharak, palackok tömeges pusztulása a Wesselényi-összeesküvés leleplezése után, a résztvevők birtokain császári parancsra megjelenő katonák vandalizmusának — vagy talán a császáriaknak ellenállók védekezésének? — estek áldozatul. Erre ma még nincs egyértelmű válasz.

Azt, hogy egyidejű a pusztulás, az egy helyen talált töredékek nagy száma bizonyítja. Ez csak úgy lehetséges, ha egyszerre dobták őket a várakozó vizébe. Elképzelhető még az is, hogy a teljes anyag az Eszterházyak birtoklását követően került a várakozóba. Ennek ellentmondanak az üvegek, és az a tény, hogy az átépítésekre csak 1712 után került sor.

Pusztulásuk a múltat kutató embernek viszont bizonyággal szolgál, hogy az üveg a XVII. században hazánkban is rohamosan előretörve megkezdte ma is tartó, megállíthatatlan diadalútját.

Irodalom:

VÁNDOR 1979 Vándor László: *A lenti vár 1976—78. évi ásátásának eredményei, Zalai Gyűjtemény 12.* Zalaegerszeg, 1979. 75—88.

KATONA 1959 Dr. Katona János: *A füleki vár XV—XVII. sz.-i emlékei. Régészeti Füzetek 1959. II. 4. 38.*

TAKÁCS 1907. Takács Sándor: *Magyar üveg, magyar üvegesek, Századok, 1907. 639.*

BORSOS 1974 Borsos Béla: *A magyar üvegművészet, Műszaki Könyvkiadó, Bp., 1974. 50.*

Katalógus

1. Ltsz.: 79.2.89. Ablaküveg
Hatszögletű ablaküveg nagyrészt összeállítható töredékei (4 db). XVI—XVII. sz.
2. Ltsz.: 79.2.90. Ablaküveg
Kisméretű, hatszögletű ablaküveg töredékei (6 db). XVI—XVII. sz.
3. Ltsz.: 79.2.91. Ablaküveg
Kör alakú, peremes ablakszem töredékek (7 db). XV—XVI. sz.
4. Ltsz.: 79.2.92. Bokálytöredék
Tiszta, színtelen üvegből készült, bordázott oldalú és vállú bokályperem és -nyak, valamint válltöredéke. Nyakon kitüremkedő kiöntőcsücsökkel (4 összeillő darab). XVII—XVIII. sz.
5. Ltsz.: 79.2.93. Pohártöredék
Áttetsző, színtelen üvegből készült pohár, vagy kehely töredéke. H.: 4,3 cm, M.: 2,7 cm. XVI—XVII. sz.
6. Ltsz.: 79.2.94. Ablaküveg
Kerek ablaküveg matt töredéke. H.: 5,9 cm, Sz.: 4 cm, V.: 0,3 cm. XV—XVI. sz.
7. Ltsz.: 79.2.95. Üvegtöredék
Pohár (?) vagy inkább bokály világos moszatzöld üvegből, enyhén benyomott fenékkal, „köldökkel”. Oldalán párhuzamosan körbefutó vékony hullámvonal. Fenékátm.: 6,1 cm, M.: 2,8 cm. XVII—XVIII. sz.
8. Ltsz.: 79.434.93. Üvegtöredékek
Apró, vékony síküveg töredékek, opálosfehér színűek (34 db). XVII—XVIII. sz.
9. Ltsz.: 79.434.94. Üvegtöredékek
Apró, vékony, zöldes színű síküveg töredékek (6 db). XVII—XVIII. sz.
10. Ltsz.: 79.434.95. Palacktöredék
Színtelen üvegből készült, pincetokba való palack nyak- és peremtöredéke apró légzárványokkal. XVII—XVIII. sz.
11. Ltsz.: 79.434.96. Palacktöredék
Zöldes színű (moszatzöld) palack fenéktöredéke. XVII—XVIII. sz.
12. Ltsz.: 79.434.97. Palacktöredék
Moszatzöld, pincetokba való palack peremtöredéke. XVII—XVIII. sz.
13. Ltsz.: 79.434.98. Palacktöredék
Színtelen üvegből készült, pincetokba való palack fenék- és oldaltöredéke. XVII—XVIII. sz.
14. Ltsz.: 79.434.99. Palacktöredék
Zöldes árnyalatú, színtelen üvegből készült palack fenéktöredéke. XVII—XVIII. sz.
15. Ltsz.: 79.434.100. Palacktöredék
Színtelen üvegből készült, vékonyfalú palack fenéktöredéke. XVII. XVIII. sz.
16. Ltsz.: 79.434.101. Palacktöredék
Kékeszöld színű, benyomott fenékű palack fenéktöredéke. H.: 5,5 cm, Sz.: 5,1 cm, V.: 0,3 cm. XVII—XVIII. sz.
17. Ltsz.: 79.434.102. Pohártöredék
Színtelen, vékonyfalú, egyenes fenékű pohár fenék- és oldaltöredéke. Fenékátm.: 5,4 cm, M.: 2,4 cm. XVII—XVIII. sz.
18. Ltsz.: 79.434.103. Ablakszemtöredék
Sárgásbarna színű, sokszögű töredék. H.: 4,3 cm, Sz.: 2,7 cm. XVI—XVII. sz.
19. Ltsz.: 79.434.104. Bokálytöredék
Színtelen üvegből készült, bordázott, széles szalagfűl töredéke. XVII—XVIII. sz.
20. Ltsz.: 79.434.105. Kehelytöredék
Színtelen üvegből készült, anyagában lila festékkel színezett kehely alsó, szár feletti töredéke. XVII—XVIII. sz.
21. Ltsz.: 79.434.106. Pohártöredék
Színtelen üvegből készült, vékony falú pohár apró légzárványokkal, a perem egy kis darabjával. H.: 3,8 cm, Sz.: 3,4 cm, V.: 0,2 cm. XVII—XVIII. sz.
22. Ltsz.: 79.434.107. Üvegedény-töredékek
Színtelen üvegből készült üvegtárgyak töredékei (14 db). XVII—XVIII. sz.
23. Ltsz.: 79.434.108. Palacktöredék
Színtelen üvegből készült palack fenéktöredéke. H.: 4,2 cm, Sz.: 2,6 cm, V.: 0,4 cm. XVII—XVIII. sz.
24. Ltsz.: 79.434.109. Fenéktöredék
Színtelen üvegből készült, rózsaszín árnyalatú pohár vagy palack fenéktöredéke. H.: 3,2 cm, M.: 1,7 cm. XVII—XVIII. sz.
25. Ltsz.: 79.434.110. Oldaltöredék
Színtelen üvegből készült, alul vastag, fölfelé vékonyodó falú üvegedény (pohár?) töredéke. XVII—XVIII. sz.
26. Ltsz.: 79.434.111. Ablakszemtöredék
Barnászöld, vékony ablakszem töredékei (3 db). XVII. sz.
27. Ltsz.: 79.434.112. Kehelytöredék
Színtelen üvegből készült, vékony falú, apró légzárványos kehely oldaltöredéke, gravírozott felirat töredékével. H.: 3 cm, Sz.: 1,6 cm, V.: 0,1 cm. XVII—XVIII. sz.
28. Ltsz.: 79.434.113. Oldaltöredékek
Színtelen üvegből készült, vastag falú, bordázott oldalú kehely vagy talpas pohár töredéke. XVII—XVIII. sz.
29. Ltsz.: 79.434.114. Oldaltöredék
Színtelen üvegből készült, bordázott oldalú pohár töredéke. H.: 4,1 cm, Sz.: 1,9 cm, V.: 0,3 cm. XVII—XVIII. sz.
30. Ltsz.: 79.434.115. Üvegedény-töredékek
Zöldes színű üvegből készült edények töredékei (19 db). XVII—XVIII. sz.
31. Ltsz.: 79.434.116. Palacktöredékek
Moszatzöld színű üvegből készült, benyomott fenékű palack fenéktöredékei (2 db). XVII—XVIII. sz.
32. Ltsz.: 79.434.451. Üvegkehely
Velencei típusú kehely. Szárán nagy gombbal (nodus). Szabályosan fölfelé szélesedő cuppa résszel. Gravírozott díszítés. Az egyes mezőket tojásfűzér választja el egymástól; alul-felül kétsoros pontsor fut körbe. Fő motívuma egy többtornyú épület (4 db-ra törve). XVII. sz. (2. kép 2)
33. Ltsz.: 79.434.452. Kehely
Közvetlenül a talp fölött, abból induló szárgomb, majd a vékony száron lapított alakú szárgomb (bikonikus nodus); közvetlenül fölötte kis horony után kettős fenékperem, majd rövid függőleges indítás után kiszélesedő díszítetlen kehely. M.: 9 cm. XVII. sz.
34. Ltsz.: 79.434.453. Kehely
Szabályosan induló kehely kettős fenékperemmel, vékony hengeres szárral. XVII. sz.
35. Ltsz.: 79.434.454. Ablakszemtöredékek
Különböző színű — moszatzöld, világoszöld, fehér, kékeszöld és irizáló — és méretű kerek ablakszem töredékei (598 db) XVI—XVII. sz.

36. Ltsz.: 79.434.455. Ablaküveg-töredékek
Hatszög alakú, moszatzöld, fúvással készült síküveg ablakszem-töredékek (2 db). XVII. sz.
37. Ltsz.: 79.434.456. Ablakszem-töredékek
Fúvással készült, középen vastagabb, szintelen üvegből, irizáló töredékek (5 db). XVII. sz.
38. Ltsz.: 79.434.457. Ablakszem-töredék
Kékes színű, fúvással, illetve pörgetéssel készült. Középen vastagabb. H.: 4,2 cm, Sz.: 2,8 cm, V.: 0,3 cm.
39. Ltsz.: 79.434.458. Pohártöredék
Vékony falú, egyenes oldalú, belül domborodó, kívül egyenesen ékelt(?). Alja szabálytalan alakú, a pipáról való levételkor keletkezett köldökkel. Fenékatm.: 5,3 cm.
40. Ltsz.: 79.434.459. Pohártöredék
Vékonyfalú, opálosan irizáló pohár oldaltöredéke. H.: 4,2 cm, Sz.: 1,9 cm, V.: 0,15 cm.
41. Ltsz.: 79.434.460. Pohártöredék
Vékony falú — feltételezhetően — függőleges oldalú, szabálytalan elhelyezkedéssel benyomkodott ovális hornyok, gravírozott díszítés. Közvetlenül a perem alatt vízszintes hullámvonal. H.: 3,9 cm, Sz.: 2,45 cm, V.: 0,3 cm.
42. Ltsz.: 79.434.461. Kehelytöredék
Színtelen üvegből készült, vonal és pontsor díszítésű kehely oldaltöredéke. H.: 3,9 cm, Sz.: 2,2 cm, V.: 0,27 cm.
43. Ltsz.: 79.434.462. Kehelytöredék
Vékony falú. Legömbölyített peremtöredék. Gravírozott díszítésű. A perem alatt 0,45 cm távolságra körbefutó vékony vonal. Közvetlenül a vonal fölött szabálytalan hullámvonal. M.: 2,4 cm, Sz.: 3,2 cm, V.: 0,2 cm.
44. Ltsz.: 79.434.463. Palacktöredék
Színtelen üvegből készült, pincetokba való palack. Legömbölyített vállú. Nyakát utólag ragasztották rá.
45. Ltsz.: 79.434.464. Palacktöredék
Zöldes színű, irizáló, legömbölyített vállú, pincetokba való palack váll- és nyaktöredéke. Nyaka utólag került rá. A hengeres nyakon ónból készült csavarmentes szájrész.
46. Ltsz.: 79.434.465. Palacktöredék
Füzöld palack vastag peremtöredéke.
47. Ltsz.: 79.434.466. Tárolóedény
Moszatzöld színű, vékony falú, apró légzárványos, erősen kifelé hajló, legömbölyített peremű, széles szájú üvegedény két összeillő darabja.
48. Ltsz.: 79.434.467. Üvegese töredéke
Moszatzsínű, erősen légzárványos, kisméretű — orvosságos vagy illatszerez — üveg töredéke. Átm.: 2,8 cm, M.: 4,8 cm.
49. Ltsz.: 79.434.468. Üvegtalp
Moszatzsínű, kerek, domború, pohár vagy üvegecske talpa. Átm.: 4 cm, M.: 0,95 cm.
50. Ltsz.: 79.434.469. Kiöntőfűl(?)
Kékesfehér üvegből készült edény kiöntőcsöve vagy füle. A benne lévő légzárványok iránya jól mutatja a nyújtás irányát.
51. Ltsz.: 79.434.470. Palacktöredék
Sötétzöld színű palack benyomott fenekének töredéke.
52. Ltsz.: 79.434.471. Palacktöredék
Hengeres testű, világoszöld palack válltöredéke.
53. Ltsz.: 79.434.472. Palacktöredék
Vékony falú, világoszöld, hengeres palack három oldaltöredéke.
54. Ltsz.: 79.434.473. Edénytöredék
Vékony falú, szintelen üvegből készült, opálos, zöld árnyalatú edény bordázott oldaltöredéke.
55. Ltsz.: 79.434.474. Üvegtöredék
Moszatzöld színű, hólyagosított felületű, vékony falú palack vagy bokály töredékei (8 db).
56. Ltsz.: 79.434.475. Palacktöredék
Moszatzsínű, apró légzárványos, szögletes, enyhén hólyagosított felületű palack két töredéke.
57. Ltsz.: 79.434.476. Szalagfűl
Színtelen üvegből készült, vékony opálhártyával borított vékony szalagfűl. H.: 6,1 cm, Sz.: 1,1 cm.
58. Ltsz.: 79.434.477. Üvegtöredékek
Fehér színű pohár oldaltöredékei (2 db).
59. Ltsz.: 79.434.478. Kehelytöredék
Vékony falú, kék színű, fölfelé tölcészerűen szélesedő kehely négy töredéke.
60. Ltsz.: 79.434.479. Üvegtöredékek
Világoszöld üvegtöredékek (16 db).
61. Ltsz.: 79.434.480. Üvegtöredékek
Világoszöld színű ablaktöredékek (16 db)
62. Ltsz.: 79.434.481. Ablakszem-töredékek
Moszatzöld színű, apró légzárványos ablakszem-töredékek (2 db).
63. Ltsz.: 79.434.482. Ablakszem-töredékek
Világos moszatzöld ablakszem-töredékek (13 db).
64. Ltsz.: 79.434.483. Ablakszem-töredékek
Színtelen üvegből készült ablakszem-töredékek (4 db).
65. Ltsz.: 79.434.484. Ablakszem-töredékek
Színtelen üvegből készült kerek ablakszemek peremtöredékei (2 db).
66. Ltsz.: 79.434.485. Üvegtöredékek
Színtelen üvegből készült fehér oxidhártyával bevont síküvegtöredékek (3 db).
67. Ltsz.: 79.434.555. Üvegtöredékek
Színtelen és világoszöld üvegből készült tárgyak töredékei (11 db). XVII—XVIII. sz.
68. Ltsz.: 79.434.601. Pohártöredék
Csontüvegből készült, oldalán bordázott pohár oldal- és peremtöredéke. Sz.: 4 cm, M.: 4 cm, V.: 0,35 cm.
69. Ltsz.: 79.434.640. Ablakszem-töredék
Moszatzöld, sokszögletű, pörgetéssel készített ablakszem-töredékek. Néhány összeillő ragasztva (9 db).
70. Ltsz.: 79.434.641. Palacktöredék
Vékony falú, négyzet alakú, pincetokba való moszatzöld színű palack válltöredéke és nyaka. Szája egyszerű, mintázófával készült. Szájátm.: 2,3 cm.
71. Ltsz.: 79.434.642. Edénytöredék
Indigókék pohár fenék-, oldal- és peremtöredékei. Néhány darabja összeillik (16 db).
72. Ltsz.: 79.434.643. Edénytöredék
Moszatzöld színű, apró légzárványos palack erősen benyomott fenekének töredéke.
73. Ltsz.: 79.434.644. Ablakszem-töredékek
Opálos, halványzöld árnyalatú szintelen üvegből készült kerek, vékony, visszahajtott peremű ablakszem-töredékek (4 db).
74. Ltsz.: 79.434.645. Edénytöredék
Színtelen (ún. kristály) üvegből készült vastag falú, egyenes fenekű edény gömb alakban induló oldaltöredéke. XVII. sz.
75. Ltsz.: 79.434.646. Edénytöredék
Sötétzöld, vastag falú, gömb alakú üvegedény oldaltöredéke. H.:

- 4,9 cm, Sz.: 2,6 cm, V.: 1,4 cm.
76. Ltsz.: 79.434.647. Síküvegtörődék
Lilásfehéren opálos, szintelen üvegből készült síküvegtörődék.
H.: 4,7 cm, Sz.: 3,7 cm.
77. Ltsz.: 79.434.648. Edénytörődék
Barnászöld színű üvegedény törődéke. H.: 4,6 cm, Sz.: 4 cm.
78. Ltsz.: 79.434.649. Ablakszemtörődékek
Világoszölden opálos ablakszemtörődékek (4 db).
79. Ltsz.: 79.434.650. Fenéktörődék
Kristályüvegből készült, közepe felé vastagodó vékony falú edény (palack?) törődéke. H.: 5,1 cm, Sz.: 3,3 cm, V.: 0,5 cm.
80. Ltsz.: 79.434.824. Ablakszemtörődékek
Halványzöld színű kerek, peremes ablakszemtörődékek (21 db). XVII—XVIII. sz.
81. Ltsz.: 79.434.825. Ablakszemtörődék
Kerek, széleik felé vékonyodó ablakszemek törődékei (4 db). XVII—XVIII. sz.
82. Ltsz.: 79.434.832. Palacktörődék
Szögletes, benyomott oldalú palack fenék- és oldaltörődéke. M.: 9,3 cm, Sz.: 4 cm.
83. Ltsz.: 79.434.833. Edénytörődék
Színtelen üvegből készült üvegedény törődéke.
84. Ltsz.: 79.434.834. Ablakszemtörődék
Moszatzöld színű síküveg ablakszem törődékei (2 db).
85. Ltsz.: 79.434.835. Ablakszemtörődék
Színtelen üvegből pörgetéssel készült ablakszem törődéke. H.: 6,9 cm, Sz.: 3 cm.
86. Ltsz.: 79.434.839. Edénytörődék
Színtelen üvegből készült vízszintes, kihajló, legömbölyített peremű, széles szájú tárolóedény (gyógyszer vagy fűszer). Kerek, enyhén ék alakú, ovális gombbal. A dugót formába fűjték vagy préselték (3 db).
87. Ltsz.: 79.434.840. Edénytörődékek
Kristályüvegből készült üvegedény törődékei (7 db).
88. Ltsz.: 79.437.7. Kehelytörődék
Halvány barnászöld üvegből készült, közepén domború velencei kehely talptörődéke. Több darabból ragasztva. Átm.: 11,9 cm.
89. Ltsz.: 79.437.10. Kehely
Nagyméretű, vállán körbefutó bordán függőleges vonalkázással díszített üvegehely részben összeállítható törődékei. XVI—XVII. sz.
90. Ltsz.: 79.437.11. Ablakszemtörődék
Kékeszöld színű, közepén vastagabb, pörgetéssel készült ablakszem törődéke. Több darabból ragasztva.
91. Ltsz.: 88.1.1. Ablakszemtörődékek
Kristályüvegből készült kerek ablakszemtörődékek. Fúvással, pörgetéssel készültek. Közepük vastagabb, peremük visszahajtott. Méretük megközelítő pontossággal 100—105 mm. Az üveg nem teljesen tiszta. Halványkékes, zöldes árnyalatú (71 db). XVI—XVII. sz. (1. kép 1.)
92. Ltsz.: 88.1.2. Ablakszemtörődék
Kristályüvegből fűjt tökéletesen szintelen, átlátszó üvegtányér-törődéke. Pereme visszahajtott. Eredeti átm.: 95 mm. XVII. sz. (1. kép 2.)
93. Ltsz.: 88.1.3. Ablakszemtörődék
Tökéletesen átlátszó, nagyon halványzöld árnyalatú, fúvott, pörgetett, visszahajlott peremű, nagyon vékony ablakszem törődéke. Anyagában apró légzárványokkal. Átm.: cca 90 mm. XVII. sz.
94. Ltsz.: 88.1.4. Ablakszemtörődékek
Halvány moszatzöld színű, pörgetett ablakszemtörődékek, amelyeket fúvás után nem kerekre hagytak, hanem — a nyomokból ítélve — hidegen hatszög alakúra vágta. Széleik felé ezek is enyhén vékonyodnak. Középen ezeken is „köldök” van. A hatszög élei 58 mm hosszúak. Legnagyobb átmérőjük 114 mm (rekonstruált). XVII. sz.
95. Ltsz.: 88.1.5. Palacktörődék
Kisméretű — illatszeres? — zöldes színű üvegből készült palack rövid, tölcészerűen kifelé hajló nyakkal. XVII. sz.
96. Ltsz.: 88.1.6. Palacktörődék
Fátyolos, kristályüvegből készült palack váll- és tölcészerűen kihajló rövid nyakának törődéke. XVII. sz.
97. Ltsz.: 88.1.7. Palacktörődék
Nagyméretű — alakja után ítélve — pincetokba való palack barnászöld — benyomott — fenéktörődéke. Jól látszik a köldök a benyomott kúpnál. 157x106 mm. XVII. sz.
98. Ltsz.: 88.1.8. Palacktörődék
Kékeszöld színű, erősen irizáló, benyomott fenékű palack fenéktörődéke. 121x61 mm. XVII. sz.
99. Ltsz.: 88.1.9. Palacktörődék
Halvány kékeszöld színű, enyhén benyomott fenékű, kerek alapú palack fenéktörődéke. 74x48 mm. XVII. sz.
100. Ltsz.: 88.1.10. Edénytörődék
halvány kékes színű, sokszögletű edény oldaltörődékei. Erősen irizáló (3 db). XVII. sz.
101. Ltsz.: 88.1.11. Fenéktörődék
Nagyon halványkék árnyalatú, négyzetes alapú pincetokba való palack enyhén benyomott fenéktörődéke, oldalindítással. Jól látszik a köldök. 71x68 mm. XVII. sz.
102. Ltsz.: 88.1.12. Palacktörődékek
Halvány zöldeskék palack két fenék- és egy válltörődéke, amelyen jól látszik a nyak indítása (3 db). XVII. sz.
103. Ltsz.: 88.1.13. Palacktörődék
Halványzöld, sok légzárványos anyagból készült palack válltörődéke, amelyen jól látszik a nyak indítása. 58x46 mm. XVII. sz.
104. Ltsz.: 88.1.14. Edénytörődék
Zöld, ún. parasztüvegből készült vastag falú pohár(?) oldaltörődéke, simára csiszolt peremmel. 64x22 mm. XVII. sz.
105. Ltsz.: 88.1.15. Palacktörődék
Moszatzöld színű, tiszta üvegből készült, vékony falú palack oldaltörődéke, a benyomott fenékkúp törődékével. Jól felkészült szakemberre vall. 51x33x3 mm. XVII. sz.
106. Ltsz.: 88.1.16. Palacktörődék
Halványzöld, tiszta üvegből, benyomott fenékkal készült, vékony falú palack törődéke. XVII. sz.
107. Ltsz.: 88.1.17. Palacktörődék
Halvány kékeszöld, erősen irizáló palack fenéktörődéke. 107x59 mm. XVII. sz.
108. Ltsz.: 88.1.18. Palacktörődék
Halványkékes árnyalatú, szintelen üvegből fűjt, függőleges falú, hengeres testű, kúposan benyomott fenékű palack oldaltörődéke a teljesen épen maradt vaskos fenékkúppal. Szép kivitelű. XVII. sz.
109. Ltsz.: 88.1.19. Palacktörődék
Kékeszöld, közönséges palack kúposan benyomott fenéke. XVII. sz.
110. Ltsz.: 88.1.20. Palacktörődék
Halvány olajzöld színű, közönséges, hengeres testű palack be-

- nyomott feneke. Két darabból ragasztva. XVII. sz.
111. Ltsz.: 88.1.21. Palacktöredék
Nagyon tiszta, világoszöld palack válltöredéke. Rövid, vékony, kifelé szélesedő nyakkal. XVII. sz.
112. Ltsz.: 88.1.22. Palacktöredék
Halvány kékes árnyalatú, szintelen üvegből készült, négyszögletes palack oldaltöredéke. 71x62 mm. XVII. sz.
113. Ltsz.: 88.1.23. Palacktöredék
Szögletes palack kékes árnyalatú oldaltöredéke. XVII. sz.
114. Ltsz.: 88.1.24. Palacktöredék
Halványzöld, hengeres, közönséges palack töredéke. Az oldalból kb. 45 fokos szögben befelé tört vállból rövid, vékony, függőlegesen tagolt nyakkal. 6 db-ból ragasztva. XVII. sz.
115. Ltsz.: 88.1.25. Palacktöredék
Nagyon tiszta világoszöld, vékony falú palack oldal- és fenék-kúpindításának töredéke. Nem közönséges munka. XVII. sz.
116. Ltsz.: 88.1.26.
Kristályüvegből készült borosüveg, enyhén benyomott fenékekkel és oldalának egy-egy töredéke. XVII. sz.
117. Ltsz.: 88.1.27. Palacktöredék
Kristályüvegből készült, négyzetes hasáb alakú kis palack oldaltöredéke. Az anyag nem tökéletesen átlátszó, enyhén opálos. XVII. sz.
118. Ltsz.: 88.1.28. Palacktöredék
Enyhén opálos kristályüvegből készült négyzetes hasáb alakú kis palack fenéktöredéke oldaltöredékkel. XVII. sz.
119. Ltsz.: 88.1.29. Palacktöredék
Nagyon tiszta kristályüvegből készült hasábos palack oldaltöredéke. XVII. sz.
120. Ltsz.: 88.1.30. Fenéktöredék
Szintelen, kissé áttetsző kristályüvegből készült, vékony falú edény fenéktöredéke az öblös test oldalának indításával. 96x43 mm. XVII. sz.
121. Ltsz.: 88.1.31. Fenéktöredék
Szintelen, áttetsző üvegből készült hengeres testű pohár vagy palack fenéktöredéke. A fenék csak enyhén benyomott, majdnem egyenes. 48x46 mm. XVII. sz.
122. Ltsz.: 88.1.32. Palacktöredék
kristályüvegből készült — nagy valószínűséggel —, pincetokba való palack válltöredéke a nyakindítás kis töredékével. Nagyon tiszta anyag. XVII. sz.
123. Ltsz.: 88.1.33. Palacktöredék
Kristályüvegből készült szögletes palack oldaltöredéke. Nagyon tiszta anyag, de asztallapon vagy egyengetődeszkán egyengették, és onnan apró porszemek — vagy más szennyező anyag — került az anyagba. XVII. sz.
124. Ltsz.: 88.1.34. Palacktöredék
Nagyon tiszta, kristályüvegből készült szögletes palack oldaltöredéke. Formálásnál horizontális recés benyomódások keletkeztek rajta. 59x39 mm. XVII. sz.
125. Ltsz.: 88.1.35. Palacktöredék
Négyszögletes, nagyon tiszta, ún. kristályüvegből készült palack válltöredéke. Az anyagban apró légzárványok és a formálás vízszintesen körbefutó vonalai láthatók. Anyagát tekintve az előző számon leírt palackhoz is tartozhatott, annak egy darabja is lehet. 72x30 mm. XVII. sz.
126. Ltsz.: 88.1.36. Palacktöredék
Négyszögletes palack oldaltöredéke. Kristályüvegből készült, enyhén kékes árnyalatú. Felülete irizáló. 74x72 mm. XVII. sz.
127. Ltsz.: 88.1.37. Pohártöredék
Vékony falú, enyhén kékes árnyalatú kristályüvegből fölfelé szélesedő pohár oldaltöredéke a fenék egy kis darabjával. Felülete szivárványosan — halványan — irizáló. M.: 45 mm, Sz.: 44 mm. XVII. sz.
128. Ltsz.: 88.1.38. Pohártöredék
Nagyon tiszta kristályüvegből készült, enyhén kifelé hajló oldalú, kissé benyomott fenekű pohár oldaltöredéke a fenék egy kis darabjával. M.: 31 mm, Sz.: 50 mm, V.: 3—4 mm. XVII. sz.
129. Ltsz.: 88.1.39. Palacktöredék
Világos kékeszöld üvegből fűjt öblös hasú borospalack félkörnyire benyomott kúpos fenékének és oldalának három összeálló töredéke (3 db). XVII. sz.
130. Ltsz.: 88.1.40. Palacktöredék
Zöldeskék színű, tiszta üvegből készült, négyszög hasáb alakú palack válltöredéke. XVII. sz.
131. Ltsz.: 88.1.41. Palacktöredék
Világos kékeszöld színű palack enyhén felfelé domborodó fenéktöredéke. 52x34x6 mm. XVII. sz.
132. Ltsz.: 88.1.42. Palacktöredék
Öblös hasú, világos zöldeskék színű, vékony falú palack két összeálló darabja. XVII. sz.
133. Ltsz.: 88.1.43. Palacktöredék
Szögletes, áttetsző szintelen üvegből készült oldaltöredéke. 49x46 mm. XVII. sz.
134. Ltsz.: 88.1.44. Palacktöredék
Szögletes, szintelen üvegből készült palack alsó saroktöredéke. XVII. sz.
135. Ltsz.: 88.1.45. Oldaltöredék
Világoszöld üvegből készült edény — palack? — vékony falú oldaltöredéke. Néhány megnyúlt légzárvány és néhány alakítási vonal látható anyagában. XVII. sz.
136. Ltsz.: 88.1.46. Oldaltöredék(?)
Halványzöld árnyalatú üvegtöredék. Feltételezhetően egy nagyobb szögletes üveg oldaltöredéke. 95x61x2 mm. XVII. sz.
137. Ltsz.: 88.1.47. Palacktöredék
Nagyon tiszta, ún. kristályüvegből fűjt palack fenéktöredéke. 48x38 mm, XVII. sz.
138. Ltsz.: 88.1.48. Palack(?)töredék
Kisméretű, vékony falú, félkörívesen felfelé domborodó fenekű, nagyon tiszta kristályüvegből készült — feltehetően — palack töredéke. XVII. sz.
139. Ltsz.: 88.1.49. Palacktöredék
Kristályüvegből készült domború hasú palack fenéktöredéke. Alul körbefutó fenékszalaggal. XVII. sz.
140. Ltsz.: 88.1.50. Pincetokba való palack
Világoszöld, vékony falú, nagyon sok apró légzárványt tartalmazó tiszta üveg 8 összeálló, 5 nem összeálló darabja. Feneke kúposan benyomott. XVII. sz.
141. Ltsz.: 88.1.51. Palacktöredék
Négyszögletes, vastag falú, pincetokba való világos mohazöld töredékei. Nagyon sok apró légzárvánnyal (4 db). XVII. sz.
142. Ltsz.: 88.1.52. Palacktöredék
Kisméretű, vékony falú, benyomott fenekű, négyzet alapú kis palack fenéktöredéke. Barnászöld színű, tiszta üveg, nagyon sok apró légzárvánnyal. A benyomott fenék közepén jól látszik a „köldök”. 50x50 mm. XVII. sz.
143. Ltsz.: 88.1.53. Fenéktöredék
Kobaltkék üvegből készült vastag falú tárgy enyhén benyomott

fenéke. Jól látható köldökkel. A talpperemből kb. 45 fokban kifelé induló oldal kb. 10–11 mm után függőlegesbe vált át. Hengeres testű. Talán virágtartó edény (váza) lehetett. Fenékátm.: 53 mm. XVII. sz.

144. Ltsz.: 88.1.54. Pohártöredék

Áttetsző kristályüvegből fújt 14 hasabú pohár fenéktöredéke. Fenéke egyenes. Közepén négylevelű lóhereszerűen elhelyezkedő köszörlött dísz.: 55–56 mm. XVII. sz.

145. Ltsz.: 88.1.55. Palacktöredék

Vékony falú, szintelen üvegből fújt, öblös hasú palack fenékperem-töredéke. XVII. sz.

146. Ltsz.: 88.1.56. Palacktöredék

Kisméretű, áttetsző, szintelen üvegből fújt kisméretű palack fenék- és oldaltöredéke. A fenéken koncentrikus körök a köldök körül. Fenékátm.: 55 mm. XVII. sz.

147. Ltsz.: 88.1.57. Palacktöredék

Áttetsző szintelen üvegből fújt kisméretű palack fenék- és oldaltöredéke. Első ránézésre opálüvegnek tűnik. Fenékátm.: 45 mm. XVII. sz.

148. Ltsz.: 88.1.58. Palacktöredék

Tiszta, szintelen üvegből fújt vékony falú, hengeres testű, függőleges oldalú, kisméretű palack oldaltöredéke az enyhén benyomott fenék kis töredékével. Fenékátm.: 60 mm.

149. Ltsz.: 88.1.59. Palacktöredék

Áttetsző szintelen üvegből fújt vékony, függőleges falú, hengeres testű kisméretű palack fenéktöredéke. Az enyhén benyomott fenék közepén jól látszik a köldök. Fenékátm.: 52–55 mm. XVII. sz.

150. Ltsz.: 88.1.60. Pohártöredék

Nagyon tiszta üvegből készült függőleges oldalú, hengeres testű, vékony falú pohár fenéktöredéke. A fenéken körben méhsejt díszítés, közepén nagyobb nyolcszög alakú sejtrel, benne a köldök kitörése. Fenékátm.: 55 mm. XVII. sz.

151. Ltsz.: 88.1.61. Pohár- vagy palacktöredék

Szintelen üvegből készült vékony, függőleges falú hengeres pohár vagy palack fenék-, ill. oldaltöredéke. Benyomott fenék, köldökkel. Fenékátm.: 55 mm. XVII. sz.

152. Ltsz.: 88.1.62. Palacktöredék

Szintelen üvegből készült, alul nyomott gömbhöz hasonlító hasas, vékony falú palack fenékperem-töredéke. Fenékátm.: kb. 90 mm. XVII. sz.

153. Ltsz.: 88.1.63. Palack(?)töredék

Nagyon tiszta kristályüvegből készült palack oldaltöredéke. 39x31 mm. XVII. sz.

154. Ltsz.: 88.1.64. Palacktöredék

Halványzöld palack tiszta anyagú fenéktöredéke. A benyomott fenéken a köldök is látszik. 51x45 mm. XVII. sz.

155. Ltsz.: 88.1.65. Orvosságos vagy illatszeres üveg

Szintelen üvegből készült hengeres testű, kis átmérőjű, hosszú, vékony csőnyakú és -szájú üvegecske válltöredéke az épen maradt teljes nyakkal. A nyak hossza 22 mm. XVII. sz.

156. Ltsz.: 88.1.66. Peremtöredék

Nagyon halvány kékeszöld árnyalatú, széles szájú edény kihajló, legömbölyített szélű peremtöredéke. Átm.: 110 mm. XVII. sz.

157. Ltsz.: 88.1.67. Palacknyaktöredék

Nagyon halvány kék árnyalatú szintelen üvegből készült palack nyak-, ill. peremtöredéke. A peremgyűrűt a nyak elkészülte után utólag ragasztották rá. Átm.: 45 mm. XVII. sz.

158. Ltsz.: 88.1.68. Peremtöredék

Nagyon tiszta kristályüvegből készült palack nyak-, ill. peremtöredéke. A nyak a száznál kiszélesedik. Az ovális peremgyűrűt a nyak elkészülte után ragasztották rá. A nyak vékony falú. Két összeillő darab. Átm.: 45 mm. XVII. sz.

159. Ltsz.: 88.1.69. Palacktöredék

Világos kékeszöld üvegből készült vékony falú, kúposan benyomott fenékű kis — orvosságos vagy illatszeres — palack töredéke. Fenékátm.: 45 mm. XVII. sz.

160. Ltsz.: 88.1.70. Palacknyak

Áttetsző, szintelen üvegből készült hasas palack a nyakból kihajtott, vízszintesen laposra nyomott peremű nyaktöredéke. A perem teljesen ép. Nyakátm.: 34 mm, peremátm.: 47 mm. XVII. sz.

161. Ltsz.: 88.1.71. Öblös hasú palack zöldes árnyalatú — nem egészen tiszta — áttetsző, szintelen üvegből készült, fölfelé szűkülő válltöredéke és nyaka, saját anyagából egyenletesen kihajlított peremmel. A perem belülről rövid íven hajlik kifelé. A perem teteje laposra nyomott. Két darabból ragasztva. Szájnyílása tojás alakú, deformált. Nyakátm.: alul 39, felül 31 mm, peremátm.: 38–39 mm. XVII. sz.

162. Ltsz.: 88.1.72. Peremtöredék

Nagyon tiszta, világoszöld üvegből készült nagyon vékony falú, erősen kihajló peremű, széles szájú edény peremtöredéke. A peremek laposak, saját anyagból visszahajlítottak. Kettő összeillik. Ismeretlen rendeltetésű edény! Átm.: 110 mm. XVII. sz.

163. Ltsz.: 88.1.73. Peremtöredékek

Az előzővel azonos leírású, attól csak a perem szélességében és vastagságában tér el. Két össze nem illő darab. XVII. sz.

164. Ltsz.: 88.1.74.

Tiszta szintelen üvegből készült palack függőleges, vékony falú nyaktöredéke. A perem fekvő tojás alakú, látszólag saját anyagból visszahajlított. Szabálytalan alakú, teteje lapos. A nyak rövid és meredeken indul a vállból. Talán egy pincetokba való palack nyaka? Peremátm.: 39–40 mm, nyakátm.: 28–29 mm. Nyak M.: 19–20 mm. XVII. sz.

165. Ltsz.: 88.1.75. Edénytöredék

Nagyon tiszta, halvány moszatzöld, nagyon vékony falú, erősen kihajló, anyagában visszahajlított peremű edény — talán virágtartó? Peremátm.: 86–87 mm, nyakátm.: 45 mm. XVII. sz.

166. Ltsz.: 88.1.76. Edénytöredék

Vékony falú, kobaltkék üvegből készült ismeretlen rendeltetésű edény töredéke. Enyhén benyomott fenékű. A fenéknél lejjebb lévő lapított, fekvő tojás alakú fenékperem. A peremtől az oldal fal befelé törik, majd függőlegessé válik. A peremen keresztirányú fehér zománccfestésű tojás alakú pontsor. Az oldalán 9–10 mm magasságban, egymástól 1,5–2 mm távolságra lévő három vízszintesen körbefutó fehér zománccfestésű vonal. A felső és alsó vonal felett, ill. alatt ún. zsinóröltés fut körbe. Két összeillő és egy hozzájuk nem illeszkedő fenéktöredék. Átm.: 90–93 mm. XVII. sz. (3. kép 4)

167. Ltsz.: 88.1.77. Pohártöredék

Áttetsző, szintelen üveg, hengeres teste felfelé szélesedik. Külső felülete 16 lapra tagolt. Fenéke sima, fenékéle ívesen legömbölyített. Szájpereme egyenesre köszörlött. Élperemci köszörléssel letörtek. Két összeillő, összeragasztott darab. M.: 98 mm, szájm.: 80 mm, fenékátm.: 60 mm. XVII. sz.

168. Ltsz.: 88.1.78. Pohártöredék

Áttetsző, szintelen üveg. Az előzővel azonos típus. Mérete is kb. azonos. Erre a tagolásból lehet következtetni. Oldaltöredék.

XVII. sz.

169. Ltsz.: 88.1.79. Pohártöredék

Az előzőekben leírt két pohárral azonos típus. Színtelen, áttetsző üvegből készült. Előzőektől csak a külső lapolás számában tér el. Azokénál szélesebb lapokra tagolták. XVII. sz.

170. Ltsz.: 88.1.80. Pohártöredék

Színtelen, átlátszó üveg — kupa alakú pohár. Hengeres teste felfelé szélesedik. Külső felülete ívelten induló csúcsos, függőleges élben végződő bordával tagolt. Két összeillő darab. Egyenes fenék, köldökkel. Fenékátm.: 40—42 mm. XVII. sz.

171. Ltsz.: 88.1.81. Pohártöredék

Kupa alakú pohár. Rosszul színtelenített, halványkék árnyalatú áttetsző üveg. Bordázott oldalú. 19—20 ívelten induló, csúcsos függőleges élben végződő bordával tagolt. Hengeres, felfelé szélesedő test. Fenékátm.: 44—45 mm. XVII. sz.

172. Ltsz.: 88.1.82. Palacknyaktöredék

Színtelen, áttetsző üvegből készült — feltételezhetően — hasáb alakú palack rövid, enyhén kiszélesedő szájú, félkörívesen lekerekített kis peremmel. Két összeillő darab. Nyakhossza 30 mm. XVII. sz.

173. Ltsz.: 88.1.83. Pohártöredék

Lapos, vastag fenekű, áttetsző, színtelen üvegből készült pohár töredéke. Vékony függőleges falú, hengeres testű. A fenék magasságából indul a téglalap átmetszetű szalagfűl. Feneke és a szalagfűl vége köszörült. Fenékátm.: 65 mm. XVII. sz.

174. Ltsz.: 88.1.84. Pohártöredék

Színtelen, áttetsző üveg. Kupa alakú pohár. Hengeres teste felfelé szélesedik. Külső felülete ívelten induló csúcsban végződő, függőleges bordákkal tagolt. A bordák — feltételezhetően — a fűvóminta kopása miatt eléggé lekerekítettek. Fenékátm.: 30 mm. XVII. sz.

175. Ltsz.: 88.1.85. Pohártöredék

Áttetsző, színtelen üveg. Hengeres, felfelé szélesedő test. Külső felületén alul bordával induló, majd az élperem felett lapokká szelidülve függőlegesen tagolt. Anyagában sok az apró, a falban függőlegesen megnyúlt légzárvány. Fenékátm.: 36—37 mm. XVII. sz.

176. Ltsz.: 88.1.86. Pohártöredék

Színtelen, áttetsző üveg. Kúposan emelkedő (belülről mérve) 14 mm széles ívelt talpgyűrűből induló, alul egyenes, belül kúposan kiképzett fenekű, kupa alakú, hengeres testű, felfelé szélesedő pohár töredéke. Külső felülete hat bordával tagolt. A bordák közvetlenül a talpgyűrű és a kupa találkozásától indulnak a vízszinteshez viszonyítva kb. 45 fokos szögben, 10—12 mm hosszban, majd a kifelé szélesedő oldalhoz visszasimulva, abból csak alig emelkednek ki. A borda alul 6 mm széles, ebből felfelé szélesedve indul a borda. Fenékgyűrű-átm.: 45—47 mm, a fenék átm.: 30 mm. XVII. sz.

177. Ltsz.: 88.1.87. Illatszerez vagy orvosságos palack

Halványzöld, áttetsző üveg. Hengeres testű, szűk nyakú, tölcseres, szabálytalan szájníylású palack. Anyagában nagyon sok apró légzárvány. M.: 60 mm, átm.: 28—29 mm, nyakátm.: 10—12 mm, szájátm.: 16—17 mm. XVII. sz.

178. Ltsz.: 88.1.88. Szalagfűltöredék

Tiszta, átlátszó üveg. Felfelé keskenyedő, vékony, széles, függőlegesen többszörösen bordázott szalagfűl töredéke. Sz.: alul 21 mm, felül 27 mm, V.: alul 3,65 mm, felül 5 mm. XVII. sz.

179. Ltsz.: 88.1.89. Palacktöredék

Áttetsző, színtelen üvegből készült palack benyomott feneke,

függőleges oldal töredékével. A fenéken jól látszik a köldök. Átm.: 91 mm. XVII. sz.

180. Ltsz.: 88.1.90. Nyaktöredék

Halványzöld, kékeszöld színű, áttetsző üvegpalack hengeres nyakának töredéke. Átm.: 22 mm, H.: 26 mm. XVII. sz.

181. Ltsz.: 88.1.91. Fenéktöredék

Tiszta, átlátszó üvegből készült hengeres testű palack vagy pohár feneke, függőleges oldaltöredékkel. Halványan látszik a köldök is. Átm.: 55 mm, M.: 20 mm. XVII. sz.

182. Ltsz.: 88.1.92. Palacknyaktöredék
Halványzöld üveg. Rövid vállból induló, tölcseresen kiszélesedő, alacsony nyak töredéke. Átm.: 26—27 mm, M.: 17 mm. XVII. sz.

183. Ltsz.: 88.1.93. Peremtöredék

Tiszta, átlátszó üvegből készült széles szájú edény laponan kihajló széles szalagfűle. Színtelen. H.: 45 mm, Sz.: 16 mm. XVII. sz.

184. Ltsz.: 88.1.94. Palacktöredék

Kékeszöld, áttetsző üveg, érdes felület. Hasáb alakú palack L alakú oldaltöredéke. Szabálytalan falvastagság. M.: 23 mm. XVII. sz.

185. Ltsz.: 88.1.95. Pohártöredék

Áttetsző színtelen üveg. Viszonylag vastag falú, függőleges oldalú, hengeres testű pohár oldaltöredéke. Pereme élszedett. Kívülről enyhébben, belül erősebben köszörülve. M.: 40 mm, V.: 3—3,5 mm. XVII. sz.

186. Ltsz.: 88.1.96. Pohártöredék

Halványzöld, áttetsző üveg. Hengeres testű, függőleges — vékony falú —, legömbölyített peremű pohár oldaltöredéke. M.: 44 mm, Sz.: 51 mm, V.: 2 mm, szájátm.: 90 mm. XVII. sz.

187. Ltsz.: 88.1.97. Pohártöredék

Színtelen, áttetsző üveg. Felfelé szélesedő hengeres test. Vékony falú. Enyhén duzzasztott, legömbölyített peremű. M.: 43 mm, Sz.: 45 mm, V.: 2 mm, szájátm.: 70 mm. XVII. sz.

188. Ltsz.: 88.1.98. Pohártöredék

Nagyon tiszta, átlátszó, színtelen üveg. Vékony falú, felfelé enyhén szélesedő hengeres test. Falvastagsága a perem felé kissé nő. Enyhén duzzasztott, lekerekített perem. M.: 35 mm, Sz.: 48 mm, V.: 2 mm, szájátm.: 70 mm. XVII. sz.

189. Ltsz.: 88.1.99. Síküveg töredékek

Halvány mohazöld üveg, sok apró légzárvánnyal. A darabok anyaga és színe alapján a hatszögletű ablakszemek széleiről törhettek le, és nem nagyobb síküveg lapok töredékei. XVII. sz.

190. Ltsz.: 88.1.100. Pohártöredék

Áttetsző, színtelen üvegből készült vékony falú, legömbölyített peremű, felfelé enyhén szélesedő hengeres testű pohár két összeillő töredéke. Szájátm.: 70 mm. XVII. sz.

191. Ltsz.: 88.1.101. Pohártöredék

Színtelen, átlátszó üveg. Vékony falú, lekerekített peremű, függőleges falú, hengeres testű pohár töredéke. Szájátm.: 70 mm. XVII. sz.

192. Ltsz.: 88.1.102. Pohártöredék

Színtelen, áttetsző üveg. Vastag falú, felfelé enyhén szélesedő hengeres test. Pereme vízszintesen köszörült. Belső éle szögletesen letörve. Két darabból ragasztva. M.: 52 mm, szájátm.: 65 mm. XVII. sz.

193. Ltsz.: 88.1.103. Oldaltöredék

Színtelen, áttetsző üveg. Vékony falú, hengeres testű üvegedény oldaltöredéke. 38x27x2 mm. XVII. sz.

194. Ltsz.: 88.1.104. Pohártöredék
Átlátszó, színtelen üveg. Vékony falú, hengeres testű, függőleges falú. Legömbölyített pereme kissé zömített. 35x27x2 mm. XVII. sz.
195. Ltsz.: 88.1.105. Pohártöredék
Átlátszó, színtelen üveg. Vékony falú, függőleges oldalú, hengeres testű pohár, pereme lekerekített, zömített. M.: 32 mm, szájm.: 70 mm. XVII. sz.
196. Ltsz.: 88.1.106. Palacktöredék
Halvány barnászöld üvegből készült palack — feltehetően pincetokba való — váltötöredéke. Anyagában sok apró légzárvány. 86x50 mm. XVII. sz.
197. Ltsz.: 88.1.107. Kutrolf töredék
Moszatzöld színű, sok apró légzárványt tartalmazó anyagból készült ötsöves kutrolf két összeillő darabja. A csövek felső végénél, az egyesülésnél kiszélesedik, majd ívesen leszűkül, aztán ismét tölcészerűen kiszélesedik. Fogóval becsípott kiöntő csücsök. Az alsó kiszélesedésről enyhén kihajló, felfelé induló, ötszörösen tagolt lapos szalagfűlindítás látható. 2 db. XVI—XVII. sz. (1. kép 3)
198. Ltsz.: 88.1.108. Kutrolf töredék
Nagyon halványzöld árnyalatú színtelen üvegből készült ötsöves kutrolf nyaktöredéke. Anyagában sok apró légzárvány. M.: 66 mm, átm.: 31 mm. XVI—XVII. sz.
199. Ltsz.: 88.1.109. Palacktöredék
Moszatzöld színű, tiszta üvegből fűjt, kúposan benyomott fenekű palack fenéktöredékei. Három összeillő darab. XVI—XVII. sz.
200. Ltsz.: 88.1.110. Palacktöredék
Világos moszatzöld, tiszta üvegből készült palack váltötöredéke. Alakja után ítélve pincetokba való palack volt. A nyak indításánál a formázó tárgy nyomai láthatók. H.: 58 mm, Sz.: 38 mm. XVI—XVII. sz.
201. Ltsz.: 88.1.111. Palacktöredék
Halvány moszatzöld, tiszta, átlátszó, sok apró légzárványt tartalmazó üvegből készült palack keskeny téglalapokkal függőlegesen bordázott oldaltöredékei. 78 db. XVI—XVII. sz.
202. Ltsz.: 88.1.112. Szalagfűltöredék
Kékeszöld üvegből készült szalagfűl vízszintes darabja. Felső lapja bordázott. Függőleges része hiányzik. Bokály(?) füle lehetett. H.: 56 mm, Sz.: 25 mm, V.: 6—11 mm. XVI—XVII. sz.
203. Ltsz.: 88.1.113. Palacktöredék
Halványzöld, átlátszó üveg, sok apró légzárvány. Alul félgömb vagy ahhoz hasonló testű, vékony falú edény töredéke. Feljebb téglalapra emlékeztető tagolással. Két összeillő töredék. XVI—XVII. sz.
204. Ltsz.: 88.1.114. Edénytöredék
Vastag falú, barnászöld színű, áttetsző, nagyon sok apró légzárványt tartalmazó üvegből készült edény töredéke. H.: 47 mm, Sz.: 36 mm, V.: 4,5 mm. XVI—XVII. sz.
205. Ltsz.: 88.1.115. Palacktöredék
Barnászöld, áttetsző, sok apró légzárványt tartalmazó üvegből fűjt pincetokba való palack oldaltöredéke. H.: 74 mm, Sz.: 52 mm, V.: 4 mm. XVI—XVII. sz.
206. Ltsz.: 88.1.116. Pohártöredék
Nagyon vékony falú, felfelé szélesedő, halványzöld árnyalatú, anyagában sok apró légzárványt tartalmazó pohár két összeillő töredéke. XVI—XVII. sz.
207. Ltsz.: 88.1.117. Üvegtöredék
Vékony falú, színtelen üvegből készült kisméretű töredékek (8 db). XVII. sz.
208. Ltsz.: 88.1.118. Üvegtöredék
Palack vagy pohár halvány fűzöld színű, vékony falú, néhány függőleges légzárványt tartalmazó, két összeillő töredéke (2 db összeragasztva). XVII. sz.
209. Ltsz.: 88.1.119. Palacktöredék
Halvány olajzöld színű, vékony falú, átlátszó, néhány légzárványt tartalmazó palack fenék-, oldal- és válltöredéke (3 db). XVI—XVII. sz.
210. Ltsz.: 88.1.120. Üvegtöredék
Vékony falú, halványzöld színű, átlátszó, függőlegesen (banánhéjszerűen) bordázott, ezen belül a fúvásból eredően ferde, közel vízszintes bordázat látszik az anyagban. Sok az apró, az előbbiekben leírt módon fekvő légzárvány is az anyagban. XVII. sz.
211. Ltsz.: 88.1.121. Palacktöredék
Halványzöld, áttetsző, sok kerek, apró légzárványt tartalmazó hasáb alakú palack fenéktöredéke. XVI—XVII. sz.
212. Ltsz.: 88.1.122. Palacktöredék
Barnás-olajzöld, áttetsző, sok apró légzárványt tartalmazó vékony falú, hasáb alakú palack oldaltöredéke. XVI—XVII. sz.
213. Ltsz.: 88.1.123. Palacktöredék
Halvány barnászöld, áttetsző, függőleges légzárványokat tartalmazó kisméretű palack váltötöredéke. XVI—XVII. sz.
214. Ltsz.: 88.1.124. Edénytöredék
Halványzöld, áttetsző, sok vízszintes légzárványt tartalmazó, pamutgombolyagra (turbánra?) emlékeztető, vízszintesen tagolt gömb alakú edény váltötöredéke. XVI—XVII. sz.
215. Ltsz.: 88.1.125. Pohártöredék
Halványzöld árnyalatú pohár fenéktöredéke. A fenék kúposan felfelé nyomott. Alul a köldök jól látszik. A pohár teste felfelé szélesedő hengeres test. Talpa lefelé ugyanúgy szélesedő hengeres test. Két összeillő töredék. XVI. sz. Velencei típus. (2. kép 4)
216. Ltsz.: 88.1.126. Pohártöredék
Vékony falú, áttetsző anyagú, méhsejtmintázatú, alul félkörívesen induló, felfelé szélesedő pohár hat összeillő darabja (4 összeragasztva). XVI. sz.
217. Ltsz.: 88.1.127. Üveggömbtöredék
Sötétzöld, vastag falú gömb töredékei. Kettő összeillő. (4 db.) XVII. sz.
218. Ltsz.: 88.1.128. Pohártöredék
Vékony falú, átlátszó sok apró légzárványt tartalmazó, lekerekített szélű, függőleges oldalú pohár. (3 db, kettő összeillik.) XVII. sz.
219. Ltsz.: 88.1.129. Üvegtöredék
Színtelen, áttetsző anyagú pohár vagy palack benyomott fenekű töredéke. Fenékátm.: 65 mm, M.: 41 mm. XVII. sz.
220. Ltsz.: 88.1.130. Üvegtöredék
Halványzöld, átlátszó, tiszta üvegből készült tölcésér alakú tárgy töredéke. Pereme köszörült (lehet, hogy az alja?!), alatta enyhén ívelt. 36x35x2 mm. XVII. sz.
221. Ltsz.: 88.1.131. Pohártöredék
Színtelen, átlátszó üvegből készült, 13 mm széles, banánhéjszerűen ívelt lapokkal tagolt oldalú pohár oldaltöredéke. Fenékátm.: 45—50 mm, XVII. sz.
222. Ltsz.: 88.1.132. Pohártöredék
Színtelen, áttetsző üvegből készült pohár keskeny (8 mm széles), hosszú lapokkal tagolt oldaltöredéke. 33x28x2 mm. XVII. sz.
223. Ltsz.: 88.1.133. Pohártöredék
Színtelen, átlátszó üvegből készült pohár banánhéjszerű, dombo-

- rú lapokkal tagolt oldaltöredéke. 52x12x2 mm. XVII. sz.
224. Ltsz.: 88.1.134. Pohártöredék
Színtelen, átlátszó üvegből készült pohár oldaltöredéke. Oldala ferdén felfutó, domború bordákkal lapokra tagolt. A lapok szélessége 14 mm. Szájátm.: 45–50 mm. 33x27x2 mm. XVII. sz.
225. Ltsz.: 88.1.135. Pohártöredék
Színtelen, átlátszó üvegből készült pohár töredéke. Palástját függőleges bordák keskeny (10 mm) lapokra tagolják. Szájátm.: 60 mm. 30x22x2 mm. XVII. sz.
226. Ltsz.: 88.1.136. Pohártöredék
Vékony falú, átlátszó, színtelen üvegből készült. Pereme lekerekített. Enyhén felfelé szélesedő oldaltöredék. Szájátm.: 85 mm. 52x41x2 mm. XVII. sz.
227. Ltsz.: 88.1.137. Pohártöredék
Színtelen, átlátszó üvegből készült függőleges oldalú pohár oldaltöredéke. Pereme lekerekített. Peremtől lefelé fokozatosan vékonyodik. Szájátm.: 65 mm. 37x30x3 mm. XVII. sz.
228. Ltsz.: 88.1.138. Pohártöredék
Színtelen, átlátszó üvegből készült vékony falú, függőleges oldalú pohár töredéke. Pereme lekerekített. Lefelé fala egyre vékonyodik. Szájátm.: 80 mm. 33x31x2–1 mm. XVII. sz.
229. Ltsz.: 88.1.139. Peremtöredék
Színtelen, átlátszó üvegből készült pohár peremtöredék. 27x21x2 mm. XVII. sz.
230. Ltsz.: 88.1.140. Színtelen, átlátszó üvegből készült vékony falú, lekerekített peremű oldaltöredék. 29x20x2 mm. XVII. sz.
231. Ltsz.: 88.1.141. Kehelytöredék
Színtelen, átlátszó üvegből készült, tölcésesen kiszélesedő vékony falú kehely oldaltöredéke. Pereme lekerekített. Szájátm.: 75 mm. 36x18x1 mm. XVII. sz.
232. Ltsz.: 88.1.142. Pohár(?)töredék
Világos, kékeszöld színű átlátszó üvegből készült függőleges falú pohár oldaltöredéke, lekerekített peremmel. Anyagában nagyon sok apró légzárvány és vízszintes, formázáskor keletkezett vonal is látható. Peremtől lefelé fokozatosan vékonyodik. Szájátm.: 100 mm. 42x26x2 mm. XVII. sz.
233. Ltsz.: 88.1.143. Pohártöredék
Kobaltkék, tiszta, átlátszó üvegből készült vékony falú, lekerekített peremű pohár oldaltöredéke. 24x13x1,5 mm. XVII. sz.
234. Ltsz.: 88.1.144. Edénytöredék
Halvány, irizáló üveg. Benyomott fenék. A talp és pohár teste külön-külön készült. Melegen préselték össze. Három összeillő darab. Kettő összeragasztva. XVI. századi velencei típus. XVI–XVII. sz. (2. kép 3)
235. Ltsz.: 88.1.145. Edénytöredék
Nagyon tiszta, színtelen üveg. Függőlegesen keskeny és széles bordákkal — banánhéjszerűen — bordázott. XVII. sz.
236. Ltsz.: 88.1.146. Edénytöredék
Halvány kékes árnyalatú, színtelen üveg. Felülete irizáló. Függőlegesen — banánhéjszerűen — bordázott. Mértani és ornamentális festéssel díszített. Fehér, halványzöld, téglaszínű és cinóber-sárga festéket használtak díszítésre. Alul a befelé hajló fenékindítás töredéke látszik. (4 db, nem összeillők.) XVII. sz.
237. Ltsz.: 88.1.147. Pohártöredék
XVI. századi velencei pohártípus kerek talpának töredéke. Irizáló. Átm.: 105 mm. XVI–XVII. sz.
238. Ltsz.: 88.1.148. Üvegtöredék
Irizáló, ismeretlen rendeltetésű vékony falú edény peremtöredéke. Két összeillő darab. Szájátm.: 60 mm. XVII. sz.
239. Ltsz.: 88.1.149. Pohártöredék
Kerek talp töredéke, irizáló felülettel. Átm.: 90 mm. XVII. sz.
240. Ltsz.: 88.1.150. Pohártöredék
Kerek talptöredék, irizáló felülettel. Átm.: 110 mm. XVII. sz.
241. Ltsz.: 88.1.151. Üvegtöredék
Színtelen üveg, felülete fehéren—csontüvegszerűen irizáló. Ismeretlen rendeltetésű töredék. Hullámos tárgy. XVII. sz.
242. Ltsz.: 88.1.152. Pohártöredék
Fehér csontüveg — opál — poharak töredékei. Függőleges bordákkal tagolt az oldaluk. Két perem- és egy oldaltöredék (3 db). XVII. sz.
243. Ltsz.: 88.1.153. Ablakszemtöredék
Kékes árnyalatú színtelen üveg, nagyon sok apró légzárvánnyal. Kiterített síküveg. XVII. sz.
244. Ltsz.: 88.1.154. Töredék
Moszatzöld színű, vékony falú üveg. Ívelt. Egyik felén sok apró dudorral (6 rücsök). XVII. sz.
245. Ltsz.: 88.1.155. Töredék
Opálosan irizáló színtelen üveg. Pohár(?) oldaltöredéke. Vízszintesen bordázott. Vékony falú. XVII. sz.
246. Ltsz.: 88.1.156. Pohárperem-töredék
Halványzöldes, átlátszó üveg, sok apró, vízszintesen elnyúló légzárvánnyal. Külső fele dudorokkal díszített. XVII. sz.
247. Ltsz.: 88.1.157. Üvegtöredék
Áttetsző, színtelen — anyagában apró légzárványok — üveg. Ún. hólyagos vagy habos üveg. XVII. sz. (?)
248. Ltsz.: 88.1.158. Edénytöredék
Színtelen áttetsző üveg. Felületén fehéren irizáló. Függőleges hengeres testű edény, pohár vagy bokály töredékei. Oldalán vízszintesen körbefutó kék üvegszál díszítéssel. Nem összeillő darabok (5). Szájátm.: 55 mm. XVII. sz.
249. Ltsz.: 88.1.159. Pohártöredék
Színtelen, átlátszó üvegből készült, felfelé szélesedő talpas pohár fenéktöredéke. Szár felett kiugró peremből induló vastag fenék. Üvegpestis roncsolta! XVII. sz.
250. Ltsz.: 88.1.160. Pohártöredék
Színtelen, áttetsző talpas pohár szártöredéke. XVII. sz.
251. Ltsz.: 88.1.161. Pohártöredék
Velencei pohár. Olajos színű, áttetsző üveg. Többszörösen tagolt, belül üreges pohárszár. Több (5) darabból összeragasztva. XVI–XVII. sz. (2. kép 5)
252. Ltsz.: 88.1.162. Pohártöredék
Velencei, ún. szárnyas pohár szártöredékei. Két összeillő darab. Kerek, vékony talpból induló talpgyűrű, felette egy szárgomb, majd egy szélesebb vízcepp alakú gomb fölött újabb gyűrű, majd ötszörösen — golyószerűen — tagolt vékonyabb szár. Ebből indulnak a „szárnyak”, lapos szalagok. A végén ismét gyűrű. Az egész függőlegesen bordázott. XVII. sz. (2. kép 1)
253. Ltsz.: 88.1.163. Pohártöredék
Színtelen, átlátszó üveg. Vastag falú, függőleges oldalú pohár. Pereme belülről kifelé letört. Díszítése: két, a peremmel párhuzamosan körbefutó vonal mellett rizsszem alakú, ferdén dülő pontsor. XVII. sz.
254. Ltsz.: 88.1.164. Pohártöredék
Színtelen, átlátszó, nagyon tiszta üveg. Függőleges oldalú pohár oldaltöredéke. Pereme vízszintesre köszörült, kívül-belül letört. Díszítése: két párhuzamos, a peremmel is párhuzamosan futó köszörült vonal. Az alsó szélesebb. Szájátm.: 65 mm. XVII. sz.
255. Ltsz.: 88.1.165. Pohártöredék

Szintelen, átlátszó üveg. Vastag falú, függőleges oldalú pohár. Pereme legömbölyített. Díszítése: a peremmel párhuzamosan körbefutó vonal mellett rizsszem alakú, ferdén dülő pontsor. Szájátm.: 75 mm. XVII. sz.

256. Ltsz.: 88.1.166. Pohártöredék

Szintelen, átlátszó üveg. Vékony falú, nagyon enyhén felfelé keskenyedő pohár oldaltöredéke. Pereme legömbölyített. Díszítése: a peremmel párhuzamosan körbefutó vonalra szögben ráfutó vonalkák. Fenyőágszerű dísz. Alakos díszítés: egy hátrafelé figyelő állat (medve?) feje, tőle jobbra egy fa (erdő?) részlete látszik. Szájátm.: 75 mm. XVII. sz. (3. kép 2)

257. Ltsz.: 88.1.167. Pohártöredék

Szintelen átlátszó üveg. Pereme legömbölyített. Peremmel párhuzamosan futó vékony vonal alatt egy ágon két szembenéző madár. Szájátm.: 85 mm. XVII. sz. (3. kép 1)

258. Ltsz.: 88.1.168. Pohár töredéke

Szintelen, átlátszó üveg. Cuppája felfelé szélesedik. Alján két diszkosz alakú gomb, az alsó kisebb. Ebből indul a vastag szár. Díszítése: két-két pontsorról közrefogott vékony vonal határolja a mezőt alul és felül. Ezen belül újabb vékony vonal, majd szőlővessző fut körbe, fürtökkel, levelekkel és indákkal. XVII. sz. (3. kép 3)

259. Ltsz.: 88.1.169. Pohártöredék

Szintelen, átlátszó üveg oldaltöredéke. Pereme legömbölyített. Virágmotívumokkal díszített. Szájátm.: 65 mm. XVII. sz.

260. Ltsz.: 88.1.170. Pohártöredékek

Szintelen, átlátszó üvegből készült poharak töredékei. Legömbö-

lyított pereműek. A peremmel párhuzamosan vékony vonal fut körbe. A kettő közt hullámvonal díszítés. XVII. sz.

261. Ltsz.: 88.1.171. Pohártöredék

Szintelen, átlátszó üveg. Legömbölyített perem. A peremmel párhuzamosan vékony vonal fut körbe. A kettő közt hullámvonal dísz. A töredék bal oldalán a vonal alatt díszítés töredéke látszik. Fölfelé szélesedő cuppa. Szájátm.: 65 mm. XVII. sz.

262. Ltsz.: 88.1.172. Pohártöredék

Szintelen, átlátszó üveg. Legömbölyített perem. A perem és a vele párhuzamosan futó vékony vonal közt hullámvonal dísz. Az egész töredéket betöltő virágdíszítés. Szájátm.: 65 mm. XVII. sz.

263. Ltsz.: 88.1.173. Pohártöredék

Szintelen, átlátszó üveg. Vékony vonal mellett kétoldalt pontsor díszítés látszik, és további díszítés töredéke. 36x11x1 mm. XVII. sz.

264. Ltsz.: 88.1.174. Pohártöredék

Szintelen, átlátszó üveg. Egész felületén növényi díszítés látható. 32x18x3 mm. XVII. sz.

265. Ltsz.: 88.1.175. Pohártöredék

Szintelen, átlátszó üveg. Három rizsszemsor között két vékony díszítés. 22x14x2 mm. XVII. sz.

266. Ltsz.: 88.1.176. Üvegedény-töredék

Szintelen, átlátszó üveg. Domború oldalú edény (palack?) oldal-töredéke. Díszítése: háromfelé ágazó nád vagy gyékénybuga. 47x29x2 mm. XVII. sz.

Die Glasfunde von der Burg Lenti

Die aus militärischem und wirtschaftlichem Gesichtspunkt wichtige Burg Lenti ist auch in architektonischer Hinsicht ein bedeutendes Werk des 16.—17. Jh.s.

Für die Bewertung des Baus stehen auch die zahlreichen Glasfunde (266 Stück), welche in der 1976—78 von L. Vándor durchgeführten Ausgrabung vorkamen.

Das Material ist in seiner Bestimmung und Material sehr unterschiedlich. Vom einfachen Fensterglas bis zum Venediger Flügelglas ist alles vertreten. Das trifft auch für die Qualität zu. Die einheimischen Nachahmungsversuche waren einfach, die deutschen und tschechischen Produkte waren schon besser gearbeitet, die venetianischen Gläser dagegen beinahe vollendet.

Diese Gegenstände beweisen, daß die Burgherren sich mit der Burgverschönerung befaßt haben. Die größte Änderung bedeu-

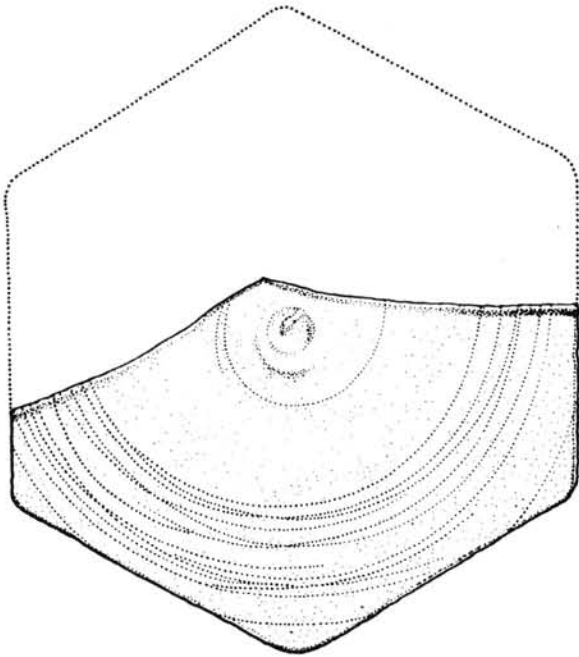
tete Ferenc Nádasdy in der Geschichte der Burg. Seine Liebe zu Pomp und Kunst drückte den Umbauten den Stempel auf.

Die neuere Umbauphase Anfang des 18. Jh.s betrifft diese Gläser nicht mehr.

Über ihre Zerstörung haben wir keine genauen Angaben, wir können nur annehmen, daß das nach der Entlarvung des Komplots des Magnaten Wesselényi (1671) passierte.

Die Existenz der Gläser ist Beweis dafür, daß sich auch bei uns die Gläser schnell verbreiteten. Und neben den sündhaft teuren ausländischen Exponaten sind auch die billigeren Gläser, die auch von schlechterer Qualität waren, erschienen, um sich nach vielen Versuchen im 19. Jh. (wenn die Umstände dafür gegeben waren) in voller Schönheit zu entfalten.

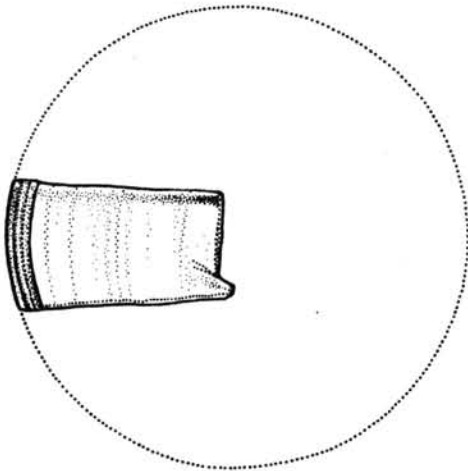
Molnár L.

1

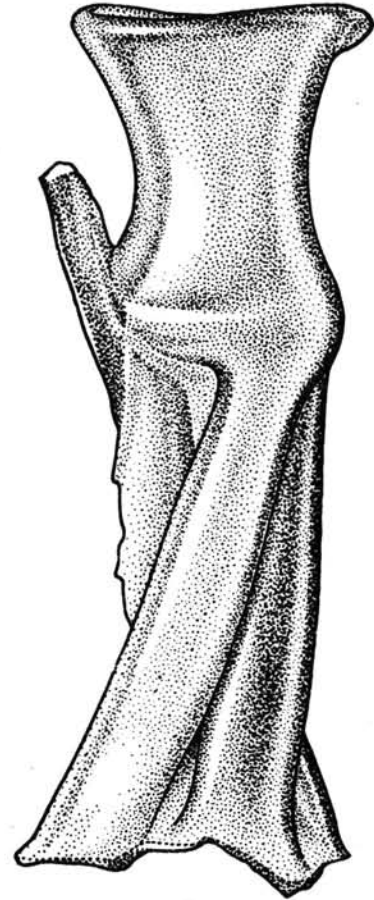
0 5 cm

2

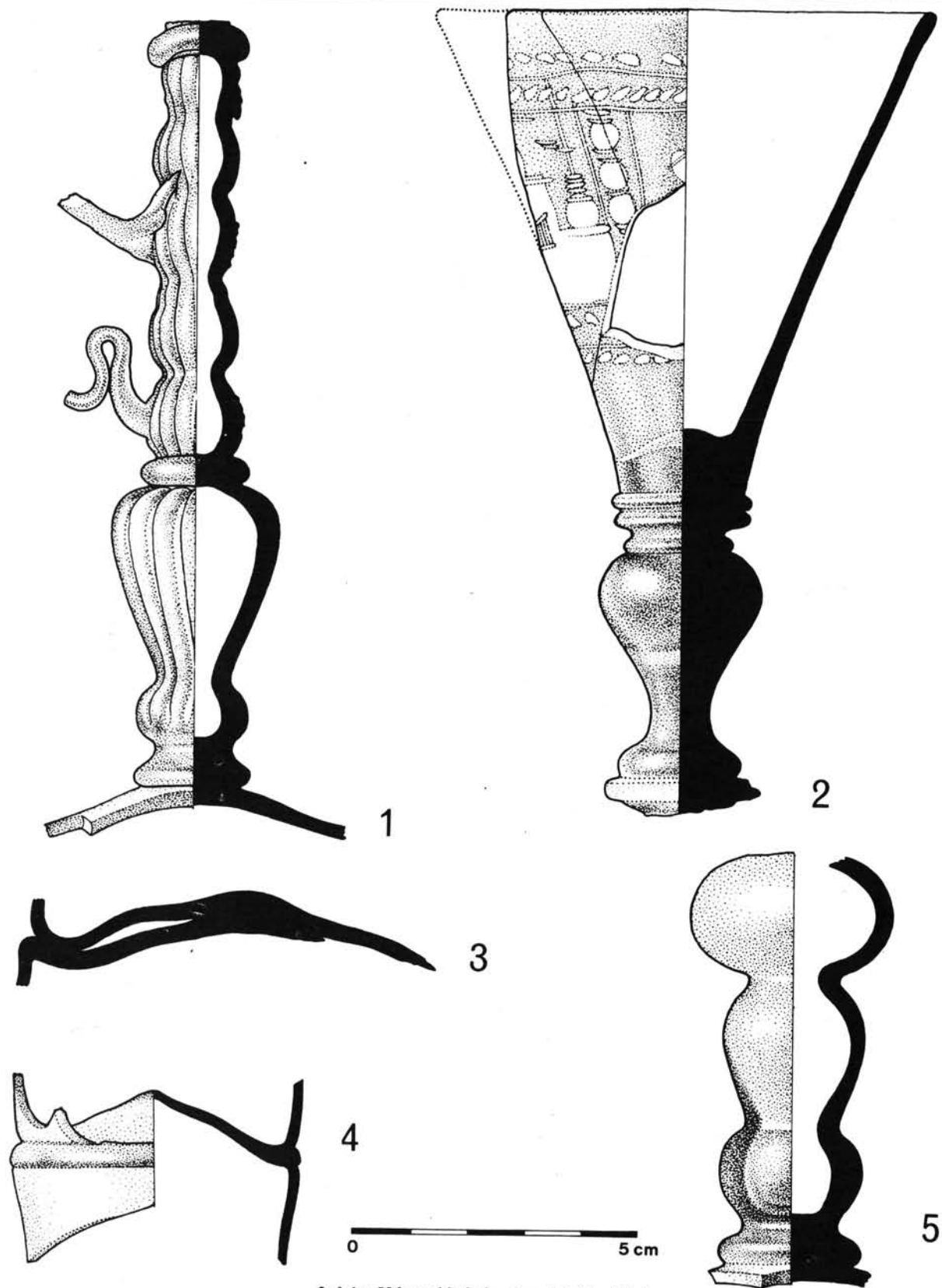
0 5 cm

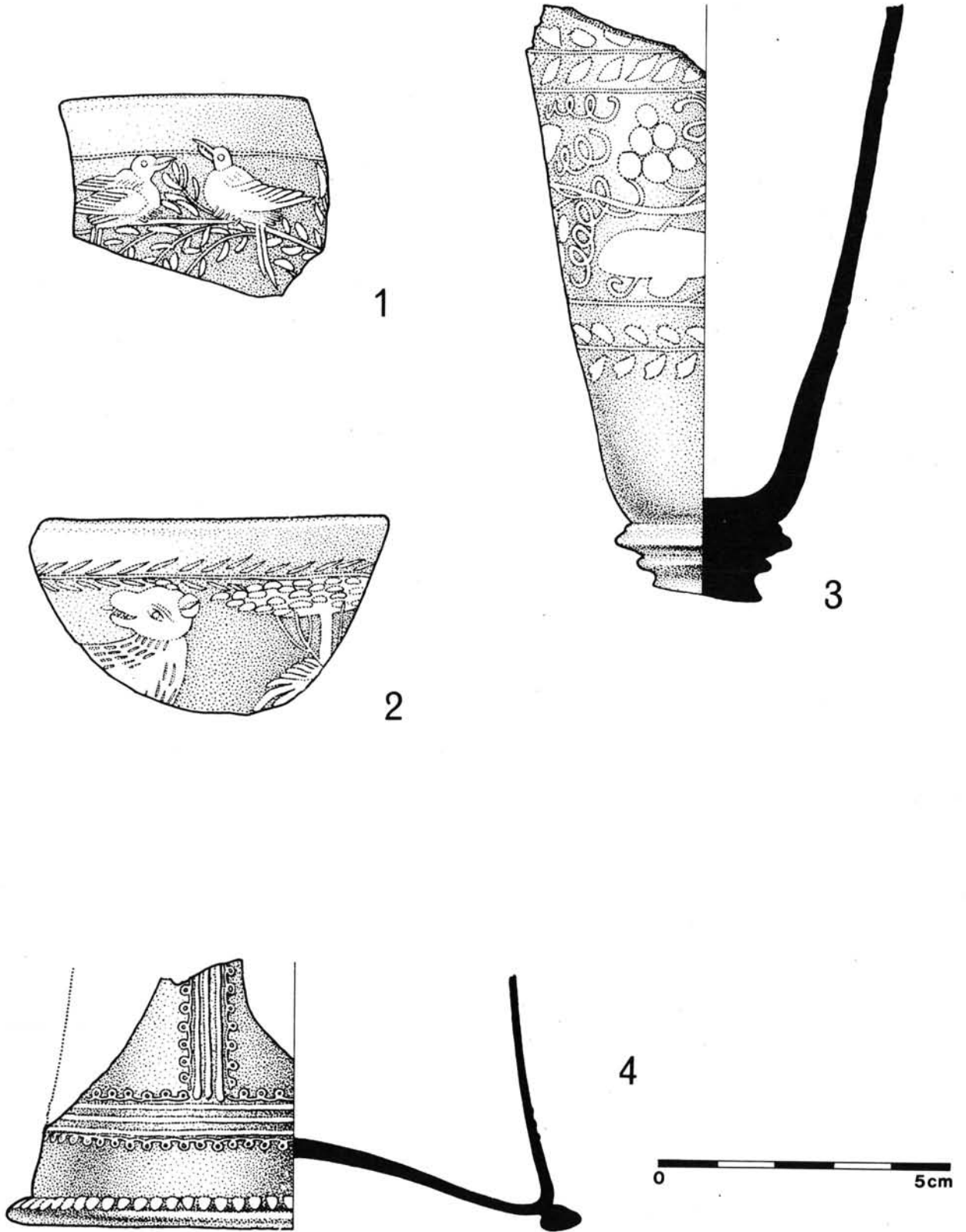
3

0 5 cm

1. kép: Kutrolf- és ablakszettöredékek
(1 = kat. 91., 2 = kat. 92., 3 = kat. 197.)
Kutrolf- und Fensterfachbruchstücke

2. kép: Velencei kehely- és pohártöredékek
 (1 = kat. 252., 2 = kat. 32., 3 = kat. 234., 4 = kat. 215., 5 = kat. 251.)
 Venezianische Becherbruchstücke

3. kép: Pohártöredékek
(1 = kat. 257., 2 = kat. 256., 3 = kat. 258., 4 = kat. 166.)
Becherbruchstücke

Kostyál László:

Adatok a Szent István-ikonográfiához néhány zalai ábrázolás alapján

A látomásban megjelenő Szűz Mária és gyermeke előtt térdelő, koronáját neki felajánló, gyakran adoráló angyaloktól kísért Szent István király közismert ábrázolása a 18. század első felének talán leggyakoribb oltárképe. Minden más képtípusnál teljesebben fejezte ki e kor uralkodó — ámbár az eltérő érdekek szerint különbözőképpen hangsúlyozott — eszmevilágát. A katolikus templomok nagy részében megtalálható volt, jelentése jóval túlnőtt a mindennapi áhítat alapjául szolgáló szentképen, illetve az oltárképeken. Első királyunk óta a Boldogságos Szűz Magyarország patrónája és védelmezője minden külső és belső ellenséggel szemben. A katolikus magyar királyság közös védőszentjéről van szó, úgy Máriának, a Boldogasszonynak, mind a felajánlást tevő, a magyar kereszténység atyjaként számon tartott uralkodónak, Szent Istvánnak esetében is. Általánosan kötelező együttes kultuszuk egyben a nemzeti jámborság meghatározója is. A jelenet mögött rejlő elméleti koncepciónak alapvetően török- és reformációellenes éle volt, és e két — nemcsak a harc-tereken, hanem eszmei síkon is megvívott — küzdelemből győztesen kikerülve alakította ki e végső szintézist jelentő képtípust, mellyel saját diadalát (is) ünnepelte.

E koncepciónak különböző aspektusaira már többen s többször rámutattak (KAPOSSY 1931, HOFFMANN 1944, GALAVICS 1971, 1973 és 1975, SZILÁRDFY 1984, TAKÁCS 1989.) Vitathatatlan azonban, hogy az ábrázolás nem egyetlen változat alapján terjedt el az országban, hanem különböző variációk fordulnak elő, melyek — ha nem is alapvetően — jelentéstartalmát némiképpen módosíthatják. Nem vállalkozhattam írásomban országos kitekintésre — habár ez eszme- és kultúrtörténeti jellege miatt nem kis jelentőséggel bírna — csupán egy, a 18. század óta alaposan megváltoztatott határok közé szorult földrajzi egység, Zala megye ma még fellelhető emlékeit veszem számba, utalok egy-két érdekesnek tűnő párhuzamra, majd a képtípust kialakító elképzelés néhány vonatkozására kívánok rávilágítani.

Zala a 18. században nem (vagy inkább: sem) számított művészeti központjaink közé. Az itt működő oltárkép- és freskófestők többségét nem ismerjük. Csupán a század

második felében Cimbal (KOSTYÁL 1987) és Dorffmaister (GARAS 1955, 213—214) tevékenysége követhető többé-kevésbé nyomon. Néhány festőről egy-egy falképegyüttesük vagy oltárképük alapján tudunk (J. A. Mölck, J. M. Schmidt, J. Pöckl stb.). Az alkotások nagy többsége provinciális színvonalon veszi át a metszeteken vagy vázlatfüzetek révén elterjedt képsémákat. A koronáját Szűz Máriának felajánló Szent István ábrázolásai sem képviselnek kiemelkedő kvalitást, a variációk számbavétele ennek ellenére fontos, s közülük egyik-másik ikonográfiai újdonsággal is gazdagítja ismereteinket.

1. GUTORFÖLDE, r.k. templom, főoltár, o.v. 1770—1780, festője ismeretlen.

A kép alsó részén, kissé jobbra térdel a szürke szakállas, középkorúnak ábrázolt István király. Széles aranszínnű övvel összefogott zsinóros kék mentét és prémes szegélyű barna bársonypalástot visel. Felfelé irányuló tekintettel ajánlja a kezében vörös bársonypárnán tartott koronát és jogart a baloldalt egy felhőn megjelenő Máriának és a gyermek Jézusnak. A korona csak nagy vonalakban hasonlít a magyar szent koronához. Bár szerkezetét követi, arányai mások, a zománcképek hiányoznak róla, helyettük többszörös gyöngysort festett rá mestere, ki az eredetit aligha ismerhette. Mária viselete a szokásos hosszú piros ruha és kék palást, mely a keble alatt van megkötve. Fején, mint az Ég Királynéja, koronát visel, felemelt jobb kezében kormánypalcát tart. A derekán kis lepellel ruházott Jézuska mindkét kezét a felajánlást tevő felé nyújtja, s olyanra előrehajol, hogy szinte kiesik anyja öléből. Ez a mozdulat teszi élővé a képet, hisz mind István, mind Mária testtartása és arckifejezése ünnepélyesen merev. A sötét háttérben sejtelmesen gomolygó felhők még misztikusabbá teszik a jelenetet. A kompozíció erős diagonalitását a jobb felső sarokban megjelenő két puttófej világosabb foltjával próbálta a festő feloldani, ill. egyensúlyba hozni.

2. LETENYE, r.k. templom, bal oldali mellékoltár, o.v., 1765, festője ismeretlen.

Az előtérben kétlépcsős kis emelvény szélén szokatlan testtartásban térdelő Szent István a kép főalakja. Mária gyermekével a Schott-féle metszethez (1692, GALAVICS

1971, 4. kép) hasonlóan csak távolról tűnik fel a bal felső sarokban. István aranyszínű csizmát, testhez simuló piros nadrágot és aranyszínű mentét, valamint hátul arannyal dúsan hímzett kék palástot visel. Rövid barna szakálla jakvokorabeli embert mintáz, feje körül sugárkoszorú. Ezáltal nem koronáját ajánlja fel, hanem a glóbuszon látható országtérképet — e vonás az árpási főoltárkép hasonló motívumára emlékeztet. A szent király kinyújtott jobb kezével a térépre mutat, míg balját a szívére szorítja. Tekintetét szintén az ország képére fordítja, Szűz Mária jelenléte — úgy tűnik — a festő interpretációja szerint nem valóságos. Erre utal az a körülmény is, hogy a király mögötti angyal, aki a kék vánkoson pihenő koronát és jogart tartja, nem az égi vízióra, hanem Istvánra szegezi a tekintetét. A korona itt még kevésbé hasonlít az eredetihez, felső része kiszélesedik és a valóságosnál jóval magasabb, zománcképek helyett ezúttal is csak gyöngyosor díszítést kapott.

A felhők közt feltűnő Szűzanya ölében tartja a ruhátlan kisdedit, s nem tekint a hozzá oltalomért könyörgőre. Csak a kis Jézus nyújtja ki játékosan kezét, de az sem biztos, hogy feléje. Az előtérben fohászoló szent, a megszólító, és a háttérben feltűnő megszólított között így szinte semmiféle kapcsolat nincs, s ez mélységében kettészakítja a képet. Ezt a benyomást még csak fokozza az István mögött leomló, aranyszínűrokkal, bojtokkal ékesített nehéz, barna bársonyfüggöny is, mely szinte elválasztja egymástól a földi és a mennyei szférát, pedig azokat a koronát tartó angyalfigurának kellene összekapcsolni. A jelenet tágabb környezete nem határozható meg. Architektúrális elem nem szerepel a képen, a durván ácsolt emelvény és a drága függöny formai ellentéte a háttérben füstszerűen kavargó felhőkkel meglehetősen sematikus.

3. MIHÁLYFA, r.k. templom, mennyezetfreskó a szentélyben, 1790 k. festője ismeretlen.

Igen rossz állapotú, művészileg alacsony színvonalú kép, közepén egy modern lámpatesttel áttörve. A mennyezetet illuzionisztikus módon megnyitja, ami ebben a korban erőltetetten archaizálónak hat. Nézőpontja sem egységes, bár e tökéletlenség talán kis méreteivel magyarázható. Jobboldalt egy párkány szélén térdel a szürke, rövid szakállas Szent István király, aranyszínű palástban. Két, enyhén kitárt karjával a lábánál elhelyezett valóságos koronára, országmárára és kardra mutat. A párkány szélén a magyar címerpajzs látszik. Itt szokatlan módon csak derékképe jelenik meg a Madonnának, az ovális képmező hosszabb oldalán. Figurája merev, mindkét kezével átöleli gyermekét, aki balját áldásra emeli István fölé. Ez a mozdulat az egyetlen, mely az anya és gyermeke, illetve a szent közötti kapcsolatra mutat, mivel a helytelen térbehelyezés következtében a király felfelé fordított tekintete a semmibe vész el. Mária feje fölött puttófej látszik. A kompozíció teljesen széteső, a képmező nagy része üres, festője a mesterség alacsony fokán álló falusi piktor lehetett.

4. ZALAAPÁTI, egykori bencés monostor temploma, mennyezetfreskó, Josef Adam Mölck 1760 k.

A Tirolban, majd Stájerországban és Alsó-Ausztriában dolgozó bécsi művész már tirolai udvari festőként, minden bizonnyal az apáti bencések göttweigi kapcsolata révén került hazánkba s festette meg egyetlen itteni — főművei közé nem sorolható — falképciklusát.

Az illuzionisztikus freskón játszódó jelenet ezúttal jól térbehelyezhető. Szent István lépcsős emelvény közepén az oltár előtt térdel, s felsőtestével hátradőlve, égre szegezett tekintettel ajánlja fel bársonypárnán nyugvó koronáját a gomolygó felhőn feltűnő Boldogsasszonynak. A király az ünnepi alkalomhoz méltó fehér ruhát és hosszú fehér palástot visel. A háta mögött családjának és udvartartásának néhány tagja áll. Közvetlen mögötte egy szakállas férfi nagy kettős keresztet tart. A félrehajtott fejű ifjú Imre a szűzesség liliumát fogja kezében, mellette kék ruhában talán anyja, Gizella áll, mögötte pedig, hozzánk legközelebb, egy páncélos lovag, pástorbotját tartó főpap s egy apáca következik. A király itt sem Máriára tekint, az ő jelenléte nem evilági. Két kezével a kis Jézust tartja magasra, így feje az övé fölé magasodik. Mindketten a fohászoló szentre tekintenek, jelezve, hogy buzgó könyörgése meghallgatásra talál. A Szűzanya és István között — mintegy közvetítőként — kiterjesztett szárnyú angyal lebeg. A Mária trónusaként előbukkanó felhő alján négy puttófej kandikál ki. Az oltár felett csegelyes, freskókkal borított kupola (kép a képben!) emelkedik archaizáló stílusban. A csegelyben kiterjesztett szárnyú angyalfigura áll, a kupolában középkori itáliai mintára az apostolok alakjai sorakoznak.

A felhő átlósan, nagyjából a kép közepén húzódó szélé két jól elkülönülő részre, égi és földi szférára osztja az ábrázolást, az ellentétes irányú diagonális vonal (az angyal lába) pedig a kapcsolatot biztosítja a két képfél között.

5. ZALAEGERSZEG, Szent Mária Magdolna plébániatemplom, bal oldali mellékoltár freskó, Johann Ignaz Cimalbal 1769.

A bécsi akadémikus festészetet provincializáló Cimalbal Magyarországon főleg a veszprémi egyházmegyében tevékenykedett (1777-ig Egerszeg is ehhez tartozott), s a székesfehérvári (mai) székesegyház után a második itteni megbízását teljesítette a zalai megyeszékhelyen.

A bécsi mester kopasz fején hosszú, ősz szakállal ábrázolta István királyt, jobban ragaszkodva a legenda szó szerinti szövegéhez. Az öreg uralkodó bársonypárnás térdepelőjén már csak féltérdre ereszkedik. Aranyszínű csizmát, kék nadrágot és mentét, vállán pedig bíbor palástot visel. Bársonypárnán kezében tartja koronáját és jogarát (ez utóbbit a festmény alapján a művész még metszetről sem ismerte), s égre emelt szemmel ajánlja az ünnepi oltár fölötti felhőben megjelenő Boldogságos Szűznek. Az agg király mögött a fehér ruhát s palástot viselő, fején fehér virággal koszorúzott, liliumot tartó Imre herceg szívére

szorított kézzel ajánlja önmagát az ország Patrónájának (e kettős felajánlás ábrázolása nem túl gyakran fordul elő). Az Imre mögötti barna ruhás, kardos nemesúr felemelt kézzel mintegy tanúskodik a jelenetnél.

Mária és a gyermek Jézus figurája könnyed és finom. A Szűzanya letekint az egekből a hozzá könyörgőkre, kezével könnyedén megemeli a gyermeke által éppen ledobott fehér kendőt. A kisdedhez nem illő komolysággal ülő gyermek Megváltó áldó mozdulata ismétli anyját, így a két szent imájára két hasonló mozdulat a válasz. E kettősség kölcsönzi a kép határozottan érezhető ritmusát. A kompozíció központjában a szűz kísérőjeként egy angyal lebeg. Azért, hogy hangsúlyos elhelyezése ellenére se vonja túlságosan magára a figyelmet, a festő a háttértől alig elütő színezéssel alakította ki figuráját, ellentétben István, illetve Mária ruhájának erőteljes kék és élénk piros színeivel. Alakja a festő martonvásári mennyezetfreskóján ismétlődik (GARAS 1955, L. tábla). A felső részen két kis puttó tekintet ki a felhőkből.

A jelenet helyszínét az oltár egyértelműen kijelöli. A háttérben ugyanakkor olyan architektúrális részletek látszanak, melyek nem romosak, de nem is tartoznak épülethez, mert mind felfelé, mind hátrafelé a kék égbe nyílnak meg, ottlétük így konkrét környezet helyett a festő teatralitására, dekoratív hajlamaira utal.

6. ZALAEGERSZEG, Göcseji Múzeum, ltsz.: 54.10, 177x136,5 cm, o.v. 1770-es évek, festője ismeretlen.

A múzeum állandó kiállításán látható festményen a háromlépcsős emelvény szélén féltérde ereszkedő, őszhajú és -szakállú Szent István van a középpontban. Aranyrámás piros csizmát, barna nadrágot, aranyzinóros és hímezéses díszes mentét, valamint világos palástot adott rá festője. Koronáját és jogarát bársonypárnán tartva ajánlja a fölötté megjelenő Mária oltalmába. A korona alig hasonlít az eredetihez, csaknem megegyezik viszont a letenyei oltárképen látottal. A királyi kard az emelvény felső lépcsőfokán, az uralkodó lábánál fekszik.

István mögött a világi urak, előtte pedig az egyházi méltóságok egy csoportja áll. Közvetlen mellette, a túlsó oldalán a prémes szegélyű dolmányt viselő Imre kissé időtlenre sikeredett figurája térdel szívére szorított kézzel. Az öt főnemes áhítattal teljes csodálkozással figyel a jelenet. Az előtérben egy díszes, piros mentét viselő úr a jelenés láttán térdre ereszkedik, balját kissé teátrálisan maga elé emeli, mögötte egyik társa imára kulcsolt kézzel térdel. Hátrébb még hárman állnak. Egyikük, a felénk háttal lévő, kezét emeli fel meglepetésében. Az egyháznagyok közül a két közelebbi díszes ruhát s ornátust, a harmadik egyszerű szerzetesi csuhát visel, a negyediknek csak a feje látszik. Kezüket ők is csodálkozva emelik fel, s leborulni készülnek.

Felül Mária puttók kíséretében, fején égi koronával jelenik meg. Ölében ülő gyermekével együtt kegyesen tekint az oltalmában bízókra, a kis Jézus megáldja a felajánlást

tevőt. A Szűz hosszú kék palástja nemcsak a trónusául szolgáló felhőt borítja be, hanem a köpenyes madonnák mintájára oltalmazóan terül a jelenlévők fölé, s velük jelképesen az egész országra.

Az esemény klasszikus elemekből álló architektúrális térben játszódik, a háttérben templomapszis látszik benne két oszloppal, bal oldalt a félrehúzott kék bársonyfűggöny s annak bojtos zsinórja mutat újabb kapcsolódási pontot a letenyei oltárkép felé.

7. ZALAKOMÁR, r.k. templom, mennyezetfreskó, Dorffmaister István 1793.

A zalakomári Dorffmaister-kompozíció (melyet a festő a pozsonyi generális szeminárium megrendelésére készített, lásd GALAVICS 1971, 63.), monumentálisabb a többinél. A csehboltozatot illuzionisztikusan megnyitó ábrázolás fókuszában az oltár előtt térdel Szent István, s a felhőről letekintő Máriának s gyermekének ajánlja fel az oltáron nyugvó koronát, jogart és országalmát. A király alakjától már messze van a képsémát kialakító ellenreformáció alázata. Féltérde ereszkedett, kifordított bal kezét combjának feszíti, fejének felfelé tekintő mozdulatában az áhítat büszkeséggel keveredik. Csizmát, fehér nadrágot és mentét visel díszes aranyhímzésű kék palásttal, lába előtt az oltárnak támasztva a magyar címerpajzs látszik. Istvánt középkorú, barna hajú, szakállas férfiként festette meg mestere. Mögötte püspöki ornátusban, pástorbottal egy főpap áll szívére tett kézzel, majd néhány alacsonyabb rangú, már térdelő vagy ehhez készülődő udvaronc. Az előtérben egy zsinóros kék mentét és fehér palástot viselő, ősz szakállú főúr térdreborulva hódol kitárt karral, tőle jobbra egy fiatalabb áll, fején tollas süveggel, meglepetésében felemelt bal kézzel.

A kép másik oldalán, az oltártól balra a szolgálk egy csoportja szemléli a jelenetet, de aktívan nem vesznek részt benne, a jelenés számukra láthatatlan marad. Közvetlen az oltár mellett idősebb katona ül, fiatalabb társa kardjára támaszkodva áll, s csodálkozva figyel az urak áhítatát. Mellette egy kőkerítéson ülő apród felfelé mutat, valamit talán megértvén a történetekből, a háttérből még néhány társa értetlenkedő alakja tűnik fel.

Az oltár felett megjelenő, gyermekét tartó Szűzanya látomásához illően halványabb a földi embereknél. Itt nem piros, hanem egyszínű kék ruhát visel, s előrehajolva figyel a szent király imáját, míg a kíséretében lévő angyal kinyújtott kézzel mutat az oltáron fekvő koronára. Mária felett kitárt szárnyakkal, áldó kéztartással egy másik angyal lebeg, tőle jobbra kis puttók egészítik ki az Ég Királynéjának kíséretét. Az egész jelenet a szabadban játszódik. Az oltárt körülvevő természeti környezetben, fák és bokrok között még természetesebbnek hat a felhőtrónján alászálló Szűzanya.

Az ismertetett hét alkotás — egy megyét véve alapul — nem túl sok, s valószínűleg itt sem képvisel teljességet. E néhány szempont alapján történő összehasonlítás azonban

feltétlenül indokolt még akkor is, ha esetleg csupán helyi megfigyelésekkel járul hozzá a magyar barokk ikonográfiai kutatásához. A felsorolt adatokból kitűnik, hogy a korona felajánlás-képséma többféle változatban, itt-ott eltérő eszmei hangsúllyal szerepel e többnyire provinciális alkotásokon. A hangsúlyeltolódások a falusi templomokban már aligha játszottak szerepet. Jelentőségük elsősorban a készítettők és a kivitelező grafikusok esetében van, az ő ízlésüket és felfogásukat tükrözi, s fontos támpontot jelentenek egy eszmerendszer teljesebb megértéséhez.

Elsőként vegyük szemügyre az ábrázolt jelenet szereplőit. Alapvető Szent István, valamint Mária és a gyermek Jézus jelenléte — mint a mitikus esemény el nem hagyható főszereplői. Rendszerint angyalok és puttók egészítik ki a kompozíciót (Mihályfa, Gutorföldre, Letenye). Szent Imre hangsúlyos megjelenése ritka, Cimbalaegerszegi plébániatemplomban lévő oltárképének eszmei háttérében a templomépítető Padányi Bíró Márton veszprémi püspök Imre herceg iránti egyéni áhítata állhat. ÓrOLA közismert, hogy a veszprémi Szent György templomban ajánlotta magát Szűz Máriának. Padányi Bíró Veszprémet Gizella királyné és Szent Imre püspökségének aposztrofálta (PEHM 1934, 175.). A képeken több alkalommal előfordul még az udvari nép (Zalakomár) és az országnagyok (Zalaapáti, Zalaegerszeg, Göcseji Múzeum) jelenléte (közéjük vegyülve feltűnhet az ifjú Szent Imre is). Ugyanez a szerepe a Cimbala-kompozíció háttérében álló magányos úrnak is. Alapvető befolyással — az eseményt leíró Hartvik-legenda szövegétől függetlenül — az bírhat, hogy a felajánlás misztikumát vagy az ország egészére kiterjedő közösségi voltát akarták hangsúlyozni.

Kevésbé koncepcionális (a letenyei oltárképet kivéve), inkább ikonográfiai jelentősége van a korona elhelyezésének. Többnyire bársonypárnán nyújtja a szent király Mária felé. Dorffmaister zalakomári képén az oltáron fekszik, Mihályfán Szent István lába előtt. A letenyei oltárképen szintén párnán látható, amelyet egy angyal tart kezében, a hangsúly azonban nem erre, hanem a felajánlás tárgyát képező országtérképre esik. E rendkívül ritka motívum révén a kép kivételes helyet tölt be a hasonló témájú ábrázolások sorában. Egyértelmű ugyanis, hogy festője nem ismerte a korona közjogi szimbolikáját, ezért jelképezte az országot a glóbuszra festett térképpel. Itt maga a korona sem a „szentistváni” uralkodói szimbólum, inkább a hercegi, illetve az Európában szokásos fejedelmi koronához hasonlít. A király öltözetének magyaros jellege ezen a képen kapja a legerősebb hangsúlyt. Az uralkodó testhelyzetével szinte „spontán szándékoltsággal” mutatja mentéje arany színű zsinórdíszét. A barokk *theatrum sacrum* szcenikus jelenetével hat a félrehúzott bársonyfüggöny, mely az evilági és a túlvilági szféra közötti határt érezteti a szemlélőben. A Szűzanya szokatlanul kisléptékű figurája is arra enged következtetni, hogy képünket aligha készítette az ábrázolási sémát jól ismerő s azt meg is értő

hazai festő. Inkább olyan osztrák kismesterre kell gondolnunk, aki kevés konkrét ismerettel rendelkezett, s képszerkesztésének mintáját inkább ábrázolásunk ausztriai párhuzamában, a Szent Lipót-ikonográfiában találta meg.

A Szent Lipót-kultusz a Habsburg-tartományokban, de elsősorban Ausztriában lényegileg ugyanazt a szerepet töltötte be, mint a Szent István-tisztelet Magyarországon. Fellendülésében ugyanúgy az ellenreformáció és a Habsburgok önlegitimizáló törekvése volt a legfontosabb momentum (KOVÁCS 1985). Franz Sigrist 1780 körül festett képe (Szent Lipót az Istenanya előtt, Klosterneuburg, apátsági templom, in: RÖHRIG—STANGLER 1985, 289.) minden fontos vonásában megegyezik ábrázolásunkkal, csupán térkép helyett a szent őrgróf attribútumaként templommodell szerepel rajta. Közvetlen előképként ez nem szolgálhatott, de sémájának adaptálásával és adott viszonyok közé ültetésével a letenyei oltárkép egyedi típusa levezethető. Így a többi képtől eltérő jellegzetességek magyarázatot nyernek. Analógiaként említem meg Martino Altomonte 1740-ben készült olajképét, mely a Madonna előtt térdelő Szent Lipótot ábrázolja (Wien, Nö. Landesmuseum, uo. 285.). A bársonypárnán nyugvó fejedelmi korona előtt térdelő s hódolattal felfelé tekintő szent alakja — Mária nélkül ugyan — Anton Cebej Szent Lipót-képén is megtalálható (1760—65, Narodna galerija, Ljubljana, in: ŠERBELJ 1991, 142, 22. kép).

Anélkül, hogy egymásra hatásuk vizsgálatával itt foglaloznánk — jöllehet a szentistváni felajánlás eszmei és formai kompozíciója már jóval korábban kialakult — meg kell állapítanunk, hogy István és Lipót kultusza a két szomszéd nép körében a nemzeti identitást a képzőművészet nyelvén is ki tudta fejezni. A Lipót-képeket ihlető kultusz a társadalom minden rétegét nem hatotta át olyan mélységében, mint a magyarságot a *Regnum Marianum* illetve a szentkorona-eszme, de feltétlenül reflektál rájuk, vizuális megfogalmazásuk szempontjából pedig — elsősorban a nyugati ország részben — inspiratív kölcsönhatásban álltak. Megjegyzendő még, hogy a Szent István-tisztelet a török hódoltság felszámolása után éppen a bécsi udvartól kapott erőteljes ösztönzést, különösen akkor, midőn Lipót király és császár Szent István utódaként 1693-ban Bécsben ünnepélyesen megújította Magyarország s a Habsburg örökös tartományok felajánlását (SZILÁRDFY, 1984, 31. kép).

A zalai Szent István-képek többségén nemcsak a korona, hanem a többi koronázási jelvény (legtöbbször a jogar, néha az országalma és a kard) is feltűnik, megjelenésük azonban csak járulékosnak tekinthető. Egyértelmű, hogy ezek a korona nélkül önálló szimbolikus jelentőséggel nem rendelkeztek. Ábrázolásuk gyakran hibás, úgy tűnik, az őket ábrázoló metszetek (GALAVICS 1971. 20. kép) nem mindenhol voltak ismertek. Ez a korona egyes megjelenésinél is megfigyelhető. A magyar királyi korona hiteles ábrázolását az országban alkotó művészek jelentős része

nem ismerte, ezzel magyarázható a számtalan sematikus, illetve erősen stilizált koronaváltozat Szent István kezében. Szily János szombathelyi püspök éppen ezt megelőzendő küldte el a készítendő Szent István-képhez a korona egy általa jónak tartott másolatát Dorffmaister Istvánnak 1792-ben. Azt is pontosan leírta, hogy milyen legyen a szent ruhája, hogy a magyar király felségét a díszruha is érzékeltesse (FÁBIÁN 1935, 314.). A megrendelő tehát beleszólhatott — bele is szólt — a mű megfogalmazásába, a falusi templomok és oltárképek esetében azonban ez már kevésbé valószínűsíthető.

A koronafelajánlás jelenete többnyire zárt térben, templombelsőben játszódik. Az esemény misztikumához és intimitásához ez illik a legjobban. A környezetre néha (Letyne, Mihályfa, Gutorfölde) semmilyen utalás nem történik, a király ezeken inkább mintegy elragadtatásban jelenik meg, s nem konkrét térben. Ritka típust képvisel a zalakomári Dorffmaister-kompozíció, ahol a háttérben feltűnő növények szabadtéri környezetre utalnak. A köből épített oltár itt egy kicsit furcsán is hat. A zalai megyehatárhoz közeli Vas megyei ALSÓÚJLAK templomából származó koronafelajánlási jelenet (jelenleg a Szombathelyi Püspökségen) szintén a szabad téren játszódik, a háttérben a pozsonyi vár képével (1770—90 körül). Nem törvényszerű tehát az architekturális tér mint helyszín, de ez mondható a legáltalánosabbnak.

A zalaegerszegi Göcseji Múzeum Szent István-képén egy, a 18. században már szokatlan ikonográfiai típus, a köpenyes Madonna jelenik meg. Az egyébként gyenge kvalitású, valószínűleg Cibmal-követő festette képen a királyn trónoló Szűzanya kék köpenye oltalmazóan borul a király és a ország nagyjai fölé, amint ezt a középkori műveken láthatjuk, vagy ritka kivételként a nagyszombati eredetű 17. századi oltárképen az árpási templomban.

A koronafelajánlás jelenetének ikonográfiai vizsgálata után a felsorolt festmények koncepcionális vonatkozásaira is utalunk. Ezek az ábrázolások a 18. század embere számára egy egész eszmerendszert jelenítenek meg. A négy fő elem — három szereplő személy és a magyar szent korona — sohasem hiányozhatott a képről. A gyermek Jézus mint a világ Megváltója van jelen, akinek minden hatalom átadatott mennyen és földön. Gyermekként is ő az örök bíró, aki kezében tartja az ország sorsát. Szűz Mária az ő édesanyja, a szeplőtelen, mindenkor Szűz Közbenjáró szent fiánál. A Megdicsőült Boldogasszony ég és föld Királynéja, első királyunk végrendelkezése nyomán nagyhatalmú patrónánk is, Magyarország védelmezője. Szent István az idők távolából is ragyogó, szinte már misztikus hős, államalapító és egyházszervező, országának apostoli oltalmazója. Tőle eredeztették az ország alkotmányos jogait s a rendiség legitimitását. A jelenet szerint tehát a szent király, mint népének atyja jár közben az Istenanyánál, hogy ő legyen mindenkor oltalmazó védőpajzsa. Ez a Regnum Marianum eszmei gyökere.

Nehezebben értelmezhető a minden ábrázoláson szücségszerűen szereplő korona jelentősége. A késő-középkortól ismerünk olyan ábrázolásokat, melyen a készített (donátor) védőszentje Szűz Mária oltalmába ajánlja. Ezek logikája szerint jelenetünkön a szent koronának az országot kell jelképeznie, s ez így is volt.

Az ország legfontosabb közjogi szimbólumának számító koronát a 17—18. században még egyértelműen Szent Istvánénak tartották. Évszázadok folyamán kialakult elméletének legnagyobb hatású rendszerezője és egységbe foglalója, Werbőczy István (1514) kimondja, hogy a király és a nemesek kölcsönösen ruházzák egymásra a hatalmat, egymásra vannak utalva, és együtt tekintendők a szent korona tagjainak. A nemesek jogalapja eredendően hadi érdemeikből, ebből kifolyólag királyválasztó és -koronázó voltukból, valamint a törvényhozó hatalomban való részvételükből fakad:

„...a nemesítésnek, következésképpen a nemesi birtok adományozásának... teljes joga és hatalma, a főuralommal és kormányzással együtt, a nemzet községéről és a községnek akaratából az ország szent koronájának joghatóságára, tehát fejedelmünkre és királyunkra ruháztatott vala át, a kitől most már, a kölcsönös átruházás és a viszonyos kapcsolat folytán, minden nemességnek eredete mindenkor oly annyira függ, hogy tőle azt elkülöníteni és elválasztani nem lehet, és egyik a másika nélkül nem gondolható.” A „...nemesek az imént magyarázott kapcsolat és részese-
dés alapján a szent korona tagjainak tekindezők, s a törvényesen megkoronázott királyon kívül senki másnak hatalma alatt nem állnak.” (WERBŐCZY 1894, 68. és 69, I. rész 5. cím 1. és 6. cím 1.§)

A korona így a rendi Magyarország szimbóluma, amely kifejezi a királyt is magába foglaló magyar államot. A főhatalom ezek alapján nem a király, hanem a szent korona hatalma, és ezt a király a nemzettel (nemesek) együtt gyakorolja. „Az állami felségjogok nem a király, hanem a szent korona joga.” „Az ország földje nem a király magántulajdona, hanem a szent koronáé, amely az adományozásból ered, és amelyre kihálás esetén visszaszáll.” (NAGY 1938, 290—291, 294.)

A Werbőczy logikailag tökéletes érvelésén alapuló elmélet a 17. században részben visszafejlődött, s gyakran egy korábbi változathoz hasonlóan ismét a királyi hatalom jelentésére helyeződött súly, és nem az állam személyiségére. A korona és a rendek kettéválnak, s már külön említik őket. Más forrásokban, elsősorban törvényekben tovább él Werbőczy elmélete is, amely tulajdonképpen az egymással évszázadokon keresztül párhuzamosan fejlődő két szűkebb látókörű koronafelfogásból (király, illetve organikus államtest jelentés) kialakult szintézis. A 16—18. században végig élt a szent koronának az állam területére, ennek egységére és sérthetlenségére vonatkozó jelentése is (ECKHART 1941, 196—222.). Ez utóbbi különösen

fontos esetünkben, hisz Szent István felajánlásával az ország területi egységének megtartását is kérte.

A 17. de főleg a 18. században Werbőczy tana volt ugyan a leginkább elfogadott, mégis más nézőpontból szemlélte a korona szimbolikáját a király, a nemesség, az egyház és az egyszerű nép. Szent István esetében a szent jelző nemcsak vallási jelentést hordozott, hanem nagyságának világi elismerését is jelentette. Az egyház számára az áhítatra ösztönző apostoli szent volt, a királyok erőskezü elődjüket és tetteik igazolóját látták benne. A korona éppen az ő nagyságára emlékezve kapta a „szent” jelzőt (KARDOS 1988, 226.). A király a koronában az ő erejére és nagyságára meg a saját hatalma és atyai gondoskodása alatt álló országra tekintett, s a legfontosabb szimbólumban éppen ezt a hatalmat látta. A nemesség Werbőczy alapján továbbra is a korona organikus, királyt és a nemeseket továbbá foglaló, minden hatalmat és jogot összefogó államtest jelentését hangsúlyozta. A katolikus egyház a korona felajánlása által a mindenkori király katolicizmusát és a hozzá való feltétlen lojalitást tartotta jelentősnek. A nép számára a korona-szimbolika legfontosabb eleme egyrészt a szentistváni ország területi egysége és sérthetlensége, másrészt a felajánlás által örökérvényűvé lett katolikus volta.

A Szent István koronafelajánlása-ábrázolás eredeti mondanivalóját csak a fentiek figyelembe vételével érthetjük meg úgy, amint ezt a 18. században értelmezték. Ezeket összegezve a következő jelentéstartalmakat emelhetjük ki:

1. erős kezű és nagyhatalmú nemzeti király tisztelete:
    - a) nosztalgikus visszatekintés az „ideális” szentistváni berendezkedésre,
    - b) a katolikus uralkodó iránti feltétlen lojalitás,
    - c) az uralkodónak méltóvá kell válnia a szentistváni örökséghez (szentség és világi nagyság)
  2. a király és a nemesség mennyei eredetű kiváltsága (legitimitásuk megerősítése)
  3. az ország a szentistváni koronafelajánlástól kezdve Szűz Máriáé, vagyis minden tekintetben katolikus (ellenreformáció)
  4. az ország területi egységének és függetlenségének helyreállítója és védelmezője a Szűzanya mint Patrona Hungariae, az ő tiszteletének biztosítása emiatt is elmaradhatatlan (törökellenesség)
  5. az uralkodó által — az ő mennyei kapcsolata révén — Mária közbenjárásával maga Krisztus király kormányozza az országot.
- E jelentésrétegek rámutatnak, hogy ábrázolásunk

mennyire szorosan kötődik a szent koronáról a 17–18. században vallott nézetekhez. Ezek mindegyike megtalálható valamelyik jelentésrétegben, tehát úgy is fogalmazhatunk, hogy a koronáját Szűz Máriának felajánló Szent István jelenete nem egyedül a Regnum Marianum gondolatkörnek, hanem a szent koronáról a köztudatban élő elképzelések összességének is képi megfogalmazása. Rajta a korona el nem hagyhatóan fontos motívum, amely igazi jelentőségét a kompozícióban azáltal nyeri el, hogy a felajánlás tárgyává válik, amelyre az egész esemény irányul, s nem marad meg az uralkodó fején viselt hangsúlytalan attribútumnak. A fejről való lekerülés pillanatában válik a Szent István felismerését segítő ismertetőjelből az egész országot szimbolizáló nemzeti jelképpé, s mint ilyen, a jelenet középpontjává.

A koronáját a Boldogságos Szűznek felajánló Szent István ábrázolása a 18. század első felének legnépszerűbb képzőművészeti kompozíciója. Gyökereit a Mária- és a Szent István-kultuszban kell keresnünk, tartalmi szempontból a Regnum Marianum-gondolatkör és a magyar koronaeszme képi lecsapódásának tekinthető. A már a 14. század közepén is kimutathatóan meglévő sémája (Újbánya pecsétnyomója) párhuzamosan élt és fejlődött a szomszéd népek identitástudatukat erősítő nemzeti uralkodókultuszának vizuális megfogalmazásával, és — miképp az ausztriai Szent Lipót-ábrázolásokkal — azokkal inspiratív kapcsolatban állhatott. A 17. században még csak egyike volt a kor uralkodó eszméit legadekvátabb módon kifejezni törekvő próbálkozásoknak. A maga nemében egyed-uralkodóvá a török kiűzése és a szentistváni felajánlás I. Lipót által történő megismétlése, valamint első királyunk ünnepének az egész egyházra való, pápa általi kiterjesztése után a 17. század legvégére vált. A létrehozójaként meghatározható gondolati rendszer (elsősorban a Regnum Marianum-eszme) ebben az időben kezdi elveszteni (győzelemre vitt) török- és protestánsellenes élet, tartalmilag így az uralkodó osztályok legitimitás-eszméjének kifejezőjévé válik.

A jelenet alapkompózíciója állandó, ezt nem érintő módosulások viszont megfigyelhetők rajta. A 18. század közepe után a Szent István-ábrázolások hierarchiájában meglévő vezető szerepét elveszti, ezzel párhuzamosan megtermékenyítő hatása más jelenetekre egyre érezhetőbb (példaképpen itt elegendő az életét Máriának ajánló Szent Imre megjelenítéseire utalnunk). Mindazonáltal kedvelt téma marad, amely a múlthoz sokszor visszanyúló szakrális művészetben ma is feltalálható.

Irodalom:

- ECKHART 1941 Eckhart Ferenc: A szentkorona-eszme története, Bp. 1941.
- FÁBIÁN 1935 Fábián Mária: Dorffmaister István művészi munkássága a szombathelyi egyházmegyében, I. rész, in: Vasi Szemle II. (1935) 296—316.
- GALAVICS 1971 Galavics Géza: Program és műalkotás a 18. század végén, Művészettörténeti füzetek 2, Bp. 1971.
- GALAVICS 1973 Galavics Géza: A barokk művészet kezdetei Győrben, in: Ars Hungarica I. (1973), 97—125.
- GALAVICS 1975 Galavics Géza: Hagyomány és aktualitás a magyarországi barokk művészetben — XVII. század, in: Magyarországi reneszánsz és barokk, művészettörténeti tanulmányok, szerk. Galavics Géza, Bp. 1975, 231—277.
- GARAS 1955 Garas Klára: Magyarországi festészet a 18. században, Bp. 1955.
- HOFFMANN 1944 Hoffmann Edith: A felajánlás a Szent István ábrázolásokon, in: Lyka Károly emlékkönyv, Bp. 1944, 168—187.
- KAPOSSY 1931 Kapossy János: A barokk mennyezetfestés emlékei Székesfehérvárt, in: Magyar Művészet 1931, 437—467.
- KARDOS 1988 Kardos József: A szentistváni állameszme és a szentkorona-tan, in: Szent István és kora, szerk. Glatz Ferenc—Kardos József, Bp. 1988, 226—230.
- KOSTYÁL 1987 Kostyál László: Johann Ignaz Cimbäl Zala megyében, in: Zalai Múzeum I. (1987), 179—189.
- KOVÁCS 1985 Elisabeth Kovács: Der heilige Leopold und die Staatsmystik der Habsburger, in: RÖHRIG—STANGLER 1985, 69—83.
- NAGY 1938 Nagy Miklós: A szent korona eszméje, in: Szent István emlékkönyv II, szerk. Serédi Jusztinián, Bp. 1938, 267—307.
- PEHM 1934 Pehm József: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora, Zalaegerszeg, 1934.
- RÖHRIG—STANGLER 1985 Floridus Röhrig—Gottfried Stangler: Der heilige Leopold, Katalog der Niederösterreichischen Landesausstellung, Stift Klosterneuburg 30. März—3. November 1985.
- SERBELJ 1991 Ferdinand Serbelj: Anton Cebej 1722—1774, kiállítási katalógus, Ljubljana, Narodna galerija 1991.
- SZILÁRDFY 1984 Szilárdfy Zoltán: Barokk szentképek Magyarországon, Bp. 1984.
- TAKÁCS 1989 Takács Imre: „Rosa inter lilia rubinosa” A zágrábi káptalan 1371. évi pecsétjének Szent István képéhez, in: Sub minervae nationis praesidio (Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára) Bp. 1989, 20—25.
- WERBŐCZY 1894 Werbőczy István: Tripartitum, Bp. 1990, az 1894. évi kiadás utánnomása.

Angaben zur Ikonographie des Heiligen Stephan auf Grundlage einiger Abbildungen aus dem Komitat Zala

Die Abbildung des, seine Krone der Heiligen Jungfrau anbietenden Heiligen Stephans ist in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts ein beliebtes Thema der bildenden Kunst. Seine Wurzeln sind im Marien- und Heiligen Stephan-Kult zu suchen, inhaltlich ist es ein Ausdruck des Regnum-Marianum-Gedankenkreises und der ungarischen Kronenidee. Dieses bereits Mitte des 14. Jahrhunderts aufzeigbare Schema (Stempeldruck von Ujbánya) existierte und entwickelte sich parallel mit der Abbildung des Herrschaftskultes benachbarter Völker, die damit ihre nationale Identität verstärkt haben. Es mag zwischen ihnen eine inspirative Verbindung bestanden haben, wie beispielsweise mit den österreichischen Abbildungen des Heiligen Leopold. Im 17. Jahrhundert war dieses nur einer der Versuche, die herrschenden Ideen des Zeitalters adäquat auszudrücken. Dieser Kult wurde zum Ende des 17. Jahrhunderts hin dominierend nach der Vertreibung der Türken und der Wiederholung des Anbetungsaktes des Heiligen Stephan durch Leopold I., und erfuhr Unterstüt-

zung als der Papst die Feiern für den ersten ungarischen König auf die ganze Kirche erweiterte. Bei seiner Entstehung noch bestimmenden Gedankengut (in erster Linie die Regnum-Marianum-Idee) beginnt zu dieser Zeit seine Türken- und Protestantengefährlichkeit zu verlieren und wurde so inhaltlich zum Ausdrucksmittel der Legitimitätsideen der herrschenden Klassen.

Die Grundkomposition der Szene ist immer gleich, nur kleinere Variationen sind zu verzeichnen. Nach der Mitte des 18. Jahrhunderts verlieren die Abbildungen des Heiligen Stephan ihre führende Rolle, damit parallel kann man ihre Wirkung auf andere Szenen verfolgen (z.B. sei hier auf die Abbildungen des sein Leben der Maria anbietenden Heiligen Emmerich hingewiesen.) Es blieb aber durchaus ein beliebtes Thema, das in der, oft auf die Vergangenheit zurückgreifenden, sakralen Kunst auch heute noch gebräuchlich ist.

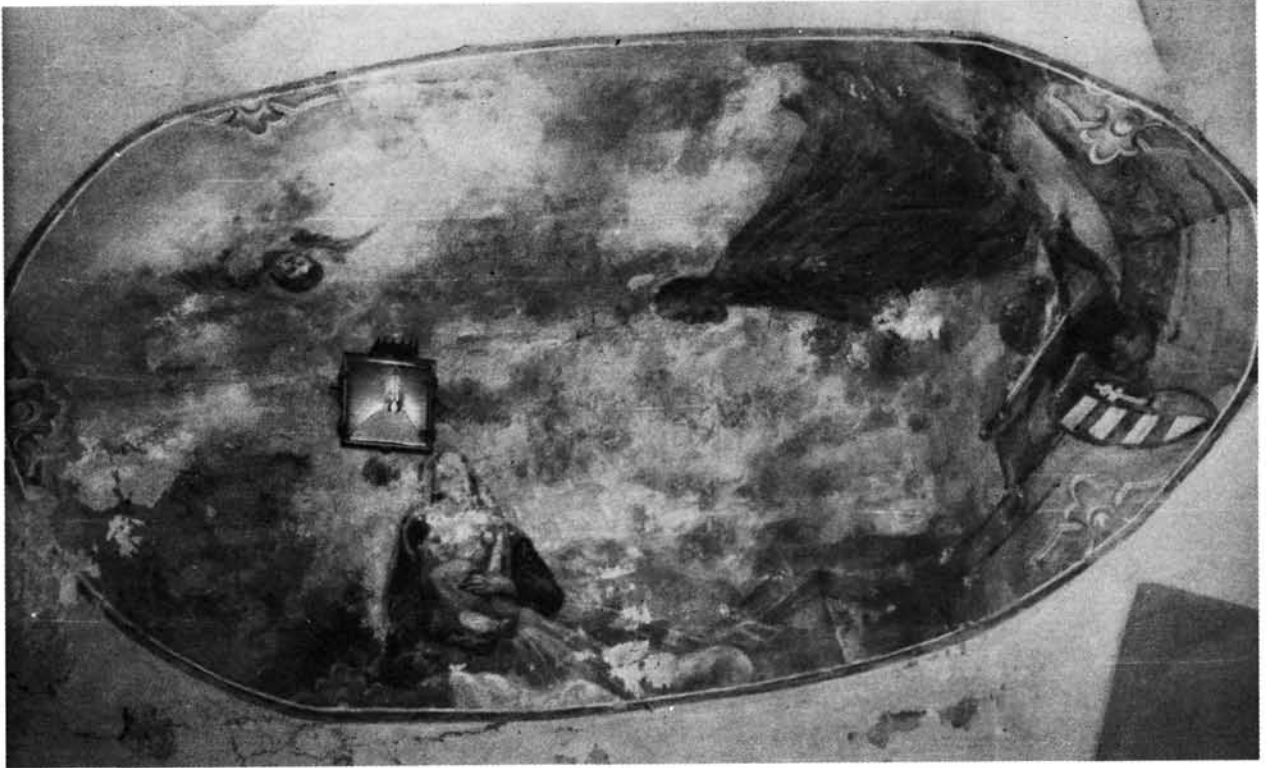
Kostyál L.

1. kép: Gutorfölde, plébániatemplom, főoltárkép.
Gutorfölde, Pfarrkirche, Hauptaltarbild.

2. kép: Letenye, plébániatemplom, mellékoltárkép.
Letenye, Pfarrkirche, Nebenaltarbild.

3. kép: Mihályfa, plébániatemplom, a szentély mennyezetfreskója.
Mihályfa, Pfarrkirche, Deckenfresko im Chor.

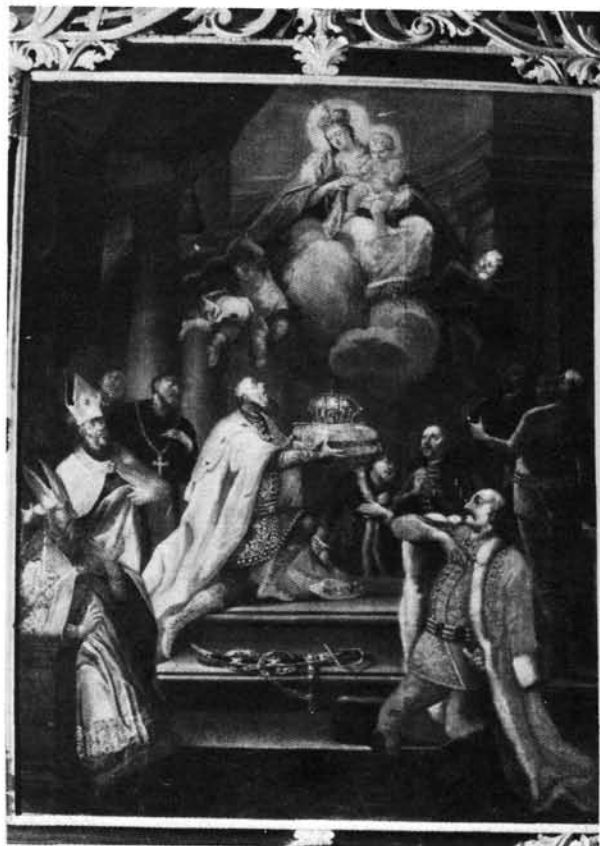

4. kép: Zalaapáti, volt bencés templom, mennyezetfreskó.
Zalaapáti, ehemalige Benediktiner Kirche, Deckenfresko.

5. kép: Zalaegerszeg, Szent Mária Magdolna plébániatemplom, mellékoltár-freskó.

Zalaegerszeg, Pfarrkirche der Heiligen Maria Magdalena, Seitenaltarfresko.

6. kép: Zalaegerszeg, koronafelajánlás-ábrázolás a Göcseji Múzeum gyűjteményéből.

Zalaegerszeg, Abbildung der Kronenanbietungsszene aus der Sammlung des Göcseji Múzeum.

7. kép: Zalakomár, plébániatemplom, mennyezetfreskó.
Zalakomár, Pfarrkirche, Deckenfresko.

Kunics Zsuzsa:

A nagykanizsai Deák tér története a város fejlődésének tükrében

A Deák tér Nagykanizsa talán legkarakterisztikusabb tere, a városunkra különösen jellemző háromszög alaprajzú, kelet–nyugati tájolású terek jó példája.

Változásai szervesen követték Nagykanizsa város fejlődését. A mai tér területén húzódnak a középkori város-mag északi határa.

1702-től, hadászati jelentőségének elvesztése után közlekedésföldrajzi helyzete fejlesztette a várost.

Nagykanizsa öt irányba ágazó postautak keresztezési pontjában fekszik, kiépülése így a legegyszerűbb, sugaras település. Az öt út hosszában egymástól messze elágazó, a határba hosszan kinyúló utcák keletkeztek, kezdetben összekötő utcák nélkül. Az elsődleges szerepet az utcahálózat kialakulásában a bécsi–légrádi és a varasdi–pécsi út játszotta.

Az 1753-as „Belsősegek birtok-íve” szerint már 14 utcája van Kanizsának.¹

A Deák tér a központi szerepet betöltő Piarci, később Fő utcának nevezett út mentén — annak szintjétől kb. 6 méterrel magasabban fekvő területen — alakult ki fokozatosan.

Egy 1822-ből származó, a posta-, kereskedelmi utakat és fontosabb épületeket feltüntető térképen is jól látszik, hogy a pesti út („Rétsei utza”) villásan kapcsolódik a pécsi úthoz („Sopronyi utza”), így jön létre a háromszög alakú Eötvös tér, s a szentgyörgyvári út becsatlakozásánál a Deák tér. A „Piaristák temploma” mellett a térkép már feltünteti „Apotheca” felirattal Lovák Ferdinánd gyógyszerész házát, s a későbbi Takarékpénztár utca helyén „Gr. Széchényi Házát”-t, a tér közepén pedig egy kút, s mellette „magasin” (raktár) található a rajz szerint.²

A tér első épülete a Nepomuki Szent János tiszteletére 1764-ben emelt barokk stílusú római katolikus templom, mely eredetileg temetőkápolna volt. A Ferences templomtól való megkülönböztetés miatt nevezték el Felsőtemplomnak, a piaristák gondozták.

Bajzáth József veszprémi püspök 1778. évi kánoni visitációja során³ az „atyatemplom” (Szent József plébánia-templom) mellett megvizsgálta a plébánia nyolc „nyilvános kápolná”-ját is, melyek közül három a városban volt

található. A „nagyobbik Kanizsán lévő Nepomuki Szent Jánosról nevezett” kápolnáról a következőket állapítja meg: „erős anyagokból 1764-ben a városi közösség által minden adomány nélkül emelve; el van látva ... hordozható, ép kövekkel és három sértetlen terítővel valamint oltár-elővel ellátott 4 oltárral.”

Három harangját említi a templomnak, „egyik nyom 3 mázsát és 12 fontot, a másik 1 mázsát és 62 fontot, a harmadik 79 fontot”,⁴ kegytárgyaiként pedig az alábbiakat sorolja fel: „3 kehely ugyanennyi ostyatányérrákkal, 3 misekönyv, 3 miseruha valamennyi tartozékkal, 3 karing, 3 deréköv, 3 vállkendő, 3 kehelyfedő, 3 ostyaabrosz, amelyek mindegyikét tisztán és épségben őrzik meg.”

Kurbély György veszprémi püspök 1816 májusában tett látogatásának jegyzőkönyvéből⁵ megtudhatjuk, hogy a kápolnának „van kórusa és sekrestyéje szolid anyagokból, továbbá prédikálószéke deszkából készítve és színes szövettel bevonva. Zárt kriptája a szentély alatt.” Kurbély György püspök már nem négy, hanem öt oltárról számol be: „az első Nepomuki Szent János tiszteletére, a második a Szent Kereszt, a harmadik a Szenvedő Szűzanya, a negyedik Szent Anna, az ötödik Segítő Mária tiszteletére. Egyik oltár sem privilegizált.” A templom előtt állt csaknem 100 évig a város szégyenoszlópa. Amikor 1758-ban Inkey Boldizsár a Szentháromság-szobrot „felajánlja Nagy-Kanizsa város díszére, a piac közepén lévő szégyenoszlop helyére”,⁶ az oszlopot a Deák téren helyezték el, ahol szétbontásáig, az 1840-es évek elejéig állt.

A XIX. sz. elején térről, de a mai értelemben vett utcáról sem nagyon beszélhetünk.

A fiatal orosz tengerésztiszt, Vlagyimir Bogdanovics Bronyevszkij útleírásában⁷ 1810-ben nem fest kedvező képet a városról: „Ezt a csúf házhalmot nem merészném városnak nevezni, ha tiszteletre méltó útikalauzunk nem erősködne, hogy ez valóban város és valaha igen kiterjedt volt. Képzelnék el olvasóim két meredek között egy nagy gödröt, melyben egyetlen egyenes utca látszik... A mellékutcák tervszerűtlenek, girbe-gurbák. Ezekben a pokoli bűzű alacsony sikkátorokban a házak úgy épültek, ahogy az a tulajdonosnak éppen eszébe jutott.”

A lokálpatrióta Halis István is úgy jellemzi ezt az időszakot, hogy „olyan sárosak valának ugyanis ez időben a város utczái, hogy falbákon szoktak a sáron keresztül járni az utcák tulsó oldalára.”⁸

Az első útjavítási munkák 1810-ben kezdődtek, amikor kiteglázták elsőként az Ispítal utcát (Ady E. u.).

A város külső képét tekintve, a városiasodásnak ugyan csak a csíráit fedezhetjük fel, azonban vásártartó jogának köszönhetően már a XVIII. sz. végétől igen élénk üzleti élet folyt a városban. Kanizsa fokozatosan kereskedelmi központtá vált, gabonagyűjtő hely volt Stájerország, Horvátország és Trieszt felé. „Fontosságát” és „piacközponti szerepét” a XIX. sz. eleji városkép elmarasztalása mellett a nyugati utazó, Richard Bright is elismeri.⁹ Tiszta vonzásterületének népessége az 1830-as években már meghaladta a 120 ezer főt (122.581 fő), az ún. megosztott vonzáskörzetének népessége pedig — ahol más piachelyek vonzása is érvényesült — a 37 ezer főt (37.781 fő), amikor is a város népessége mindössze 5897 fő volt.¹⁰

Kanizsa elsősorban nem kézművesiparával, hanem vásárai révén gyakorolt vonzást a környék népességére. A Helytartótanács rendeletére elvégzett statisztikai jellegű leírás, a „Zala útkönyve” („Az ország utak tabelláris leírása”)¹¹ 1831-ben így jellemzi a várost: „szerdán és pénteken tartatik Héti Vásár, — naponként pedig minden féle Életszereket és Majorságokat lehet kapni a Piártzon, — Országos Vásár szinte 6 tartatik.” Az „empóriumot” (piac, vásárhely) tekintve — a jelentés szerint — az „első Classisbéliek közé méltán számlálhatni” a várost. Ennek bizonyítására, a vásárok fontosságának jellemzésére felsorolja a résztvevő kereskedőket: „Mind ezen vásárokon meg szoktak jelenni a Bécsi — Sopronyi — Keöszeghi — Szombathelyi — Körmendí — Egerszeghi — Pápai — Győri — Pesthi — Fejér vári — Weszprémi — Szümeghi — Keszthelyi — Eszéki — Pétsi — Kaposvári — Verőczi — Possegei — Körösd és Kapronczai — meg is zábrábi, — Varasdi — Csáktornyai, úgy nem különben Potoli — Ormosi — Máhrburgi — Leibachi — Graetz — és Regedei Kalmárok és Kereskedők.” Néhány év múlva, 1836-ban Fényes Elek így ír a város „állapotjáról”:¹² „ezen város igen eleven, mert Pest és Horvátország, ismét Bécs és Szlavónia, Bosnyák országok közt feküdvén kereskedése nagy fontosságú, sertés, marha, gabona vásárai felette híresek, s a török országai sertések, ökrök mind itt mennek keresztül, ezenkívül csak nem egész Somogy vármegye innen veszi a fabrikátumokat és a coloniális portékát.” Kereskedelme a század közepére a Dunántúl egyik legjelentősebb településévé növelte. Az 1828. évi összeírás szerint Somogy megye 279 települése közül 146 Kanizsát jelölte meg piacául.¹³

A városközpont egyre szaporodó polgárai számára kocsinek bizonyult a Felsőtemplom, így 1824-ben négy ölnyivel megnagyobbították és egy kétemeletes tornyot építettek hozzá. (1. kép) A toronyépítés szükségességét már az

1816. évi „Canonica Visitatio”-ban¹⁴ említi Kurbély György veszprémi püspök: „Ez a nyilvános kápolna adósságoktól nem terhes, azonban különösen rá van szorulva egy torony megépítésére.”

A Városi Tanács 1823. márciusában hozta meg a kápolna megnagyobbítására vonatkozó határozatát, az ünnepélyes talpköletétel szeptember 27-én volt.

Az építkezés költségeit a város támogatása mellett lakossági adományokból és kölcsönökből fedezték. 1824. év végén az építkezés befejezéséhez „Laszner Miklós zsidótul 2.000 frt. és később egy pécsi polgártul 3.000 frt” kölcsönt szavazott meg a város.¹⁵

Ekkor készítette el Hicelberger Ferenc (Hicelberger Gábor Dunántúlon híres órásmester fia) a toronyórát 1825-ben.¹⁶ Lovák Ferdinánd gyógyszerész templomgondnoksága alatt avatták fel a „városi tanács becses ajándéka”-t is, a 400 kg-os új harangot, melyet a város címere díszített. Az oldalán olvasható felirat szerint Eberhard Henrik pesti harangöntő mester készítette 1825-ben.¹⁷

A templom szomszédságában kereskedők kezdték építeni emeletes lakóházaikat.

Az első ilyen a klasszicista stílusú ún. Axenti-ház (Deák tér 5.). (2. kép.) Axenti György bőrkereskedő 1817-ben építtette a kapu feletti zárókőbe vésett évszám tanúsága szerint. Több mint negyedszázadon át (1845—1872 között) az emeletén működött a Nagykanizsai Takarékpénztár.

A földszinten nyitott ügyvédi irodát 1865-ben Kaán Vilmos (Kaán Károly, az Alföldfásító erdész édesapja).¹⁸

A század végéig az Axenti család tulajdonában volt a ház, utolsó örököse 1887-ben Axenti Helen (Bosnyák Miklósné) „kőrösi” (horvátországi) lakos.¹⁹

Tőle 1891. áprilisában Reichenfeld Gyula magnagykereskedő és exportőr vette meg az épületet,²⁰ s nyitotta meg kereskedését, mely több mint ötven évig működött itt. Reichenfeld Gyula városi képviselőtestületi tag, az Alsódunántúli Mezőgazdasági Kamara levelező tagja volt. Cégét 1879-ben alapította, mely „egyedülálló volt egész Dunántúlon.”²¹ Szaktekintélyének köszönhetően létesítettek Nagykanizsán 1912-ben magvizsgáló állomást. Az 1930-as években a kor egyik legmodernebb magtisztító üzemével rendelkezett, melyet 1937-ben fia, Rajki István vett át, s bővítette az üzletet egy olajkereskedéssel. Édesapja halála után, 1946-ban ő örökölte a házat is, s kezelte az államosításig, 1952-ig.²²

A XIX. sz. első felében (az Axenti-ház építésekor) kőből, téglából épült, zsindeletű épületeket ugyanakkor csak a belvárosban, a piac táján találhatunk. Ezenkívül a házak vályogból, fából, elvéve alul téglából épültek. A kis zsúptetős házak minden rendszer nélkül sorakoztak egymás mellett, köztük néhol nagy foghíjak, beépítetlen telkek voltak. A belváros jellegzetes megmagasított padlásterű kereskedőházai között szerényen húzódott meg néhány földszintes kis üzlet. A Deák tér arculatára ebben az időben még ezek a jellemzők, mint a ma is álló Deák tér 9.

sz. épület. (3. kép) A kis barokk oromfalas földszintes polgárház a XVIII. sz. végén építették, a múlt század közepén Velisch Sámuel fűszerkereskedő tulajdona volt, majd 1901-ben Rosenthal Jakab vegyeskereskedő vette meg, s működött benne kis szatócsboltja egy férfiszabóműhely mellett.²³ Rosenthal 1923-ban ugyan eladta Pongrácz Sándor bérlőnek a házat, de boltja tovább működött az 1930-as évekig, amikor Kelemen Rezső vette át az üzletet, s nyitotta meg fűszer-, csemege- és gyarmatáru-kereskedését.²⁴ Ugyanezen az oldalon több ilyen földszintes, ill. megmagasított padlásterű lakóház állt.

A mai Önkiszolgáló Étterem helyén (Deák tér 11–12. sz.) (4. kép) egykor állott, egybeépített két kis földszintes házat a tulajdonos Polai György, majd örökösei²⁵ az 1800-as évek közepétől iparosoknak, kiskereskedőknek, cipészeknek, majd henteseknek, mészárosoknak adták bérbe üzlethelyiségnek. Az 1920-as évektől — aranyműves, lakatos, cipész és szíjgyártó műhely mellett — itt működött Samu József és fia, Samu Lajos „modern, villanyerőre berendezett rézműáru-üzeme”.²⁶ Vállalatuk 1826-ban alakult, „mindennemű rézáru”-t gyártottak: szeszgyári berendezéseket, pálinkafőző üstöket, vízmelegítőt, fürdőkályhát, kávéházi berendezéseket.

Samu Lajos Budapesten főiskolát végzett, tanári szakvizsgát tett, s ezután, 29 évesen vette át apja rézműves üzemét 1922-ben. Mindketten voltak elnökei a nagykanizsai Ipartestületnek, Samu József 1893–1895 között, fia, Samu Lajos 1931-től töltötte be hosszú ideig s eredményesen az elnöki funkciót, 1938-ban harmadízben, mint járási ipartestületi elnököt választották meg.²⁷

A földszintes házak szomszédságában (a mai Kölcsey utcai taxiállomás helyén) állt egykor egy egyszerű emeletes, háromszög oromfalas épület, az 1836-ban alapított Polgári Egylet háza. (5. kép) Az épületről nyerte elnevezését — egy rövid időre — a szomszédos, a Deák térbe torkolló kis utca is, mely az 1864. évi kataszteri felmérésben és térképen „Szeglet utca”-ként szerepel,²⁸ de az 1873. október 21-i tanácsi rendelkezés már „Egylet utcá”-ról ír, mint régi elnevezésről, s változtatja azt meg Kölcsey utcára.²⁹

Az Egylet-házat 1885-ben az Ipartestület vette bérbe. Ez lett székháza, földszintjén a Polgári Vendéglővel, majd 1900. decemberében 1400 koronáért meg is vették az épületet. Itt találkoztak az iparosok 1933-ig, amikor az Ipartestület megvette a Polgári Egylet Sugár úti székházát. Az „Iparoszálló és vendéglő” tulajdonjogát 1938-ban Hány János vendéglős, majd 1942-ben Vajda Sándor (vendéglős) szerezte meg.³⁰ Az épület szomszédságában (a mai OTP-székház helyén részben) egy földszintes épület állt, Lovák Ferdinánd háza. (6. kép) Itt működött 1814-től a Kapronczai útról (ma Ady u.) átköltöztetett városi patika 1875-ig, amikor a szomszédos Babócsay-házba helyezték át. Az épületet „Apotheca” felirattal feltünteti az 1822. évi Posta-

és kereskedelmi utak térképe, s 5. sorszámú városi házként („Apothek” jelöléssel) az 1864. évi kataszteri térkép is.³¹

Kanizsa fénykoráról, a város hatalmas arányú fejlődéséről az 1860-as évektől kezdődően beszélhetünk.

1860-ban a prágérfői, 1861-ben a pesti, 1865-ben a sopron—szombathelyi, majd 1868-ban (az 1866. évi olasz—osztrák békeszerződés értelmében, hogy a pécsi szénmedence és Trieszt összeköttetését megteremtsék) a barcs—murakeresztúri vasútvonalak megnyitása megsokszorozta az eddig is élénk kereskedelmi életet. A lakosság száma 1870-ben már 15.125 fő (több mint 2,5-szerese az 1828. évinek), 1880-ban 18.398 fő.³² Az átmenő kereskedelem következtében nagymértékben nőtt az iparosok, kereskedők száma is. A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara 1876. évi jelentésében 617 „önálló vállalkozó” tevékenységéről számol be Nagykanizsán (ebből 387 iparos, 175 kereskedő, 4 pénz-, hitelélettel foglalkozó, 51 egyéb vállalkozó), ugyanebben az időben Keszthelyen pl. 237, Szentgrót mezővárosban 196, Zalaegerszegen 174, Tapolcán 157, Sümegen 155 önálló vállalkozó működött. Nagykanizsáról származott Zala vármegye összes „jövedelmi vagy kereseti adó”-jának több mint egyötöde.³³

A felhalmozódó tőkék lehetővé tették a városkép polgárisodását is. A módos kereskedők és iparosok sorra kezdték építeni romantikus, később eklektikus stílusú emeletes lakóházaikat, új utcákat nyitottak meg (1870-ben a Deák tér nyugati oldalán a Takarékpénztár utat, s 1883-ban a Sugár utat), de beépültek a város belterületén még meglévő foghíjak is. A városiasodási folyamatot az alaprajzok négyesződésére és a házak felfelé emelkedése (azaz a „vertikális besűrűsödés”³⁴) mutatja. Az 1860-as években már 57 utcája, s több mint 1700 háza volt a városnak.³⁵

Ebben az időben jött létre a mai Kanizsa egyik legszebb s legjellegzőbb utcaképe a Deák tér déli oldalán; ekkor kezd kialakulni a mai tér.

Az Axenti-ház szomszédságában 1860. táján két kereskedőház is épült, melyek Grünhut-házakként ismertek. A Deák tér 2. sz. alatti lakóház (7. kép) különös figyelmet érdemel, a város legszebb romantikus épülete. Igen szép a gótikus elemeket idéző emeleti középkerékye, felette mérnöves rozettákkal, faragott homokkő oroslánfigurákkal díszítve. Igen érdekes udvari homlokzata, ahol a hajdani gabonaraktár egyik eredeti kapuja ma is látható. A házat Grünhut Fülöp módos kereskedő és neje, Dobri Lujza építtette.³⁶ Itt működött gabonakereskedésük, de a földszinten bérelt üzlethelyiséget az 1860-as években Keller Ignác cipész is, akit a Zala—Somogyi Közlöny „iparosaink egyik tekintélyes, derék tagja”-ként emleget.³⁷ A házat 1900. augusztusában, Grünhut Fülöp halála után gyermekei, Alfréd, Henrik és Szelina örökölte. A két fiú „Grünhut Fülöp fiai” néven továbbra is fenntartotta a gabonakereskedést. Grünhut Alfréd kereskedő, bankár s műgyűjtő volt egyszemélyben. 1918-ban a város által meg-

vásárolt, ill. adományul kapott híres numizmatikai és metszgyűjteményét ma a városi múzeum őrzi.³⁸

Haller Jenő „levelében”, a Zalában 1912. januárjában így számol be a Grünhut Alfrédnél tett látogatásról: „száz meg száz csatakép, sok régi fegyver, százados arcképek egész sorozata elevenedik meg szemünk előtt... Felvonul most előttünk egész légiója a magyar pénznemeknek... Kanizsa város büszke lehet Grünhutra, erre az érdemes, szorgalmas, dilettáns-tudósra, aki nem kímél pénzt, fáradságot, hogy gyűjteményét gyarapítsa.”³⁹

A gyönyörű, romantikus épület a Grünhut család kezén maradt 1952-ig, a ház államosításáig. Az 1920-as évektől (Grünhut Alfréd és Henrik halála után) cukrászműhely, majd Brandl Sándor és Fia varrógép- és kerékpárszaküzlete, s Grünhut Elemér rádió-, műszakcikk-kereskedése működött az épületben.⁴⁰ A kereskedőház emeletén helyezkedett el a lakórész, földszintjén — az 1922-ben, Sternberber Ignác kereskedővel kötött bérleti szerződés szerint — három, egymásba nyíló üzlethelyiség, az udvaron két raktár, felettük padlások, ezekhez kapcsolódó istálló, kocsiszín és szénapadlás volt.⁴¹ A másik, 1860. táján épített ún. Grünhut-ház (Deák tér 4.) (8. kép) ugyancsak romantikus stílusú épület. Eredeti arculatát azonban ma már csak a kapu kökerete, az ablakok feletti kagylódíszek és az emeleti középerkély konzoljai őrzik. A ház építettségének az eddig megjelent helytörténeti munkák a Grünhut családot tartották.⁴² A telekjegyzőkönyv alapján megállapítható tulajdonos ezzel szemben 1865-ben özv. Horseczki Mórinczné (Lakenbacher Júlianna), az orvosdoktor és tanár (1852-től rendőrorvos) Horseczki Mórincz özvegye. Majd több tulajdonos, 1880-tól Lessner Henrik nagykanizsai, 1890-től Clement Lipót „igriczei” (Zalaigrice) lakos után Grünhut Alfréd csak 1898. április 30-án vette meg 28.500 koronáért.⁴⁴

Az építettség Horseczki és a Grünhut család közötti rokoni kapcsolat bizonyítására adat nem áll rendelkezésünkre. 1926-ban Grünhut Alfréd halála után lánya, Luczia (dr. Gross Rezsóné) a földszinti üzlethelyiségeket Halics Lipót szállítmányozónak és iparosoknak (kárpitós, műszerész) adta bérbe, majd 1940-ben eladta a Nagykanizsai Római Katolikus „Jézus Szíve” Egyházközségnek. Az épület jelenleg is a plébániának ad otthont.

A két „Grünhut-ház” között is emeletes kereskedőház épült, később a századfordulótól ügyvédi iroda és cipész-műhely mellett itt működött a Hild-féle temetkezési vállalat. (9. kép) Hild Ferenc „soproni illetőségű nagykanizsai lakos” 1875-ben kapott iparigazolványt a „kőfaragóipar megindításáról”.⁴⁵ Fiával együtt 1882-ben alapította meg a Hild-féle „első nagykanizsai temetkezési vállalat”-ot. Műhelyük és raktárhelyiségük a Király utcában volt, üzlethelyiségük a Deák tér 3. sz. házban. A nagyrebecsülés jeleként 1926-ban jótékony célú egyesületet hoztak létre a város polgárai „Néhai Hild István emlékére alapított nagykanizsai temetkezési egyesület” néven. Alakulók közgyű-

lésüket 1926. május 2-án tartották.⁴⁶ A Hild-féle vállalat mellett itt működött az 1920-as évektől a Sugár útról átköltözött Gazdák Biztosító Szövetkezete. A Szövetkezet 1925. októberében Antal Jenő vendéglőstől (a Szarvas Vendéglő és a Vasúti Vendéglő tulajdonosa) megszerezte az épület tulajdonjogát. 1949-ben „életbiztosítási díjtartozás fedezési kötelezettségének átruházása” jogcímén a házat az Állami Biztosító Nemzeti Vállalat budapesti cégnek adta át, melyet az az államosításig birtokolt.⁴⁷

A tér déli oldalán álló jellegzetes kereskedőházor tehát az 1860-as években épült ki, az északi és keleti oldalon ugyanakkor — a kataszteri felmérés szerint — még a földszintes házak az uralkodóak, köztük kisebb foghíjjakkal.⁴⁸

Az 1867-ben jóváhagyott első városrendezési terv és építési rendszabály jól jellemzi az időszak problémáit.⁴⁹ Célja, hogy a rendszabályok által a „gyakori tűzveszélyek okai elháríttassanak, élet és vagyonbátorlét ügy egészségi szempontból a városi lakosoknak java és nyugalma, különösen pedig a városnak kül csinosodása, s eképp a házaknak értéke előmozdíthatassék”. A szabályozás eredményeként a telektömböket négyszögesítették, levezették a „város vizeit”, megfelelő összeköttetést létesítettek az utcák között; megtiltották új építkezéseknél a náddal, zsúppal történő tetőfedést, előírták a háztulajdonosok számára a kőből vagy téglából történő járdakészítést. Az utak „járható karban tartását” azonban nem tudták megoldani, a kavicsozás nem segített. A Zala-Somogyi Közlöny jegyzeteinek visszatérő témája a kanizsai utak tarthatatlan állapota. „Városunk főutcájára mint látjuk, kavicsot hordanak — s ezt a közönség jó szemmel nézi, hisszük, hogy ha rendszeren fog öntöztetni nem leend oly nagy por, mint a múlt évben. Aki a rossz utak non plus ultra-ját akarja látni, s érezni, mint törődik össze az ember teste, annak: ajánlunk egy kis kocsizást a Vaspálya állomásig.” — írják 1864. tavaszán.⁵⁰ Ugyanebben az évben, egy decemberi számban a következőket olvashatjuk: „Sikamlós jéggé fagyott utainkra, melyen aggok, ifjak, gyermekek alig képesek magukat fönn tartani, a legkisebb figyelem sem fordítatik. Jelenleg pedig, hogy a fagy felengedett, városunk en min a tur Velenceze, csak az a különbség e kettő közt, hogy azok utczái víz, emezéi pedig egy sártenger.”⁵¹

1870-ben határozták el, hogy hasznosítva a város téglagyárait, klinkertéglával (kongótéglával) rakják ki az utakat, tereket, köztük a Deák teret is. A munkálatok több mint tíz évig tartottak.

Belus József polgármesterségének köszönhetően 1872-ben rendeződött a piacok kérdése is. Megtiltották a járdán történő árusítást, s szabályozták a különböző áruk vásárlásának helyét és idejét. Ekkor szabályozták a Deák téri piac rendjét is. (10. kép) A tér közepén húzóódó fasort a köznyelv a mai napig Suszterallénak hívja, mivel hetivásárok és nagyvásárok alkalmával általában a cipészek és csizmadia-árúsítóhelye volt. Az 1872-es rendelet a térre helyezte a kása- és gyümölcs piacot. A fapiac helyét az Eötvös téren

jelölték ki, de hetivásáros napokon a fakereskedők a Felsőtemplom előtt is árultak. Itt sorakoztak a templomtól jobbra a kékfestők sátrai is. Árultak a járdák mentén a kötélverők, a szíjgyártók, a gelencserek, s a bábosok (mézeskalácsosok) is. Délután két óra után azonban tilos volt az árusítás.⁵²

A Deák tér a város egyik legforgalmasabb piactere volt tehát, a Piactér (Erzsébet tér) és az Eötvös tér mellett, de helyet kaptak az egyházi ünnepélyek és politikai rendezvények is. (11–12. kép)

A Felsőtemplom előtti téren Úrnapján (Szentháromság ünnepe utáni csütörtökön) és a védőszent Nepomuki Szent János ünnepén (május 16-án), majd 1942-től Jézus Szíve napján (június 2-án) impozáns méretű búcsúkat, körmeneteket tartottak. A Nepomuki Szent János napi processzióról Kurbély György is említést tesz az 1816. évi „Canonica Visitatio”-ban: „az istentiszteletek rendje a kegyes tanítórendi atyák által teljesítetik, mind ünnep- és vasárnapokon, mind hétköznapokon a kegyes tanítórind főnöke (főnök igazgató) által előírt módon különös tekintettel a védőszent ünnepére, amikor az anyateplomból (Szent József plébániatemplom) 9 órakor körmenet vezetetik az említett kápolnához (Nepomuki Szent János kápolna) és itt plébániai misét mondanak ugyanolyan szabályok szerint, mint az anyateplomban szokták.”⁵³

Századunkban — a korabeli fényképek tanúsága szerint — a tér az egyházi ünnepségek mellett a „hazafias ünnepélyek színteréül szolgál”,⁵⁴ számos politikai megemlékezést, gyűlést, katonai felvonulást rendeztek itt.

Belus József városrendező intézkedései közé tartozott, hogy 1873-ban az utcák új nevet kaptak, számtáblákat helyeztek el a házakon. A rendelet előtt a városi lakóépületeket nem utcánként, hanem folyamatosan sorszámozták (a Deák tér északi oldalának házait pl. az 5–10, a Felsőtemplom melletti kis házakat a 416–417, a déli oldal lakóházait a 457–461. sorszámokkal jelölték⁵⁵), ill. a tulajdonosaik nevével tartották nyilván (pl. Grünhut-ház, Theodorovics-ház), így szerepeltek a kataszteri térképeken, a nyilvántartásokban és az újsághírekben is.

Az 1873. évi tanácsi rendelettel nyerte el új nevét többek között a Zrínyi (korábban Kis Német u.), Kazinczy (Kapronczai u.), Kisfaludy (Kerti u.), Teleki (Pécsi vagy Soproni u.), Petőfi (Pesti u.), Kölcsey utca (Egylet u.), de az Eötvös tér (Séta tér), Széchenyi tér (Szent János tér) és a „Deáktér” is, mely utóbbit Felsőtemplom térnek vagy gyakran Főtérnek neveztek korábban.⁵⁶

1879-ben a templommal szemben medencés kutat állítottak fel, az ún. Törökkutat. A néphit szerint a törökkori várban állt nyolcszögletű medencéje, innen származik az elnevezése. Középső részét négy, homokkőből faragott, a négy égtáj felé néző, vizet köpő orozslánfej díszíti. Tetejére klasszicista oszlop került faragott angyalkával. Felállításának hírével örömmel fogadta a lakosság, mint írták: „váro-

sunk egyik legélénkebb terét csinosságban ez új alkotmány ugyancsak emelni fogja”.⁵⁷ (1. kép)

A nehéz pénzügyi helyzet ellenére az 1880-as években óriási mértékben fellendültek a magánépítkezések, s kölcsönöket vett fel a város is a meglévő középületek bővítésére, újak építésére. (Zsinagóga, kórházépület, 20-as és 48-as gyalogezred laktanyái stb.)

A Főtéren (mai Erzsébet tér) már csak kétemeletes épület emelhető, az ún. II. övezetben — ahova a Deák tér is tartozott — „utcai vonalra egy emeletesnél alacsonyabb épület nem emelhető”, s „csakis téglá vagy kőből engedték meg az építkezést” — írja elő az 1880. évi Építési Szabályrendelet.⁵⁸ A fejlődés ütemét jól érzékelteti, hogy 1886–1890. között 3 kétemeletes, 8 egyemeletes, 125 földszintes ház épült a városban, s 56-ot nagyobbítottak meg, ill. építettek át.⁵⁹ Az új ízlés, az eklektika jegyében született újjá a város. A modern építészet kezdetei óta divatos dolog volt elmarasztalni az eklektikát.

Van egy terület azonban, ahol minden előző korszakot felülmúlt: a városépítészet. Szentkirályi Zoltán megfogalmazása szerint: „A városhoz fűződő képzeletünk java része még ma is eklektikus.”⁶⁰

A Deák téren is megjelentek az eklektikus paloták. 1870-ben nyitották meg Széchenyi István házának elbontásával a Takarékpénztár utat. Még ugyanebben az évben elkészült a Nagykanizsai Takarékpénztár impozáns székházának Takarékpénztár utcai (ma Csengery u.) része, majd — az 1867-ben Németh János szücsmestertől megvett földszintes ház helyén — 1879-ben a kupolás sarokrész.

A székház szomszédságában a Deák téren az emeletes Wlasics-ház állt, Wlasics Antal városbíró (a jogtudós, kultuszminiszter Wlasics Gyula édesapja) tulajdona. A házat 1886-ban vásárolta meg a Takarékpénztár; átépítették, megmagasították, 1888-ban készült el a székház sarokrészével teljesen egyezően.⁶¹ (13–14. kép) A Nagykanizsai Takarékpénztár a megye első, s 20 éven keresztül egyetlen bankja, az országban is első között volt, a tizennegyedik. 1845-ben alakult, a székház felépítéséig Axenti György házában működött. Első főigazgatója Tárnok Lajos, a Batthyány-uradalom kormányzója volt, első 36 tagú választmányában ott találhatjuk Deák Ferencet és Csány Lászlót is.⁶²

A székházban kapott helyet az Osztrák–Magyar Bank nagykanizsai fiókja is (1879–1902. között), a Bankpalota felépítéséig.⁶³ Ez szintén egyike volt az ország legelső Osztrák–Magyar Bankfiókjainak. Az első öt fiókot 1878–1879-ben Győrben, Kolozsváron, Nagykanizsán, majd Pozsonyban és Szegeden állították fel.

A székház földszintjét a századfordulón cukrászműhely, mezőgazdasági gépkereskedés, drogéria, a Duna Biztosító Társaság irodája foglalta el, itt volt üzlete ifj. Wajdits Józsefnek⁶⁴ is, aki könyv-, papírkereskedő, könyvkötő és nyomdász volt egyszemélyben, s kiadótulajdonosa egy ideig a Zalai Közlönynek. Már nagyapja is „kompektor”

(könyvkötő és könyvkereskedő) volt, 1832-ben telepedett le Nagykanizsán, az ő üzletéből fejlődött ki az 1860-as évek elején létesült „Wajdits József gyorsajtója”,⁶⁵ s könyv-, papírkereskedése, mely mellett már 1866-ban több mint 2000 kötetes (magyar és német nyelvű) kölcsönkönyvtárat tartott fenn. A könyvkereskedés az 1870-es évektől működött a Wlaccics-ház földszintjén.

Ifjabb Wajdits 1915-ben eladta a lapot a Gutenberg nyomdának, de könyv-, papírkereskedését fenntartotta az 1930-as évek elejéig, amikor „Wajdits József utóda”-ként Ofenbeck Vilmos vette át az üzletet.⁶⁶

Az idősebb kanizsaiak Szomolányi-sarokként is emlegetik az épületet, mivel a két világháború között (először a Csengery u. 2. sz. házban, majd a Csengery u. 1. sz. saroképületben) működött Szomolányi Gyula női és férfi divatáruháza.

A Takarékpénztár utca után (a tér északnyugati oldalán) 1883-ban a Babócsay-ház elbontásával nyitották meg a Sugár utat. (13. kép) A szomszédos Lovák-ház tulajdonosai ekkor (1876 óta) Lovák Károly gyógyszerész gyermekei, Károly és Karolina. A ház körüli telekből 100 négyszögölt 1883-ban az utcanyitáskor a városi tanács sajátította ki, majd 1885-ben a Sugár úti székház építéskor egy kisebb területet a Polgári Egyletnek adtak el.⁶⁷ Földszintes házuakat lebontatták és egy szép, emeletes, eklektikus épületet emeltek helyébe. (15. kép) 1884-ben a Zalai Közlöny is beszámol róla, hogy „a Lovák-féle ház emeletre vételét már megkezdték.”⁶⁸

Az örökösök a sarokházat 1912-ben eladták Singer József divatruka-kereskedőnek (az Erzsébet tér 22. sz. alatt működött jónevű divatáruháza), majd 1917. októberében Blankenberg Imre déligyümölcs- és gyarmatruka-kereskedő vette meg, és családja tulajdonában volt az államosításig.

Az emeletet 1901-től a Társaskör vette bérbe (korábban a Bazárudvar egy emeleti helyiségében találkoztak) a földszinti házmesterlakással és az udvarral együtt, s tartotta itt rendezvényeit, gyűléseit 1916-ig.⁶⁹

Az 1920-as évektől számos üzlet működött a ház földszintjén: ruha-, bőr-, fegyver- és sportkereskedés, borbély-, órásműhely, később az 1930–1940-es években aranyműves, ékszerész, kalapos, gépkereskedő, dohány- és hírlapárus bérelt itt helyiséget.⁷⁰

Az 1890-es években újra fellángolt a harc a Felsőtemplom újjáépítéséért. Hertelendy Béla ügyvéd (a Nagykanizsai Takarékpénztár elnöke) és dr. Szekeres József kórházi igazgató főorvos elnökletével „Építő-bizottság” alakult, melynek célja — szabályzata szerint —, hogy a „Felsőtemplom helyett, amely kicsinynek bizonyult és már roskadozó állapotban van, társadalmi úton eszközrendő pénzgűjtés és saját önkénytes hozzájárulások útján egy új templomot építenek”.⁷¹ 1894-ben sikerült egy 620 kg-os nagyharangot vásárolniuk, mely a soproni „Seltenhofer Frigyes Fiai császári és királyi udvari harangöntőde” ezre-

dik harangja volt. Oldalán a 145. „Dicsőség a segítő Istennek” című ún. Alleluja-zsoltár kezdő sorai olvashatók: „Dicséretet mondok az én Istenemnek, valamig leszek.”⁷²

A templom felújítása azonban elmaradt, az első világháború meghiúsította az építési terveket. 1916-ban a többi haranggal együtt a Felsőtemplom értékes harangjait is összetörték és beolvasztották.

A század végére elkészült a város és a Deák tér villanyvilágítása. Utcai világításról 1821. óta beszélhetünk, amikor a Piac téren 34 kereskedő saját költségén éjjeliőröket fogadott. Később állandó lámpákat állítottak fel a fontosabb középületek, üzletek előtt. 1893-ban még 240 petróleumlámpa látta el a város közvilágítását.

Az üzembe helyezett villanyvilágítást 1894. nyarán adták át hivatalosan. Kivitelezője Franz Lajos, a kanizsai gőzmalom tulajdonosa volt. 12 ívlámpát és 280 izzólámpát szereltek fel ekkor a városban.⁷³

A villamos üzem próbáját 1894. január 27-én tartották, amikor a Kereskedő Ifjak Önképző Egylete megrendezte a Polgári Egylet nagytermében az első „villamos fényes” mulatságot.⁷⁴ 1894. nyaratól fa villanyoszlopokra helyezett izzólámpák világították meg a Deák téri fasort és az üzletek kirakatait is. (16. kép) Korabeli fényképek alapján tudhatjuk, hogy lámpaoszlop s ívlámpa került a Törökkút klasszicista oszlopára az angyalok helyébe, ezzel biztosítva a felsőtemplom előtti tér megvilágítását. (17. kép)

A millennium körüli években, majd a századelőn újabb fellendülés következett a város életében. Ekkor alapították a város gyárainak nagy részét: 1893-ban a Sörgyárat, Franz Lajos és Fiai gőzmalomát, 1901-ben a Mechanikai Kefegyárat és a Mercur Vasművet, 1903-ban a Dunántúli Szeszgyárosok Szeszfinomító Rt.-t, 1909-ben Franck Henrik és Fiai Pátia-Pótkávégyárat. Újabb pénzintézetekkel gazdagodott a város: a Zalamegyei Gazdasági Takarékpénztárral és a Néptakarék Rt.-vel. (A század elején már tíz pénzintézet működött a városban.) Fellendültek a köz-, s magánépítkezések, sorra épültek be a belvárosban ekkor még nagy számban található üres telkek. 1890–1900 között pl. 849, 1900–1910 között 222 új lakóház készült el.

A vályogból, sárból készült épületeket — különösen a belvárosban — elbontották, helyettük téglából, kőből épült lakóházakat emeltek.

Az építőanyag és a lakóházak minőségének javulását jól érzékeltetik az alábbi statisztikai adatok:⁷⁵

Lakóházak száma Nagykanizsán	1900.	1910.
Kőből vagy téglából készült	2312	2533
Kő- vagy téglalappal vályog vagy sárból	23	311
Vályog vagy sárból	497	246
Fából vagy más anyagból	100	64
Összesen:	2932	3154

A Deák téren is hasonló fejlődés figyelhető meg. A Felsőtemplom mellett ebben az időben földszintes épületek álltak még, a Weiss- és Wusztli-házak. (18. kép) Helyükre épült fel az ún. König-ház, s később az Osztrák–Magyar Bank palotája eklektikus stílusban. A templom mellett a múlt század elején emelt épület tulajdonosa Wusztli Alajos volt. 1895-ben örökölte fia, Wusztli Lajos szappangyáros, s építtette fel 1898-ban nemes szlavóniai anyagokból a ma is látható emeletes lakóházat. (19. kép) Emeletét szépen tagolják az ion pilaszterek, s díszítik a baluszteres erkély és a füzérdíszek. A Wusztli családtól 1916-ban vette meg a házat dr. König József fogorvos.⁷⁶ 1927-ben az ő megrendelésére készítette el Éber Sándor festőművész a ház bejáratánál látható freskót, mely Szent Apollóniát, a fogászok védőszentjét ábrázolja.

A Deák tér — Fő úti saroktelket a múlt század eleji földszintes házzal 1901. decemberében az Osztrák–Magyar Bank vásárolta meg a Weiss (Lugosi) családtól 39.500 koronáért.⁷⁷ A Bank a székházat „nagyobb szabásúra tervezi, amely díszére fog válni városunknak”.⁷⁸ A Városi Mérnöki Hivatal 1902. júniusában a terveket építésre alkalmasnak találta. (20. kép)

Az Osztrák–Magyar Bank 32 magyar fiókjának — így a kanizsai székháznak is — Hubert József budapesti építész volt a tervezője.⁷⁹ A Bank 1904-re költözött át régi helyéről, a Takarékpénztár-székházból, s az új Pénzügyi Palotában működött 1924-ig. Azóta is pénzügyintézeteknek ad otthont az épület: 1924-től a Nemzeti Banknak, majd 1987-től a Magyar Hitel Banknak.

A tér északi oldalán 1896-ban Pollák József, korának jónévű bórkereskedője építkezett. A Deák tér 10. sz. alatti földszintes épületet Theodorovich György, városi tanácsos építtette, majd 1889-től Kohn Lipót lisztkereskedő tulajdonosa volt. Tőle 1894-ben vette meg Pollák József; 1896-ban az „ősdi épületet lebontatván, szép, emeletes házat emeltet ennek helyébe.”⁸⁰ (21. kép) A szép, szecessziós erkélyű, harmonikus térhatású, eklektikus palota tervezője Ludwig Schöne bécsi építész, aki az 1880-as években több éven keresztül Nagykanizsán dolgozott. Ő tervezte a Fő út 9. sz. alatti Weiser-házat, a Csengery u. 4. és 6. sz. alatti lakóházakat, s többen a Kaszinó épületét is az ő művének tulajdonítják.⁸¹

Pollák bórkereskedésén kívül megalakulása óta (1896) itt működött a Zalamegyei Gazdasági Takarékpénztár, kisebb műhelyek és ügyvédi iroda mellett a század elejétől itt bérelt üzlethelyiséget a könyvkötő, nyomdász és papírkereskedő Schless család. Az 1920-as évektől a „Schless Testvérek” fiókjárat hoztak létre a Horthy Miklós utcában” (ma Ady u.), melynek vezetője Schless Gyula lett. Az 1938-ban megjelent „Zala Aranykönyve” elsősorban nem kereskedőként, hanem „szavalóművész”-ként emlíki Schless Gyulát, aki „iskolát tartott a költemények interpretálására terén”.⁸² Nagykanizsán a Katolikus Legényegylet, az Iparoskör ünnepélyein, az Irodalmi Kör liceális

előadásain, városi ünnepeken lépett fel, de budapesti meghívásokat is kapott. (Az Ereklés Országzászló Bizottság 1936. augusztus 20-i országos ünnepségén is ő szavalt az ünnepi költeményt.)

A Pollák-ház egy földszinti „négy nyílású bolthelyiség”-ében működött 1922-től az Órangyal gyógyszertár, melynek Scheiber József, később Déry gyógyszerész volt a tulajdonosa.⁸³ (Ma is gyógyszertár található az épület földszintjén egy járműalkatrészbolt mellett.)

Nem messze tőle, a Fő út és a Kölcsey utcai saroktelken álló kis földszintes, Fleischacker-házat is a millenniumot követő fellendülés időszakában bontották le. 1900-ban Haas Vilmos fűszerkereskedő vette meg, majd tőle 1903 februárjában Bajer Vince cukrász, s még ugyanebben az évben megkezdte emeletes lakóházának építését.⁸⁴ Bár az épületet azóta többször felújították, a szecessziós jegyeket máig őrzi. (22. kép) A sarokház az államosításig Bajer Vince és leánya, Bajer Mária (Ring Imréné) tulajdona volt. (23. kép) Bajer Vince üzletét később, az 1920-as évektől is híres cukrászda, a Makoviczky követte. (Ma a földszintjét a Muskáti Cukrászda foglalja el.)

A cukrászda melletti üzlethelyiségben volt Haas Vilmos (a korábbi háztulajdonos) fűszerkereskedése, majd a Valics és Deutsch-féle fűszer- és gyarmatárkereskedés.⁸⁵ A ház egy emeleti lakását 1906-ban, a megalakulásakor a Néptakarékpénztár Rt. (a „magyar országos Központi Takarékpénztár” leányintézete) vette bérbe irodahelyiségnek, s működött itt hat éven keresztül.⁸⁶

Az északi oldal eklektikus, szecessziós stílusú emeletes lakóházai közül utolsóként készült el a Bankpalotával szemben az ún. Bogenrieder-palota. (A teret lezáró utolsó épület az északkeleti oldalon, bár házszáma — ma Fő út 13. — szerint a Fő úthoz tartozott.)

Helyén a Rózsa Szálló állt, melyet 1896-ban 18 ezer koronáért Bogenrieder József vendéglős és szállodás vett meg. A szálló vezetője továbbra is özv. Kéész Józsefné maradt, Bogenrieder a nagyobb forgalmú Korona Szállodát bérelte Batthyány-Strattmann Ödön hercegtől. A Zalai Közlöny 1914. február 19-i híradásából megtudhatjuk, hogy Bogenrieder a „rég stílusú” Rózsa Szálló helyébe „egy modern két emeletes nyaralószerű palotát óhajt állítani”.⁸⁷ A szép szecessziós lakóház építését már a tavasszal elkezdték. Az Új-Rózsa Szállót özv. Kéész Józsefné a Fő út 21. sz. alatt nyitotta meg.

Bogenrieder József 1922-ben bekövetkezett halála után a ház tulajdonjoga feleségére, majd 1925-ben hat gyermekére szállt. A család legismertebb tagja Bogenrieder Frigyes gyógyszerész, aki az 1920-as években az Erzsébet tér 21. sz. alatt működő Megváltó gyógyszertár tulajdonosa volt. Az örökösöktől a palotát több részletben (1930–1933. között), az utolsó 4/6 részt árverésen dr. Hoch Oszkár ügyvéd vette meg, majd 1943-ban 165 ezer pengőért Ritter Andrásnak, a Ritter Úri-Női Divatruház tulajdonosának adta el.⁸⁸ A földszinten Krausz Sándor és Társa vaskeres-

kedése, majd az 1930-as évek végétől Gyarmati György könyvnyomdája és Horváth István és Fia Temetkezési Vállalata volt található. A bérlők hirdetésekben az új tulajdonosok ellenére is a „Bogenrieder-palota” elnevezést használták, s az épületet ma is így ismerik a kanizsaiak. (24. kép)

Az első világháborút lezáró trianoni béke meggyengítette Kanizsát, „határ város” lett, legfontosabb piacait, gazdasági vonzáskörzetének háromnegyed részét elvesztette. Átmenő kereskedelme erősen csökkent, számos kereskedő és iparos tönkrement. Ennek ellenére nem torpant meg a város fejlődése. A városi vezetés következetes, belterjes városfejlesztési politikát folytatott. Ennek szellemében készítették el Wargha László budapesti műszaki tanácsossal az 1927. évi városrendezési tervet.

Feladatként jelölte ki a terv: a forgalom zavartalan lebonyolítása érdekében alul- és felüljárók építését, utak szélesítését, új utcák nyitását, piac és vásárterek biztosítását. Az Erzsébet teret a város reprezentatív központjává kívánták fejleszteni. Előírták belvárosi parkok, gyermekjátzóterek, parkosított utcabeugrások, parksávok kialakítását.⁸⁹

Átadták az új Postapalotát, bérházakat emeltek a Kosuth téren, a Sugár úton, kibővítették a gimnáziumot, a kórház épületeit. 1927-ben a Városi Színházat, 1930-ban két új iskolát, majd a Gábor Áron Laktanyát adták át, 1933-ban avatták a városi strandfürdőt, 1934-ben az új református templomot. A lakóházak száma 20 év alatt 1910–1930. között több mint 10%-kal nőtt, míg 1910-ben 3154 ház, 1920-ban 3281, 1930-ban 3533 lakóház állt a városban. Ezek közül 3058 kőből vagy téglából épült, s közülük 146 egyemeletes, 41 a kéteemeletes, s 9 a több emeletes házak száma.⁹⁰

A városi fejlődést meghatározó víz- és csatornaművek kiépítése is ekkor valósult meg.

Az első terv 1894-ben született, mely szerint a Balatont és a Murát csatornával kötik össze, ennek révén látják el Kanizsát vízvezetékkel, s egyben fürdőhellyé fejleszthetik. A költséges tervet végül elvetették, s egy másik megoldást választottak: kutakat fúrtak a Principális-völgyben. 1913-ban voltak az első próbafúrások, de csak 1915-ben találtak két bővizű és a Károlyi-laktanya építésénél egy kisebb forrást.⁹¹ Király Sándor városi mérnök ezekre alapozva tervezte meg Kanizsa vízvezeték-rendszerét 1921-ben, majd 1926-tól megindult a korszerű csatornarendszer fokozatos kiépítése is. A csatornázott utak, terek között van a Deák tér is. A munkálatok során erősen megrongálódtak az útburkolatok, így 1929-ben a város elhatározta, hogy útjait átépíteti. A munkát versenytárgyalás során a Magyar Aszfalt Rt. nyerte el, s 1931-re fejezte be. A burkolatokat a forgalom és a városiasság szempontjai szerint választották ki. Szükségessé vált a Deák tér kopott, hiányos és a forgalom szempontjából már nem megfelelő kőgótéglaburkolatának kicserélése is. A tér egy részét

homokaszfalttal, más részét felületi kezeléssel és bitumacburkolattal látták el.⁹²

A városrendezési terv szerint a Deák térrel szemben fennálló „forgalmi igények kielégítésén kívül” gondoskodni kellett a tér „esztétikai szempontból való megoldásáról” is.⁹³ Barbarits Lajos 1929-ben monográfiájában még úgy ír Nagykanizsáról, hogy „ama ritka városok közé tartozik, melyeknek semmiféle köztéri szoborműve nincs”.⁹⁴ Néhány évig kellett csak várni a város első köztéri szobrainak leleplezésére. Dr. Krátky István polgármestersége idején, rövid idő alatt, 1930–1934. között négy szoborral gazdagodott a város. Közülük három — a 20-as honvéd gyalogezred és a 48-as gyalogezred emlékművei, a Turulmadár újból — Nagykanizsát díszíti ma is. A tervek szerint a város egy „monumentális” közös emlékművet szeretett volna felállítani a két ezred elesettjeinek emlékére. A volt 20-as honvédek és családtagjaik nagyarányú gyűjtést szerveztek, szoborpályázatot írtak ki, melyet Hybl József nyert meg „Dalolva mentek csatáról csatára” jellegű alkotásával. A bronz emléksobrot 1930. június 1-én avatták fel az Erzsébet tér délkeleti, Fő út felé eső szakaszán.⁹⁵ (A szobrot 1965-ben szállították át a Széchenyi térre, majd a Művelődési Központ építésekor mai helyére, a Sétakertbe.)

A 20-as gyalogezrednek állít emléket a Felsőtemplom főbejárata mellett a falban elhelyezett emléktábla is, melynek felirata: „Az idegenben nyugvó Húszas Honvéd Hősök emlékének az ezred tűzkereszttségének V. évfordulóján 1918. VIII. 28.” Az általános hősi emlékmű terve a 20-as szobor leleplezésével meghiúsult. Nagykanizsa lakossága a „hősi-szobor kérdés” mielőbbi megoldását, a 20-as után a 48-as emlékmű felállítását sürgette.

„Vajon a 48-asok más halált haltak?”, „a 20-as emlékművet a 20-asok és családtagjai állítják, a város feladata, hogy emléket állítson az összes kanizsai hősnek” — olvashatjuk a Zalai Közlönyben.⁹⁶

A 20-as ezredhez hasonlóan a 48. gyalogezred megmaradt tagjai is emléktáblát helyeztek el a Felsőtemplom falában I. világháborús tűzkeresztységük 10. évfordulóján 1924. aug. 23-án. Felirata: „A 48-ik közös gyalogezred hőseinek emlékére, akik a világháborúban hazájukért életüket feláldozták.” Az ezred emlékművének avatására azonban csak — négy évvel a 20-as szobor leleplezése után — 1934-ben kerülhetett sor. 1934. áprilisában a Deák térről a Törökutat „áthelyezték a törvényszék elé az Erzsébet tér északi oldalára”.⁹⁷ A kút helyén állították fel Kisfaludi Strobl Zsigmond alkotását, — a helyi sajtó szerint — „a magyar vidék legszebb hősi szobrát”-t. (25. kép)

„Zuhogó esőben is impozáns ünnepe volt Nagykanizsának a 48-as hősi emlékmű leleplezése” 1934. szeptember 2-án.⁹⁸ A terv szerint József főherceg adta volna át a szobrot, de fontos közügyek távoltartották, így megbízásából Pacor József ny. altábornagy, egykori ezredparancsnok mondta a szoboravató beszédet.

Az avatáson katonai méltóságok mellett részt vett többek között Gyömörey György főispán, Bódy Zoltán alispán, dr. Kállay Tibor és gr. Somssich Antal országgyűlési képviselő, dr. Plihál Viktor felsőházi tag, s az alkotó Kisfaludi Strobl Zsigmond is.

A kompozíció Petőfit ábrázolja egy első világháborús kéziránátos magyar katonával. (Az 1798-ban Veronában alakult ezredben szolgált 1838–40. között 18 hónapig Petőfi Sándor is.) A bronz szobor talapzatán Petőfi-idézetek olvashatók, s a gyalogezred nevezetes fegyvertényeit is megörökíti az emlékmű 1799-től 1918-ig.

A 12 ezer hősi halott emlékére emelt szobor — dr. Krátky István polgármester gondolatait idézve — „a 20-as szoborhoz hasonlóan, nem a lemondó, kétségbeeső gyászt tükrözi, hanem a küzdő, a haza védelmében meghalni is kész zalai bakát, a magyar nemzet élniakarását”.⁹⁹

Az emlékmű előtti kertészeti kiképzés az 1930-as években az irredentizmus jegyében született: az előtérben virágokból kirakva a Szent Korona és Nagymagyarország címere volt látható, melyet a „Vesszen Trianon” jelmondat vett körül félkör alakban.¹⁰⁰

A 48-as gyalogezred emlékműve mellett egykor állott Országzászló s turulmadár hosszú hanyattatás után ma ismét a Deák teret díszíti.

1932. tavaszán a Katolikus Legényegylet közgyűlését követő vacsorán hangzott el Boda Károly (az Országzászló Bizottság tagja) javaslata, hogy Nagykanizsán is emeljenek országzászlót. A Zalai Közlöny segítségével nagyarányú gyűjtést szerveztek, s az ebből származó első 1200 pengőért vették meg Istók János bronz turulmadarát.

A Ketting Ferenc és Noll József rajzai alapján hímezett díszlobogót — melynek egyik oldalát az angyalos magyar címer, másik oldalát a Zrínyi-címer díszítette — a kanizsai nőegyletek készítették. A zászló melletti selyemszalagokat a polgári leányiskola növendékei hímezték. Az állandó lobogó a Schütz-cég adománya volt.

Az Országzászlót — előtte állt Istók János felrepülni készülő bronz turulmadara, talapzatán a kiscímerrel — 1933. június 4-én, pünkösdvasárnap avatták fel a Deák tér nyugati oldalán, a Fő út, a Csengery út és a Sugár út kereszteződésében. (26. kép) A Zalai Közlöny híradása szerint az ünnepségre „a téren körös-körül impozáns rendben tízezerfőnyi tömeg” gyűlt össze. Az Országzászló előtt felállított tábori oltárnál a misét a megyéspüspök képviselőként dr. Simon György prelátus-kanonok pontifikálta, s szentelte fel a zászlót. A lobogót megáldották az evangélikus, református s izraelita felekezetek lelkészei, s ezután került sor a lobogó ünnepélyes felvonására. (Trianon emlékére félárbocon lengett mindvégig, amíg a szobor a téren állt.) A kormányt Gyömörey György főispán képviselte. Az avató beszédet Urmánczy Nándor, az Erekyés Országzászló Bizottság országos elnöke mondta, miután a zászló tövében lévő urnában a történelmi Magyarország 63 vármegeje földjét helyezte el.

A „páratlanul impozáns” ünnepségen a frontharcosok, a leventék s a cserkészalakulatok díszőrségei váltották egymást a beszédek s a műsor alatt.¹⁰¹

Sajnos a II. világháború után az emlékművet lerombolták. A bronz turulmadarat és az országzászló egy darabját azonban sikerült megmenteni, a Thúry György Múzeum őrizte őket. A szobor várt, újbóli felállítására 1990. pünkösd vasárnapján, június 3-án került sor Nagykanizsa Város Tanácsa és a Városszépítő Egyesületnek köszönhetően.

A téren központi helyet elfoglaló Felsőtemplom a II. világháború alatt, 1942-ben nyerte el végleges formáját. Gazdagh Ferenc püspöki biztos 1923. január 1-én vette át a piaristáktól a Felsőtemplom igazgatását, s az épületet alaposan restauráltatta. Az I. világháborúban elpusztult harangok helyett 1925. október 4-én avatták fel a 4 új harangot.¹⁰² A korábban összegyűjtött több mint 100 ezer koronát a világháború megsemmisítette, így az 1930-as években a Felsőtemplomépítő Bizottság újra megindította a gyűjtést a templom átépítésére.

„Nincs város, amely templom tekintetében olyan szegény lenne, mint Nagykanizsa. Épp ezért templomot akarunk építeni, számarányunknak megfelelőt és városunkhoz méltót... E nemes célt előmozdíthatjuk nagyobb adományokkal, kisebb havi hozzájárulásokkal, ékszerekkel, régi arany, ezüst pénzekkel, festményekkel, szőnyegekkel, terményekkel vagy akármilyen tárggyal, amit értékesíteni vagy kisorsolni lehet.” — olvashatjuk egy 1937-es felhívásukban.¹⁰³

A gyűjtést „templomépítő papunk”, Longauer Imre hit-tanár, a „Római Katolikus Felsőtemplom újjáépítésére alakult bizottság” ügyvezető elnöke szervezte.

1941. őszén kezdték el a templom hajórészének bontását; 1942-ben a XVIII. századi részek lebontása után az eredetnél jóval nagyobb alapterületű, kereszthajós, modern részt építettek a XIX. századi toronyhoz és hajórészlethez. (27–28. kép) A lakosság örült a templom kibővítésének, de a „két stílus és két világ keveredését” sokan nem tartották jó megoldásnak. Kelemen Ferenc, a Nagykanizsai Takarékpénztár igazgatója „Tabula rasa a felsőtemplom építkezésénél” címmel a Zalai Közlönyben az „épület vonalaival és architektúrájával összhangban álló átépítés”-t szorgalmazta. A cikk szerint: „Kibővíteni akartuk a barokk építészeti szépségeit őrző, nemes vonalú, de megrepedezett falú régi felsőtemplomunkat, s építetünk hozzá egy új stílusú templomot, de meghagytuk a Deák térre néző, domináló homlokzatot, ... a finom vonalú ... templomtornyot is. Ez a kényszermegoldás a stílus egy-ségére törő művészi alkotás esztétikai szempontjainak bizonyára nem használ... A stílusnak ezen a kettőzöttségén okvetlenül sürgősen változtatni kell, ha meg akarjuk menteni az oly sok fáradsággal és annyi áldozatkészséggel tető alá hozott új templom művészi egységét és szépségeit.”¹⁰⁴

A Felsőtemplom „modern, nagy templom”-má vált, az

összhangot azonban a régi és új részek között nem tudták megteremteni.

A Deák tér mai képe az 1970-es években alakult ki, amikor az északi oldalon további változások következtek be. Lebontották a Kölcsey utca sarkán álló egyemeletes házat, a volt Ipartesületi Székházat, az akkor még jó állapotú Lovák-ház helyére 1972-ben felépítették az új OTP-székházat. Majd a földszintes üzlethelyiségek helyére (Deák tér 11–12.) az utcaképbe nem illeszkedő Önkiszolgáló Étterem „modern” épülete került.

Azóta többször folytak felújítási munkák a téren, de szerencsére nagyobb arányú változásokra nem került sor. A jelenleg folyó rekonstrukciós munkálatokat már a tér múltjának figyelembevételével tervezik meg.

A Deák tér különböző stílusú, mégis harmonikusan illeszkedő épületei jól mutatják a város életében bekövetkezett egyes fellendülési időszakokat.

Funkciója az idők folyamán sokat változott, az egykori piac, az egyházi ünnepélyek, politikai rendezvények, gyűlések színteréül szolgáló tér ma is fontos helyet foglal el a város életében. Különböző ünnepségek mellett minden évben a téren, a 48-as emlékmű előtt emlékezik meg Kanizsa lakossága március 15-re; s a köznapokon a kanizsaiak kedves pihenőhelye.

A tér számos épületét, a déli oldal lakóházait és a Felsőtemplomot városképi jelentőségű, ill. műemlék jellegű épületté nyilvánították. A védett épületek száma azonban sajnálatosan az 1952. évi városképi és műemléki vizsgálat óta erősen csökkent.¹⁰⁵

Mégis joggal nevezhetjük Nagykanizsa legjellemzőbb s legszebb terének.

Jegyzetek:

¹ Barbarits Lajos: Nagykanizsa, Bp. 1929. 110. old.

² Situations und niveau Plan der Gross-Kanisaer Post und Commerciellen Strassen mit Constructions Infilen 1822. Thúry György Múzeum történeti dokumentációs leltára (a továbbiakban: TGYM Okm.) 75.485.1.

³ Canonica visitatio ecclesiae et parochiae Canisaiensis 1778. Zala M. Levéltár XII. 7. A nagykanizsai ferences rendház iratai 1696–1950.

Fordította: dr. Rózsa Miklós. (Kézirat, 1989.)

⁴ Az 1816. évi kánoni vizsgálat jegyzőkönyve (Visitatio Canonica Parochialis Ecclesiae Kanisaiensis 1816. 13. §) u.csak három harangról ír, de egy 328, egy 162 és egy 79 fontosról.

⁵ Visitatio Canonica Parochialis Ecclesiae Kanisaiensis 1816. 13. §. Zala M. Levéltár XII. 7. A nagykanizsai ferences rendház iratai 1696–1950.

Fordította: dr. Rózsa Miklós. (Kézirat, 1990.)

⁶ Halis István: A ferencrend kanizsai zárdája, Nagykanizsa, 1899. 54. old.

A Szentháromság szobrot 1867-ben az Eötvös térre, majd 1934-ben jelenlegi helyére, a Kossuth térre helyezték át.

⁷ Vlagyimir Bronyevszkij: Utazás Magyarországon. (1810.) Bp. Új Könyvtár Sorozat, 27. old.

⁸ Halis István: Színes mozaik Nagy-Kanizsa történetéből. Nagykanizsa, 1893. 45. old.

⁹ Richard Bright utazásai a Dunántúlon. 1815. Veszprém M. Múzeumok Igazgatósága, 1970. 64. old.

¹⁰ Bácskai Vera: Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. sz. elején, Bp. 1988. 198. old.

¹¹ Országos Levéltár S.81. Vízrajzi Intézet iratai. Zala Útkönyve 28–29. kötet.

A forrást közli Bencze Géza: Zala megye leírása a reformkorban, Zalai Gyűjtemény, 23. sz. Zalaegerszeg, 1986. 133. old.

¹² Fényes Elek: Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben, I. kötet. Pest, 1836. 481. old.

¹³ Antalfy Gyula: Reformkori magyar városrajzok, Bp. 1982. 61. old.

¹⁴ Lásd 5. jegyzet.

¹⁵ Barbarits Lajos i.m. 240. old.

¹⁶ Halis István: A ferencrend ... i.m. 42. old.

¹⁷ A harang felirata: „Ex Voto Inditi Magistratus Canisaiensis. Sub Ferdinando Lowack Ecclesiae Curatore, 1825. Fudit Henricus Eberhard Pesthini Die. 24. augusti 1825.” Zalai Közlöny (a továbbiakban: ZK.) 1925. szept. 30.

¹⁸ Zala-Somogyi Közlöny (a továbbiakban: Z-SK.) 1865. nov. 10.

¹⁹ Nagykanizsai Földhivatal /691/6164. betétszámú telekjegyzőkönyv (a továbbiakban: Nk.F. ... bsz.tj.kv.)

²⁰ Lásd 19. jegyzet.

²¹ Benedek Rezső: Zala Aranykönyve, Nagykanizsa, 1938. 103. old.

²² Lásd 19. jegyzet.

²³ Nk.F. /275/5066. bsz.tj.kv.

²⁴ Benedek Rezső: Nagykanizsa m.v. címtára, 1937. 44. old. (a továbbiakban: Nk. címtára, 1937.).

²⁵ Nk.F. /273/5064. bsz.tj.kv. és Füredi János: Nagykanizsa város lak- és címjegyzéke, Nagykanizsa, 1908. (A továbbiakban: Nk. címjegyzéke, 1908.).

²⁶ Kempelen Béla: Nagykanizsa r.t. város címtára, 1926. 24. old. (a továbbiakban: Nk. címtára, 1926) és Nk. címtára 1937. 43. old.

²⁷ Benedek Rezső: Zala ... i.m. 93. old.

²⁸ Nagykanizsa — Kiskanizsa kataszteri térképe, 1864. 23. tábla, 105. old. TGYM.Ok. 83.79.3.

²⁹ Z-SK. 1873. okt. 26.

³⁰ Nk.F. 7891. bsz.tj.kv.

³¹ Lásd 2. és 28. jegyzet.

³² Zalamegye 1870-ik évi népszámlálásának eredménye. Összeállította: Döme Géza, Zalaegerszeg, 1871. 14. old. és 1910. évi népszámlálás, M. Statisztikai Közlemények 42. k. Új Sorozat, Bp. 1912. 529. old.

- 33 Nagykanizsa adója 20.550 frt. 54 kr., Zala vármegye összes jövedelmi adója 91.768 frt. 24 kr.
A Soproni Kereskedelmi és Iparkamarának a Nagym. M.K. Földművelési, ipar- és kereskedelmi Minisztériumhoz intézett 1876. évi statisztikai jelentése, II. rész I. füzet. Sopron, 1878.
- 34 Makoviczky Gyula: Nagykanizsa város településföldrajza. Nagykanizsa, 1934. 26. old.
- 35 Lásd a 32. jegyzetet és Horváth Gyula: Kanizsa város története és annak jelen viszonyai. Kanizsa, 1861. 53. old.
- 36 Nk.F. /758/6172. bsz.tjkv.
- 37 Z-SK. 1867. szept. 20., ZK 1884. május 8.
- 38 H. Kerecsényi Edít: A Thúry György Múzeum története. A nagykanizsai TGYM Jubileumi Évkönyve 1919—1969. 9. old.
- 39 Zala, 1912. jan. 16.
- 40 Lásd 26. jegyzet.
- 41 Nk.F. /758/6172. bsz.tjkv. Teherlap.
- 42 Kiss Judit: Városnéző sétá. Kézirat, 1976. TGYM.A. 1196/81. 8. old. és Dénes Gyula: Séta a 100 évvel ezelőtti Nagykanizsán. Kézirat, 1980. TGYM. A.1230/81. 13. old.
- 43 Horschetzky Mór orvosi diplomája, 1811. TGYM.Okm. 72.365.3.
Horschetzky Mór rendőrorvosi megbízó levele, 1852. jún. 18. TGYM.Okm. 72.245.3.
- 44 Nk.F. /757/6165. bsz.tjkv.
- 45 Hild Ferenc iparigazolványa, TGYM.Okm. 81.614.1.
ZK. 1926. május 1.
- 46 Nk.F. /10675/6171 bsz.tjkv.
- 47 Lásd a 28. jegyzet.
- 48 A nagy-kanizsai város építési rendszabálya, 1867. TGYM.Okm. 72.403.1.
- 49 Z-Sk. 1864. ápr. 20.
- 50 Z-Sk. 1864. dec. 20.
- 51 Ferenczi István nyug. tanítóintézeti tanár visszaemlékezései, TGYM.A. 285/68. 28. old. és Barbarits Lajos i.m. 115. old.
- 52 Lásd 5. jegyzet.
- 53 Városkultúra, 1935. márc. 15. 70. old.
- 54 Lásd 28. jegyzet, 23. tábla, 105., 107., 110. old.
- 55 Nagy-Kanizsa város utcáinak régi és új elnevezése, 1873. okt. 21. Tan.rend. Z-SK. 1873. okt. 26.
- 56 ZK. 1879. szept. 28.
- 57 Nagy-Kanizsa város építkezési szabályrendelete, 1880. TGYM.Okm. 72.403.3.
- 58 Barbarits Lajos i.m. 128. old.
- 59 Szentkirályi Zoltán: Az építészettörténetét, II. k. Bp. 1980. 319. old.
- 60 Nk.F. /759/6178. bsz.tjkv.
- 61 Kelemen Ferenc: Takarékpénztáraink a közgazdaság és a kultúra szolgálatában. Nagykanizsa, 1927. 49. old.
- 62 ZK. 1879. szept. 11.
- 63 Nk. címjegyzéke 1908.
- 64 Barbarits Lajos i. m. 361. old.
- 65 Z-SK. 1866. jan 20., ZK. 1879. jún. 19. és Nk. címtára, 1937.
- 66 Nk.F. /261/0/5051/0. bsz.tjkv.
- 67 ZK. 1884. május 8.
- 68 Lásd 67. jegyzet.
- 69 Lásd 26. jegyzet.
- 70 A nagykanizsai Szent János egyház újjáépítésére alakult építőbizottság közleményei, Nagykanizsa, 1907. 9. old.
- 71 ZK. 1925. szept. 30.
- 72 Székely Nándor: A villamos világítás kérdése Nagykanizsán, Nagykanizsa, 1907. 3., 27., 46. old.
- 73 ZK. 1894. febr. 3.
- 74 1900. évi népszámlálás, M. Statisztikai Közlemények, Új Sorozat I. k. Bp. 1902. 178—179. old.
- 75 1910. évi népszámlálás, M. Statisztikai Közlemények, Új Sorozat, 42. k. Bp. 1912. 96—97. old.
- 76 Halis I.—Hoffmann M.: Zalavármegyei évkönyv a Millenniumra, Nagykanizsa, 1896. 36—37. old.
- 77 Nk.F. /753/6180/0. bsz.tjkv.
- 78 Nk.F. 2859./megszünt/tjkv. és /8064/6181. bsz.tjkv.
- 79 Horváth Csaba—Lovrencsics Lajos: Az MNB nagykanizsai fiókja, Bp. 1979. 20. old.
- 80 Hubert József (Pozsony, 1846—1916. Bp.). Zürichben tanult, Budapesten működött. Fő műve a Pállfyak bajmóci várkastélyának restaurálása és átépítése.
- 81 Nk.F. /274/5065. bsz.tjkv. és Zala, 1896. márc. 15.
- 82 Kiss Judit—Rihoczky J.—Boros A.—Dénes Gy.: Városnéző sétá. Kézirat, TGYM.A. 1197/81. 20. old.
- 83 Benedek Rezső: Zala... m. 120. old.
- 84 Nk.F. /274/5065. bsz.tjkv.
- 85 Nk.F. /7362/5063. bsz.tjkv. és Zala 1903. febr. 22.
- 86 Nk. címjegyzéke, 1908. és Zieger Ferenc: Zalavármegyei általános közigazgatási, kereskedelmi és ipari címtár. 1921.
- 87 Nk.F. /7362/5063. bsz.tjkv. Teherlap.
- 88 ZK. 1914. febr. 19.
- 89 Nk.F. 7219/megszünt/bsz.tjkv.
- 90 Nagykanizsa városrendezési tervének ismertetése, 1927. TGYM.Okm. 72.403.11.
- 91 Makoviczky Gyula i.m. 54. old.
- 92 Barbarits Lajos i.m. 135—136. old.
- 93 Nagykanizsa r.t. város főútjai átépítése, 1929. (térkép) TGYM.Okm. 81.657.1. és
Waligurszky Béla: Nagykanizsa útburkolásai. Városkultúra, 1935. márc. 15. 84. old.
- 94 Lásd 89. jegyzet.
- 95 Barbarits Lajos i.m. 369. old.
- 96 ZK. 1930. jún. 3.
- 97 ZK. 1929. okt. 2.
- 98 ZK. 1934. ápr. 13.
- 99 ZK. 1934. szept. 4.
- 100 ZK. 1934. szept. 4. 2. old.
- 101 Erős Rezső: Nagykanizsa virágkultúrája és erdőgazdasága. Városkultúra, 1935. márc. 15. 87. old.
- 102 ZK. 1933. jún. 2., jún. 3., jún. 4., és jún. 7.
- 103 ZK. 1925. szept. 17. és szept. 30. és Barbarits Lajos i.m. 245. old.
- 104 „Katholikus testvérek” címmel 1937. okt. 19-én megjelent szórólap, TGYM.Okm. 82.784.2.
- 105 ZK. 1942. júl. 8.
- 106 A Deák tér védett épületeinek száma és a védettség „fokozata” is erősen csökkent.

	1952. évi vizsgálat	1975. évi m.jegyzék	1988. évi m.jegyzék
Műemlék	1	—	—
Műemlék jellegű	3	1	1
Városképi jelentőségű	2	3	3
Összesen:	6	4	4

Die Geschichte des Deák-Platzes in Nagykanizsa im Spiegel der Entwicklung der Stadt

Der Deák-Platz ist der charakteristischste, schönste Platz der Stadt Nagykanizsa und ein gutes Beispiel für die in Nagykanizsa besonders charakteristischen Ost-West ausgerichteten Plätze.

Er entwickelte sich allmählich entlang der Piarci, der späteren Hauptstraße (Fő út), die eine zentrale Rolle besaß.

Seine Veränderungen folgten der Entwicklung der Stadt. Die trotz ihrer unterschiedlichen Stile eine harmonische Einheit bildenden Gebäude zeichnen getreu die Aufschwungsphase der Stadt nach.

Das bestimmende Gebäude des Platzes ist die dem Heiligen Johann von Nepomuk im Jahre 1764 gestiftete barocke Kapelle (Felsőtemplom), die später vergrößert und 1942 zu einer modernen Kirche mit Kreuzschiff umgebaut wurde.

Anfang des 19. Jahrhunderts konnte man noch nicht von einem Platz sprechen. Neben einigen aus Stein und Ziegeln gebauten, mit Schindeln gedeckten, Gebäuden standen systemlos kleine strohgedeckte, ebenerdige Lehmhäuser, unterbrochen von unbebauten Grundstücken. Die ebenerdigen Wohnhäuser der Nordseite (Deák-Platz 9, 11–12) und das Gebäude des Gewerbeverbandes (Ipartestületi ház) bewahrten bis an den Anfang der 70er Jahre unseres Jahrhunderts ihren Charakter.

In der Blütezeit der Stadt Nagykanizsa, in den 60er Jahren des 19. Jahrhunderts, wurde die Häuserreihe der Händler an der Südseite gebaut, so z. B. neben dem klassizistischen Axenti-Haus die romantischen Grünhut-Häuser und das Hild-Haus. Durch die

Kapitalakkumulation gewann die Stadt ein bürgerliches Antlitz. In den 80er Jahren des 19. Jahrhunderts und in der Phase des Aufschwungs nach dem Millennium wurde der Platz eklektizistisch neugestaltet. In dieser Zeit wurden an der Kreuzung des Platzes mit neu eröffneten Straßen neue Häuser errichtet, so das Haus der Sparkasse Nagykanizsa, das neue Lovák-Haus, im Jahre des Millennium das Haus des Lederhändlers József Pollák sowie neben der Johann von Nepomuk-Kirche, anstelle der ebenerdigen Häuser, das König-Haus und das imposante Gebäude der Österreichisch–Ungarischen Bank.

Ein charakteristisches Zeugnis des Jugendstils ist die Konditorei Vince Bajer, aber besonders der Bogenrieder-Palast, der den Platz abschließt. Die Funktionen des Platzes haben sich im Laufe der Zeit oft geändert. Im vergangenen Jahrhundert war er ein bewegter Marktplatz, der auch den kirchlichen Feiern Platz bot. An den Feiertagen des Schutzpatrons der Kirche Johann von Nepomuk und aus anderen religiösen Anlässen wurden große Kirmes oder Prozessionen vor der Kirche abgehalten. In unserem Jahrhundert wurden auf dem Platz außerdem große politische Veranstaltungen, militärische Aufmärsche u.ä. organisiert. Der Platz erfüllt auch heute noch eine wichtige Rolle im Stadtleben, bei Feiern und Andenken und ist er ein beliebter Rastort der Kanizsaer.

Kunics Zs.

1. kép: A Felsőtemplom 1880-ban. Előtérben a Törökkút, klasszicista oszlopán az angyalkával.
Die Obere Kirche (Felsőtemplom) 1880. Im Vorraum Türkenbrunnen, mit Engel auf seiner klassizistischen Säule.

2. kép: A Deák tér 5. sz. alatti Axenti-ház.
Deák-Platz 5, Axenti-Haus.

3. kép: A Deák tér 9. számú, ma is álló barokk oromfalas épület.
Deák-Platz 9, heute noch stehendes, barockes Giebelgebäude.

4. kép: Az északi oldal hajdani földszintes házai (Deák tér 11–12.).
Die ehemaligen ebenerdigen Häuser der Nordseite (Deák-Platz 11–12).

5. kép: A Kölcsey utca sarkán álló egykori Egylet-ház, a későbbi Ipartestületi Székház.
Ehemaliges Vereinshaus an der Ecke der Kölcsey-Straße, später Vereinshaus des Gewerbeverbandes.

6. kép: A tér az 1870-es években. (Jobb oldalon az első épület az Egylet Székház, mellette Lovák Ferdinánd földszintes háza.)
Der Platz in den 70er Jahren des 19. Jahrhunderts (rechts als erstes Gebäude das Vereinshaus, daneben das ebenerdige Haus von Ferdinand Lovák).

7. kép: A romantikus stílusú Deák tér 2. számú Grünhut-ház.
Deák-Platz 2, das Grünhut-Haus im romantischen Stil.

8. kép: A Deák tér 4. számú Plébániaház („Grünhut-ház”).
Deák-Platz 4, Pfarrhaus („Grünhut-Haus”).

9. kép: Század eleji felvétel a térről, bal oldalon a Hild-ház.
Aufnahme über den Platz vom Anfang des Jahrhunderts,
links das Hild-Haus.

10. kép: A „Suszteralle” a század elején a vásárra érkező
kerekkel.
Die „Suszteralle” Anfang des Jahrhunderts mit auf dem
Markt eintreffenden Fuhrwerken.

11. kép: Úrnap körmenet 1864-ben. A háttérben a Deák tér
11–12. számú egykori földszintes ház, tőle jobbra a Pollák-
ház elődje, az ún. Theodorovich-ház.

Fronleichnamprozession 1864. Im Hintergrund Deák-Platz
11–12, ehemaliges ebenerdiges Haus, davon rechts der Vor-
gängerbau des Pollák-Hauses, das sog. Theodorovich-Haus.

12. kép: Katonai felvonulás a múlt század végén.
Militärparade Ende des vergangenen Jahrhunderts.

13. kép: A Fő tér az 1860-as években. (Bal oldalon az első épület a Wlassics-ház, mellette Németh szücsmester földszintes, majd gr. Széchenyi emeletes háza. A jobb oldalon félig látszik a Lovák-ház, mellette az emeletes Babócsay-ház áll.)
Der Hauptplatz (Fő tér) in den 60er Jahren des 19. Jahrhunderts.

14. kép: A Nagykanizsai Takarékpénztár székháza a megnyitott új utcával.
Sitz der Sparkasse von Nagykanizsa mit der neueröffneten Straße.

15. kép: Az 1883-ban megnyitott Sugár út, jobb oldalon a Lovák-házzal.
Die 1883 eröffnete Sugár-Straße, rechts mit dem Lovák-Haus.

16. kép: Az átadott villanyvilágítás a Deák téren a múlt század végén.
Die neue elektrische Beleuchtung auf dem Deák-Platz Ende des vergangenen Jahrhunderts.

17. kép: A Deák tér madártávlatból a század elején. (A Török-kút klasszicista oszlopán az angyalka helyett ívlámpa áll.)
Der Deák-Platz aus der Vogelperspektive Anfang des Jahrhunderts (auf der klassizistischen Säule des Türkenbrunners steht anstelle des Engels eine Bogenlampe).

18. kép: A Felsőtemplom melletti Weiss- és Wuzszi-házak az 1890-es években.
Die Weiss- und Wuzszi-Häuser neben der Oberen Kirche (Felsőtemplom) in den 90er Jahren des 19. Jahrhunderts.

19. kép: A Fő út a századfordulón. Háttérben a Felsőtemplom és a Kőnig-ház, amely mellett még a földszintes Weiss-ház áll.

Die Hauptstraße (Fő út) zur Jahrhundertwende. Im Hintergrund die Obere Kirche (Felsőtemplom) und das König-Haus, woneben noch das ebenerdige Weiss-Haus steht.

20. kép: Az Oszták—Magyar Bank palotája a Kőnig-házzal az 1910-es években.

Der Palast der Österreichisch—Ungarischen Bank mit dem König-Haus im zweiten Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts.

21. kép: A Deák tér 10. számú Pollák-ház.
Deák-Platz 10, Pollák-Haus.

22. kép: Bajer Vince cukrászdája a századelőn.
Die Konditorei Vince Bajer am Anfang des Jahrhunderts.

23. kép: A Bajer cukrászda üzlethelyisége.
Der Innenraum der Konditorei Bajer.

24. kép: A Bogenrieder-palota.
Der Bogenrieder-Palast.

25. kép: A 48-as gyalogezred emlékműve.
Denkmal des Infanterieregiments von 1848.

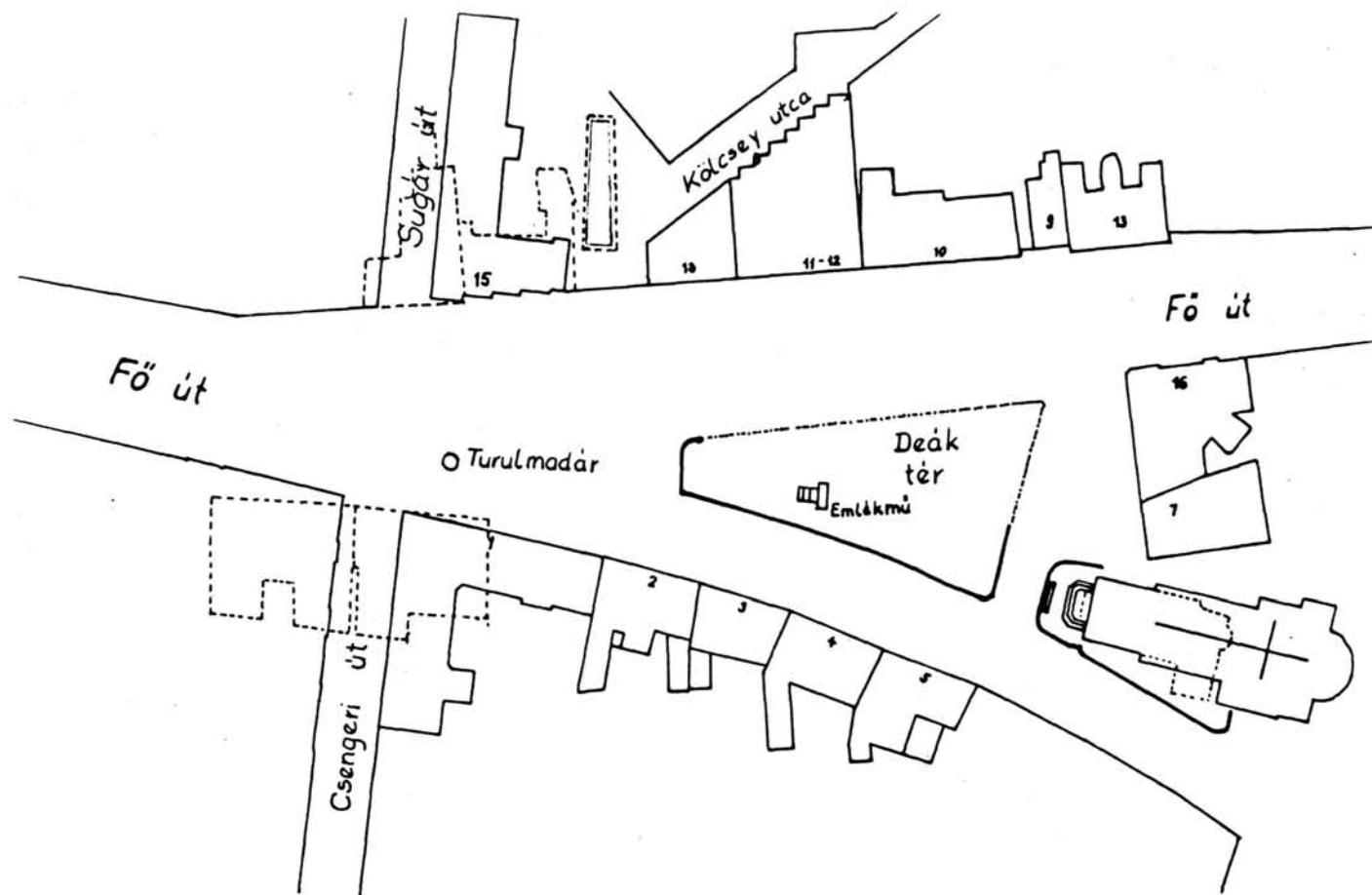
26. kép: Az Országzászló a turulmadárral az
1930-as években.
Die Landesfahne mit dem Turulvogel aus den
30er Jahren des 20. Jahrhunderts.

27. kép: Az átépített Felsőtemplom a megmaradt 19. századi toronnyal.
Die umgebaute Obere Kirche (Felsőtemplom) mit dem erhalten gebliebenen Turm aus dem 19. Jahrhundert.

28. kép: A Felsőtemplom új kereszthajós része.
Das neue Kreuzschiff der Oberen Kirche (Felsőtemplom).

- 1870. és 1883. évi utcanyitások alkal-
 mával lebontott épületek
 _____ a tér mai épületei
 ===== a lebontott Ipartestületi Székház

29. kép: Helyszínvázlat
 Grundriß des Platzes

Rózsa Miklós:

Vándorkönyvek a Nagykanizsai Thúry György Múzeumban

(A vándorkönyvek típusai, rendeltetésük és forrásértékük Magyarországon)

I.

A vándorló mesterlegénynek adott bizonyítvány (Kundschaft)

1. A céhes kézművességeknél a XIV. sz. óta kialakult szokás volt, s a XVI. században a mesterré válás általános előfeltételévé vált, hogy a mesterlegény a tanuló helyén kívüli munkavállalással, ilyen munkahelyekre vándorlással bővítsé szakmai ismereteit. Egy 1726. évi német molnár-ipari szakkönyvben találónan fogalmazták meg, hogy a vándorlás azért szükséges, „weil man in einer Werkstatt nicht alles erlernen kann”.¹

A hamburgi tímárok 1375. évi szabályzata a vándorlást még mint egyéni kedvtelést és nem mint kötelezettséget szabályozta.² A lüneburgi vargák 1389. évi szabályzata úgy rendelkezett, hogy az a legény, aki a remekje készítésekor nem felelt meg, annak még egy évig vándorolnia kell.³ Az alsó-ausztriai Tulln város múzeumában őrzött XV. századi forrásban 1459-től van adat vargalegények vándorlásáról. Bécsben a vándorlási kötelezettség a XV. sz. végétől jelenik meg; általános kényszerként a legtöbb kézművességnél csak a XVI. században jött létre.⁴

A vándorlási kötelezettség a magyarországi céheknél is kialakult. Egyik legkorábbi említése 1429-ből való.⁵ A soproni német szabók 1477. évi szabályzata az esztendőnek a szabályzatban meghatározott időszakaira már tiltotta is a legények vándorlását.⁶ Ez arra utal, hogy náluk ekkorra már rendszeressé vált. Némileg későbből, a XVI. sz. elejéről van adat arról, hogy a pozsonyi vargalegények rendszeresen vándorútra keltek.⁷ A XVII. századi magyarországi kézművesipari termelésben más hazai városokat felülmúló és ennek megfelelően ez időben 45 céhhez rendelkező Pozsonynak a XVI–XVIII. sz. különböző éveiből való céhstatutumai gyűjteményének áttekintése nyújt lehetőséget annak megfigyelésére, hogy amíg a XVI. és XVII. századi statutumok egyik része még nem, másik része viszont már tartalmazza — ezek közül legkorábbiakként a takácsok 1579. évi és a kalaposok 1599. évi statutuma — a mesterré válás feltételeként a vándorlási kötelezettséget, illetve annak teljesítése megtörténtét.⁸ A Városi Tanács

által a kalaposoknak 1575. május 26-án adott céhszabályzat 5. pontja szerint *Soll kein Gesell zu dem Maisterstuckh zugelassen werden, er sei ... auf dem Handwerk 4 Jahr lang gewandert.* A takácsoknak 1579. június 5-én adott céhszabályzat 2. pontja szerint *Wann ein Lehrjunger volkhomenlich ausgelernt und freigesagt worden, soll er 2 Jahr, ein Maistersohn aber allein 1 Jahr lang in die Fremde ziehen und ausser dieser Zech wandern.*⁹ A vándorlás intézményének alakulásáról tudósító két, összehasonlításra alkalmas adat: a nagy hírnevű augsburgi aranyművesek céhének 1702. évi rendtartása a városban mesterré válni akarók közül a helybeli aranyművesek, valamint polgárok fiaitól nem követeli meg, de lehetségessé teszi számukra a vándorlást, az idegenből jötteknek pedig feltételként írja elő.¹⁰ Ezzel szemben a pozsonyi aranyművesek céhszabályzatának 1732-ben újabb rendelkezésekkel történt kiegészítése szerinti változata nem szól a vándorlásról.¹¹

2. A különféle céhszabályzatokban szabályozott legény-vándorlás a német államokban és birodalmi városokban 1731-ben az egész birodalomra kiterjedő általános érvényű szabályozást kapott. 1731. augusztus 16-án írta alá VI. Károly császár a Szent Római Birodalomban a kézműves céheknél elterjedt különféle helytelen szokások megszüntetését elrendelő 1731. június 22-i birodalmi gyűlési határozatot, a *Reichshandwerksordnung*-ot, a birodalmi kézműves rendtartást.¹² Ennek 2. §-a szerint az inas szegődtetésekor keresztlevelét (vagy származását igazoló más érvényes okmányát, mely vagylagos lehetőséget a továbbiakban külön nem említünk) annak a kézműves szervezetnek, céhnek a ládjába kell helyezni, amelyiknél szegődtették. Az inas felszabadításakor pedig a céhládjába kell tenni a keresztlevelét és a felszabadító levelét (*Lehr-Brief*), s ezent itt kell őrizni addig, amíg a felszabadított — s ekként már legény — magát vagy abba a céhbe, amelynek ládjájában iratait őrzik, vagy más városbeli céhbe mesterként felvenni nem kéri. Amikor a legény vándorútra kel, akkor a keresztlevelét és felszabadító levelét őrző céh ezeknek az okmányoknak az *Ober-Meister* aláírásával és a céh pecsétjével hitelesített másolatát köteles — büntetés terhe mellett

— legfeljebb 45 krajcár írásdíj megfizetése ellenében a legénynek kiadni. Egyúttal köteles neki további ellenszolgáltatás nélkül a magaviseletéről szóló, és a következő minta szerinti nyomtatott bizonyítványt — amint a Rendtartás megjelöli: *ein gedrucktes Attestat seines Verhaltens* — adni.

Wir geschworene Vor- und andere Meister des Handwercks derer N. in der Stadt N. bescheinigen hiemit dass gegenwärtiger Gesell Nahmens N. von N. gebürtig so ... Jahr alt und von Statur ... auch Haaren ... ist bey uns allhier ... Jahr ... Wochen in Arbeit gestanden und sich solcher Zeit über treu fleissig still friedsam und ehrlich wie einem jeglichen Handwercks-Purschen gebühret verhalten hat, welches wir also attestieren und desshalben unsere samtliche Mit-Meister diesen Gesellen nach Handwerks-Gebrauch überall zu fördern geziemend ersuchen wolten. N. den etc.

(L.S.) N. Ober-Meister

(L.S.) N. Ober-Meister

(L.S.) N. Als Meister wo obiger Gesell in Diensten gestanden.

3. A birodalmi Kézműves-Rendtartás ezt az okmányt első alkalommal történő említésekör, mint láttuk, a magaviseletről szóló *Attestat*-nak nevezi. A Rendtartás 2. §-ának további részében *Handwerks-Attestat*-ként, *Kundschaft und Attestat*-ként, majd megint csak *Attestat*-ként említi, majd mint *Attestat des Wohl-Verhaltens*, később pedig csak *Kundschaft* megnevezéssel szerepel. A latin *attestatum*-ból származó és a német nyelvben idegen szóként meghonosodott *Attestat* tanúsítványt, bizonyítványt jelent. A *Kundschaft* szót többféle jelentése közül a Rendtartás a valamiről meglévő ismeret alapján adott *felvilágosítás, tudósítás, tájékoztatás* jelentéssel használja. Ezzel átvitte a szó jelentését a vándorúton levő mesterlegénynek munkaviszonyai megszűnésekor adott tájékoztatásokra, tudósításokra s az azt tartalmazó bizonyítványokat *Kundschaft und Attestat*-nak, *tudósításnak és bizonyítványnak* nevezte, ami odavezetett, hogy a *Kundschaft* szó eredeti jelentése, fogalmi köre kibővült a mesterlegénynek adott bizonyítvány jelentésével. Ennek eredményeként a *Kundschaft* szó a vándorló mesterlegény részére a céh által adott bizonyítvány megjelölésére szolgáló szóvá vált, eleinte azonban csak úgy, hogy magyarázatként megemlítették az *Attestatum* megnevezést is. Ennek korai példáját nyújtja a berlini asztalosok 1734. évi privilégiumlevele, amelynek I. articulusában a bizonyítvány *des guten Verhaltens wegen erhaltene Kundschaft o der Attestatum* megnevezéssel szerepel.¹³ A XVIII. sz. közepére a *Kundschaft* szónak a vándorúton levő kézműveslegény részére adott és jó magaviseletét tanúsító bizonyítványt magába foglaló jelentéstartalma annyira kialakult és meggyökeresedett, hogy lexikon-címszóként szerep-

lésekor az ehhez kapcsolódó tájékoztató szerint ezt a bizonyítványt jelenti.¹⁴ Ilyen jelentéstartalommal használja a szót az 1794. február 5-én kiadott Porosz Általános Magánjogi Törvénykönyv, mely szerint annak, aki mester szeretne lenni, annak felszabadító levelét és *seine Kundschaft der Zunft* kell bemutatnia.¹⁵ Ugyanezen időben a jogi nyelvben olyan többszörös összetételű szó, a *Handwerksgesellen'kundschaft* szó utótagjaként találkozunk vele, amelynek előtagja fejezi ki, hogy kézműveseknek adott bizonyítványt jelöl.¹⁶

A *Kundschaft* szó jelentésének itteni vizsgálatát az tette szükségessé, hogy a vele jelölt bizonyítvány rendelkezésre állását a XVIII. sz. közepén megkövetelő magyarországi céhszabályok a bizonyítványt e szó használatával nevezik meg. Így pld. a pozsonyi fésűkészítőknek 1741-ben, a szegkovácsoknak 1742-ben, a bádigosoknak 1754-ben és a könyvkötőknek 1760-ban adott német nyelvű céhszabályzat.¹⁷ A debreceni csizmadialegények 1753. évi rendtartása pedig már úgy rendelkezik, hogy „... ha Levele nintsen nem lehet Mühelyt adni nékie és Kundschaftja.”¹⁸ Ezek az adatok arra utalnak, hogy a *Kundschaft* meglétének követelménye a kézművesség helyi hatályú szabályozásaiban megjelent, amivel bevonult mind szóként, mind fogalomként a magyarországi jogi szaknyelvbe. Fontosabbnak tartottuk viszont a *Kundschaft* szó jelentésének vizsgálatát azért, mert, mint látni fogjuk, a vele jelölt okirat, később, a XIX. sz. elején az egész országra kiterjedő hatályú szabályozás tárgya lett, amelynek magyar fordítása szövegébe került megnevezései mellett, ezek magyarázatoként a *Kundschaft* szót olvashatjuk, ami azt jelenti, hogy a kézművesek körében ez lett a neve a vándorló mesterlegények részére adott bizonyítványnak, illetve, hogy ez a szó ezt a bizonyítványt és nem a kézművesnek más bizonyítványát (így pld. nem az inasi tanviszonyból történt felszabadításkor kapott felszabadító levelet, mint egyesek hiszik) jelölte.

4. A birodalmi Kézműves-Rendtartás 2. §-a szerint a magaviseletről szóló bizonyítványt a legénynek, amikor munkavállalás miatt egy másik városba érkezik, s e végett az ottani céhnél jelentkezik, fel kell mutatnia annak a mesternek, aki őt alkalmazza. Ha a felkeresett helységben a legény számára munkalehetőség nincs, akkor a magával hozott bizonyítványra az itteni céh *Obermeister*-ének — ellenszolgáltatás nélkül — rá kell jegyeznie, hogy nem volt mester, akinek legényre szüksége volt. Az ilyen legénynek tovább kellett vándorolnia. Ha volt olyan mester, aki az érkezett legényt alkalmazni kívánta, akkor a legénynek munkája megkezdésekor keresztlevele és felszabadító levele magával hozott másolatát és a magaviseletéről magával hozott bizonyítványt megőrzésre a céh ládájába kellett tennie, s ott kellett hagynia, amíg majd tovább vándorol. A céh ládájába tett bizonyítvány a tovább vándorláshoz nem volt érvényes.

Tovább vándorláskor a keresztlevélnek és a felszabadító

levélnek a céh ládájában levő másolatát a legény részére ki kellett adni, s a céh köteles volt legfeljebb 15 krajcár díj fizetése ellenében neki a magaviseletéről új bizonyítványt is adni. Abban az esetben, ha az előző munkahelyéről magával hozott — érvénytelenné vált — bizonyítványt saját ismeretei céljára és örömeire el kívánta tenni, megkaphatta, de rá kellett jegyezni, hogy az érvényét vesztt, s hogy mely napon kapott egy újat.

Az olyan legénynek, akinek keresztleveléről és felszabadító leveléről másolata nem volt, annak — 20 birodalmi tallér büntetés terhe mellett — egyetlen mester sem adhatta munkát.

A tovább vándorolni akaró legénynek a szándékolt elutazását legalább 8 nappal korábban be kellett jelentenie mesterének, s minden követelést, amelyet a hatóság vagy más vele szemben támasztott, rendeznie és teljesítenie kellett. Ugyanakkor a mestereknek ügyelniük kellett, hogy a legény elbocsátása egy elkövetett, de még ismeretlen bűncselekményre tekintettel megengedhető-e. Ha volt ilyen, azt a hatóságnak — büntetés terhe mellett — jelenteniük kellett. A legény magaviseletéről szóló bizonyítványt viszont ilyen esetben tilos volt kiadni, s őt az ügy tisztázásáig vissza kellett tartani. A törvény meghatározza, hogy az ilyen ügyekben az eljárás kiknek a hatáskörébe tartozik.

Rendelkezést tartalmaz a Rendtartás 2. §-a arra nézve is, hogy milyen megtorló intézkedést kell foganatosítani akkor, ha a legény, akinek bizonyítványát visszatartották, szitkozódna, vagy a visszatartó céh ellen bosszút állni merészelne. (A szitkozódást, gyalázkodást a városban tudatosítani kellett, s a cselekmény súlyának megítélésétől függően börtönnel, fenyítőházzal vagy erődítési munkára ítéssel volt büntethető.)

Ha a legény idegen országba menekült, s kiadatása nem volt elérhető, az eljáró hatóságnak értesítenie kellett a legény születési helyét s az ugyanottani bíróságnál mind az ő már meglévő vagyonát, mind várható örökségét zár alá kellett véteni, ha pedig a legény külföldi volt, őt az ottani uralkodóhoz intézett értesítéssel infamisnak kellett nyilvánítani és nevét az akasztófára kellett kifüggeszteni.

Császári elhatározás folytán az osztrák és cseh örökös tartományokban a birodalmi Kézműves Rendtartásnak 1733. január 1-ével kellett hatálybalépnie.¹⁹

5. A Rendtartás ismertetett rendelkezéseiből egyértelmű, hogy az ezekkel elérni kívánt cél a legények vándorlásának ellenőrzés alá vonása volt. Ezt a célt szolgálta annak elrendelése, hogy a legény vándorútra indulásakor kezébe kellett adni, s neki magával kellett vinnie keresztlevele és felszabadító levele másolatát. Ezek az iratok szolgálták személyazonosságának, a felszabadító levél pedig annak a ténynek az igazolására is, hogy az azt felmutató tulajdonosa, az abban megnevezett személy vándorúton levő kézműveslegény. Jogszabályalkotói szándék volt azonban az is, hogy az úton levő legényről megállapítható legyen, hol dolgozott utójára, tehát útja honnan vezet, új munkavi-

szony létesítésekor pedig ismeretessé válják, hogy korábbi munkahelyén mettől meddig dolgozott, s ez alatt milyen magatartást tanúsított. E célokat szolgálta a bizonyítvány rendszeresítése és a legény által magával vitelének kötelezővé tétele. A bizonyítvány nélküli alkalmazás tilalmának a mesterek terhére előírása az alapvető cél: a vándorlás ellenőrzés alatt lebonyolódása érvényre juttatását előmozdítani hivatott rendelkezés volt. A bizonyítvány megállapított feltételek fennforgása esetére elrendelt visszatartása a bűncselekmény gyanújába esett s e miatt eljárás alá vont vándorlegény továbbvándorlásának, s ezzel a felelősségrevonás alóli menekülésének megakadályozása volt.

A birodalmi Kézműves-Rendtartás az ismertetett 2. §-beli rendelkezésekkel a legényvándorlást a kibocsátásával követett célnak megfelelően — a közrendet, a közbiztonságot szolgáló hivatott rendészet körébe vonta. A munkaviszony megszűnésekor adott bizonyítvány, annál fogva, hogy tartalmából kitűnő rendeltetésén kívül tulajdonképpen az úton levőnek az igazolására is szolgáló, tehát úti okmány is volt, a mai útlevél különféle elődeinek egyikeként is figyelembe jön. A bizonyítvány adásának céhbeli tisztségviselők és a munkaadó mester feladatává és jogává tétele, és az előírt tartalma, továbbá a munkavégzésre anélkül történő alkalmazás tilalma, valamint kiadásának a megállapított esetekre történt megtiltása, s ilyenként a munkaviszonnyal kapcsolatos rendelkezések is, a mai jogági tagolódás szerint a munkajog körébe tartoznak. Viszont, mint láttuk, e rendelkezések rendészeti érdekek érvényesülését voltak hivatottak biztosítani, s ekként a bizonyítvány adása, munkaviszony létesítésénél megkövetelése, s ezzel meglétének ellenőrzése, valamint kiadásának megtagadása rendészeti tevékenységek. Annál fogva, hogy a jogszabály e tevékenységek végzését nem hatóságokra bízta, hanem céhbeli tisztségviselők és kézműves mesterek köteleességévé, s ekként feladatává teszi, ezzel őket rendészeti hatáskörrel ruházta fel, amivel subsidiarius rendészeti szervekké tette őket.

6. A *Kundschaft*, mint okmányfajta, a birodalmi Kézműves-Rendtartás kiadását röviddel követően, meghonosodott Magyarországon is. A vele kapcsolatos tennivalókat már 1733-ban meghatározták. Ezt követően az elkövetett visszaélések észlelése folytán került sor az ezeket megakadályozni hivatott többrendbeli részletrendelkezésekre. 1780. november 20-i keltű terjedelmes rendelkezésében a Helytartótanács átfogóan szabályozta a *Kundschaft*, mint rendészeti igazgatási ellenőrzési eszközzel kapcsolatban az akkori követelmények szerint mind a céheknel, mind a hatóságoknál követendő tennivalókat.²⁰ Magyar mesterlegénynek az országhatáron kívüli vándorlásához a *Kundschaft* 1794-től kezdve nem volt elegendő. A Helytartótanács úgy rendelkezett, hogy Magyarországnak az ún. német örökös tartományok felé való elhagyásához és azokban a tartományokban való vándorláshoz a vár

megye vagy a városi tanács által kiállított útlevél, az azon kívüli külföldön való vándorláshoz a Helytartótanács vagy a Magyar Udvari Kancellária által kiadott útlevél volt szükséges.²¹

Az említett 1780. november 20-i szabályozást mind megelőző, mind követő időkben használt *Kundschaft*-nyomatványokon a bizonyítvány szövege — tartalmilag jelentéktelen néhány eltéréssel — azonos a birodalmi Kézműves-Rendtartással megállapított szöveggel. Erről tudósít az a viszonylag nagy számú *Kundschaft*-nyomatvány, amelyek a rajtuk levő városkép miatt fővárosunk vedutáinak fejlődését bemutató, nagy értékű kiadványnak köszönhetően publikusak.²²

7. A birodalmi Kézműves-Rendtartás 2. §-abeli rendelkezések, s így a *Kundschaft*ra vonatkozóak is, átkerültek a magyarországi kézművesség viszonyait a XIX. sz. elején országos hatállyal rendező normatív szabályba is. Így a Helytartótanács 7262/1813. sz. rendelkezésével kiadott *Generales Articuli Caehales pro Contuberniis et Caetibus Regni Hungariae*, egykorú magyar fordítás szerint A' Magyar Országai Mester-Egyesületeket, vagy is Czéheket illető Közönséges Czikkelyek, amelyek tulajdonképpen céhszabályzat-mintául szolgáltak,²³ a birodalmi Kézműves-Rendtartás céljával azonos céllal és ennek megfelelő részletrendelkezésekkel, s ennél fogva úgyszólván azonos rendelkezéseket tartalmazóan — egyrészt a közel évszázados időmúlás folytán szükséges változtatásokkal, másrészt a hazai viszonyokhoz igazítottan — ültették át a magyar jogba a német—római birodalmi Kézműves-Rendtartás 2. §-abeli rendelkezéseket.

A Közönséges Céhbéli Czikkelyek bevonták a kézműves legények vándorlása rendészeti ellenőrzésének rendszerébe a nem céhes mesternél alkalmazásban álló kézműves legényeket is. Így az urasági szolgálatban álló mesterlegény is, mesterré válási szándéka közlésekor „nem csak uraságától tartozik jó magaviseletének bizonyosság levelét előmutatni, hanem azon utolsó tanúság levelét is (Kundschaft), mellyet uraság' szolgáltyába lépven kapott, hogy kitudógyék, ha mesterét, kinél utolszor dolgozott, meg nem károsította-e vagy valamely elkövetett csinért nem üzetett-e el.” (XV. cikkely).

Gondolt a Helytartótanács azokra a közrendvédelmi követelményekre is, egyben azonban iparigazgatási és a munkaviszonnyal kapcsolatos érdekekre is, amelyek olyan mesterlegények vándorlásának ellenőrzésével, egyben a legénynek választott pályáján boldogulásával összefüggésben jelentkeznek, akik azokon a vidékeken megtelepedett mestereknél állnak alkalmazásban, hol céhek nincsenek. Az ilyen *céhen kívüli* mesterek legényeinek „a' tovább menetelők esetében, tanúságlevelét, mellyet mesterök nem adhat [mert céhen kívüliek! — Szerző megjegyzése], a földes Uraság, vagy helybéli előljáróság fog kiadni”, s az ilyen tanúságlevelét a céhek is ellenkezés nélkül elfogadni voltak kötelesek. (XXXIII. cikkely.)

8. A *Kundschaft*-nak a Közönséges Céhbéli Cikkelyekben használt megnevezése változó. Első helyen a mesterlegény „erkölcsiségének, 's mesterségben járatosságának tanu-levelé”-ként, majd „tanúság levél”-ként szerepel, utóbbihoz tájékoztatásként illesztve zárójelbe került a *Kundschaft* szót, majd a „bizonyosság-levelé” megnevezéssel találkozunk. (X. cikkely). Későbbi szövegben „tanúság bizonyossága (Kundschaft)”, majd újból „tanúság levél” és „tanúság levél (Kundschaft)” megnevezés szerepel. (XII. cikkely.)

Zavaróan hat és téves megállapításokra vezetett, hogy a Közönséges Céhbéli Cikkelyeknek egy XIX. sz. eleji közzétételében²⁴ a vándorló legénynek munkaviszonyai megszűnésekor „erkölcsi magaviseletéről, 's mesterségében való járatosságáról szolló tanulevelé”-et „tanulásáról szolló Levél”-nek is nevezve és úgy említve találjuk, hogy e megnevezés után olvasható zárójelbe került a *Kundschaft* szó. Ugyanebben a kiadványban a mesterlegény megtanulását és ez alapon történt felszabadítást igazoló okmányt, melynek német neve *Lehrbrief*, — félreértést nem eredményezően — „felszabadításról szolló bizonyosság levél”-nek nevezik.

A zavart növelte, hogy a szabadságharc utáni neoabszolutizmus idején az akkori ún. Magyar-koronaország iparviszonyait szabályozó és rövidítve *Provisorische Gewerbeordnung*-nak nevezett szabályozás hivatalos magyar nyelvű fordításában,²⁵ a német szövegbeli *Kundschaft* szót „felszabadító levél (Kundschaft)” szavakkal fordították.²⁶

A vándorló mesterlegénynek munkaviszonya megszűnésekor adott bizonyítvány céhtörténeti irodalmunkban különböző megnevezésekkel szerepel. Ennek illusztrálásaként említünk néhány példát. Szádeczky Lajos klasszikusként kezelt céhtörténeti művében idézőjelek közé téve *kundschaft*-ként említi, és magyarázatként odailleszti zárójelbe a *bizonyítvány* szót. Amikor pedig egy ilyen bizonyítvány faximilejét közli könyve illusztrációjaként, akkor *vándorlegény ajánló levelé*-nek nevezi.²⁷ Richter M. István „a céhvilág mesterlegényeiről lehetőleg teljes kép” nyeresét célul tűző cikkében vélhetően a forrásul használt különböző szabályozások közötti tartalmi összhang kellő vizsgálat hiányában az egyik helyen „a mesterségben való járatosságról szóló bizonyosságlevelét (Kundschaft)”-ot más helyen „bizonyítvány (vándorlevél)”-ként említi.²⁸ Teljesen rossz vágányra tévedt Gerendás Ernő, aki a vándorló mesterlegényeknek adott bizonyítványt *mesterlevélnek* hitte és ilyeneket egyik helyen ez alatt az alcím alatt sorol fel, másik helyen pedig *Kundschaft*-ként a vándorkönyvet említi.²⁹ Eperjessy Géza egyik művében a vándorló mesterlegénynek munkaviszonyáról adott bizonyítványt helyesen említi *Kundschaft*-ként, másik művében pedig — nyilván csak *linguae lapsusként* — *Kundschaft*-nak az inas felszabadításáról adott bizonyosságlevelét nevezi.³⁰

A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának

katasztere a vándorló mesterlegénynek adott bizonyítványokat kundschaftoknak nevezve, a tanulólevelekkel, felszabadító levelekkel, mesterlevelekkel, ajánlólevelekkel együtt a *bizonyáglevél* gyűjtőnév alá vonva mutatja ki. Figyelemre érdemes, hogy az erről szóló tájékoztató szöveg német fordításában a *bizonyáglevél* gyűjtőnevet *Kundschaft*-nak fordítva találjuk, mégpedig azzal, hogy ez alá tartoznak az előbb felsoroltak, így a felsorolásban az ötödik helyen említett kundschaftok, amelyeket a német nyelvű tájékoztató ugyancsak *Kundschaft*-ként említ. Eszerint a gyűjtőnévnek a német fordítás szerinti megfelelője azonos az általa felölelt írásos emlékek egyikének, a vándorló-legényeknek adott bizonyítvány német nevével.³¹

Az említett XIX. sz. eleji publikációbeli, majd az *Ideigenes Iparrendtartás*-beli szóhasználatokból lehetséges zavarok, félreértések lehetőségének kizárására törekvéstől vezetve használtuk eddig is a *német nyelvben Kundschaft* szóval nevezett okirat nevéként a *vándorló legénynek adott bizonyítvány* megjelölést. A továbbiakban ugyanígy nevezjük, bár ez egy kicsit hosszabb, de egyértelmű, vagy *Kundschaft*-ként említjük, s mert e szó nyelvünk jövevény-szavává vált, amikor ilyenként használjuk, kis kezdőbetűvel írjuk.

9. A Közöséges Céhbeli Cikkelyek-be foglaltan írta elő a Helytartótanács, hogy a „tanúság levél (Kundschaft) e' formán készíttessék el:

Mi czéhmester, és egyéb czéhbeli mesterek

városában ezeknek erejével tudtuk adgyuk, hogy e' jelenlevő levelünket előmutató legény, ki született esztendősz

termetű haju,

nálunk itt városában

esztendeig hétig a' mesterségben

dolgozott légyen, és ezen időközben magát serényen, hiven, csendesen, békésen, 's becsületesen viselte, a' mint egy mesterlegényhez illik. Melynek bizonyosságát tehát néki kiadni méltónak ítéltetik, közönségesen és egyenként megkérvén Mestertársainkat, hogy czéhbeli szokásaink szerént elősegíteni, 's mennyire kívántatik, gyámolítani ne terheltessenek.

(P.H.)

N.N. Czéhmester

N.N. Mester, kinél dolgozott."

A vándorló mesterlegények részére adott bizonyítványnak a Közöséges Céhbeli Cikkelyek szerinti mintáját az újkori oklevél- és irattannak H. O. Meissner által lefektetett rendszerében³² vizsgálva és a megállapításokat a birodalmi Kézműves-Rendtartás szerinti formulával egybe vetve, a következőket látjuk. A birodalmi Kézműves-Rendtartás azt írja elő, hogy az *Attestat* nyomtatott legyen, ami azt jelenti, hogy annak céljára nyomtatott űrlapot kell használni. A Közöséges Céhbeli Cikkelyekben erre vo-

natkozó rendelkezés nincs. Valószínűleg azért, mert már korábban meghonosodott nálunk a bizonyítványnak nyomtatott űrlap felhasználásával való kiállítása.³³ A hazai formula szerinti bizonyítvány bevezető részébe foglalt *intitulatio* azonos a birodalmi Rendtartás szerintivel. A Közöséges Céhbeli Cikkelyekben látható minta szerinti bizonyítvány tárgyul szolgáló tények közlését kifejező *promulgatio*-ban a bizonyítványt kiállítók „tudtul adják” a tényeket. A birodalmi Rendtartás által adott minta szerint a kiállítók azokat „*bescheinigen*”, tehát tanúsítják, bizonyítják. A két mintában azonos a bizonyított tények szövegmintája, hasonlóképpen a legénynek a mestertársak részére ajánlása. A leírt tények bizonyítási módjaként magára az okiratra való utalás, a *corroboratio* mindkét mintában az *intitulatio*-t magába foglaló bevezető részt követően helyezkedik el. A Közöséges Céhbeli Cikkelyekkel megállapított minta zárórészében a birodalmi Kézműves-Rendtartás szerintivel szemben azt a két eltérést találjuk, hogy míg az utóbbi felhívja a figyelmet arra, hogy a kiadásra kerülő bizonyítványt kelettel kell ellátni, és két *Ober-Meister*-i aláírás helyét jelöli meg, addig a Közöséges Céhbeli Cikkelyek szerinti mintában dátumra utalás nincs, és a minta a bizonyítványnak csak a céhmester által való aláírását írja elő.

10. A birodalmi Rendtartással bevezetett *Kundschaft* a kézműves legények vándorlása rendészeti ellenőrzésének, egyben a kézművesipar-igazgatásnak eszköze volt. Ugyanezek eszköze volt Magyarországon a vándorló mesterlegényeknek adandó bizonyítvány, amint az kitűnik a reá vonatkozó rendelkezéseknek és a bizonyítvány előírt tartalmának a birodalmi Kézműves-Rendtartással bevezetett *Kundschaft*-ra vonatkozó rendelkezésekkel való megegyezéséből.

11. A gazdasági élet XIX. sz. elejére kialakult adottságai és az uralkodó társadalmi viszonyok mellett a *Kundschaft* már nem felelt meg azoknak az igényeknek, amelyeket vele szemben a mesterlegények vándorlásának ellenőrzése érdekében az állam támasztott.

A XIX. sz. első fele Európájának politikai jelenségei, egyben ellentétes eszményképei voltak az abszolutizmus és a liberalizmus. Mindkét politikai irányzat erőteljesen befolyásolta a mesterlegények helyzetének alakulását. Az államhatalom pedig mind erőteljesebb rendészeti ellenőrzés alá törekedett vonni a mesterlegények vándorlását. E törekvésnek megfelelő hatékonyságú ellenőrzés folytatásához a *Kundschaft* és a hozzá kapcsolódó ellenőrzési rendszer már nem volt kielégítő. Új típusú ellenőrzési eszközre volt szükség. Ennek folytán került sor a *Kundschaft* helyébe Svájcban 1810-től fokozatosan lépett vándorkönyvek³⁴ egyes német államokban is történő rendszerezésére. Ez pl. Szászországban 1810. december 7-én, Mecklenburgban 1815-ben kiadott jogszabály alapján történt.³⁵ Hannoverben a belföldi mesterlegényeknek csak egy 1826. május 9-i rendelet folytán kellett magukat ván-

dorkönyvvel ellátniok,³⁶ Schleswig-Holsteinban pedig csak 1830-ban vezették be a vándorkönyvet.³⁷

A németországbeli mesterlegények XIX. századi helyzetét vizsgáló társadalomtörténeti művében Hartwig Bopp azt a megállapítást teszi, hogy a vándorkönyvnek a *Kundschaft* helyett történt rendszeresítése következtében a vándorló legény az egész országot átszövő háló fogságában volt, melynek szűk lyukain nem könnyen tudott átbújni. Ha pedig nem volt vándorkönyve, eleve csavargóként kezelték. Vándorkönyvnek — ezt elkerülendő — igénylésével viszont alávetette magát a rendészeti hatóságoknak, mert a vándorkönyvek kiállítása ezek hatáskörébe tartozott. Ezek viszont ettől kezdve szemmel tartották. Akárhogyan vállalt munkát, köteles volt a rendőrhataloságnál a vándorkönyvvel be- és kijelentkezni. Azt, hogy ilyenkor pl. a bécsi Rendőrigazgatóságon milyen sorsa volt, azt Bopp egy egykorú műből idézett megállapítással illusztrálja. Eszerint: „Az aki egyszer a bécsi Rendőrigazgatóságon egy délelőtt járt, jól fog emlékezni, hogy hány száz vándorlegény zsúfolódott össze egy szűk folyosón, s volt kénytelen a vándorkönyvére várni, miközben a rendnek egy őre karddal vagy bottal a kezében, mint egy rabszolga hajcsár felügyelt rájuk.”³⁸

II.

A vándorkönyv rendszeresítése és használata Magyarországon

1. 1816. június 16-án 21.080 sz. alatt a m. kir. Helytartótanács a következőket közölte a törvényhatóságokkal:

„A Czehéknél megkívántató jó rendnek béhozatala végett, de azért is: hogy ama rendetlenségek, visszaélések, és faggatások, mellyeknek a' Mester-Legények akkor, midőn Mesteri állapotra kívánnak jutni, a' Czehék által gyakorta kitétetnek, — elháríttassanak: Ő Felsége' Parancsolatjából meghagyatik: hogy minden Czehéknél vándorló Könyvecskék, mellyekben nyilván föl kelletik jegyezni: hogy a' Mester-Legény hol, mikép, és meddig dolgozott? 's azon idő alatt mikép viselte légyen magát? — hozatassanak bé; — mely Kegyel[m]es] Kir[ályi] Rendelés olly meghagyással közöltetik a' Törvényhatóságokkal, hogy a' hoz képest a' kebelőkben levő Czehéknél szükséges rendeleteket megtegyék.”³⁹

E rendelet nem tesz említést arról, hogy a vándorkönyv rendszeresítése folytán céhbeli bizonyítványok és útlevél is szükségesek-e? Egy 1816. évi rendelet szerint, amely több ugyanilyen tárgyúnak a megisméltése, az osztrák örökös tartományokon kívüli országokba vándorolni kívánó mesterlegénynek a Helytartótanáctól vagy a Magyar Udvari Kancelláriától útlevelet kell kérnie.⁴⁰ Hasonlóképpen rendelkeznek későbbi rendeletek is.⁴¹ Az 1826. évi 22.491. sz. rendelet kifejezetten megmondja, hogy a vándorkönyvet útlevél helyett elfogadni nem lehet.⁴²

1829. április 15-i kelettel adja ki a Helytartótanács azt a rendeletet, mely első ízben tesz említést arról, hogy a vándorkönyvek a jövőben útlevélként is fognak szolgálni. Ugyanebben a rendeletben olvasható az is, hogy a vándorkönyv az az előtt szokásban volt céhbeli bizonyoságlevelek (*Kundschaft*) helyett, a vándorlásbantöltöttévek bizonyítására alkalmas. A Helytartótanács visszautalva az 1826. március 28-i 8369/1826. sz. rendeletére, mely szerint a vándorkönyvnyomatványokat a nyomdászok csak az illetékes törvényhatóság által meghatározott számban, s saját nevük, mint előállítók nevének feltüntetésével nyomtathatják, s csak a törvényhatóságoknak adhatják el,⁴³ felhívta a törvényhatóságokat, gondoskodjanak arról, hogy a nyomtatványokba nyomtassák bele a következőket:

a) Az olyan külföldi mesterlegények, akiknek vándorkönyve nincs, „tartoznak Inasi felszabadulásukról vagy a' Czéhtül kapott bizonyító Leveleket *Kundschaft* jokat a' leg közelebbi határhelyen levő Törvényhatóságnak általadni, és azok helyett magoknak Vándorló Könyvecskéket, mellyekbe az említett Bizonyoság leveleket feljegyezni kelletik, adatni”.

b) Az olyan mestert, aki mesterlegényt vándorkönyv nélkül felfogad, keményen meg kell büntetni.

c) A vándorkönyv kiadásáért mérsékelt, tehát csak a nyomtatásért és bekötésért, nem különben az aláírásért és pecsétért való taksát lehet szedni.

d) Minden legény akkor, amikor szolgálatba lép, köteles vándorkönyvét a mesterének megőrzésre átadni. Szolgálatából kilépésekor pedig azt magához veheti, s a mester köteles abban a munkaviszony idejét elismerni, s a legény ügyességéről, serénységéről és magaviseletéről bizonyoságot tenni.

e) Ha a vándorkönyv a törvényhatóságok bejegyzésével (Visa) és egyéb bizonyítványokkal megtelne, a legénynek új vándorkönyvet kell adni, a korábbiak folytatásaként.

f) Ha a legény a vándorkönyvet elveszteni, köteles ezt azon törvényhatóság tisztviselőjének, ahol elvesztette, bejelenteni, az pedig köteles a szükséges vizsgálatot, amennyiben lehetséges, megtenni, és hogy ha a legény előadását megalapozottnak találja, a könyv elvesztéséről bizonyítványt adni, amelynek ellenében a legény azon törvényhatóságtól, amely az eredetét kiadta, másolatot kaphat.

g) Az olyan mesterlegénynek vándorkönyvét, aki valamely rendellenességet, vagy olyan vétket követett el, amely büntetést von maga után, minekutána azt kiállotta, részére vissza kell adni.⁴⁴

Még a 2355/1825. sz. rendelet⁴⁵ alapján azt is bele kellett nyomtatni a vándorkönyvbe, hogy „az a' ki az illyes Könyvecskét érdekesebb részeiben meghamisítani bátorkodna, mint nyilvánvaló csalárdságnak elkövetője, keményen meg fog fenyítetni”.

1829. július 21-i 19271/1829. sz. rendeletével a Helytartótanács a fenti c) pont szerinti taksát 1 váltó forintban állapította meg. Egyben tájékoztatást adott a Helytartótanács a törvényhatóságoknak, hogy a vándorkönyv-nyomtatványok Budán „az Universitas könyvnyomtató Intézetében igen mértékletes áron megszerezhetők”.

2. A 21080/1816. sz. helytartótanácsi rendelet bevezetőjében írtakból érzékelhetően a vándorkönyv rendszeresítésében nagyobb szerepet játszott azoknak a visszaéléseknek a megszüntetésére törekvés, amelyeknek a mesterlegények, amikor mesterré kívántak lenni, a céhek részéről ki voltak téve, mint az indoklásban előbbre helyezett másik törekvés: a céheknél megkívánt jó rend behozatala. Ez a fogalmazás felveti a kérdést, hogy milyen rendellenességek megszüntetésének alkalmas eszközeként ígérkezett a vándorkönyv? Ugyanakkor: egyfelől abból a rendelkezésből, mely szerint a legény vándorlása alatti egyes munkaviszonyokról a vándorkönyvbe ugyanazt kellett bejegyezni, amit a legény egyes kundschaftjaiba, másfelől az ismertetett későbbi rendeletekből egyértelmű, hogy a vándorkönyvvel elérni kívánt cél Magyarországon is azonos volt a *Kundschaft* annak idején történt bevezetésének céljával. A vándorkönyvnek is az volt a rendeltetése, mint a *Kundschaft*-nak: a mesterlegények vándorlása közbiztonsági, közrendészeti, s e mellett ipari-gazgatási szempontból való ellenőrzéséhez használt eszköz volt.

A két okmány közötti különbségek egyike az volt, hogy a vándorkönyv alkalmasabb volt az azt felmutató személyazonosságának megállapítására, mert tulajdonosának több személyi adata szerepelt benne, mint a kundschaftokban (s ha tudott írni, akkor aláírása is, ami fokozta a személyazonosság megállapításának lehetőségét). A másik különbség, hogy a kundschaft csak egy munkaviszonyról tájékoztatott, ezzel szemben a vándorkönyv azt az előnyt nyújtotta, hogy valamennyi munkaviszonyról szóló igazolás és a vándorlás alatti valamennyi hatósági ellenőrzés bejegyzése folytán azonos iratban volt figyelemmel kísérhető a mesterlegény vándorlásának iránya, az egyes helységekben időzése, munkavállalásainak helye, időtartama és az ez alatti magatartása. Aki végignézett egy vándorkönyvet, többet tudott meg belőle annak tulajdonosáról, mint a kundschaftjaiból, — még akkor is, ha ezekből több is állt azonos helyen és időben rendelkezésre.

3. Felvetődhet a kérdés, mi az oka annak, hogy a vándorkönyvnek, mint iratfajtának Magyarországon 1816-ban történt rendszeresítése utáni időből is maradtak fenn vándorló mesterlegényeknek magyar céhek által adott kundschaftok. A kérdés megválaszolásakor abból kell kiindulni, hogy csak 1829-ben került sor oly normatív szabály kiadására, mely szerint a vándorkönyv alkalmas a kundschaftok helyett a vándorlásban töltött évek bizonyítására.⁴⁶ Arra — érthető okból — nem volt módunk, hogy

számbavegyük, mely céhek és összesen hány kundschaftot állítottak ki a vándorkönyv 1816. évi rendszeresítése után. Rendelkezésünkre áll azonban kundschaftokról a mi vizsgálódásunk tárgykörétől teljesen eltérő célból készült két adatgyűjtemény, amelyek annál fogva, hogy az egészhez viszonyítva csak részleges adatokat tartalmaznak, s így a belőlük levonható következtetések csak megközelítő pontosságú érzékelésre adnak lehetőséget, a következtetéseket azonban alkalmasnak látjuk a valóság megközelítésére, legalábbis a tendenciák észlelésére. A bécsi *Tischlerinnung* történeti iratgyűjteményében az 1804—1825 évekből 39 magyarországi helységben kiállított 106 db kundschaftot őriz. Ezek közül az 1817—1825 évekből 20 (19%) való, amelyeket 15 helységben állítottak ki.⁴⁷ A 20 Kundschaftból 14 (70%) kelt 1817—1819-ben. A 106 Kundschaftnak az előbbiekre szerinti megoszlása azt mutatja, hogy a vándorkönyv 1816. évi bevezetését követő 3 évben még viszonylag szélesebb körben nem tudatosodott Magyarországon a vándorkönyv kundschaft-ot helyettesítő funkciója, de volt olyan asztalos céh, amely még közel egy évtized múlva is állított ki kundschaftot (1824-ben a zimonyi, 1825-ben az iglói).⁴⁸ Budapest régi látképeit bemutató mű szerint az 1763—1824. évekből Budán vagy Pesten kiállított 28 db olyan kundschaft és kundschaft-nyomtatvány ismeretes, amelyeket budai vagy pesti látkép díszít. Ezek között is vannak 1816-nál később kiállítottak, így 1824-ből való is.⁴⁹ Ha még oly jelentős városokban, mint Buda, Pozsony és Győr is állítottak ki még 1816 után is kundschaftot, amint ez a most említett két forrásunkból kitűnik, akkor nem szabad csodálkozni azon, hogy a forgalomtól távolabb eső, s így eseményekről, változásokról bizonyára csak később értesülő Sümeg városának szabó céhe még 1829-ben is adott kundschaftot, mégpedig a saját szervezete részére nyomtatott és szövegével ezt igazoló — magyar nyelvű — űrlap felhasználásával. Volt céh, mégpedig éppen egy Zala vármegyei, a kiskomáromi⁵⁰ takács céh, amely még 1842-ben is adott ugyanúgy saját részére készített olyan űrlap kiállításával kundschaftot, amelyen a mezőváros látképe van.⁵¹

Az ismertetett adatok azt igazolják, hogy a vándorkönyv a bevezetése után még két évtizedet meghaladóan sem szorította ki a kundschaftot. Arra a kérdésre, hogy az ilyen kundschaft szerinti munkaviszonyról a kundschaft adásával egyidejűleg az azt adó céh a vándorkönyvbe is írt-e be bizonyítványt, csak akkor lenne mód válaszolni, ha annak a mesterlegénynek, aki a kundschaftot kapta, a vándorkönyve is fennmaradt, és az a kutatás során ismertté, s az egybevetés céljára rendelkezésre állóvá válik.

4. A további kutatásra váró feladat annak felderítése, mely hatóságok és milyen megállapításai, milyen tényekről érkezett jelentések, a politikai, társadalmi és közbiztonsági viszonyok mely adottságai és jelenségei, mely külföldi előképek és milyen hivatalnoki megítélések készítettek a Helytartótanácsot 1816-ban arra, hogy a vándorkönyv-

vet Magyarországon rendszeresítse. Az osztrák tartományokban csak 11 évvel később, az 1827. február 24-én kelt patenssel vezették be a vándorkönyvet, amikor is ez, az erről tudósító forrásunk szerint, a Napoleon uralkodása alatti Franciaországban követett gyakorlat példáján alapult.⁵²

Ugyancsak a további kutatásra vár annak megállapítása, miként jött létre, hogy a vándorkönyv-nyomatványok csekély eltérésektől eltekintve azonos tartalmúak és szerkesztettek. A vándorkönyvet rendszeresítő helytartótanácsi rendelet közzétett szövege nem szól arról, hogy a vándorkönyv-nyomatványok mikénti elkészítéséhez a Helytartótanács valamilyen előírást adott volna. Ha valóban nem adott, akkor azt kell feltételeznünk, hogy a budai egyetemi nyomdában nyomtatott könyvek a Helytartótanács által adott kézirat alapján készültek, s lettek majd a többi nyomda által készítteteknek mintái.

5. Az 1849. március 4-én közzétett olmützi oktrojált alkotmány megszüntette Magyarország önálló államiségét. Megindult az ország közigazgatási beolvasztása az ausztriai birodalomba, s az elmaradottabb magyar gazdaságnak a fejlettebb osztrák gazdasághoz, a Birodalom többi részében hatályos iparpolitikai és iparigazgatási alapelvekhez igazítása. A császári Kereskedelmi, Ipar- és Közmunkaügyi Minisztériumban úgy ítélték meg, hogy elengedhetetlen, s ennek következtében folyamatban is volt „a magyar országrészek számára, ahol egy ilyen tárgyú szabályozás halaszthatatlanná vált, egyelőre olyan rendelet kibocsátása, amely a német és szláv korona-tartományokban hatályos ipari normáknak megfelel.”⁵³ A minisztérium utasítást adott a magyar koronartartomány iparviszonyainak — egy egységes birodalmi iparrendet felölelő magas szintű jogszabály alkotása kellő elkészítettségének hiányában, ugyanakkor ilyen jogszabály várható kibocsátása miatt csak ideiglenes jellegű — jogszabállyal való rendezésére. Ennek eredményeként bocsátotta ki Karl Freiherr von Geringer, a cs. k. Helytartóság ideiglenes főnöke 1851. február 6-i hirdetményével (Kundmachung) a cs. k. Kereskedelmi Minisztérium jóváhagyásával a *Provisorische Instruktion über die Regelung der Handels- und Gewerbs-Verhältnisse im Kronlande Ungarn* című utasítást, amely magyar és német nyelven került közzétételre.⁵⁴ A történeti irodalomban *Ideiglenes Iparrendtartás* néven szereplő *Instruktion* — magyar fordítása szerint utasítás — a „Magyarkoronaország”-i iparviszonyok kodifikatorius szabályozása,⁵⁵ s ilyenként hazánkban az első.

Az *Ideiglenes Iparrendtartás* fenntartotta a vándorlási intézményét. Úgy rendelkezik, hogy engedélyhez kötött iparok (*conzessionierte Gewerbe*) gyakorlásához, függetlenül attól, hogy az ipar céhes vagy nem céhes (azaz céhen kívüli, vagy céh nélküli, ami nem azonos), egyik általános kellékként jól töltött, legalább hat legény- és vándorlási év szükséges. (80., 95. §-ok.) Az ennek megléte igazolására szolgáló okmányt a jogszabály „*Arbeits- (Wander-) Buch*”-nak, magyar fordítása „munka- (vándor-) könyv”-

nek nevezi, amelybe bejegyzésre került, hogy a legény hol, kinél, meddig és milyen eredménnyel dolgozott (95. §). Ennek megfelelően az *Iparrendtartás* előírja, hogy minden legénynek munka- (vándor-) könyvvel kell rendelkeznie. A könyvek alakját és a vezetésükre vonatkozó intézkedéseket illetően pedig úgy rendelkezik, hogy azokat a fennálló rendszabályok foglalják magukba. (135. §.) Kinyilvánítja az *Ideiglenes Iparrendtartás*, hogy a munka- (vándor-) könyv a *Kundschaft*-ot, munkabizonyítványt és útlevelet helyettesíti, s hogy a munka- (vándor-) könyvbe bejegyzettnek kell lennie az illetékes hatóság által a bel- és külföldi vándorlásra adott engedélyeknek. (135. és 192. §-ok.) Azt, hogy melyek azok a fennálló rendszabályok, amelyek a munka- (vándor-) könyvek alakját és a vezetésükre vonatkozó intézkedéseket tartalmazzák, az *Ideiglenes Iparrendtartás* nem jelöli meg. A rendelkezésünkre álló adatok szerint:

a) a belföldiek vándorkönyveit a megyei hatóság, rendezett tanácsú városokban pedig a városi hatóság állította ki a honossági bizonyítvány alapján. Külföldre utazás esetén az útlevelekre vonatkozó szabályokat kellett követni. Azokban a helységekből, amelyekben a vándorló mesterlegény dolgozott, a községi előjáró láttamozta a vándorkönyvet, ha a községben nem volt külön rendőrhatalóság. A hatóságoknak az általuk kiállított és láttamozott útiokmányokról és vándorkönyvekről külön kimutatásokat kellett vezetniük;

b) a külföldi kézműveslegények vándorkönyvét nemcsak a Birodalom határán át történő belépéskor, hanem munkavállalásuk helyén is láttamoztatni kellett. Ugyancsak láttamoztatniok kellett minden olyan városban való tartózkodásukkor, ahol városkapitányság, vagy rendőrhatalóság létezett, valamint akkor, ha vándorlásukat más koronaországban kívánták folytatni, mint ahol a Birodalom területére léptek.⁵⁶

6. 1860. május 1-i hatállyal az *Ideiglenes Iparrendtartás* az 1859. december 20-án kelt császári patenssel kiadott *Gewerbe-Ordnung*⁵⁷ váltotta fel. A magyar nyelvű fordítás szerint *Iparrendtartás* című szabályozás⁵⁸ minden, a hatályba lépéskor érvényes rendelkezést, amely a kézművesipari jogosítványok elnyerését szabályozta, valamint a kézműipar üzéséről szól, és az *Iparrendtartással* összeegyeztethetetlen, hatályát veszti. (A császári patens III. pontja.) Így megszűnt a kézműveslegények vándorlásának kötelezettsége is. Az *Iparrendtartás* a *kézműveslegényeket bevonta, a kereskedelmi segédek, a gyári munkásokat és a hasonló szolgálai viszonyban álló női segéd munkásokat felölelő segéd* fogalomba. (73. §.) Ebből következően az *Iparrendtartás* azok a rendelkezései voltak reájuk nézve irányadók, amelyekkel az a *segédeknek* e minőségükből fakadó viszonyait szabályozta. Ennek megfelelően minden kézműveslegénynek munkakönyvvel (*Arbeitsbuch*) kellett rendelkeznie. E nélküli alkalmazásuk pénzbüntetést vont maga után. (74.

és 133. § a) pont.) A munkakönyvre vonatkozó részletes szabályokat az *Iparrendtartás* függeléke tartalmazza.

Az *Iparrendtartás* (és függeléke) nem tartalmaz rendelkezést sem arra nézve, hogy kell, sem arra nézve, hogy nem kell munkakönyvet beszereznie annak a kézműveslegénynek, aki a 21.080/1816. évi helytartótanácsi rendelkezés vagy az *Ideiglenes Iparrendtartás* alapján kapott vándorkönyvvel már rendelkezett. Arról sincs rendelkezés az *Iparrendtartásban* (és függelékében), hogy a kiadott vándorkönyvek használhatók-e munkakönyvként.

III.

A vándorkönyvek vizsgálatánál eddig általában már követett, valamint az eddig még figyelembe nem vett szempontok

1. A mesterlegények vándorkönyveit az ipartörténetírás a legényvándorlás módszeres vizsgálatához kínálkozó és ehhez szükséges források egyik csoportjaként kezeli. Elsősorban a céhes kézműveslegények legényei vándorlása alatt követett útirányokról, valamint a munkavállalások helyeiről és időtartamáról tudósító forrásokként tartják azokat számon. Ilyenkénti felhasználásuk a kézműveslegény-történet körébe tartozó több értékes tanulmány létrejöttét és publikálását eredményezte.⁵⁹ Ugyanakkor a céhen kívüli és a céh nélküli kézművesek viszonyainak vizsgálatához is elengedhetetlen források.

Nem találkoztunk azonban olyan tanulmánnyal, amely a vándorkönyv, mint iratfajta magyarországi meghonosodásával, rendeltetésével, a hozzá használt nyomtatvány rendszerével, a vándorkönyv, mint okmány irattani jellegével, használata szabályaival és ezek változásaival, végül, mint használatos okmányfajta megszűnésével és ennek okaival foglalkozott volna. Nem került még sor a vándorkönyvnek az iparigazgatásban, a rendészeti igazgatásban és a mesterlegények munkaviszonya alakulásában betöltött, majd — a szabadságharc utáni abszolutizmus ideje alatt — a hadkötelezettséggel kapcsolatos szerepének vizsgálatára és megvilágítására.

Indokolt azonban megemlíteni azt is, hogy a vándorkönyvek a vándorlason, mint a kézművesképzés egyik intézményén, és az iparigazgatás tárgykörén kívüli egyéb kézműveslegény-történeti adatokat is őriznek. Így pld. olyan kézműves szervezetéről és annak vezetőiről, amelynek létezéséről, ill. akik személyéről más források alapján nem volt tudomás. Nyújtanak a vándorkönyvek hivataltörténeti, ezen belül ügyviteltörténeti, továbbá archontológiai, pecsétani és címertani adatokat is. A vándorkönyvek által közvetített forrásadatok közül a bennük található nagyszámú céhpecsétlenyomatok egyben újabb értékes céhszerkezeti adatokat is szolgáltathatnak.

Célunk a vándorkönyvek bizonyos mennyiségének vizsgálatán keresztül bemutatni a vándorkönyvnek, mint ok-

mánynak a sajátosságait és többirányú rendeltetését, valamint felhívni a figyelmet egyrészt olyan kérdésekre, amelyek megvizsgálásra még nem kerültek, másrészt arra, hogy további vándorkönyvek vizsgálata milyen eredményeket hozhat. Egyben szolgálni kívánjuk azt a törekvésünket, hogy a vizsgált vándorkönyvek adatait publikussá tegyük.

Számolunk olyan megítéléssel, hogy elhanyagolható részletkérdésekkel foglalkozunk, periferikus kérdéskomplexumot vizsgálunk. Álláspontunk, hogy az általunk fentebb felsorolt szempontok szerinti vizsgálatok eredményei figyelembe vételének mellőzése korlátozza a vándorkönyvek kézműveslegény-történeti és ezen belül céhtörténeti, továbbá életrajzi, de pld. még helytörténeti forrásként való kezelését is, és a belőlük kitűnő adatok múltbeli valóság-nak megfelelő megítélését.

Amit leírtunk, napvilágra hozza azt, amit tudunk, de azt is, hogy még mit nem tudunk. Vizsgálódásaink eredményei részben további teendőkre is figyelmeztetnek.

2. A céhes kézművesipar forrásanyaga 1972—1973. évi számbavételének a Céhkataszterben közzétett eredménye szerint a történeti Zala vármegyében 46 helységben, valamint 15 egyéb területi egységben 180 céhes szervezet működött.⁶⁰ E szervezetek közül 3 kanizsai és 1 keszthelyi céhhez kapcsolható, összesen 4 db vándorkönyvet a nagykanizsai Thúry György Múzeum, 1 gelsei és 1 sümegi céhhez kapcsolható 1-1 vándorkönyvet a szombathelyi Savaria Múzeum őriz. A számbavételkor tehát a 180 Zala vármegyei céhes szervezethez kapcsolható vándorkönyvek száma 6 db volt.⁶¹ Az 1972—1973. évi számbavételt követően újabb 6 vándorkönyvet leltároztak a kanizsai múzeumban. Így valamely Zala vármegyei céhes szervezethez kötődő 12 vándorkönyv ezen az őrzőhelyen, 2 pedig a szombathelyin, összesen tehát csak 14 van. Ezt a számot esetleg módosította valamely egyéb köz- vagy magángyűjteménybe az 1973-ban befejezett számbavételt követően került olyan vándorkönyv, amely egyik vagy másik Zala vármegyei céhhez kapcsolható. Ilyenről tudomást szerezni nem volt mód. A történeti Zala vármegyének akár céhes helységei és egyéb céhes területi egységei számához (61), akár céhes szervezetei számához (180) viszonyítjuk az említett munkakönyvek számát, sajnálkozással kell megállapítanunk a kedvezőtlen arányt.⁶²

A vándorkönyvek alacsony száma azt a feltételezést engedheti, hogy az az azok alapján megállapítható sajátosságok és a belőlük kitűnő adatok általánosokként kezeléséhez nem elegendő. Kétségtelen, hogy több vándorkönyv vizsgálata inkább lehetségessé teszi az azonos jelenségeknek az egészre jellemzőként, tipikusként fennforgására következtetést és inkább nyújtna módot nagyobb számú forrásadat közrebecsátására. Ugyanakkor azonban a könyvek kis mennyisége is lehetőséget nyújt a fentebb hiányolt szempontok és a célkitűzések szerinti vizsgálatok eredményt hozó elvégzésére.

A mondottaknak megfelelően *feladatul tűztük* a vándorkönyv irattani külső ismertetőjelek alapul vételével történő bemutatását, a kiállításukhoz időszakonként és helyenként változóan használt nyomtatványok, továbbá az ezek kiállításánál követett gyakorlatok és ezek változásainak, valamint a kiállítás utáni bejegyzések és ezek különbözőségének, végül mindezek nyomán a vándorkönyv rendeltetése alakulásának ismertetését. Számba vesszük kézművességtörténeti szempontok alapul vételével a vándorkönyvekből kitűnő adatokat, s összegezzük azokat. Feltárjuk a vándorkönyveinkből kitűnő azokat az adatokat, amelyek eddig nem ismert céhszervezetekről tudósítanak, vagy ilyenek iránti további kutatásokra indítanak. Végül ismertetjük a rendelkezésre álló azt a néhány adatot, amelyek csekély számuknál fogva csak adalékként tájékoztatnak a vándorkönyvek rendeltetészerű használatát követő sorsukról.

IV.

A vándorkönyv Magyarországon rendszeresítése és a vándorlási kötelezettség megszűnése közötti időből származó vándorkönyvek részletes vizsgálata

1. A nagykanizsai Thúry György Múzeumban őrzött vándorkönyvek a következők:

Sótonyi János	takácslegénynek	1839-ben, ⁶³
Hodits István	fazekaslegénynek	1844-ben, ⁶⁴
Kaszap Mihály	kovácslegénynek	1845-ben, ⁶⁵
Csillag András	szabólegénynek	1847-ben, ⁶⁶
Roland, Anton	szabólegénynek	1854-ben, ⁶⁷
Nováczky Imre	csizmadialegénynek	1855-ben, ⁶⁸
Haas, Johann	lakatoslegénynek	1855-ben, ⁶⁹
Hajdu János	takácslegénynek	1862-ben, ⁷⁰
Kelemen János	kovácslegénynek	1864-ben, ⁷¹
Szívós Imre	csizmadialegénynek	1865-ben, ⁷²
Betze József	kovácslegénynek	1866-ban, ⁷³
Bedenek, más nevén Jakopanez János	molnárlegénynek	1867-ben ⁷⁴

adott vándorkönyv.

A 12 könyvet a szerinti 3 csoportra osztva vizsgáljuk, hogy a vándorkönyvekre vonatkozó szabályozások közül melyiknek a hatálya idején adták ki azokat.

2. Az *Ideiglenes Iparrendtartás* 1851. április 1-i hatálybalépése előtti időből való a Sótonyi Jánosnak, Hódits Istvánnak, Kaszap Mihálynak és Csillag Andrásnak adott vándorkönyv.

a) Irattani külső ismertetőjelük szerint ezek a vándorkönyvek 18,5 x 11,5 cm nagyságú, kemény kötésű, 1–32 oldalszámozású lapokat magukba foglaló, álló alakú könyvecskék. Sótonyi János és Csillag András könyvének kötetstáblái már nincsenek meg. Csillag András vándorkönyve 32. oldalának beteltekor, ezekhez, a méretükkel azonos további lapokat fűztek, s így az ő vándorkönyve 64 oldalas

lett. A könyvecskék első 5 ill. 8 oldalán (attól függően, hogy melyik nyomda volt az előállító), található nyomtatott szöveg. Sótonyi János vándorkönyvébe nyomtatott szöveg csak magyar nyelvű, a többi három a magyar szöveg német megfelelőjét is tartalmazza. A nyomtatott szövegű oldalakat követő, üres oldalak a könyv kiadása utáni bejegyzések céljára szolgálnak.

b) Sótonyi János vándorkönyvét Pécsen Knezovits Istvánnál, a másik hármat Pesten az Urak utcája 453. sz. (ma V. ker., Petőfi Sándor utca 3.) alatt volt Trattner és Károlyi Nyomdában nyomtatták. Károlyi István 1827-ben vette át a nyomda vezetését apósától, Trattner Mátyástól, miből következően e vándorkönyvek nyomtatásának éve 1827 utánra esik.

A Pécsen nyomtatott vándorkönyvben nincs, a Pesten nyomtatottak 1. oldalán két oldalról lombdísszel övezett koronás magyar nagycímer látható. Ennek külső pajzsa közepét egy kisebb belső pajzs fedi, amely Magyarország ún. kis címere. A külső pajzs a kisebb belső pajzs felett két függőleges vonallal háromfelé, ez alatt pedig egy függőleges vonallal ketté osztott, s e vonaltól jobbról is három, balról is három mező helyezkedik el. Ezek Magyarország akkori társországainak és hajdani tartományainak címerai.

d) A 4 vándorkönyvbe nyomtatott szöveg azzal kezdődik, hogy a könyvecske „Vándorló Könyv, Melly a Nagy Méltóságú Magyar Királyi Helytartó Tanácsnak 1816-dik Esztendőben 16 dik Juliusban 21080 dik szám alatt költ Rendeléséhez képest ..... Czéh által kiadott.” Sótonyi János takácslegényét a kaposvári takácscéh, Csillag András szabólegényét a püspök-váci⁷⁵ magyar szabó céh adta ki. Hódits István fazekaslegény vándorkönyvében kihúzták a „czéh által kiadott” nyomtatott szöveget, az előtte levő üres hely pedig, ahová be kellett volna írni, hogy mely céh adta ki, üresen maradt éppúgy, mint Kaszap Mihály kovácslegény vándorkönyvében. Az ezek utáni helyekre jegyezték be, hogy a könyvet kinek a részére adták ki, majd következik a vándorkönyv tulajdonosa személyi adatainak bejegyzésére szolgáló nyomtatott szöveg. Ez a tulajdonos a) vezetékneve, b) keresztnéve, c) mestersége, d) születési helye, e) életkora, f) vallása, g) családi állapota, h) nagysága, i) testi állása, j) haja, k) szakállá, l) arca, m) annak színe, n) különös ismertetőjele bejegyzését igényli. Ezt követően üres hely van a vándorkönyv tulajdonosának keze aláírása részére. Sótonyi nem tudta aláírni a nevét, Hódits, Kaszap és Csillag aláírta.

A Pécsen előállított könyv 3–5. oldalain, a Pesten nyomtatottaknak pedig 6–8. oldalain 13 pontba foglaltan olvashatók a vándorkönyv tulajdonosának szóló tájékoztatóként „Törvények, Mellyeket minden Vándorló Mester-Legény Vándorlása ideje alatt, ezen Vándorló Könyv értelméhez képest megtartani köteleztetik”. A tájékoztatás a Pesten nyomtatott könyvekben „Regeln, welche jeder wandernde Geselle während seiner Wanderzeit zu beachten hat” címmel németül is ki van nyomtatva.

A tájékoztatás 1. pontja szerint a vándorkönyv a 21080/1816. sz. helytartótanácsi rendelet alapján az addig szokásban volt vándorló levél (mely szó után zárójelek között szerepel a *Kundschaft* szó) helyett szolgál bizonyítékul.

A 2. pont tartalmazza azt az előírást, hogy a vándorló legény minden városban és mezővárosban, ahol munkát keres, vagy amelyen keresztül utazik, köteles a könyvet az arra kirendelt hatóságnak vagy a hely tanácsának bemutatni és vidimáltatni (= láttamoztatni).

A 3. és a 4. pont tiltja a koldulást, a minden cél nélküli „ide 's tova való járkálás”-t, valamint az arra rendelt előjárók, vagy a hely tanácsa által a vándorkönyvben kimutatott út elhagyását.

Az 5. pont kilátásba helyezi, hogy idegen név felvétele, más vándorkönyvének használata, a könyvben történő hamisítás, vakarás és kihúzás az ezekről szóló törvények szerinti büntetés alá esik.

A 6. pont szerint az illetékes céhek voltak kötelesek bejegyezni, hogy a legény hol, mely mesternél és meddig dolgozott, s hogy ez alatt milyen magatartást tanúsított. A céh által történt bejegyzést az illetékes tisztviselőnek vagy tanácsnak helyben kellett hagynia. Ezt úgy értelmezzük, hogy a céh által történt bejegyzést az illetékes vármegyei tisztségviselőnek vagy helyi tanácsnak jóváhagyása kifejezésre juttatásaképpen ugyancsak alá kellett írnia.

A 7. pont arra vonatkozó tájékoztatást tartalmaz, hogy a vándorkönyv Magyarországon és a Szent Koronához tartozó tartományokban útlevelel helyett szolgál.

A 8. pont szerint az osztrák Császárság örökös tartományaiban való vándorláshoz a vándorkönyvön kívül „még egy más rendes úti passzusra” is szükség volt. Azt, hogy ezt kitől kellett kérni és ki állítja ki, a tájékoztatás nem tartalmazza.

„Az idegen, azaz: az Ausztriai monarchián kívül fekvő tartományokba” való kimenetelhez, olvassuk a 9. pontban, a Magyar Udvari Kancellária által kiállított útlevelel szükséges, és a legény az abban meghatározott időre büntetés terhe alatt volt köteles hazatérni.

A 10. pont felhívja a vándorló legény figyelmét, hogy a „majsztárság” eléréséhez az előírt 3 vándorév letöltése szükséges, s hogy ezek letöltése csak a vándorkönyvvel igazolható. Ezért figyelmezteti, hogy könyvét el ne veszítse, azt el ne lopják, s az meg ne rongálódjék.

A 11. pont tartalmazza a könyv elveszése esetén követhető eljárást. E szerint a legény köteles az elveszést a legközelebbi hatóságnak bejelenteni, elegendőképpen elfogadhatóvá tenni, s magának egy új könyvet kérni, amelybe kiállító hatóságnak be kell jegyeznie a régi könyv elveszését.

A 12. pont a vándorkönyv megtelése esetére azt a tájékoztatást tartalmazza, hogy a legénynek ahhoz a hatósághoz kell újért fordulnia, amelynek működési területén a könyv megtelt, s visszajövedele után a régi könyvet az újjal

együtt kell majd bemutatnia ott, ahol lakni vagy mesterjogot elnyerni szándékozik.

A 13. pont a 2355/1825. számú helytartótanácsi rendeletre hivatkozással figyelmeztet arra, hogy a vándorkönyv meghamisítása szigorú büntetést von maga után.

Az 1. pont ellentétben állónak látszik azzal, hogy a vándorkönyvnek a kundschaft helyébe lépését első alkalommal a Helytartótanács 10492/1829. sz. rendelete enun-ciálta.

A 2. pont a 10.492/1829. sz. helytartótanácsi rendelet 5. pontja szerinti láttamozsásokra utal.

A 3., 4. és 6. pont a 10.492/1829. sz. rendeletet követő időben kiadott rendelkezésen alapulónak látszik.

Az 5. pont a 13. ponttal van összefüggésben.

A 7. pont a 10.492/1829. sz. rendeleten alapszik. A 8. pont az örökös tartományokba távozásnak a 10.276/1818. számú — és a 29.587/1821. szám alatt megismételt — helytartótanácsi rendeletben írt rendelkezéseit tartalmazza. A 9. pont a 22387/1816. és a 6575/1817. sz. rendeletek szerinti előírásra figyelmeztet.

A 10., 11. és 12. pont a 10.492/1829. sz. rendelet 5. és 6. pontjairól szóló tájékoztatások.

Sótonyi János és Csillag András vándorkönyvében levő tájékoztatás végére nyomtatott „Jegyeztetett” szóhoz kapcsolva olvasható a vándorkönyv kiállítójának aláírása. Hódits István vándorkönyvének e helyén látható bejegyzés arról tudósít, hogy a könyvet hol és ki adta ki, Kaszap Mihálynak ugyane helyén pedig csak az, hogy hol adták ki. Abban a 4 városban, ahol a 4 vándorkönyvet kiállították és kiadták, az ezzel járó ügyintézésnél, és ebből következően a könyvek előnyomott szövege most említett részeinek kitöltésénél *eltérő volt a gyakorlat*. Sótonyi József vándorkönyvét a kaposvári takács céh adta ki és az „Jegyeztetett” egy — olvashatatlan vezetéknevű — Somogy vármegyei esküdt és céhbiztos által. Csillag András vándorkönyve 2. oldalán levő szöveg szerint a könyv „M[agyar] szabó czéh által kiadatott”. E szöveg alatt pedig az olvasható, hogy „Kiadta Thenzer (?) vár[o]skap[itány]”, viszont „Jegyeztetett” Medvey (?) István Püspök-Vác város főjegyzője által. Hódits István vándorkönyvének e helyén „Kiadatott Szücs Gergely Keszthely városi jegyző által”, Kaszap Mihály könyvének e helyén pedig csak az olvasható, hogy „Kiadatott Adony Mező Városban”.⁷⁶ Az utóbbi két bejegyzés mellett pecsét nincs.

A mondottak csak a vándorkönyv-nyomtatvány kitöltésekor, ill. a könyv kiadásával járó ügyintézéskor követett gyakorlat eltéréseiről tanúskodnak. Az ellenben, hogy Csillag András vándorkönyve betelésekor ahhoz újabb lapokat fűztek, az a többször hivatkozott 10.492/1829. sz. helytartótanácsi rendelet 5. pontjabeli rendelkezés megszegése volt. A szabálytalanság felett a hatóságok szemet hunytak, amikor a hozzáfűzött lapokra — még a rendőrhathóságok is — bejegyzéseket vezettek.

A vándorkönyvekbe nyomtatott tájékoztató szövegek

utáni bejegyzésekkel ill. aláírásokkal befejeződött a vándorkönyvnyomtatvány kitöltése és ezzel a vándorkönyv kiállítás, amivel az azt kérelmező mesterlegény vándorlásához szükséges, s személyazonosságának megállapítására alkalmas okmányá vált. A vándorkönyv már az eddig ismertettek szerinti tartalmánál fogva bizonyos egyedi jellegű sajátossággal rendelkező irat, s mint ilyen *önálló irattípust* képvisel.

e) A most tárgyalt 4 vándorkönyvnek a kiállítás utáni bejegyzésekre szolgáló üres lapjain a tulajdonos munkaviszonyai helyéről, időtartamáról és ez alatti magatartásáról szóló, valamint a könyvnek a vándorút alatti láttamozásra történő bemutatásait bizonyító bejegyzések vannak.

ea) Kaszap István vándorkönyvében az első bejegyzés annak bizonyítása, hogy hol, kinél és mennyi ideig állott tanviszonyban, s mikor szabadították fel. Hódits István vándorkönyve első munkaviszonyról szóló bejegyzésének szövegzője szükségesnek tartotta hangsúlyozni, hogy a bizonyított munkaviszony a felszabadítást követően jött létre. A másik két vándorkönyvben az inasi tanviszonyról szóló, erre vagy a felszabadításra utaló bejegyzés nincs. A Kaszap- és Hódits-féle vándorkönyveknek az inasi tanviszonyról szóló, ill. ezt megemlíteni szükségesnek tartó bejegyzése azt valószínűsítik, hogy azok vagy annak a hiányának az áthidalása érdekében történtek, hogy e két legény a felszabadításkor nem kapott felszabadító levelet, vagy az a vándorkönyv kiállításakor valamilyen oknál fogva nem állt rendelkezésre. Hódits István vonatkozásában e mellett szól, hogy amikor vándorútja 1852. évi befejeztét követően mester kívánt lenni, akkor csak 1851. december 29-i keletű felszabadító levelet csatolt arról, hogy „4 egész évekig inas képpen szolgált” és hogy 1843. augusztus 6-án szabadították fel.⁷⁷

eb) Az Ideiglenes Iparrendtartás hatálybalépéséig terjedő idő alatti bejegyzések követik a kundschafatok szövegét. Szolgáljon ennek illusztrálásául 1-1 magyar nyelvű bejegyzés:

a)

„Miszabados pápavárosbe[li] Takátsok bizonyítgyuk hogy Bötsületes Takáts legény nevezet Szerént Sotonyi János itt nálunk a mi mester Társunknál Bodo Györgynély méhelyben Dolgozott 12 hétig a mely üdö alatt magát Jámboroly hiven Bötsületesen viselte mint egy Bötsületes mester legényhez illik légyen. Költ 1840 26 oktoberben

Ceh mester

Kantor Mártony s.k.

Atja mester Gyalokay József s.k.

Bejáró mester Tóth István s.k.

Céh jegyzője Varga József

Töredezett viaszpecsét

b)

Hogy a' nevezett Ifju Fazekas legény Hodits István

Mihaldi Vig Imre Mester társ Czéhmasterünknel egy évig mühelben dolgozván magát hiven szorgalmatosan viselte légyen hitelesittyük.

Miháldon.⁷⁸ Junius 28 án 1848

Czeh Mester Vig Imre

Atya Mester Gál János

„Miháldi fazekas czéh pecsétje”

köriratú viaszpecsét.

Általam Bor József s.k. jegy[ző]

c)

Hogy ezen Bötsületes Kováts Legény Név szerént Kaszap Mihály iten nálunk 11 hetekig dolgozott, az üdö alatt magát jámborol és jól viselte a mind egy Legénynek illik.

Költ Székesfehérvárot Septemb[er] 13 kan 1846 Évben

Szepelt Ignatz s.k. fő Czéh Mester

Ausernik Antal s.k. al Czéh Mester

Töredezett viasz-céhpecsét

d)

Hogy ezen betsületes Ifi[u] név szerint Csilag András a mi Városunkban a Mi Ché béli Társunknál Mintzér Urnál Két hétig munkában lévén azon idő alatt magát betsületesen viselte bizonyetjuk Kelt Gyöngyös Máj: 27 1856

Fő Ché Mester

Sopronyi Páll s.k.

Kopott (szöveg nélküli)

viasz-céhpecsét

A bejegyzett többi munkaviszony-igazolás egy része magyar, másik része német nyelvű.

A bejegyzett igazolások néhány kivétellel tartalmazzák a munkaadó mester nevét. A munkaviszony időtartamát évben és (a hónap, mint naptári egység mellőzésével) hetekben számolva jegyezték be. A bejegyzéseket a céh képviselőiben aláírók száma nem azonos. Van, amelyet hárman, a céhmester vagy főcéhmester, az atyamester és a bejáró mester, van, amelyet csak a főcéhmester írt alá. Egyes bejegyzéseket aláírt a céh jegyzője is. Egy igazolás nem céhtől, hanem a munkaadó mestertől származik, de mert ő meg analphabeta volt, az igazolást a falu jegyzője jegyezte be a könyvbe. Az aláírások mellé piros viaszpecsétet helyeztek. Sajnálatos, hogy ezek egy része teljesen töredezett és hiányos, vagy szövegük ma már olvashatatlan, ami miatt az ilyeneknek céhszervezeti forrásadatokkénti hasznosítására nincs lehetőség.

ec) Az 1839—1843 években csak Somogy, Tolna, Veszprém és Zala vármegyékben vándorolt Sotonyi János vándorkönyvében a könyv hatósági láttamozásáról szóló bejegyzés nincs. Hasonló a helyzet az 1844—1851. években csak Zala vármegyében és ennek határa menti egyik So-

mogy vármegyei faluban munkában volt Hodits István vándorkönyvével. Az 1846-ban vándorútra kelt Kaszap Mihály vándorkönyvében 1847–1848 években történt győri, pozsonyi, soproni, pesti és mosonmagyaróvári vidimáltatásokat bizonyító bejegyzések vannak. Ezek tartalmazzák a továbbutazás irányának bejegyzését is. Csillag András vándorkönyvébe 1849-ben Kecskeméten írtak be továbbutazás irányát megjelölő bejegyzést. E bejegyzések nem mindegyikét aláírónak a neve és a használt viaszpecsét vagy festékes bélyegzőlenyomat nem mindegyikének szövege olvasható. Sopronban a városkapitány jegyezte be a továbbvándorlás irányát és „Sz. K. Sopron Város Kapitánysága” köriratú, városcímeres, fekete festékes bélyegzőt használt. Pesten egy kapitányi hivatali írnok jegyezte be a továbbutazás irányát és szintén városcímeres, de elmosódott köriratú, fekete festékes bélyegzőt használt. Mosonmagyaróváron az útiránybejegyző csak nevét írta alá, de tisztességét nem. Az általa használt körbélyegzőben vízszintesen elhelyezett szöveg: „Magyaróvár Ungar. Altenburg”.

ed) Sótónyi János vándorútja 1843. december 3-án befejeződött. Hódits István vándorlása 1851. december 27-éig, Kaszap Mihályé 1857. december 23-áig, Csillag Andrásé 1860. szeptember 24-éig tartott. Hármójuk vándorévei átnyúltak a szabadságharcot követő neoabszolútizmus idejére.

Az ez alatti munkaviszonyokról szóló azok a bejegyzések, amelyek valamely céhtől származnak, tartalmilag megfelelnek a vándorkönyvet rendszeresítő 21.080/1816. sz. helytartótanácsi rendeletben előírtaknak. Szövegezésük ez időben is követi a *Kundschaft* szövegét. A bejegyzés aláírásának módja ugyanúgy változó, mint az előző időszakban, most azonban mind több az olyan munkaviszonyigazolás, amelyet csak a céhelöljáró írt alá. A céhektől származó bejegyzések aláírása mellé még most is viaszpecsétet nyomtak. Van olyan munkaviszonyigazolás, amelyet nem céh adott, hanem szolgabírótól, városi tanácstól vagy jegyzőtől vagy rendőrhatóságtól származik. A bejegyzések nyelvi szempontból megoszlanak. Egyik részük magyar, másik német.

ee) A neoabszolútizmus idejére átnyúlt vándorlások alatt használt vándorkönyveink arról tudósítanak, hogy a császári hadsereg szükségesnek tartotta a mesterlegények vándorlásának saját szervei által való ellenőrzését. Egyes bejegyzésekből úgy tűnik, hogy a mesterlegény köteles volt egyes városok elhagyására irányuló szándékát a városban levő illetékes cs. kir. katonai szervnek a továbbvándorlás tervezett irányára közlésével bejelenteni. A katonai szerv a bejelentés megtörténtét és a továbbutazás irányát bejegyezte a vándorkönyvbe. Lehet, hogy ez a vándorútnak a tervezett irányba akadálytalanul folytatásához szükséges előfeltétele volt. Kaszap Mihálynak, amikor 1849 nyarán pozsonyi munkaviszonya megszűnését követően Bécsbe törekedett, és vándorkönyvébe céhelöljárója 1849. július

8-án már bejegyezte munkaviszonya helyét és időtartamát, vándorkönyvét láttamoztatnia kellett a Városi Tanáccsal. Miután ennek — a beosztását a neve alá nem írt — hivatalnok ugyanaznap bejegyezte, hogy a vándorkönyv tulajdonosa Bécsbe utazik, az akkori hadihelyzet miatt láttamozásra be kellett mutatnia a könyvet a *K.K. Pressburger Militaer Platz Commando*nál is ugyanaznap, s csak miután itt láttamozták a könyvet, indulhatott Bécs felé. Bécsi munkaviszonyairól az 1850. szeptember 20-án adott igazolást a Bécsi Városi Tanács azzal záradékolta, hogy Magyarországra utazása miatt jelentkezni köteles a cs. kir. Városparancsnokságon. A *Centralcommission der k.k. Stadt Commendatur* szeptember 23-i keltű bejegyzéssel vette tudomásul Kaszap Magyarországra utazását.

Hasonló volt a helyzete 1851 májusában Selmecbányán Csillag Andrásnak. A munkaviszonyának az ottani céhelöljáró által május 19-i kelettel történt igazolása után a Városi Tanácsnál — az ilyen ügyekben eljáró városkapitánytól —, majd a császári Térparancsnokságtól is kellett kérnie a láttamozást, amelyet ugyanaznap meg is kapott annak beírásával, hogy hová utazik. Amikor Kaszap Mihály vándorkönyvébe 1852. december 4-én a Cs. K. Fejér Megyei Főnök⁷⁹ helyettese bejegyezte, hogy a vándorkönyv tulajdonosa Pestre megye, a Pestre utazás feltüntetését tartalmazó láttamozást jegyzett be a székesfehérvári Térparancsnokság is.

1852. decemberében Csillag András Neszmélyről⁸⁰ jövet átutazott Esztergomon. Vándorkönyvében december 29-i láttamozás van mind az Esztergomi Tanácstól, mind az ottani *K.K. Stadt Com[man]do*-tól (cs. kir. Városparancsnokságtól).

Sem Kaszap Mihály, sem Csillag András vándorkönyvében nincs az említettekén kívüli városokban működött katonai szervektől származó bejegyzés. Ezt 1854. május 1-e utáni viszonylatban érthetővé teszi, hogy e nappal megszűnt az ostromállapot.

ef) A mesterlegények vándorlásának közbiztonsági és közrendészeti szempontból való ellenőrzése cs. kir. államrendőrség működésének Magyarországon 1850–1851. években megkezdésétől kezdve elsődlegesen államrendőrségi feladat lett. Vándorkönyveink közül Hodits Istvánéban van egy Nagykanizsán 1851. december 27-én kelt bejegyzés, amelyet egy önmagát *K.K. Polizei Actuar*-ként megjelölő itteni rendőrhivatalnok írt alá. A bejegyzés nem csak arról szól, hogy a vándorkönyv tulajdonosa hova utazik, hanem ebben került igazolásra az is, hogy mely mesternél és mennyi ideig dolgozott. (Erről a munkaviszonyról céh által adott igazolás nincs a vándorkönyvben, holott Kanizsán az időben volt fazekas céh.)

Pesti és budai munkaviszonyokról és azok időtartamáról, valamint a Pestről távozás irányáról szóló bejegyzést vezetett 1852. november 23-án Kaszap Mihály vándorkönyvébe a *K.K. Polizey Direction zu Ofen Pest*, (Buda-

pesti cs. kir. Rendőrigazgatóság), melynek székhelye Pesten volt.

1857. augusztus—október hónapokban a *K. K. Polizei Commissarioit in Arad* (= Aradi cs. kir. Rendőrbiztoság) csak azt jegyezte be Csillag András vándorkönyvébe, hogy Temesvárra, majd a *K. K. Polizei Direction in Temesvár*, (= Temesvári cs. kir. Rendőrigazgatóság), hogy Nagyszebenbe utazik. A *K. K. Polizei Direction in Hermannstadt* (Nagyszebeni cs. kir. Rendőrigazgatóság) Csillag megérkezését követően — úgy látszik — ellenőrizte tevékenységét, mert beírta a vándorkönyvbe, hogy „*In Arbeit*”, tehát, hogy munkaviszonyban áll. Amikor munkaviszonyának megszűnéséről és időtartamáról adott bizonyítvány megerősítésképpen erről szóló igazolást vezetett a munkakönyvbe a Nagyszebeni Városi Tanács, akkor az ottani Rendőrigazgatóság csak azt írta be, hogy Brassóba távozik. A *K. K. Polizei Direction Kronstadt* (= Brassói cs. Rendőrigazgatóság) is bejegyezte a munkaviszony létrejöttét. Az ennek megszűnéséről az itteni német szabó céh által 1857. október 31-én adott igazolást követő és a városból távozás irányát feltüntető rendőrhatalmági láttamozás viszont nem került a vándorkönyvbe. Ezt követően 1 és 3/4 évig nincs sem céh által, sem közigazgatási hatóság által, sem rendőrhatalmási által adott bejegyzés a könyvben. 1859. augusztus 13-án viszont *K. K. Polizei Commisär zu Szeged* (= Szegedi cs. kir. rendőrbiztos) igazolja az esztendő június hava 13-ától fennállott munkaviszonyt azzal, hogy Csillag Pécsre távozik.

A vándorlás rendészeti ellenőrzése jegyében történt bejegyzésnek tartjuk, illetve a rendészeti ellenőrzéskor támadható megalapozatlan feltevések elleni védekezésként kérelmezett bejegyzésnek véljük a Csillag András vándorkönyvébe 1852. november 8-i kelettel a községi jegyző, a bíró és a [törvény] bíró aláírásával vezetett és viaszpecséttel megerősített azt a bejegyzést, mely szerint Csillag „Keszegen,⁸¹ mint szülőtt helyén megjelent és 14 napig ott helyben, mint szüleinél tartózkodott.”

eg) A neoabszolutizmus idején Magyarországon a vándorkönyv a katonai szolgálati kötelezettséggel kapcsolatos polgári közigazgatási tevékenységbe is bevont ellenőrző eszköz, az ellenőrzéskor pedig bizonyítékként szolgáló eszköz is volt, amint ez Hódíts, Kaszap és Csillag vándorkönyveinek bejegyzéseiből kitűnik.

A nagykanizsai rendőrhivatalnok említett 1851. december 27-i vándorkönyvi bejegyzése szerint Hódíts István azért utazik Keszthelyre, hogy a vándorláshoz engedélyt kapjon. 1852. április 30-án Keszthely városbírája oly bejegyzést írt a vándorkönyvbe, hogy annak tulajdonosát katonakötelezettségi évének túllépése miatt (1852-ben 26 éves volt) a helyhatóság elbocsátotta, amit azzal közölt vele, hogy az illetékes cs. kir. rendőrhatalmágnál jelentkeznie kell.

Kaszap Mihály vándorkönyvébe 1851. december 4-i székesfehérvári kelettel a Cs. K. Fejér Megyei Főnök he-

lyettese azt jegyezte be, hogy a székesfehérvári sorozóbizottság vizsértárgulat (*Kramfader*) miatt (ekkor 25 éves volt) minden tábori szolgálatra alkalmatlannak találta, s erre tekintettel 3 évre szóló engedélyt kapott a cs. kir. koronaországokban való vándorlásra. 1856. október 26-i keletű bejegyzés szerint a Székesfehérvári Szolgabírói Hivatal a vándorlási engedélyt az „*Österreichische Monarchie*”-ba szólóan 2 évre meghosszabbítja.

Csillag András munkavállalási helyének, Aszódnak jegyzője 1853. február 17-én (amikor 24 éves volt) „mint besorozás alá tartozandó”-t szülőfalujába utasította. A sorozásról a vándorkönyvben nincs bejegyzés, 1853. március 10-én a Nógrád megyei cs. kir. nógrádi kerületi főszolgabíró bejegyezte, hogy a Magyar koronaországban való vándorlásra az engedélyt 1 évi időtartamra megadta, majd 1855. június 24-én a következő sorozásig terjedő időre meghosszabbította, 1856. május 6-án pedig, mert katonai kötelezettségének mindenkorra megfelelt, 3 évre hosszabbította meg. Még ennek lejártá előtt a *Praesidium der kk. Statthaltereij Abth[eil]ung zu Pressburg* (= Pozsonyi cs. kir. Helytartósági Osztály elnökségétől) 1858. augusztus 16-án származó bejegyzés szerint a dunai fejedelemségekbe (a német nyelvű bejegyzésben *Donaufürstentümer*), tehát Havasföldre valamint Moldvába valamint Törökországba kapott 3 évre szóló vándorlási engedélyt.

A katonai szolgálati kötelezettséggel kapcsolatos közigazgatási hatósági bejegyzések és a vándorlási engedély megadásáról szóló bejegyzések közötti összefüggések azt a látszatot keltik, mintha a vándorlási engedély megadása attól függött, hogy a legények eleget tettek-e a sorozáson való megjelenésük kötelezettségének. Ezzel szemben a vándorlási engedély megadásáról szóló bejegyzések nem ezért, hanem azért kerültek a vándorkönyvbe, mert az *Ideiglenes Iparrendtartás* így rendelkezett. (135. §.) Más kérdés, hogy ezt a rendelkezést a közigazgatási hatóságok arra használták fel, hogy az engedélyt csak akkor adták meg és jegyezték be a mesterlegények vándorkönyvébe, ha a sorozáson megjelentek.

eh) A négy vándorkönyv közül egyedül Hoditséban van bejegyzés arról, hogy vándorkönyve a népszámláláskor — mégpedig Keszthelyen 1850. július 20-án láttamozásra került. A keletből következik, hogy a bejegyzés az 1850 nyarán kezdett és 1851 nyarán befejeződött magyarországi népszámláláskor⁸² a vándorkönyv tulajdonosának születési helyén történt láttamozást igazolja.

ei) A vándorkönyvbe nyomtatott szövegek utáni bejegyzésekkel és aláírásokkal, mint említettük, létrejött egy, a mesterlegény vándorlásához szükséges és személyazonossága megállapítására alkalmas okmány, amely már ezzel a tartalommal létrejőve, önálló irattípust képvisel.

A vándorkönyvnek az azt kérő mesterlegény részére történt kiadása után a munkaviszonyok helyéről, időtartamáról és a legény ez alatti magatartásáról adott bejegyzéseket irattani szempontból vizsgálva azt kell megállapí-

tanunk, hogy ezeknek mindegyike éppúgy egy-egy külön-külön bizonyítvány, mint amilyen a vándorkönyv rendszeresítése előtt használt *Kundschaft*. A vándorkönyvbe vezetett ezek a bizonyítványok ugyanolyan irattani belső ismeretjelleggel rendelkező okmányok, mint a *Kundschaft*-ok. A velük szembeni eltérés csak az, hogy amíg a *Kundschaft*-ok mindegyike külön-külön papírra írt, vagy külön-külön papír felhasználásával készült nyomtatvány kitöltésével kiállított, aláírt és pecséttel megerősített okmány, addig a vándorkönyvekbe bejegyzett bizonyítványok könyv alakban összefüggő papírokra írt okmányok, amelyek csak együttesen tarthatók, mozgíthatók és tárolhatók. Ennél fogva bizonyítványként használásukkor is együttesen és úgy vannak jelen, hogy egymástól csak rendeltetés elleneesen (a könyvecskeből kitépéssel) különíthetők el és használhatók fel, mi által viszont elvesztik hitelességüket, s így érvényességüket.

A vándorkönyvekben levő többi bejegyzések, így a vándorlás ellenőrzése céljából történt bemutatáskor ennek a vándorkönyv megtekintéséről, vidimálásáról a könyvbe történő hatósági bejegyzés, hasonlóképpen a katonai szolgálati kötelezettségekkel összefüggő bejegyzések, ugyancsak tényeknek az arra hivatott hatóság által és az erre előírt módon történő igazolását tartalmazzzák, s ekként ugyancsak bizonyítvány jellegűek.

Mindezek alapján azt kell megállapítanunk, hogy a vándorkönyv egyedi jellegű sajátosságokkal rendelkező irat, amely egyrészt a tulajdonos mesterlegény vándorlásához szükséges, s személyazonosságának megállapítására alkalmas útiokmány, másrészt munkaviszonyairól, ezek időtartamáról és a legény az alatti magatartásáról szóló több bizonyítványt magába foglaló, harmadrészt a vándorlás többszöri hatósági ellenőrzésének megtörténtét, majd 1850 után a mesterlegény egyes katonai kötelezettségei teljesítését is igazoló több hatósági igazolást magába foglaló irat. Tartalmánál fogva a rendészeti és iparigazgatás, valamint 1850-től a katonai szolgálattal kapcsolatos polgári közigazgatás eszköze. A vándorkönyv a technikai előállításának eredményeképpen létrejött külső megjelenésénél fogva a vándorló mesterlegények magatartási megnyilvánulásai kedvezőtlen alakulása folytán az állam által mind hatékonyabban gyakorolni kívánt rendészeti ellenőrzés minél eredményesebb érvényre jutását jobban segítő, és ilyenként a rendszeresítése idején jelentkezett igények oldaláról nézve, a korábbival szembeni fejlődést képviselő, tehát korszerű iratfajta, mint az ugyancsak elsősorban rendészeti célból közel 100 évvel korábban bevezetett elődje, a *Kundschaft*.

ej) Szükségesnek tartjuk szólni arról, hogy a neoabszolutizmus idejéből való polgári hatósági bejegyzések kevés kivétellel, a katonaiak és rendőrhatalmások pedig mind, már nem viaszpecséttel, hanem fekete vagy zöld színű bélyegzőlenyomattal megerősítettek. A bélyegzők alakja eltérő: kör alakú, álló vagy fekvő ellipszis alakú bélyegző

lenyomatok mellett tompított sarkú négyszögletes lenyomatokat is láthatunk a vándorkönyvekben. A viaszpecsétek helyett festékes bélyegzők használata az ügyintézés gyorsítása érdekében történt irodai technikai fejlesztési törekvések ez idő alatti megvalósításáról és terjedéséről tudósít. A bécsi Rendőrigazgatóság 1856-ban már olyan bélyegzőt használt, amelynek a vándorkönyvbe ütésével egyszerre került a könyvbe a „*Zur Reise nach*” szöveg, hogy e mellé kézzel csak azt kelljen beírni, hogy a vándorlegény mely helységbe történő utazási szándékot jelölt meg, de ugyanakkor e bélyegző beütésével a könyvbe került a „*K. K. Polizey Direction Wien*” köriratú, kétféjű sasos bélyegzőlenyomat is. Ennek a bélyegzőnek a használata csökkentette a rendőrhivatalnok munkáját, gyorsította az ügyintéztést, és ezzel megrövidült a vándorlegényeknek a Rendőrigazgatóság folyosóján való várakozása.

3. Az *Ideiglenes Iparrendtartás* 1851. április 1. és 1860. május 1. közötti hatálya idején A) a történeti Magyarország területére esett öt koronaország valamelyikében kiállított vándorkönyv a Thury György Múzeumban egyetlen egy van. Ez a Nováczy Sándor csizmadialelegénynek 1855-ben adott vándorkönyv. Ezen kívül van egy, amelyet Galícia és egy, amelyet Tirol koronaországban állítottak ki. Ezek B) Antol Roland szabólegénynek 1854-ben, és C) Johann Haas lakatoslegénynek 1855-ben kiállított vándorkönyvek.

A/a) A Nováczy Imrének kiállított vándorkönyv irattani külső ismertetőjele szerint egy 17,7x11,3 cm nagyságú, 1–48 oldalszámú lapokat magába foglaló, álló alakú könyvecske, amelynek lapjait átfűző fekete-sárga színű sodort zsinveg végét a vékony kartonkötés elülső táblája belső oldalán a könyv kiállítójának szárazbélyegzőjével ellátott zárócímke ragasztja le. A könyv első 9 oldalán található magyar és német nyelvű nyomtatott szöveg. Az ezt követő üres oldalak a könyvnek a kérelmező részére való kiadása után történő bejegyzések céljára valók.

b) A könyvet 1852-ben Budán „*in der kais [erlichen] königlich[en] Universitäts Buchdruckerei*” nyomták.

c) A könyv címlapja felső részén középen kétféjű sasos címer, amely a „Magyar-Ország” tulajdonnév két tagja között helyezkedik el, tudtul adva ezzel azt, hogy a könyvet az olmtüzi alkotmány szerinti Magyar Koronaországban nyomtatták, és fogják majd kiállítani. Ugyanakkor a címlap német szövegében Magyar-Ország nem „*Kronland Ungarn*”-ként, hanem „*Königreich Ungarn*”-ként szerepel.

d) A címlap magyar szövege szerint a könyvecske „Vándorkönyv az 1816-ik július 16-án kelt helytartósági intézvény s más későbbi rendeletek következtében”, az ez alatt olvasható német szöveg szerint „*Wanderbuch in Folge hoher Statthalterey-Verordnung vom 16. Juli 1816. und der nachträglichen Verordnungen*”.

Az „1816-ik július 16-án kelt helytartósági intézvény” a könyvecske, mint nyomtatvány előállításától 4 évvel — az 1848: III. tc-kel — feloszlott m. kir. Helytartótanács,

a *Consilium Regium Locumtenentiale Hungaricum*, németül: *Königlicher Ungarischer Stadthalterey-Rath* által 1816. július 16-án a törvényhatóságokkal 21.080. sz. a. közölt az a rendelkezés, amely elrendelte, „hogyminden Czéhek-nél vándorló Könyvecskék... hozassanak be”. Nováczky Sándor vándorkönyve céljára felhasznált nyomtatvány kéziratának készítője — feltehetően az akkori politikai légkörhöz igazodásul — a rendelkezést kibocsátó központi igazgatási szervet ennek neve mellőzésével, a nyomtatás idején volt Magyar Koronaország igazgatási központja, a működését 1851. április 10-ével megkezdett *K. K. Statthalterei für Ungarn* és ennek magyar nyelvi megfelelője „Magyarországi cs. kir. helytartóság”⁸³ nevének használatával, — s éppen ezért hibásan — nevezte meg az idézett 1816. évi rendelkezés kibocsátóját.

Az ügyiratkezelés körébe tartozó újszerűség, hogy a vándorkönyv címlapján előnyomott szöveg jelzi a kiadásra kerülő vándorkönyv nyilvántartásba vételére használt jegyzék megfelelő számának feltüntetésére szolgáló helyet. Az ismertetett korábbi vándorkönyvek közül csak egyre, a Keszthelyi Városi Tanács által kiállítottokra írták rá a nyilvántartási számot — Nováczky Imre vándorkönyvét a Nagy Kanizsai cs. k. rendőrbiztoság 428. szám alatt vette nyilvántartásba.

A könyvecske 2. oldalán magyarul, 3. oldalán németül látható a személyi adatok bejegyzésére szolgáló nyomtatott szöveg és ennek kézírással történt kitöltése. Az előnyomott szöveg részletezőbb az eddig vizsgált vándorkönyveknél. Ebbe az 1852. évi előállítási vándorkönyv-nyomtatványba a születési hely után be kellett írni, hogy az mely koronaországban (a német szövegben: *Kronland*), annak melyik járásában (a német szövegben: *Bezirk*) van, továbbá a tulajdonosnak nem életkorát, hanem születési évét, valamint illetőségi községét (a magyar szövegben: honi község, a német szövegben: *Heimatsgemeinde*), és azt, hogy az mely koronaország mely járásában fekszik, továbbá a tulajdonos mesterségét (a német szövegben: *Profession*), családi állapotát, természetét, milyen volt arca, haja, szeme, orra, szája, és milyen különös ismertetőjegye volt. Nem volt előnyomott szöveg a vallás bejegyzéséhez. Ezért látjuk Nováczky vándorkönyvében a különös ismertetőjegyek bejegyzésére felhívó nyomtatott szöveg alatt kézzel írva, hogy „Hite” (a német szövegben ugyancsak kézzel beírva, hogy „*Religion*”).

A személyi adatok után van üres hely a tulajdonos névalírása számára. Nováczky aláírása igen alacsony fokú íráskészségről tanúskodik. Ez után következik a vándorlás engedélyezett irányának és időtartamának bejegyzésére felhívó nyomtatott szöveg és ez után kézzel írva, hogy a vándorkönyv „érvényes egy évig a cs. k. aust[riai] Koronartományokban”.

A 4. oldalon magyarul, az 5-en németül van nyomtatva a „Minden bel- és külföldi hatóságokhoz” intézett megkeresés, hogy „ezen vándorkönyv előmutatójának gátolatlan

vándorlást engedjenek, s lehetőleg segítségére legyenek”. E felhívás emlékeztet az 1731. évi birodalmi Kézműves-Rendtartással rendszeresített *Kundschaft* szövegébe foglalt ajánlásra, mégis azzal a változtatással, hogy nem a mestereknek szóló ajánlasként, hanem hatósági megkeresésként a bel- és külföldi hatóságokhoz intézi.

E szöveget követően van hely annak bejegyzésére, hogy a vándorkönyvet ki adta, azaz ki állította ki. Nováczky vándorkönyvét a „Nagy Kanizsai cs. k. Rendőri biztoság”, németül *K. K. Polizeil. Kommissariat zu Gross-Kanizsa* 1855. július 5-én adta ki.

E bejegyzéssel befejeződött a vándorkönyv-nyomtatvány kitöltése, ami által az a kérelmező mesterlegény, esetünkben Nováczky Imre vándorlásához mind rendészeti igazgatási, mind iparigazgatási szempontból szükséges, s személyazonosságának megállapítására is szolgáló okmánnyá vált. — A kiadásról szóló bejegyzés sem aláírva, sem lepecsételve nincs.

A 4., 6. és 8. oldalra nyomtatottan olvasható az „Oktatás a vándorkönyvekről”, az 5., 7. és 9. oldalra nyomtatva pedig ugyanez németül „*Belehrung in Betreff der Wanderbücher*” cím alatt. E tájékoztatást összehasonlítva az eddig ismertetett vándorkönyvekbe nyomtatottal, azt látjuk, hogy ez utóbbiakban levő szöveg szerinti szabályoktól némileg eltérő szabályok váltak irányadókká a vándorkönyvek kiállításához és használatához.

A tájékoztatás 1. pontja szerint a vándorkönyvet az illetőségi bizonyítvány (a magyar szövegben: Honlevél, a németben *Heimatschein*) alapján oly városokban, ahol cs. k. rendőrigazgatóság (*k. k. Polizeil. Direction*) van, ezek, olyan helységekből, amelyeknek rendezett tanácsuk van, ez utóbbiak, egyébként pedig a megyei főnökök (*Komitats-Vorstand*) adják ki.

A 2. pont tájékoztat arról, hogy a vándorkönyv kiadásakor ennek nyomtatásáért 15 krajcárt, bélyegilletékül pedig 6 pengő krajcárt kell fizetni. Az ismertetett korábbi magyarországi vándorkönyvekért fizetendő összegről az ezekben nyomtatott tájékoztatás nem szól. Az 1829. július 21-i 19271. sz. helytartótanácsi rendelet a vándorkönyvek kiadásáért szedhető taksát 1 váltóforintban állapította meg. Bélyegilleték szedésének elrendelésére, mint látni fogjuk, csak 1850-ben került sor.

A 3. pont ad tájékoztatást az arra vonatkozó szabályozásról, hogy

— a mesterlegénynek a vándorkönyvet a munkába lépéskor megőrzés végett át kell adnia a munkaadó mesternek;

— a munkából kilépéskor a munkaadónak a legénnyel, s a vándorkönyvével a községi elöljáróhoz kell mennie, és ott az időt, amely alatt a legény munkában állott, pontosan bejelentenie, s ha a legény magát ügyesen, serényen és híven viselte, e tulajdonságokat bizonyítani volt köteles; a községi elöljárónak pedig mindezt a vándorkönyvbe be

kellett írnia. „Ha a bizonyítvány eme tulajdonságok tekintetében nem kedvezőleg ütne ki, csak a munkaidőt vagy a tapasztalt tulajdonságok fölötti bizonyítványt, illetve csak azt kell felvenni, ami a legénynek hasznára szolgál”. A bizonyítványt a munkaadó mesternek saját neve aláírásával kellett ellátnia, az aláírást pedig a községi elöljárónak kellett hitelesítenie.

A 4. pont szól arról a szabályról, mely szerint — abban az esetben, ha a legény a vándorkönyvet azon kívüli koronaországba vándorláshoz is kívánja használni, mint amelyre azt a könyv kiállításakor engedélyezték, akkor a könyvet ennek megfelelő láttamozással kell a megyefőnöknek, illetve ahol cs. kir. rendőrigazgatóság van, ez utóbbinak ellátnia. Ahhoz pedig, hogy a vándorkönyv külföldi, tehát az Osztrák Császárságon kívüli országba utazáshoz útlevélként szolgáljon, a főispánnak (*Obergespan*)⁸⁴ kellett azt láttamoznia. Ez a rendelkezés lényegében összhangban van a megelőzővel. Eltérés a láttamozási, tulajdonképpen az utazás-engedélyezési jogkör gyakorlásának a császári politikai közigazgatás szervezeti felépítéséhez igazításában jelentkezik;

— olyan helyeken, ahol a mesterlegény munkában állott, miután a mester a legény munkaidejét és viselkedését beírta, a vándorkönyvet a községi elöljáróságnak láttamoznia kellett, ha helyben rendőri hatóság nincsen. Ez a rendelkezés fenntartja a korábban már elrendelt láttamozást, csak ennek gyakorlási jogát igazítja hozzá az új közigazgatási szervezeti rendhez;

— az olyan legény, akinek vándorkönyvében levő legutolsó láttamozás 6 hétnél régebbi, az a legény „többé nem tartozik eléggé igazoltnak, s vele a fennálló rendőri szabályok szerint kell bánni”. Ez a rendelkezés a korábbi szabályozás szerint is már tilos, cél nélküli „ide s tova való járkálás”-ban a közbiztonságra jelentkező veszély hatékonyabb megelőzését szolgáltni hivatott, egyben az ilyen magatartás esetén bekövetkező rendészeti intézkedést kilátásba helyező, tehát a korlátozást szigorító és a tilalom megszegése miatti represszáliát megjelölő rendelkezés;

— az engedélyezett vándorlási időt és területet „különböni felelet terhe alatt átlépnie nem szabad”. E rendelkezés célja a rendészeti ellenőrzéshez fűződő államérdeknek a mesterlegények vándorlása vonatkozásában való hatékonyabb érvényesülése, illetve ennek előmozdítása.

Az 5. pont az arra vonatkozó tájékoztatást tartalmazza, hogy mit kell a legénynek tennie, ha a vándorkönyvben üres hely már nincsen;

a 6. pont pedig arról szól, mi a teendő a vándorkönyv elvesztésekor.

Az ezekre az esetekre érvényes szabályozások egyeznek a korábbi vándorkönyvekbe másolt tájékoztatás szerintivel.

A sorrendben utolsó tájékoztatás a 7. pontba foglalt, amely arra figyelmeztet, hogy a vándorkönyv hamisítása, az azzal való minden visszaélés a fennálló törvények sze-

rinti büntetést vonja maga után. Ilyen tájékoztatás a korábbi vándorkönyvekben is van.

e) A vándorkönyv kiállítása utáni bejegyzések közül az első a vándorkönyvet kiállító nagykanizsai cs. kir. rendőrbiztos (*kk. dirigirend[er] Polizei Commissar*) által a könyv kiállítása napján, 1855. július 5-én történt bejegyzés. A német nyelvű bejegyzés annak kinyilvánítására irányult, s egyben annak igazolására is szolgált, hogy a vándorkönyv tulajdonosa a cs. kir. koronaországokba 1 évig való vándorlásra kapott engedélyt. A rendőrbiztos az engedély megadásának előzményeként bejegyezte azonban azt is, hogy Nováczky a felszabadító levele szerint hol, kinél tanulta szakmáját, hogy mikor szabadult fel, s hogy azóta segédként több itteni mesternél megelégedésre dolgozott”.

A Thúry György Múzeum őrzi azt a sajtáságos iratot, melynek alapján a rendőrbiztos a munkaviszonyokat igazolta. Ennek az iratnak címe „Tanuló Levél”, keletje azonos a rendőrbiztos által a vándorkönyvbe írt bejegyzés keletjével. Ugyanekkor a „Tanuló Levél” szerint a nagykanizsai csizmadiacéh 1853. december 18-án tartott Czeh ülése alkalmával szabadították fel Nováczky Imrét, amiről „ezen” bizonyáglevelet kapta (a felszabadítást követő 1 év 6 hónap 27 nap után!!). A „Tanuló Levél”-et kiadó ezen a „Tanuló Levél”-en azt is igazolja — az előző szöveg folytatásaként és ugyanazzal a kézírással (!) —, hogy Nováczky a felszabadítás után, azaz 1854 januártól kezdve 1855. július 1-ig mely két nagykanizsai mesternél volt segéd.⁸⁵ Egy következő és még egy további bejegyzés szövege szerint a rendőrbiztos igazol munkaviszonyt.

A vándorkönyvben van munkaviszonyról szóló két olyan, az 1850-es évekből származó bejegyzés, amelyeket a munkát adó mester céhe adott. Ezek a munkaviszonyigazolások is éppúgy, mint az ilyen korábbiak, a magyarországi kundschaftok szövegének egyszerűsített változatai. Illusztrálásul a két egyező szerkezetű bejegyzés egyike:

Bizonyítvány

Hogy Nováczky Imre nevezetű csizmadia Segéd nálunk 1, azaz egy évig munkában volt mely idő alatt magát illendően visellé légyen.

Költ Palotán Január 3-án 1858.

Cz. M. Komáromi Gábor s. k.

At. M. Butsuházi Károly s. k.

Jegyz. Nader Joseff s. k.

„Csizmadia-céh Palota”

köriratú piros viaszpecsét;

középen 1782. évszám”.

Van a vándorkönyvben egy olyan bejegyzés is, amellyel egy városi tanács igazolja a munkaviszonyt. Ez azonban már a vándorlási kötelezettséget és a vándorkönyvet megszüntető, s a munkakönyvet rendszeresítő, 1860. május 1-én hatályba lépett *Iparrendtartás* idejéből való. Szövege:

Produzent hat hierorts von 7ten Jänner 1859. biss 18. August 1860. mit Fleiss und guten betragen gearbeitet.

Fünfkirchen am 19ten August 1860.

Olvashatatlan aláírás s. k.

„Magistrat der Königl. Freistadt Fünfkirchen”
szövegű körbélyegző lenyomata.

Egy adalék ahhoz, hogy a 21080/1816. sz. helytartótanácsi rendelettel rendszeresített vándorkönyv 1860. május 1-e után használható volt a munkaviszony-megszűnéseknek az idézett patenssel bevezetett munkakönyvbe való bejegyzései teljesítésére.

f) Nováczky Imre vándorkönyvében három olyan bejegyzés van, amelyek arról adtak az ellenőrzést végzőknek tájékoztatást, hogy a vándorkönyv tulajdonosa mely helységbe indulását mondta be az ezt bejegyezni kötelesnek. Mindhárom bejegyzés Nováczkynak szülővárosából indulásakor történt, s azokat *Nagykanizsa rendőrbiztosa* írta be.

g) Amint már említettük, a neoabszolútizmus idején Magyarországon a vándorkönyv a katonai szolgálati kötelezettséggel kapcsolatos polgári tevékenységbe is bevont eszköz. Ennek jegyében került Nováczky vándorkönyvébe a Palota mezővárosi hatóságnak 1858. január 3-i bejegyzése, mely szerint az akkor segédként ott dolgozó és 21. életévébe lépő Nováczkyt, mint sorkötelest szülőhelyére utasította.

Ezt követi a nagykanizsai Szolgabírói Hivatal — ugyancsak német nyelvű — 1858. április 1-i bejegyzése arról, hogy a munkakönyv tulajdonosa katonai kötelezettségének egyszer és mindenkorra eleget tett.

Ennek következménye, hogy 1858. december 29-én az osztrák koronaországokba való vándorlásra 3 éves engedélyt jegyzett a vándorkönyvbe a nagykanizsai cs. kir. rendőrbiztos.

h) A rendőrhatalom és a politikai hatóság bejegyzések éppúgy, mint a korábban tárgyalt vándorkönyveknek a neoabszolútizmus idejéből való polgári hatósági és rendőrhatalom bejegyzései nem viaszpecséttel, hanem fekete vagy zöld színű bélyegzőlenyomattal megerősítettek. A Nováczky könyvébe bejegyző két polgári közigazgatási hatóság kör alakú, a kanizsai rendőrbiztos álló ellipszis alakú bélyegzőt használt, melynek közepén kétféjű sasos címer van.

B/a) Az Anton Rolandnak kiállított vándorkönyv irattani külső ismertetőjele szerint egy 16,8x11 cm nagyságú, 1–80 oldalszámú lapokat magába foglaló, álló alakú könyvecske, amelynek lapjait átfűző zsinég végét az utolsó lap második oldalán szárazbélyegzővel ellátott zárócímke ragasztja le. A könyv kemény kötésének táblái ma már nincsenek meg. A könyv első 7 oldalán található német és lengyel nyelvű nyomtatott szöveg. Az ezt követő oldalak a könyv kiadása utáni bejegyzések céljára szolgálnak.

b) A könyvet 1853-ban Lembergben a *K. K. Provinzial-Staats Druckerei*-ben nyomták.

c) A könyvbe semmilyen címer nincs nyomtatva.

d) A vándorkönyvbe nyomtatott német szöveg azzal kezdődik, hogy a „*Wanderbuch in Folge des A[ll]erh[öch]sten Patentes von 24. Februar 1827 und der bezüglichlichen nachträglichen Verordnungen*” (Vándorkönyv az 1827. február 24-i legfelsőbb Patens és a vonatkozó kiegészítő rendeletek alapján.) A hivatkozott császári patens szövege rendelkezésünkre nem áll. E jogszabály rendelte el az ausztriai tartományokban a mesterlegények vándorkönyvvel való ellátását. A vándorkönyv megnevezése a lengyel szövegben: *Książka wedrownicza*. A címet követik és a 2. oldalon folytatódnak a személyi adatok bejegyzésére szolgáló nyomtatott szavak mindkét nyelven. Az e célra előnyomott szöveg szerint olyan személyi adatokat kellett bejegyezni, mint amilyeneket a Nováczky részére kiállított vándorkönyv-nyomatvány szerint kellett. Ebbe a Lembergben előállított vándorkönyv-nyomatványba is a születési hely után be kellett írni, hogy az mely koronaország mely kerületében van, továbbá a tulajdonosnak nem az életkorát, hanem születési évét, valamint illetőségi községét, és azt, hogy az mely koronaország mely kerületében fekszik, továbbá a tulajdonos foglalkozását, családi állapotát, természetét, milyen volt arca, haja, szeme, orra, szája, és milyen különös ismertetőjele volt. Nem volt előnyomott szöveg a vallás bejegyzéséhez. Ez az oka annak, hogy Roland vándorkönyvébe is a címoldalon lévő neve alá írták, hogy milyen vallású.

A vándorkönyvben a személyi adatok után van üres hely a tulajdonos névaláírása számára, melyet a vándorlás engedélyezett irányának és időtartamának bejegyzésére szolgáló üres hely követ. Ez alá van nyomtatva a valamennyi bel- és külföldi hatósághoz intézett az iránti megkeresés, hogy a vándorkönyv felmutatójának akadálymentesen engedélyezzék a vándorlást, s neki minden lehetséges segítséget adjanak meg.

A vándorkönyv 3–6. oldalán két-két hasábra szedve, a bal hasábrban németül, a jobb hasábrban lengyelül olvasható 7 pontba foglalva a vándorkönyvre vonatkozó tájékoztatás. (*Belehrung Betreff der Wanderbücher. — Informacya w do ksiazek Wedrownicznych.*)

E tájékoztatás megegyezik az 1852-ben a budai Egyetemi Nyomda által előállított Nováczky-féle vándorkönyvbe nyomtatottal, természetesen azokkal az eltérésekkel, amelyek a két koronaországban (Magyarország és Galícia) fennállott közigazgatási különbözőségekből származnak.

Az 1. pont szerint a vándorkönyvet a koronaország kerületi főnöke (*Bezirkshauptmann*), a tanáccsal (*Magistrat*) rendelkező helyeken a tanács állítja ki az illetőségi bizonyítvány alapján.

A 2. és a 3. pont megegyezik a budai Egyetemi Nyomdában előállított Nováczky-féle vándorkönyvbe nyomtatott „Oktatás” 2. és 3. pontjában olvashatókkal.

A 4. pont szerint abban az esetben, ha a legény a vándorkönyvet úti okmányként egy másik koronaországba utazáshoz akarja felhasználni, ezt a kerületi főnökkel láttamoztatnia kell. Külföldre utazási szándék esetében a vándorkönyvet a kerületi elnöknek (*Kreispräsident*) vagy a helytartónak (*Statthalter*) kell láttamoznia.

A 4. pontnak a láttamozásról szóló bekezdése a legutóbbi láttamozás óta eltelt 6 hetesnél hosszabb következményeiről, valamint az engedélyezett vándorlási idő és terület átlépésének tilalmáról szóló bekezdései összhangban vannak a budai Egyetemi Nyomdában nyomtatott vándorkönyvbéli „Oktatás” 4. pontjában ugyanezekről adott tájékoztatással.

Az 5., 6. és 7. pont is megegyezik a Nováczky-féle vándorkönyvbéli ugyanilyen sorszámú pontokkal.

Anton Roland vándorkönyvében a tulajdonos keze aláírására hagyott üres helyen az ő saját kezű névalírása van.

A bel- és külföldi hatóságokhoz intézett megkeresést tartalmazó nyomtatott szöveggel azonos oldalon kezdődő, de csak a bilingvis tájékoztatást követően, tehát a 7. oldalon befejeződő kézírásos szövegből állapítható meg, hogy ezt a vándorkönyvet Biala szabad város⁸⁶Tanácsa 1854. december 29-én adta Anton Rolandnak Teschenben⁸⁷ vagy Troppauban⁸⁸ két hónapon át történő munkavégzéshez szükséges tartózkodásra. Az ezt tartalmazó bejegyzés 1855. április 19-én kelt és a városi *Synd[icus]* kiadományozta. Neve mellett „*Magistrat der Königlichen Freystadt Biala*” köriratú, zöld színű körbélyegző-lenyomat.

A Galícia koronaországban használt vándorkönyvnyomtatvány a budai Egyetemi Nyomda által előállítottól a csekély méretbeli eltéréseken kívül — elsősorban a nyomtatott szövegek nyelvében, de a szövegek elhelyezésében is, főként pedig abban tér el, hogy más jogszabályi rendelkezés alapján készült.

Az ügyiratkezelés körébe tartozó megegyezés, hogy a Galiciában használt nyomtatványon is előnyomott rövidítés jelzi a kiadásra kerülő vándorkönyv nyilvántartásba vételére használt jegyzék megfelelő számának feltüntetésére szolgáló helyet.

e) A vándorkönyv üres lapjain galíciai és sziléziai rendőrhatalósági, stájerországi és magyar koronaországi közigazgatási hatósági láttamozásokat, magyar koronaországi munkaviszonyoknak céh által történt tanúsítását látjuk. A vándorkönyvben lévő utolsó bejegyzés szerint a bialai *Bezirksamt* (Járási Hivatal) a *Bezirks Vorsteher* (Járási főnök) aláírásával 1860. március 2-án a vándorkönyv érvényét „für sämtliche k. k. oesterreichische Staaten” (valamennyi osztrák államra szóló érvényességgel) és 1861. február végéig (!) meghosszabbította. Tette ezt a vándorkönyvről szóló rendelkezéseket hatályon kívül helyezte 1859. december 20-i keletű, és Galícia területére is hatályos *Gewerbeordnung* 1859. december 27-i kihirdetését követő több, mint két hónappal, mégpedig a *Gewerbwordnung* 1860. május 1-ével kezdődő hatályának egy időszaká-

ra (1860. május 1—1861. február végéig) szólóan is. Ez vagy arra utal, hogy a bialai járási főnöknek nem volt tudomása a jogszabályváltozásról, vagy annak feltételezésére kényszerít, hogy Galícia területére hatályos valamilyen (átmeneti vagy végrehajtási) rendelkezés lehetővé tette a vándorkönyvnek útiokmánykénti vagy a *Gewerbwordnung* rendszeresített munkakönyvkénti vagy e két célra egyaránt történő használatát. A vándorkönyvben külföldi munkavállalásról szóló bizonyítvány nincs.

A rendőrhatalósági láttamozások vagy *Polizeyamt*, vagy *Polizei Commisariat* által történtek. A Stájerország keleti határánál fekvő Fürszenfeldben levő Járási Hivatal jegyezte be, hogy Roland Nagykanizsára vándorol. A Magyar Koronaország területén történt láttamozás járási szolgabírótól származik. A Zalaegerszegen fennállott munkaviszonyról a céh által adott igazolás német nyelven történt bejegyzését a céhjegyző írta alá.

Ebben a vándorkönyvben katonai szerv által történt láttamozásról szóló bejegyzés nincs. Ez arra utal, hogy abban az időben és azokban az országrészekben, amikor és ahol Roland vándorolt, a hadsereg nem tartotta szükségesnek a vándorló mesterlegények szemmel tartását. Nincs Roland vándorkönyvében a hadkötelezettség teljesítésével kapcsolatban polgári közigazgatási szerv által tett intézkedésről szóló bejegyzés sem, szemben a magyar mesterlegények vándorkönyvében található ilyen bejegyzésekkel.

C/a) A Johann Haasnak kiállított vándorkönyv irattani külső ismertetőjele szerint 16x10,5 cm nagyságú, kemény kötésű, 1—80 oldalszámú lapokat tartalmazó, álló alakú könyvecske, amelynek lapjait átfűző zsinag végéig az első kötetstábla belső oldalán szárazbélyegzővel ellátott zárócímke ragasztja le. A könyv első 5 oldalán van német nyelvű nyomtatott szöveg. Az ezt követő oldalak a könyv kiadása utáni bejegyzések céljára szolgálnak.

b) Impresszum hiányában a könyvnek sem előállítási éve, sem az azt nyomtató nyomda nem ismeretes.

c) Amint a Lembergben előállított vándorkönyvnyomtatványba, úgy ebbe sincs semmilyen címer nyomtatva.

d) A könyvbe nyomtatott szöveg azzal kezdődik, hogy „*Wanderbuch in Folge des allerhöchsten Patents vom 24. Hornung 1827. für...*” s itt következnek a tulajdonos neve és személyi adatai, valamint a tulajdonos névalírása. *Hornung* ófelnémet eredetű megnevezése február hónapnak. Ennél fogva a felhívott patens azonos a lebergi nyomdában nyomtatott vándorkönyvben szereplő patenssel. A patensre Johann Haas vándorkönyvében történő utalás tehát forrásadat számunkra arról, hogy a Nagykanizsára érkezett galíciai és tiroli mesterlegény azonos jogszabályon alapuló vándorkönyvvel rendelkezett.

A személyi adatokhoz előnyomtatott szöveg részben azonos a Roland-féle vándorkönyvben levővel. A születési év helyett azonban életkort kell beírni, viszont be kell írni

a lakhelyet és van rovat a vallás feltüntetéséhez is. Nincs azonban kijelölt hely az illetőségi helység beírásához.

A személyi adatokat a valamennyi bel- és külföldi hatósághoz intézett megkeresésnek a lemergi nyomdában előállított vándorkönyvben levővel azonos tartalmú szövege követi. Ez alatt van az előnyomatot szöveg a vándorkönyvet kiállító szerv neve, a kiállítás helye és ideje bejegyzésére. Ez után olvasható egy kivonat az 1828. december 13-i 24795/4006 számú circulareből, amely 6 pontba foglalja a tájékoztatást a vándorkönyv használatának szabályairól. Ezek szerint.

Az 1. pont megegyezik a Roland-féle vándorkönyvbe írt tájékoztatás 3. pontjával.

A 2. pont mind a bel-, mind a külföldi utazások esetére arra hívja fel a figyelmet, ami eddig az egyik vidékről (*Provinz*) a másikba, valamint a külföldre utazáshoz szükséges útlevelek vonatkozásában elő volt írva. Változatlanul fennmarad az eddigi hatóságok láttamozási jogköre és kötelessége.

A 3. pont tartalmazza a vándorlegénynek a vándorkönyv hatóságok előtti felmutatási kötelezettségét, valamint hatóságoknak a kijelölt útvonal megtartásának ellenőrzésére vonatkozó kötelezettségét.

A 4. pont a vándorkönyv betelése, az 5. pont pedig a vándorkönyv elvesztése esetén követendő eljárást az eddig tárgyalt vándorkönyvekbe nyomtatottakkal egyezően ismerteti.

A 6. pont arra hívja fel a figyelmet, hogy a vándorkönyv meghamisítása csalás bűncselekményeként került elbírálásra és büntetésre.

Végül megjegyzésre kerül, hogy a REICHSGESETZ UND REGIERUNGS-BLATT 1850. évi XXII. darabjában 50. sz. alatt kihirdetett 1850. február 9-i patens szerint a vándorkönyv kiállításáért 6 váltó krajcár illetéket kell fizetni.

A Tirolban használatos vándorkönyv-nyomtatványba nyomtatott tájékoztatás, amint látjuk, sokkal szűkebb tárgykörű, mint a másik koronaországban, a Galíciában használt.

A tájékoztatás szövegét követően jegyezték be Johann Haas vándorkönyvébe, hogy korábbi vándorkönyve hivatalos levélváltással történt megállapítás szerint tönkrement. E bejegyzés alatt található e bejegyzésnek, egyben a könyv kiállításának keletje, a kiállító aláírása és egy „K. K. Bezirksamt Glurns”⁸⁹ köriratú fekete színű bélyegzőlenyomat.

Az ismertetettek szerint lett a vándorkönyv-nyomtatványból Johann Haas vándorlásának folytatásához szükséges, s személyazonosságának megállapítására szolgáló második útiokmány.

e) Az okmány létrejötte után az üres lapokra fokozatosan került bejegyzések közül az első 1856. január 26-áról való. E szerint a brixeni⁹⁰ *Kreis Behörde* (Kerületi hatóság) egy évi időtartamra engedélyezte Johann Haasnak a

cs. kir. osztrák koronaországokban és a német szövetségi államokban (*deutsche Bundestaaten*)⁹¹ való vándorlást. Felhívta azonban figyelmét, hogy amennyiben porosz királyi államokba kíván menni, ehhez a porosz királyi követségtől vízumot kell kérnie. A további 8 bejegyzés csak a vándorkönyv láttamozására bemutatását igazoló járási hivatali és rendőrhatalósági bejegyzés. Ezek szerint Haas két hónapon át csak vándorolt egyik helységről a másikba, de nem állott munkaviszonyban. Úgy látszik megelégedte ez a St. Pölten-i Járási Hivatal, mert azzal jegyezte be Haas Bécsbe távozását, hogy munkahely keresésére is kötelezte. A bécsi *Polizey Direction* Mohácsra utazásra jogosító bejegyzést vezetett a könyvbe, mégpedig erre szolgáló szöveggű bélyegző felhasználásával.

A következő bejegyzés az eddig megismertekkel szemben teljesen újszerű: meg nem nevezett szerv nevében egy olvashatatlan aláírású személy villányi 1856. augusztus 23-i kelettel azt igazolja, hogy a vándorkönyv tulajdonosa annak utolsó láttamozásakor (hogy ez mikor és hol történt, a bejegyzésből nem tűnik ki) a Mohács—Pécs közötti vasútnál⁹² dolgozott, és egészségesen távozott. A pécsi Polgármesteri Hivatal által 19 nappal később beírt igazolás szerint a pécsi kórházban 8 napig betegként kezelés alatt állott. A bejegyzés azzal zárul, hogy a vándorkönyv tulajdonosa hova távozik. Ez az utolsó bejegyzés 1856. szeptember 11-i keletű.

f) Haas e vándorkönyvében nincs a vándorút alatt katonai hatóság által történt ellenőrzéséről szóló bejegyzés. Ugyancsak nincs a hadkötelezettség teljesítésével összefüggésben polgári közigazgatási szerv által tett bejegyzés sem. (Haas a vándorkönyve kiállításakor már 33 éves volt.)

D) Mind Roland, mind Haas vándorkönyvében a láttamoztatások megtörténtét igazoló bejegyzések aláírásai — egy kivétellel — olvashatatlanok. Az aláírók sem mindegyike tüntette fel rangját. Az aláírások mellett zöld vagy fekete színű bélyegzőlenyomatok vannak. Viaszpecsétet csak a zalaegerszegi szabócéh nótáriusa alkalmazott.

V.

A vándorlási kötelezettség megszűnését követő idő alatt kiállított vándorkönyvek részletes vizsgálata

1. A mesterlegények vándorlási kötelezettsége az 1859. december 20-i patenssel kiadott *Iparrendtartás* 1860. május 1-i hatálybalépésekor megszűnt és hatályba léptek az *Iparrendtartással* rendszeresített munkakönyvre vonatkozó rendelkezések.⁹³ A vándorkönyvekről az *Iparrendtartás* rendelkezést nem tartalmaz. Ugyanakkor a Thúry György Múzeum gyűjteményébe 5 db olyan vándorkönyv tartozik, amelyeket az 1860. május 1-ét követő időben adtak ki, majd használtak rendszeresen fel.

Az 5 vándorkönyv A) a Hajdú János takácslegénynek, Kelemen János kovácslegénynek, Betze József kovácslegénynek adott vándorkönyvek, valamint B) a Szívós Imre csizmadialegénynek és C) Bedenek más nevén Jakopanecz János molnárlegénynek adott vándorkönyv.

A/a) Az első három az irattani külső ismertetőjelük szerint 16–18 cm magas és 11 cm széles, kemény kötésű, 1–48 oldalszámozású lapokat tartalmazó könyvecske, amelyeket összefűző nemzeti színű zsinag végeit a kötés első vagy hátsó táblája belső oldalára piros viaszpecséttel erősítették. Kelemen János könyvének kötéstáblái már nincsenek meg.

b) Ezeket a vándorkönyveket 1861-ben nyomtatták, Pesten Bucsánszky Alajosnál voltak kaphatók és bizonyára az ő nyomdájában is nyomták azokat.⁹⁴

c) A 3 vándorkönyv első kötéstáblája és címlapja közre tűzve 15,9 cm magas, 32 cm széles, és kétszer behajtott lapon „Pest-Budai Lánchíd — Pest-Ofner Kettenbrücke” című fametszet nyomdai levonata van, amely a hidat a pesti Lánchíd tér (ma Roosevelttér) felől ábrázolja. A téren és a hídon gyalogos, hátszlovas, fogatos, szekeres forgalom, a Dunán gőzhajó és más vízijárművek, háttérben a budai Várhegy a királyi palotának az 1849. évi ostrom utáni újjáépítéskor kapott alakjában, a Katonai Szertár (*Zeughaus*), és a folyam jobb partján az alsó-vízivárosi házakkal.⁹⁵ Vedutának vándorkönyv-nyomatvány egyik lapjára nyomtatása annak a gondolatnak a nyomtatvány alakjához igazított átvétele, továbbélése, amelynek eredményeként a vándorló mesterlegényeknek adott bizonyítvány, a *Kundschaft* céljára szolgáló nyomtatványokat készítették városképes változatban is. — Hajdú János könyvében a kép már nincsen meg.

A Bucsánszky Alajostól származó könyvecskek első 7 oldalán van nyomtatott szöveg, mégpedig magyar és német nyelvű. Ezeket az oldalakat a tulajdonos részére történt kiadás utáni bejegyzések céljára szolgáló üres oldalak követik.

A könyv kétnyelvű címlapja közepén magyar címer és annak felső szélé felett a magyar királyi korona van. A címert a heraldikai jobb oldalon tölgyfa, a bal oldalon babérág övezi, melyeken 2–2 kisebb alakú címer (a jobb oldalon) Szlavonia és Dalmácia, illetve (a bal oldalon) Erdély és Horvátország címere van.

d) A vándorkönyvbe nyomtatott szöveg az 1851. előtti 4 magyar vándorkönyvbe nyomtatott szöveg kezdő részének némileg módosított változata és úgy szól, hogy „Vándorló-Könyv, mely a legfelsőbb Rendeléshez képest a nagy Méltóságú Magyar Királyi Helytartó Tanácsnak 1816-dik évi Július 16-kán 21080-dik szám alatt költ Kegyelmes Rendszabása következtében kiadatott.” Ez után a szöveg után, de külön cím feltüntetése nélkül következnek a könyv tulajdonosának szóló tájékoztatások, mégpedig a 2. és folytatólag a 4. oldalon magyarul, a 3. és folytatólag az 5. oldalon pedig németül. A tájékoztatás számozott pont-

jait megelőző felhívás szerint a könyvet „jó karban tartozik fenntartani annak tulajdonosa.”

Az ezt követő 1. pont szerint a legény útirányát csak olyan helyekre vegye, ahol a szakmája szerinti mesterek vannak, ahol pedig munkát nem kapott, ott hatósági engedély nélkül nem tartózkodhatik. Azokban az esetekben, amikor munkát nem kap, s ezért kénytelen tovább vándorolni, ezt a helybeli céhmester vagy helyettese, ahol pedig céh nincs, ott egy mester a vándorkönyvbe bejegyezni köteles annak feltüntetésével, hogy volt-e számára munka, vagy sem, s ha volt, de nem vállalta el, mi okból tette ezt.

A 3. pont szerint tilos a vándorlegénynek a cs. kir. örökös tartományokat erre jogosító külön hatósági engedély nélkül elhagynia.

Kötelessége a legénynek vándorlása idejét hasznos munkával tölteni, és munkaviszonyáról, valamint ez alatti magatartásáról mesterétől bizonyítványt kérni, és az előjárói igazolásokat a vándorkönyvbe beírni.

A 4. pont arról tájékoztat, hogy a Helytartótanács 1835. január 25-én kelt 2355. számú rendelkezése szerint tilos a vándorkönyv meghamisítása, vakarása vagy igazítása, mert ez mint csalárdság esik büntetés alá. (A rendelkezés kiadása évének 1835-ben közlése sajtóhiba. A rendelkezést a Helytartótanács 1825. január 25-én 2355. sz. alatt adta ki.)⁹⁶

A tájékoztatás után található a személyi adatok bejegyzésére szolgáló magyar és német szöveg. A beírandó személyi adatokat jelölő nyomtatott szöveg a vándorkönyv tulajdonosának a) neve, b) mestersége, c) születési helye, d) vallása, e) életkora, f) termete, g) arca, h) haja, i) szemöldöke, j) szeme, k) homloka, l) orra, m) szája, n) bajusza vagy szakállja és o) különös jegyei bejegyzését igényli, s mint ilyen a Roland-féle vándorkönyvbeli adatigényhez áll legközelebb, de a testi sajátosságokat illetően annál részletesebb, tehát a személyazonosság megállapításához a korábbi előállítási vándorkönyvekével szemben alkalmasabb. A személyi adatok németül történő bejegyzéséhez előnyomott szöveg mind a három könyvben kintöltetlen, vélhetően vagy azért, mert a könyvet kiadó szántói járási alsó vidéki szolgabírói hivatalnak nem volt németül tudó munkatársa, ill. a zalaegerszegi szolgabíró nem tudott németül, avagy úgy ítélték meg, hogy a 3 vándorkönyv tulajdonosainak egyike sem fog olyan helységbe menni, ahol nem tudnak magyarul. Ez utóbbi vélelmet a későbbi vándorkönyvi bejegyzések igazolták.

A személyi adatok után hagyott hely szolgál a könyv tulajdonosa saját kezű aláírása céljára. Hajdú János és Kelemen János aláírása benne van a könyvükben, Betze József könyvében az aláírás helyét kihúzták.

Mind a három vándorkönyvben a személyi adatok után a könyvet kiadó hatóságok a kiadással összefüggő valamilyen megjegyzést tartalmazó bejegyzése olvasható. Hajdú János könyvébe a szolgabírói hivatal a könyv 1862. március 23-i kiadásakor azt jegyezte be, hogy Hajdú a könyv ki-

állításának helyéről „mestersége tovább folytatására” hová utazik, s hogy „ellenében legkevesebb kétely, erkölcsi viseletét illetőleg fennforog.” Kelemen János 1864. április 1-én azzal kapta meg vándorkönyvét, hogy „vándorolhatása mai naptól számítva 1, azaz egy év[re] megengedtetik”. A könyvet ugyanaz a közigazgatási szerv, és ennek azonos hivatalnok adta ki, a záradékoló szöveg mégis különböző tartalmú. Lehet, hogy ennek oka a két könyv kiadása közötti két év különbség. Betze József vándorkönyvét a zalaezerszegi szolgabíró 1866. február 7-én azzal a meghagyással adta ki, hogy az ugyanazon évi március havi katonai újoncállításakor magát születési helyén előre bejelenteni köteles. (A könyv kiadásakor 24 éves volt.) Kelemen és Betze könyvébe vezetett e bejegyzések felett nyilvántartási szám olvasható. Ez lehet a szolgabírói hivatal által kiadott vándorkönyvekről vezetett nyilvántartó jegyzéknek, vagy ilyennek hiányában a hivatal általános ügyirat-nyilvántartó (iktató) könyvének iktatószáma.

B/a) A Szívós Imre csizmadialegéynek adott vándorkönyv külső ismertető jele szerint 17,5 cm magas és 10,3 cm széles, 1–80 oldalszámozású lapokat tartalmazó, álló alakú könyvecske, amely következtethetőleg kemény kötésű volt. E kötés ma már nincs meg. A lapokat nemzeti színű sodort zsineggel fűzték össze. A könyvecske első két oldala hiányzik. A 3–7. oldalon van nyomtatott szöveg. A 3., 5., és 7. oldal szövege német, a 4. és a 6. oldalé magyar nyelvű. A nyomtatott szövegű oldalak utáni üres oldalak a vándorkönyv kiadása után történő bejegyzések céljára szolgálnak.

b) A könyvet előállító nyomda ismeretlen, mert a könyv első lapja, amelyen feltehetően az impresszum volt, ma már nincs meg.

c) Az 1. lap hiányzása folytán nem állapítható meg, hogy ezt a vándorkönyv-nyomtatványt díszítette-e címer.

d) A 3. oldalon a vándorkönyv tulajdonosa személyi adatainak bejegyzéséhez előnyomott német nyelvű szöveg van, mely szerint ugyanazokat az adatokat kell bejegyezni, mint a Johann Haasnak adott vándorkönyvbe, azzal az eltéréssel, hogy életkor helyett születési évet kell beírni.

A személyi adatok bejegyzéséhez előnyomott szöveg utolsó sora jelzi a tulajdonos névaláírása céljára szolgáló helyet. Szívós Imre aláírása nincs a vándorkönyvében. Az aláírás helyét követően olvasható német nyelvű szövegből tudható meg, hogy mikor, és mely szerv adta ki a könyvet. Szívós Imre vándorkönyvét a Nagykánizsai Városi Tanács adta ki.

A 4. és 6. oldalon „Utasítási szabályok” szövege olvasható, melyek német változata *Verhaltens-Vorschriften* cím alatt az 5. és 7. oldalon van. Az itt ismertetett előírások azonosak azokban a tájékoztatásokban foglaltakkal, amelyeket a vándorkönyv (mint okmány) vonatkozásában Anton Roland vándorkönyvébe nyomtattak. Eltérés van azonban két vonatkozásban. Az egyik az, amely abból a közigazgatás-szervezési különbségből és ennek megfelelő

hatáskörkülönbségekből fakad, amelyek Galícia-Koronaország és Magyarország között fennállottak. Galiciában a vándorkönyv kiállítása a járás főnöke (*Bezirkshauptmann*), tanáccsal rendelkező városokban a tanács hatáskörébe tartozott. Ezt a hatáskört Magyarországon — a Szívós Imre vándorkönyvébe nyomtatott tájékoztatás szerint — a rendezett tanáccsal bíró városokban a tanács, különben pedig a szolgabírák gyakorolták. A galíciai mesterlegénynek akkor, ha külföldre, tehát a Habsburg uralom alatt álló területeken kívüli országba kívánt vándorolni, vándorkönyvének a kerületi elnök (*Kreispräsident*), vagy a helytartó (*Statthalter*) által való láttamozását (*Vidirung*) kellett kérnie. A magyarországi mesterlegénynek a külföldre vándorlási szándéka esetében a m. kir. Helytartótanács által történő láttamozás volt szükséges.

A galíciai hatóságok részére az 1850-es években készített vándorkönyv-nyomtatványba nyomtatott szövegek szerint a könyv vándorkönyv. A magyarországi hatóságok részére készített abban a nyomtatványban, amelynek egyik darabja felhasználásával állították ki Szívós Imre vándorkönyvét, a könyvet hol „munkakönyv”-nek, hol „vándor- vagy munkakönyv”-nek nevezik. Ez utóbbi az előírt vándorlási idő meglétének igazolására szolgáló okmánynak az 1851. évi *Ideiglenes Iparrendtartás* által „munka- (vándor-) könyv”-ként (*Arbeits- (Wander-) Buch*.) említésére emlékeztet.

A külföldre vándorláshoz szükséges láttamozásnak a Szívós Imre vándorkönyvébe nyomtatottak szerint a m. kir. Helytartótanács hatáskörébe tartozásáról adott tájékoztatás hozzásegít e vándorkönyv-nyomtatvány előállítási idejének, ha nem is évponosságú, de legalább időspaciumban történő megállapításához. A „vándor- vagy munkakönyv” szóhasználat és a könyvbe nyomtatott tájékoztatások tartalmának Magyarországon 1851. április 1. előtt kiállított vándorkönyvekben olvasható tájékoztatások tartalmától való részbeni eltérése folytán egyértelmű, hogy Szívós Imre vándorkönyvét 1851. április 1-e utáni időben nyomtatták. A külföldre vándorláshoz szükséges láttamozási hatáskörnek a m. kir. Helytartótanácsához tartozásáról adott tájékoztatás folytán pedig azt kell megállapítanunk, hogy a nyomtatvány 1860. október 30-a után készült. Ez az a nap, amikortól kezdve a magyar koronaországi öt Helytartósági Osztály összevonásával 1860. július 1-ével — budai székhellyel — létrejött cs. kir. Helytartóság (*K.K. Statthaltereien für Ungarn*) már mint m. kir. Helytartótanács működött. Szívós Imre vándorkönyvét 1865. április 18-án állították ki. Az ehhez felhasznált nyomtatvány tehát 1860. október 30. és 1865. április 18. közötti időspaciumban készült. Sietünk megjegyezni, hogy ugyanakkor ez a nyomtatvány nem azonos az 1860. május 1-én hatálybalépett *Iparrendtartással* rendszeresített munkakönyvnek e jogszabály függelékében meghatározott nyomtatványával.

e) A vándorkönyvnek a kiállítás utáni bejegyzésekre szolgáló lapjain Szívós Imre inasveiről és felszabadításá-

ról — tanító „mesterének személyesen tett tanúsítása” alapján — a vándorkönyvet kiállító városi tanácsnok által a kiállítással egyidejűleg bejegyzett igazolás, valamint két munkaviszony befejeződések az illetékes céh nevében a munkaviszony időtartamáról és Szivós ez alatti magatartásáról bejegyzett bizonyítvány található. Ezeket mindkét céh képviselőjében a főcéhmester, az atyamester és a céhvezető írta alá.

C/a) Az 1860. május 1-én hatályba lépett *Iparrendtartás* idejéből való ötödik — s az összes közül időrendileg az utolsó — vándorkönyv a Bedenek, vagy másképpen nevezve Jakopanecz János molnárlegénynek adott vándorkönyv.

Irattani külső ismertetőjelei szerint ez a vándorkönyv 17x11 cm nagyságú, kemény kötésű, 1—48 oldalszámozású lapokat magába foglaló, álló alakú könyvecske, melynek lapjait átfűző zsinag végét szárazbéllyegzővel ellátott címke ragasztja az első kötéstábla belső oldalára. A könyvbe nyomtatott szöveg magyar és német nyelvű. Az oldalszámozás számjegyekkel, de mind magyar, mind német nyelven betűkkel is kiírva történt. (Ezzel a megoldással az összes vándorkönyvünk közül egyedül Szivós Imréében találkoztunk.) A kétnyelvű címdalot követően a páros számú oldalakon a magyar, a páratlan számúakon a német szöveg helyezkedik el. A 10. oldallal kezdődő üres oldalak szolgálnak a könyv kiadása utáni bejegyzések céljára.

b) A könyv az impresszum szerint Nagykanizsán Wojdics János polgári „könyvkötő 's könyvárusnál” volt található (azaz beszerezhető). Az impresszumban 1847 évszám szerepel, amit a nyomtatás évének tartunk. Ha Wojdics János későbbi adatok szerinti nyomdájára már ekkor megvolt, a könyvet nemcsak beszerezni lehetett árudájában, hanem nála is nyomtatták.

c) A címdal utáni oldalon kezdődő szöveg szerint a nyomtatvány „Vándorló Könyv, a' Nagy Méltóságú Királyi Magyar helytartó Tanácsnak 1816. esztendő Július 16-án 21080 sz. alatt közre bocsájtott Rendelése szerint”. Ezt a szöveget követően van hely annak bejegyzésére, hogy a könyvet kinek a számára állították ki. Ugyanaz olvasható a 3. oldalon németül.

A 2. oldal közepén a magyar koronás kis címer, a 3. oldal közepén kétfejű sasos címer. Erre az oldalra ragasztottak egy 10 és egy 5 krajcáros illetékbélyeget. Ezek az értékjelző szám alatt egészen kis méretű kétfejű sasos címer látható, ami jelzi, hogy e vándorkönyv kiállítása idején nálunk még osztrák kibocsátású illetékbélyeg volt használatban.

d) A 4. és 6. oldalon magyarul, az 5. és 7. oldalon németül van a személyi adatok bejegyzéséhez előnyomott szöveg, amelyben a Pesten Bucsanszky Alajosnál beszerezhető vándorkönyv-nyomtatványokban a személyi adatok bejegyzéséhez előnyomottal azonosan szerepelnek a személyiségi jegyeket jelölő szavak, de attól némileg eltérő sorrendben. A könyv tulajdonosának keze aláírása céljára

szolgáló helyen kézírással bejegyezve az olvasható, hogy „nem tud”.

A 6. és 8. oldalon magyarul, a 7. és 9. oldalon németül olvashatók a 8 pontba szedett „Szabások, melyeket a Vándorló Mesterlegény érdemlendő büntetésnek elkerülése mellett szorosán tartani köteles”.

Az 1. pontban írtak arra hívják fel a vándorlegényt, hogy a könyvet jó állapotban őrizze meg, s ha elvesztené, köteles ezt a legközelebbi hatóságnak bejelenteni.

A 2. pontban van a vándorkönyv hatósági láttamozásra történő bemutatása kötelezettségére történő figyelmeztetés.

A 3. pont tartalmazza azt a kötelezettséget, mely szerint a legénynek többnyire olyan helyek felé kell útjának irányát vennie, ahol szakmája szerinti munkát talál.

A 4. pont azt a felhívást tartalmazza, hogy a vándorlást a cs. kir. örökös tartományokra kell korlátozni, mert ezeket „különös Felsőleges Engedelem nélkül elhagyni nem szabad”.

Az 5. pont „céliránytalan” kóborlást és a koldulást tiltja.

A 6. pont oly rendelkezést tartalmaz, amilyent a tárgyalat többi vándorkönyvbe nyomtatott tájékoztatásokban nem találunk. E szerint a vándorlegény köteles hollétéről a születés helye szerinti hatóságot vagy legalább szüleit évente tájékoztatni.

A 7. pont a vándorkönyvnek a munkába lépéskor a munkaadó részére és általa való megőrzésre átadás, valamint a munkaviszony megszűnésekor ennek időtartama és az ez alatti magatartás beírásának kötelezettségét tartalmazza.

A 8. pont szól a vándorkönyv meghamisítása esetén beálló büntetőjogi következményekről. Itt az 1851 előtti, valamint az 1860 után kiállított vándorkönyveinkbe nyomtatott tájékoztatások ugyane tárgyú pontjaiban olvashatókkal ellentétben nem csak a 2355/1825. sz., hanem a 8369/1826. sz. helytartótanácsi rendelkezésre utalást is találunk.

A vándorkönyv-tulajdonos tájékoztatására a könyvekbe nyomtatott szövegek összehasonlításának eredményeképpen az állapítható meg, hogy a kanizsai könyvkereskedőnél beszerezett vándorkönyv-nyomtatványban olvasható „szabások” és a Pesten Bucsanszky Alajosnál forgalomba hozott nyomtatványban közzétett tájékoztatás szövege áll legközelebb egymáshoz.

Bedenek molnárlegény vándorkönyvében a „szabások”-at követően a nyilvántartási szám feltüntetésével magyarul és németül jegezték be, hogy a könyv „Érvényes mint igazolási okmány Három (3) évre”. Ez a Nagy Kanizsán 1867. november 23-án kelt bejegyzés „Főszolgabíró úr hivatalából” származik és azt egy — olvashatatlan aláírás — megyei esküdt írta alá.

2. Az 1860. május 1-én hatálybalépett *Iparrendtartás* idejéből való 5 vándorkönyv közül 4-nek a kiállítója szolgabírói hivatal, egyé pedig városi tanács. Hajdu János vándorkönyvét kiskomáromi⁹⁷ keltezéssel a szántói járás

alsó-vidéki szolgabírói hivatala, Kelemen Jánosét szintén kiskomáromi keltezéssel ugyanaz a szolgabírói hivatal adta ki, s az ezt igazoló bejegyzést mindkettőben az e hivatal nevében eljáró megyei esküdt írta alá. Betze József vándorkönyvét novai keltezéssel a zalaegerszegi járás szolgabírja, Bedenek alias Jakopanecz Jánosét nagykanizsai keltezéssel a kapornaki járás szolgabírja állította ki. Szívós Imre vándorkönyvét Nagykanizsa város Tanácsa adta ki, s annak nevében az egyik városi tanácsnok írta alá.

3. A most tárgyalt 5 vándorkönyv közül 4-nek a kiállítás utáni bejegyzései összehasonlító vizsgálatának eredményeképpen azt kell megállapítanunk, hogy a vándorkönyv mint okmány megtartotta eddigi rendeltetését, nevezetesen azt, hogy ennek az okmánynak az üresen maradt oldalaira bejegyezték a vándorkönyv tulajdonosa munkaviszonyairól és ez alatti magatartásáról szóló bizonyítványokat. Ezeket Hajdu János takácslegény vándorkönyvéből kitűnően 1862-ben, 1863-ban Kiskomáromban és Zalabérben, valamint 1866-ban Zalabérben az illetékes takácscéh, viszont 1866-ban Pécsen a város kapitányi hivatala, Siklóson pedig a szolgabíró, mint céhbiztos adta. A céhektől származó bejegyzések aláírói — korábbi gyakorlatot követve — a céhmester, az atyamester és a bejáró mester, de Kiskomáromban aláírta a bejegyzést a „céhfelügyelő”-ként eljáró jegyző is, Zalabérben pedig a céhjegyző is. Kelemen János kovácslegény vándorkönyvébe a munkaviszonyairól írt bejegyzések közül az 1864. évi keletű kisoradai⁹⁸ az illetékes céh a főcéhmester, alcéhmester és egy esküdt aláírásával, az 1866-ban Bátaszéken⁹⁹ bejegyzettet az ottani céh a főelőjárói aláírásával adta. Az 1865. évi kaposvári munkaviszonyt viszont az ottani Városbírói Hivatal igazolta. Szívós Imre csizmadialegegy 1864—1865. évi viszonyáról az itteni, 1865—1866. évi pesti munkaviszonyáról pedig az ottani csizmadia céh adott bizonyítványt. Mindkettőt a főcéhmester, az alcéhmester és a céh jegyzője írta alá. Betze József kovácslegény 1865—1866. évi pákai¹⁰⁰ munkaviszonyáról szóló bizonyítványt az illetékes céh biztosa, az 1866. évi zalaegerszegi munkaviszonyát igazolót pedig a főcéhmester adta. A 4 vándorkönyv közül egyedül Betze Józsefében van olyan munkavállalásáról szóló bejegyzés, melynek aláírója nem céhbéli mester, hanem a lenti urasági kovácsmester volt, aki vizsgázott gyógykovácsként is írta alá magát. A bátaszéki céh főelőjárója és a lenti urasági kovácsmester által aláírt bizonyítvány német, a többi magyar nyelvű.

Bedenek alias Jakopanecz János vándorkönyvében munkaviszony időtartamáról és az az alatti magatartásról szóló bejegyzés nincs.

4. A munkaviszonyokról a vándorkönyvekbe vezetett bizonyítványok éppúgy, mint a korábbiak, általában követik a magyarországi kundschaftok szövegét. E bizonyítványokban a munkaviszonyok időtartamának bejegyzésénél az a fejlődés tapasztalható, hogy már több az olyan bejegyzés, amely az időtartamot nem naptári időegységek meny-

nyisége, hanem az időtartam kezdő és befejező napja közlésével tartalmazza. Ugyanakkor észlelhető a bejegyzések szövegének egyszerűsödése is. Szolgáljon illusztrálásul 1—1 magyar nyelvű bejegyzés.

a)

Hogy Ezen Ifju nevezett szerint Hajdu János Takács segéd itt nálunk Zalabében¹⁰¹ Sós György műhelén 39 hétig munkában dolgozott és egy más mester társunknál nevezett szerén Németh Lajosnál kilentz hétig dolgozott mely idők alatt magát bötsületesen viselte miegy mester legént illeti bizonyítjuk

Kelt Zalabérben martzius 5 kén 1863-dik Évbe.

Cze[h] M[ester] Koltai Bernát s.k.

A[lcéh] M[ester] Radács József s.k.

Hordosi István B[ejáró] M[ester] s.k.

Koltai János s.k. C[éh] Jegyző.

Takácscéh-címeres
viaszpecsét

b)

Jelen könyv tulajdonosa, helybelyi Kendrovits György kovacs mesternél folyó évi October hó 1 től egész a mai alulírott napig munkában állott, hivatalosan tanusitatik; Kaposvár városbírói hivatal által 1865. évi Dec[em]ber 4 én

Olvashatatlan aláírás s.k.

„Kaposvár” szövegű,
fekvő ellipszis alakú,
zöld színű bélyegző-
lenyomat.

c)

Jelen Ifiu Szivos Imre mind Csizmadia Segéd a ki Városunkban Topolits József Mester társunknál Egy Évig és tiz holnapig munkában volt melly idő el folása alatt magát Betsületesen viselte légyen, Bizonyítjuk és Czéhünk szokat első Petsétivel erősítünk.

Kelt Nagy Kanizsán Ápril 19-én 1865.

Fő Céh mester

Nusetz János s.k.

Atya mester Ballás Lajos s.k.

Kollarits János mind Czéh Jegyzője.

Töredezett
viaszpecsét.

d)

Hogy Becze József Kovács legény mult 1865 ik évi Május hó 28 ikától 1866 ik évi martius hó 14 ikéig mint legén Pákán Mendl József Kovács Mester Műheljében dolgozván magát becsületesen viselve, mesterségében szorgalmas volt.

Kelt Pákán 1866. martius 14.

Tóth József czéh biztos s.k.

Teljesen elmosódott,
fekete színű bélyegző-
lenyomat.

5. A vándorkönyvet az 1860-at követő években a hatóságok éppúgy, mint korábban, felhasználták a hadkötelezettséggel összefüggő bejegyzésekre is. Hajdu János vándorkönyvébe 1863-ban, amely évben 21 éves volt, március 30-i kelettel a Kanizsán történt sorozáson való megjelenésével kapcsolatos — német nyelvű — bejegyzés került. Három évvel később, 1866. február 14-én a szántói járás főszolgabírája a keltezésből következően Keszthelyen azt jegyezte be, hogy Hajdu, miután katonai kötelezettségének eleget tett, a vándorlási engedélyt egy évre megkapta. Az engedélyt meghosszabbító bejegyzés a könyvbe nem került.

Szivós Imre vándorkönyvébe 1865-ben, amikor 22 éves volt, azt jegyezte be nagykanizsai keltezéssel az itteni főszolgabíró, hogy katonai kötelezettségének az 1864. évi „főavatás” (*Hauptstellung*) alkalmával egyszer mindenkorra eleget tett. Betze József a vándorkönyvnek részére kiadásáról szóló 1866. évi bejegyzés szerint, amikor 24 éves volt, február 7-i kelettel a könyvet — mint láttuk — azzal a meghagyással kapta meg, hogy az ugyanazon évi márciusi újonccáállításkor köteles születési helyén jelentkezni. Úgy tűnik, jelentkezett, és ezzel eleget tett a katonai szolgálattal kapcsolatos kötelezettségének, mert márciustól május végéig munkát végzett, és június 19-én 1867. március 1-ig szóló engedélyt kapott a Magyarország területén belüli vándorlásra. Az engedély elnyerését követően munkát vállalt 4 hétre, s az erről szóló 1866. július 15-i bejegyzést követő bejegyzés, így a vándorlási engedély meghosszabbításáról szóló azonban nincs vándorkönyvében.

Kelemen János 1864-ben, amikor 18 éves volt, azzal kapta meg vándorkönyvét, hogy vándorlási engedélyben 1865. április 1-éig terjedő 1 évre szólóan részesült. Az engedélyt az illetékes szolgabíró 1865. szeptember 11-én egy további évre, tehát 1866. szeptember 11-ig hosszabbította meg. Ezt követően még volt két munkaviszonya, közülük a második 1866. május 20-án megszűnt, s az erről szóló igazolást követő bejegyzés vándorkönyvében nincs. Az életadottságok sajátos időbeli egybeesése, hogy a most említett négy iparossegéd, kik közül kettő annak ellenére, hogy 1867 első két hónapjában még jogosult volt vándorolni, 1866-ban abbahagyta a vándorlást, legalábbis erre enged következtetni, hogy vándorkönyvükben ezt követő időből sem munkavállalásról szóló, sem a vándorlást engedélyező bejegyzés nincs. Ez utóbbiból nem szabad azonban oly következtetést levonni, hogy megszűnt a vándorkönyv, mint használatos okmányfajta. Bedenek János vándorkönyve arról tanúskodik, hogy Nagykanizsán 1867. november 23-án történt kiadásakor 3 évig érvényesként adták ki, ennek az időnek az eltelését követően pedig Nagykanizsán 1871. március 28-án további 3 évre meghosszabbították érvényét. A következő bejegyzésből úgy tűnik, hogy Bedenek alis Jakopanecz János nem sokat törődött vándorkönyve érvényességének 1874. március 28-i lejártával. A horvátországi Virje¹⁰² előljárósága által a könyvbe 1877.

május 1-én — horvát nyelven — bejegyzett láttamozás szövegéből az következik, hogy Bedenek akkor (és ott?) munkában állott. A virjei előljáróság pedig felfigyelt az érvényesség hiányára, mert értesítette a nagykanizsai szolgabírótságot (nyilván mint Bedenek születési és illetőségi helye szerinti hatóságot) a láttamozás megtörténtéről. 1877. szeptember 27-én a nagykanizsai szolgabíró — ezúttal is 3 évre — meghosszabbította a vándorkönyv érvényét. Ezt követő bejegyzés ebben a vándorkönyvben nincs.

Nem szabad, hogy elkerülje a figyelmet, mindhárom nagykanizsai bejegyzés szövegében olvasható az a hatósági enunciatio, amely szerint a vándorkönyv mint igazolási okmány érvényes. Ez azt juttatja kifejezésre, hogy a vándorkönyv már nem a munkaviszonyok helyéről, időtartamáról és az azok alatti magatartásról szóló bizonyítványok bejegyzésére szolgál, hiszen e tényeket az *Iparrendtartás* rendszeresített munkakönyvbe kell bejegyezni, hanem csak a személyazonosság igazolására. Az, hogy Hajdu, Kelemen, Szivós és Becze vándorkönyvében mind céhtől, mint hatóságtól származó munkaviszony-igazolások vannak, s Bedenek vándorkönyvének bejegyzései eltérőek, arra a megállapításra vezet, hogy a gyakorlat nem volt egységes.

A vándorkönyvnek az 1860-as években és az 1870-es évek elején mind a munkaviszonyról szóló igazolás, mind a vándorlási jogot megadó hatósági engedély bejegyzésére való használatáról tudósítóként említjük, — mint az ilyen használat igazolására egyik példaként kiemelt vándorkönyvet — a svájci Graubünden kantonból Magyarországra bevándorolt Caflisch Kristóf cukrász részére a kantoni hatóság irodája (*Die Kanzlei des eidgenössischen Standes Graubünden*) által 1866. december 19-én öt évre szóló érvényességgel 1926. sz. alatt kiállított vándorkönyvet. Ebbe a Krassó vármegyei Lugos város hatósága 1868. április 21-én az akkor megszűnt közel öt éves munkaviszonyról szóló igazolást, Pécs sz. kir. város Kapitányi Hivatala pedig 1873. szeptember 11-én „a vándorlási jog továbbra is kiterjesztetik” szövegű engedélyt írt be.¹⁰³

6. Az 5 Zala vármegyei és az előbb példaként említett vándorkönyv ismertetett bejegyzéseiből kitűnő ellentmondások oly tények, amelyek a vándorkönyvnek az 1860-ban hatálybalépett *Iparrendtartás*, mi több, az 1872. március 16-án hatálybalépett 1872:VIII. tc.-be foglalt ipartörvény hatálya idején betöltött szerepe, elsősorban az 1860. május 1. és 1872. március 16. között rendszeresítve volt munkakönyvhöz¹⁰⁴ való viszonya mikénti szabályozottsága további kutatással való feltárásának szükségességére hívják fel a figyelmet.

7. Az 1860-as évekből való 5 vándorkönyvünkben a munkaviszonyokról szóló bizonyítványokon a hadkötelezettséggel kapcsolatos, valamint a vándorkönyv érvényességi időtartamát meghosszabbító hatósági bejegyzéseken kívül más tényekről bejegyzés nincs. Így, szemben az 1860-ig kiállított és kezelt vándorkönyvekkel, az 1860 utá-

ni könyvekben közigazgatási polgári hatóság vagy államrendőrség által a vándorút alatt történt láttamozások nincsenek.

8. Az 1860. május 1-e utáni legényvándorlással kapcsolatos közigazgatási hatósági tevékenység színvonalát tükrözi, hogy az ez időből való 5 vándorkönyvet az illetékes 4 Zala megyei hatóság 3-féle vándorkönyvnyomtatvány felhasználásával állította ki. A 3-féle nyomtatvány közül az egyik még 1842-ből való, s ekként a vándorlással és a vándorkönyvvel kapcsolatos azokról a szabályokról szóló tájékoztatást tartalmazza, amelyek akkor voltak hatályban. Az 1861-ből való nyomtatványba nyomtatott tájékoztatás az összes többi vándorkönyvben olvashatókkal szembeni feltűnő szűkszavúsággal tájékoztatja a vándorújtára kelő mesterlegényt. Az 1860. október 30. és 1865. április 18-a közötti időpáciumban készült, tehát a harmadik féle nyomtatvány már az 1850 utáni szabályozáson alapul és ennek megfelelően a lakóhelytől távolabbi munkavállalással kapcsolatban belenyomtatott tájékoztatás is az 1850 utáni szabályozást tükrözi. A vándorútra kelt legények tehát a vándorkönyvükbe nyomtatott részben eltérő tájékoztatásban részesültek a vándorlás alatti jogaik és kötelezettségeik tekintetében.

Amennyire különböző volt a Zala vármegyei közigazgatási gyakorlat a mesterlegényeknek vándorkönyvvel való ellátásában, ugyanolyan eltérő gyakorlatot mutatnak a könyvekben levő bejegyzések. Mindez az 1860-as évek alatti politikai helyzetnek a közigazgatásban jelentkezésére és ezen belül az iparigazgatásban és a kézműves-szervezeteknél országos viszonylatban fennállott állapotokra vezethető vissza. Az 1860. május 1-én hatályba lépett *Iparrendtartás* maradéktalanul nem jutott érvényre. Ellen-szenvvel fogadták és nem mindenhol alkalmazták. A Habsburg-abszolutizmus szemben állók alkotmányos és nemzeti érzületüket sértőként kezelték, az 1861-ben visszaállított municipalis hatóságok nagy része pedig nem is tekintette kötelező erejűnek.¹⁰⁵

Mindezeket célszerű figyelembe venni az 1860. május 1-e utáni időből való vándorkönyveknek forráskénti értékelésénél, valamint akár kézműves-ipartörténeti, akár közigazgatástörténeti forrásként való használatánál.

9. Az 1860. május 1-e után kiállított vándorkönyvek bejegyzéseinek aláírásai mellé a céhek még mindig viaszpecsétet, a közigazgatási hatóságok azonban már általában festékes bélyegzőlenyomatokat helyeztek. Ezek színe vagy fekete vagy zöld. Volt azonban Zala vármegyei szolgabíró-ság, amelytől származó bejegyzést aláíró is még a hivatali viaszpecséttel erősítette meg aláírását. Az ügyintézés egyszerűsítését és ezzel gyorsítását szolgálni alkalmas technikai fejlődési eredmény a korábban alkalmazott megoldást, a viaszpecsétet a közhivatali egyszerű ügyek esetében sem szorította meg teljesen ki.

VI.

A vándorkönyvek kézművességtörténeti adatainak vizsgálata

1. Minden vándorkönyv a tulajdonosa egyes személyi adottságairól, egyben életének egy szakaszáról tudósít. A vándorkönyvből kitűnő adatok a mesterlegény életkoráról, születési helyéről, vallásáról, családi állapotáról, írástudásáról vagy ennek ellenkezőjéről tájékoztatnak, vándorútja irányának nyomon követésére, egyes munkaviszonyai időtartamának, de ugyanakkor a munkavállalás nélkül tett idők számbavételére is adnak módot. A vándorút folyamán a vándorkönyvbe írt bejegyzések adatainak együttesége a legény élete alakulását befolyásoló vagy éppen meghatározó események megörökítője is. Ekként a vándorkönyv a tulajdonosa életútjának a vándorlás idejére eső, az esetek egy részében ezt megelőző szakaszának is nyomon követését teszi lehetővé. A vándorkönyvek ugyanakkor a kézművességtörténet és ennek révén a gazdaságtörténet, a társadalomtörténet, a közigazgatás- és hivataltörténet forrásadatainak is lelőhelyei. Valamely nagyobb együttesük szélesebb körben előfordult jelenségekre hívja fel a figyelmet. Több vándorkönyv azonos jellegű adatainak áttekintése és egybevetése az egészre jellemző tipikus jelenségek megállapítását eredményezheti. Kevesebb erre a lehetőség a vándorkönyvek kisebb számának együttese alapján. Ha ez általánosan fennállott jelenségek megállapítását, vagy ilyenekre következtetést nem is tesz lehetővé, azért az adatok kisebb száma is kínál bizonyos tendenciák megfigyelésének és megállapításának lehetőségét.

2. A vándorkönyvekben szereplő személyi adatoknál olvasható életkor, ill. három helyen születési év alapján az állapítható meg, hogy az 1851. előtt, valamint az 1851—1860 között kiállított, együttesen 7 vándorkönyv tulajdonosai az 1816—1837. években, a többiek az 1842—1846. években születtek.

3. A 12 vándorlegény születési hely szerinti megoszlása:

MAGYARORSZÁG		10
Zala megye		7
Galambok	1	
Keszthely	1	
Kiskomárom	1	
Kissziget	1	
Kollátszeg ¹⁰⁶	1	
Nagykanizsa	1	
Zalabér	1	
Fejér megye		1
Gárdony	1	
Nógrád megye		1
Keszeg	1	
Tolna megye		1
Regöly	1	
KÜLFÖLD		2
Galícia		1

Biala ¹⁰⁷	1	-	
Tirol		1	
Stilfs ¹⁰⁸	1		
	12	12	12

4. Vallási megoszlás szerint 11-en voltak római katolikusok és 1 (Kaszap Mihály) református.

5. A vándorkönyv kérésekor életkoruk:

18 éves volt	5,	23 éves volt	1,
19 éves volt	1,	24 éves volt	2,
20 éves volt	1,	33 éves volt	1,
22 éves volt	1,		

mely legutóbbi számot annak megfelelően kell értékelni, hogy az általa képviselt legény ebben az életkorában a második vándorkönyvét kapta.

6. A vándorkönyv kérésekor 9 legény nőtlen családi állapotú volt. Az 1860. május 1. után kiállított vándorkönyvvel rendelkezők közül 3-nak a könyvében a személyi adatok bejegyzéséhez előnyomtatott szavak között a családi állapot bejegyzésére felhívó nincs.

7. A 12 legény közül 8-an alá tudták írni a nevüket, 3-an nem. (Sótonyi, Betze, Bedenek.) Egynek a vándorkönyvében a névalírásnak hagyott hely üres (Szívós).

8. A vándorutak iránya és időtartama a következő volt.

A dőlt betűvel szedett helységnevek munkavállalási helyek, a többi helység csak a vándorkönyv láttamozásának, vagy más hivatali bejegyzésnek a helyei.

A vándorutak időtartamának ismertetésénél azoknál a munkaviszonyoknál, amelyek kezdő és befejező idejét nem a naptári napok megjelölésével jegyezték be a vándorkönyvbe, hanem csak az év és a hét, mint naptári egységek mennyiségének közlésével, a kezdő napot a bejegyzés kelte szerinti naptól (mint a munkaviszony befejező napjától) visszafelé számítva állapítottuk meg.

Az időtartamoknak a vándorkönyvbe bejegyzése az esetek egy részében elnagyolt és ezért pontatlan. Ez a megállapítás azon alapszik, hogy egyes munkaviszonyok bejegyzett, vagy kiszámítható kezdő ideje az előző munkaviszony bejegyzett időtartamának néhány utolsó napjával ölelkezik. Ilyen esetben az előző munkaviszony befejező napját tekintettük helyesnek, s az ezt követő munkaviszony időtartamát innen kezdődőként számítottuk.

A Tolna megyei Regölyben született Sotonyi János tákácslegény vándorútja: *Kaposvár* — *Ireg*¹⁰⁹ — *Veszprém* — *Pápa* — *olvashatatlan nevű helység* — *Kisrada*¹¹⁰ — *Pölöskefej*.¹¹¹

Az első munkaviszony kezdőnapja a bejegyzés erről szóló sora betűinek elmosódottsága miatt ma már nem állapítható meg. A következő munkaviszony kezdőnapjából következően az első munkaviszony valamivel 1839 március közepe előtt végződött. A bejegyzett utolsó munkaviszony 1843. december 3-ig tartott. E szerint a vándorlás időtartama 3 év és közel 9 hónapos. Sotonyi János 7 helységben járt és mindegyikben dolgozott.

A Keszthelyen született Hodits István fazekaslegény

Keszthelyen történt felszabadítása utáni első munkaviszonyának helye és vándorútjának iránya: *Keszthely* — *Sümege* — *Tapolca* — *Miháld*¹¹² — *Nagykanizsa* — *Keszthely* — *Nagykanizsa*. Az első munkaviszony kezdete 1843. augusztus 6., az utolsónak befejező napja 1851. december 27. Tehát 8 évig és közel 5 hónapig volt vándorúton. Hodits István 5 helységet keresett fel és mindegyikben dolgozott.

A Fejér megyei Gárdonyban született Kaszap Mihály kovácslegény Újfaluban¹¹³ 1845. május 12-én történt felszabadulása után ugyanott volt munkaviszonyban. Vándorútjának állomásai: *Székesfehérvár* — *Győr* — *Pozsony* — *Sopron* — *Szombathely* — *Pest* — *Magyaróvár* — *Pozsony* — *Bécs* — *Pest* — *Buda* — *Székesfehérvár* (ahol a sorozáson alkalmatlannak találták és ahol 3 évre szóló vándorlási engedélyt kapott) — *Pest* — *Pécs* — *Székesfehérvár* (ahol 2 évre szóló engedélyt kapott a cs. kir. ausztriai Monarchiában való vándorlásra) — *Székesfehérvár*.

Az első munkaviszony kezdete: 1845. május vége, az utolsónak befejező napja: 1857. december 22. A vándorút időtartama 12 év és 7 hónap. Kaszap Mihály a vándorútja alatt a vándorkönyv szerint 10 helységben járt és közülük 9-ben dolgozott.

A Nógrád megyei Keszezen született Csillag András magyar-szabó legény a vándorkönyve Püspök-Vácon történt kiváltása előtt ugyanott dolgozott. Vándorútjának iránya: *Kecskemét* — *Aszód* — *Cegléd* — *Gödöllő* — *Selmecbánya* — *Vác* — *Cegléd* — *Aszód* — *Keszeg* (ahol szüleinél tartózkodott) — *Hercegfalva*¹¹⁴ — *Győr* — *Komárom* — *Tata* — *Neszmély*¹¹⁵ — *Esztergom* — *Aszód* (ahonnan sorozás alá tartozóként hazájába utasítják) — *Nógrád megye nógrádi kerülete főszolgabírójának olvashatatlan nevű működési helye* (ahol a Magyar Koronaországban való vándorlásra 1 évre szóló engedélyt kap) — *Hatvan* — *Domony*¹¹⁶ — *Kisfalud*¹¹⁷ — *Mohács* — *Újbecse*¹¹⁸ — *Nagykikinda*¹¹⁹ — *Nagyoroszi*¹²⁰ (ahol a következő sorozásig szóló vándorlási engedélyt írtak könyvébe) — ismeretlen hely(ek) — *Nagyoroszi* (ahol ez alkalommal 3 évre szóló vándorlási engedélyt jegyeztek be) — *Gyöngyös* — *Szeged* — *Új-Arad*¹²¹ — *Arad*¹²² — *Temesvár* — *Nagyszében* — *Brasso* (ahol végzett munkája utáni ismeretlen helyen tartózkodása idején engedélyezte számára Pozsonyban az ottani Helytartósági Osztály Elnöksége, hogy a Dunai Fejedelemségekbe és Törökországba vándoroljon, de ezzel az engedéllyel éléséről a vándorkönyvben bejegyzés nincs) — *Szeged* — *Pécs* — *Eszék* — *Zágráb*.

A vándorútra indulás előtti munkaviszony utolsó napja 1847. augusztus 13. A vándorút alatti első munkahelyére e nap és 1847. szeptember 27-e között érkezett. A vándorlás alatti utolsó munkaviszony 1860. szeptember 24-éig tartott. A vándorút időtartama tehát néhány napos hibával 13 évben állapítható meg. Ez alatt összesen 35 alkalommal, 33 helységben történt Csillag András munkakönyvébe bejegyzés. Közülük 18-ban dolgozott.

A nyugat-galiciai Wadowicei kerületben (*im Kreise*) le-

vő Bialaban született Anton Roland szabólegény vándorútjának iránya: Biala város — Babicei¹²³ Fővámhivatal — Biala város — Olmütz — Hainburg¹²⁴ — Fürstenfeld¹²⁵ — Zalaegerszeg — Biala város.

Az út a vándorkönyvnek Bialán 1855. április 19-én történt láttamozásával kezdődik. Az utolsó zalaegerszegi munkaviszony 1855. november 22-ig tartott. A vándorút kezdete és az az alatti utolsó munkaviszony vége közötti időszak csak 7 hónap. Az ezt követő legközelebbi, egyben utolsó bejegyzés a vándorkönyvben a Bialai Kerületi Hivaltaltól 1860. március 2-án 1 évre szólóan adott vándorlási engedély. Arról nincs adat, hogy Roland a közbülső 4 és 1/4 év alatt mi tévő volt, merre járt. Vándorkönyvében 7 helységről van bejegyzés, közülük csak 1-ben dolgozott.

A Nagykanizsán született Novaczky Imre csizmadialelegény a vándorkönyv Nagykanizsán történt kiállítására előtti ugyanitt volt segéd. Vándorútjának iránya: *Nagykanizsa — Palota* (ahonnan vándorlási engedélyének meghosszabbítása végett Nagykanizsára jött) — *Palota* (ahonnan sorozáson való megjelenés végett Nagykanizsára utasították) — *Nagykanizsa* (ahol 3 évre szóló vándorlási engedélyt kapott) — *Pécs*.

A vándorlásra indulás előtti munkaviszony első napja 1853. december 19., utolsó napja pontosan nem állapítható meg. Ugyanígy nem állapítható meg pontosan a vándorlás alatti első munkaviszony első napja. A bejegyzések egybevetése alapján a vándorlás előtti munkaviszony utolsó napja 1856. január 28-ra, a vándorlás alatti első munkaviszony első napja február 1-re tehető. A vándorút alatti utolsó munkaviszony 1860. augusztus 18-áig tartott. E szerint a vándorutat is magába foglaló segédi munkaviszonyok együttes időtartama 6 év 8 hónap 18 nap, amiből 4 év 5 hó 18 nap a vándorútra esik. Novaczky a vándorútja alatt csak abban a 3 helységben tartózkodott, ahol dolgozott. Más helységben történt láttamozás nincs a vándorkönyvében. A 3 helység közül az egyik a szülő- és egyben felszabadulási helye.

A tiroli Stillsben¹²⁶ született Johann Haas lakatoslegény a tiroli Glurnsban¹²⁷ 1856. január 26-án kapott második vándorkönyve szerinti útját van csak módunk követni. Útjának iránya: Brixen¹²⁸ — Lienz¹²⁹ — Feldkirchen¹³⁰ — Judenburg¹³¹ — Bruck¹³² — Mariazell — St. Pölten — Krems¹³³ — Bécs — Mohács — *Pécsi vasútépítés Villányban volt munkavezetőségéhez tartozó ismeretlen munkahely* — Pécs (ahol kórházban ápolták).

Az út 1856. január 26-án kezdődött, s a pécsi kórházi ápolás 1856. szeptember 11-ig tartott, mely időtartam összesen 7 és 1/2 hónap. Ez alatt a vándorkönyvet 11 helységben láttamozták, de csak 1 helyen dolgozott.

A Zala megyei Kiskomáromban¹³⁴ született Hajdu János takácslegény a vándorkönyv Kiskomáromban 1862. március 23-án történt kiváltása után az abba március 27-én történt bejegyzés szerint 1859. január 27-től Kiskomáromban dolgozott. Vándorútja alatti első munkaviszonya Zala-

bérben 1862. április 9-én kezdődött. Vándorútjának iránya: *Zalabér* — Nagykanizsa (ahol sorozáson volt) — ismeretlen helyen katonai szolgálatot teljesített — Keszthely (ahol 1 évre szóló vándorlási engedélyt írtak könyvébe) — *Kiskomárom* — *Pécs* — *Siklós*.

A vándorlás 1862. április elején kezdődött, 1863. március 5-én a katonai szolgálat miatt megszakadt, 1866. február 14-e után folytatódott, s 1866. június 26-áig, tehát összesen csak 15 és 1/2 hónapig tartott. Ez alatt az idő alatt a vándorkönyvbe 6 helyen történt bejegyzés, közülük 4-ben dolgozott.

A Zala megyei Galambokon született Kelemen János kovácslegénynek a vándorkönyv Kiskomáromban 1864. április 1-én történt kiváltása és ugyanakkor 1 évre szóló vándorlási engedély elnyerése után a vándorkönyvébe vélelmezhetően ezt rövidebb követően történt bejegyzés szerint 4 évig tartott kiskomáromi inaskodása. Az ezt követő első bejegyzés az 1865. szeptember 11-én Keszthelyen kapott 1 éves vándorlási engedély. Kelemen János vándorlásának iránya: *Kaposvár* — *Bátaszék*.

A vándorút 1865. szeptember 11-ét követően kezdődött és 1866. május 20-án fejeződött be. Időtartama tehát: mintegy 7 hónap, mely alatt Kelemen csak 2 helységben kapott munkakönyvébe bejegyzést, mindkettő munkavállalásról szóló bizonyítvány.

A Zalabérben született Szívós Imre csizmadialelegénynek a vándorkönyv Nagykanizsán 1865. április 18-án történt kiváltása után abba ugyanaznap történt bejegyzés szerint a mesterségét „rendesen tanulván”, 1863. Úrnapján¹³⁵ Nagykanizsán szabadult fel, s azóta ugyanott legényként dolgozott.

A vándorkönyv kiállítására után 1864. június 19-től 1865. április 19-éig *Nagykanizsán*, ez után 1866. június 20-áig *Pesten* dolgozott. Vándorútja tehát csak Pestre vitte. Az itteni munkaviszonyáról szóló bizonyítványt követő bejegyzés a vándorkönyvében nincs. E munkaviszony időtartama tehát 14 hónap.

A Zala megyei Kisszigeten született Betze József kovácslegénynek a vándorkönyv Nován 1866. február 7-én történt kiállításakor, és ezt követően fennállott munkahelye Páka¹³⁶ volt. Vándorlásának iránya: *Lenti* — *Nova* (ahol vándorlási engedélyt írtak vándorkönyvébe) — *Zalaegerszeg*.

A vándorút alatti első munkaviszony 1866. március 15-én kezdődött, az utolsó 1866. június 15-ig tartott. A vándorlás időtartama csak 4 hónap, amely idő alatt 2 helységben töltött munkaviszonyáról van csak vándorkönyvében bejegyzés.

A Zala vármegyei Kollátszegen¹³⁷ született Bedenek alias Jakopanecz János molnárlegény vándorkönyvében csak egy bejegyzés van, amely arra utal, hogy 1877-ben — de nem tűnik ki a bejegyzésből, hogy mióta és meddig — a horvátországi Virjében¹³⁸ dolgozott.

9. A vándorutakat, azok időtartamát, és az azok alatti

munkavállalásokat a szerint kell elkülöníteni, hogy a vándorlási kötelezettség fennállásának idejére, vagy az utánra, tehát 1860. május 1. utánra esnek.

A vándorlási kötelezettség idején vándorolt Sotonyi János *takácslegény* 3 év 9 hónapos vándorlása arra enged következtetni, hogy csak a mesterré váláshoz szükséges 3 éves vándorlási idő meglétére törekedett. Ez alatt csak Somogy, Tolna, Veszprém és Zala megyében járt és dolgozott.

Hodits István *fazekaslegény* születési és inaskodási vármegyének, Zala vármegyének 4 helységében vállalt munkát, s a vármegye határát vándorútja alatt csak akkor lépte át, amikor a szomszédos Somogy vármegyének a vármegyei határhoz közeli falujába, Miháldra ment.

Kaszap Mihály *kovácslegény* rövid Fejér vármegyei munkavállalások után az ország nyugati része felé törekedett, 14 hónapot meghaladó ideig Bécsben is, majd 2 évet meghaladóan Pesten és Budán is dolgozott. A Duna vonalát csak akkor lépte át, amikor Magyaróvárból jövet Pozsonyba ment.

Csillag András *magyar-szabó legény* arra használta fel a vándorlási kötelezettséget, hogy országot is lásson. A kötelező vándorlási idő megkezdésével járt a Duna–Tisza-közén, a Felvidéken, a Dunántúlon, a Délvidéken, Erdély déli részén, törekedett a Kárpátoktól keletre és délre eső külföldre is, meg is kapta erre az engedélyt. Járt-e ott, arról adat nincs. Erdélyből visszatérése után útját Horvátország fővárosában fejezte be.

Anton Roland *szabólegény* vándorútjának iránya azt mutatja, hogy hazájából dél felé törekedett, s út közben nem is vállalt munkát. Érdekes lenne tudni, hogy Stájerországnak Magyarország felé eső határa előtt, Fürstenfeldben miért azzal láttamoztatta vándorkönyvét, hogy Nagykanizsára utazik? Öt nap múlva Zalaegerszegen vállalt munkája után 2 hónap múlva miért fordult Pest felé? S miként jutott hazájába 4 és 1/4 év múlva úgy, hogy útközbeni láttamozás nincs könyvében. Talán még érdekesebb lenne tudni, hogy 1860 márciusi otthonléte után miért, mikor és hova jött újból Magyarországra úgy, hogy vándorkönyvében ez időből egyetlen láttamozás sincs.

Novaczky Imre *csizmadialegény* következtethetőleg csak a legény- és vándorlási időnek az *Ideiglenes Iparrendtartás* 95. §-a szerint szükséges együttes 6 évi időtartama meglétére törekedett. Ez az ezt előíró rendelkezés, az *Ideiglenes Iparrendtartás* hatályban léteig, 1860. május 1-éig meg is volt neki. Az ezt követő 2 hónap 18 napot követő időből, tehát 1860. augusztus 18-a utánról vándorkönyvében bejegyzés nincs.

Johann Haas *lakatoslegény* vándorútjából az látható, hogy dél-tiroli szülőföldjéről hosszú távot beutazva munkavállalási szándék (vagy lehetőség?) nélkül érkezett Bécs-

be. Vele kapcsolatban is felmerül a kérdés: mi indította arra, hogy a bécsi rendőrhatalóságnál történt jelentkezésekor azt közölje, hogy Mohácsra utazik? Talán hallott a mohács–pécsi vasút építéséről, s ezért törekedett ide? További kérdés, hogy a pécsi kórházban ápolása után abbahagyta a vándorlást? Avagy az ezt követő munkavállalásai már nem kerültek a vándorkönyvbe?

A vándorlási kötelezettség megszűnése utáni időből való mind az 5 vándorkönyvünk tulajdonosa Zala vármegyei születésű volt. Hajdu János *takácslegény*, Kelemen János és Betze József *kovácslegények* Zala vármegyei első munkahelyeiket követően más Zala vármegyei helységben, majd közülük ketten Somogy, Tolna és Baranya vármegyei helységben, valamint Pécssett levő munkahelyet választottak. Szívós Imre *csizmadialegény* Zala vármegyei első munkahelyét követően csak Pestre ment dolgozni. Betze József el sem hagyta Zala vármegyét. Munkavállalásai rövid időtartama kiváló illusztrációja annak, hogy megszünt a 6 éves kötelező legényi és vándorlási idő, mint az önálló vállalkozásban való iparúzéshez előírt feltétel.

A 12 vándorkönyv-tulajdonos közül a két külföldi születésű a szülőhazájától már igen hosszú utat tett meg, amikor átlépte Magyarország határát. A 10 magyarországi születésűnek a vándorútját áttekintve, figyelmet felkeltő, hogy a 7 Zala vármegyei születésű közül 1 a saját megyéjéből egyáltalán nem, kettő csak a szomszédos vármegyének (Somogy, ill. Belovár vármegyének) a szülőhelytől nem távoli helységébe, kettő pedig a Dél-Dunántúlnál távolabbra nem vándorolt. Egy volt köztük, aki Pesten keresett és talált munkát. Ezzel szemben az a két legény, akik két püspöki város, Székesfehérvár és Vác közelében s ekként gazdasági vonzáskörzetében születtek, s felszabadulásuk után e városokban dolgoztak, azokat bizonyára az itteni kulturális adottságoktól szélesebbé vált látókörük távolabbi vidékek városi munkahelyei felkeresésére ambicionálta. A 10 magyarországi születésű mesterlegény közül csak 1 lépett át nyugat felé az országhatárt, az is csak Bécsig ment. Lehet, hogy ebben annak is volt szerepe, hogy következtethetően német nyelvtudással rendelkezett annak folytán, hogy inasidejét és első munkaviszonyának idejét német nemzetiségű lakossággal is rendelkező mezővárosban (Adony) székhellyel bíró céhhez tartozó, német családi nevű s így bizonyára e nyelvet is beszélő mesternél töltve, legalábbis valamelyes német nyelvtudásra volt módja szert tenni. A többi 9 magyar mesterlegény születési helyéből a kézművességüknek az országhatáron kívüli ismeretszerzéssel is történő színvonal-emelésére inspiráló látókör, valamint a születési helyből és családi nevükből az országhatáron kívüli sikeres mozgást, megélhetést előmozdító német nyelvtudás nem valószínűsíthető.

VII.

A vándorkönyvek eddig nem ismert céhszervezetekről tudósító adatai

1. A Céhkataszter szerkesztői a vándorkönyvekben levő azok közül az adatok közül, amelyek céhekről tudósítanak, a céhpecsétlenyomatokat helyezték előtérbe. Vizsgált vándorkönyveinkben levő céhpecsétlenyomatok egy részének állapota miatt ezek szövege nem, vagy csak hiányokkal olvasható. Ugyanakkor a vándorkönyvekbe a munkaviszonyokról bejegyzett azok a bizonyítványok, amelyeket valamely céh nevében adtak és írtak alá, következtetni engedik, hogy a bizonyítvány keletjében írt helységben volt a vándorkönyv tulajdonosának szakmája szerinti céh. Van a vándorkönyvekben, mint láttuk, munkaviszonyról szóló olyan igazolás is, amely nem céhtől, hanem hatóságtól származik. Egyfelől a céhekről tudósító adatok ellenőrzésének szükségességétől vezetve, másfelől a bizonyítványok egy részének nem céhtől származása okát keresve, egybevetettük a vándorkönyvek céhről tudósító, vagy céh hiányát feltételezni engedő bejegyzéseinek adatait a Céhkataszter adataival.

2. A vizsgálat eredménye a következő:

a) Sótónyi János takácslegény a vándorkönyvében olvasható 1839. január 2-i kaposvári bizonyítvány szerint Sönyeg (?) József kaposvári mesternél állott munkába. A bizonyítványt aláíró céhmester és atyamester neve melletti viaszpecséten a széles körben elterjedt takácsjelvény, a háromszög alakban összerakott három takácsvetélő van, ami arra utal, hogy az aláírók takácscéhnek voltak előljárói. A Céhkataszter a kaposvári eredetű forrásanyagok között nem jelez ottani takácscéhtől valót. Ez arra a következtetésre indít, hogy Sótónyi vándorkönyvének szóbanforgó bejegyzése olyan céhről tudósít, amelytől származó forrás nem ismeretes. A bejegyzést új céhszervezeti adatként azonban nem kezelhetjük, mert Szádeczky Lajos a már idézett művében kétszer is említi a céh 1735. évi kiváltságlevelét.¹³⁹

b) Sótónyi János vándorkönyvében olvasható 1842. július 9-i keletű bizonyítvány szerint Poklos József kisdadai takácsmester, mint munkaadó mester ad bizonyítványt Sótónyinak. A bizonyítványt Balogh György jegyző (nem céhjegyző!) adta ki. Annak okát, hogy a bizonyítvány miért a munkaadó mestertől származik, egyfelől abban látjuk, hogy Kisradán nem volt takácscéh, másfelől abban, hogy a munkaadó mester nem volt tagja sem a közeli Kis-komárom, sem Komárom város¹⁴⁰ takácscéhének. A Céhkataszterből kitűnően e két helyen volt takácscéh, de kisdadai forrásanyagról nem szól. A bizonyítványnak a jegyző által történt adása is arra utal, hogy Kisradán nem volt takácscéh. Ugyanis, mint láttuk, a Közöséges Céhbéli Cikkekbe foglalt előírás szerint (XXXIII. cikkely) a helybeli előljáró hatóság olyan helyeken adja a bizonyítványt, ahol a legénynek munkát adó mester céhen kívüli.

c) Sótónyi János 1843. december 3-i szentbalázsi¹⁴¹ kelettel két céhbéli előljáró és a céhnótárius által aláírt bizonyítványt kapott arról, hogy Pölöskefejen¹⁴² Bognár Imre nevű társuknál dolgozott. Ez a bizonyítvány arról szolgáltat adatot, hogy a pölöskefeji takácsmester a szentbalázsi takácscéhhez tartozott. A vándorkönyvi bejegyzésből nem tűnik ki, hogy ez milyen céh volt. A Céhkataszter szentbalázsi takácscéhtől fennmaradt forrásanyagot nem, hanem csak Szentbalázsról való 1863. évi bizonyáglevelét közöl, annak megjelölése nélkül, hogy az milyen szervtől származik. Ezt megvizsgálva megállapítottuk, hogy az egy felszabadítólevél,¹⁴³ melynek szövege nem tartalmazza sem azt, hogy a felszabadított milyen kézművességet tanult, sem azt, hogy a felszabadító mely kézművességnek volt mestere, de azt sem, hogy az azt aláírók milyen céh előljárói voltak. Az okmányon levő bélyegzőlenyomat szövege alapján állapítottuk meg, hogy annak adója a Szentbalázsi takácscéh volt. Ekként Sótónyi vándorkönyvének ez a bejegyzése is olyan céhszervezetről tudósít, amely eddig nem volt ismert.

Kaszap Mihály kovácslegény vándorkönyvébe 1845-ben és 1846-ban adonyi kelettel írt bejegyzésekkel Georg Fischl (vagy Pischl ?) *Huff Schmidt Meister Obervorsteher* (patkolókovács, főelőljáró) ad bizonyítványt arról, hogy Kaszap Mihály Újfaluban¹⁴⁴ Georg Cechmeister *Schmidt Meister*-nél volt inas, majd nála állott munkaviszonyban. A főelőljáró által használt pecsétlenyomat szövege: „A Sár-melléki Kovács Lakatos és Bognár Egyesült Czéhnek Petsétje 1818.” A Céhkataszter Sár-melléki Asztalos Bognár Kovács és Lakatos Céh forrásanyagairól, köztük ilyen nevű céh 1818. évi pecsétlenyomójáról közöl adatokat. Közli azonban Sár-melléki Bognár Kovács Lakatos Céhtől fennmaradt anyagok adatait is. A két elnevezés közötti különbség oka eddig feltáratlan. A különbségből szervezeti változásra következtettünk. A Georg Fischl által aláírt bejegyzés egyrészt arról tudósít, hogy az általa vezetett céhnek a székhelye 1845-ben és 1846-ban Adonyban volt, másrészt arról, hogy az újfalui kovácsmester ehhez a céhhez tartozott.

e) Kaszap Mihály 1852. december 12-től 1856. október 8-áig Pécssett Stumpf Ferencnél végzett munkájáról nem céh írt bizonyítványt a vándorkönyvbe, hanem a bizonyítvány olvashatatlan aláírása mellett látható „*Bürgermeister-Amt der K. Freistadt Fünfkirchen*” szövegű körbélyegzőlenyomattól következően a Polgármesteri Hivatal. A Céhkataszterből kitűnően volt Pécssett kovácscéh. Privilegiuma 1701 évi, s fennmaradt az 1829–1855 években vezetett mesterkönyv is. Felvetődik a kérdés, hogy 1856-ban nem azért igazolja-e a munkaviszonyt a Polgármesteri Hivatal, mert a céh már nem működött? Avagy azért, mert a munkavégzésről és ez alatti magatartásról adott igazolás csak folytatólagos s ekként kiegészítő szövege az arról szóló bejegyzésnek, hogy a vándorkönyv tulajdonosa Gár-

donyba utazik, aminek bejegyzése viszont hatósági hatáskörbe és nem céh jogkörébe tartozott.

f) Csillag András magyar-szabó legény 1852 novemberében 3 hétig Hercegfalván Sufan (?) József szabómesternél dolgozott. Erről a vándorkönyvbe írt bizonyítványt az ottani jegyző írta alá. Ez arról tudósító bejegyzés, hogy az időben Hercegfalván nem volt szabócéh és hogy az ottani szabómester nem volt tagja valamely más székhelyű céhnek.

g) Csillag András 1853. október első három hete alatti újbecsei alias törökbecsei munkaviszonyáról a vándorkönyvébe vezetett bizonyítványt az ottani céhelöljáró írta alá. A Céhkataszter szerint a Tokaji Helytörténeti Múzeumban van egy újbecsei szabó-vándorkönyv, de ottani szabó céhhez kötődő más forrást a Céhkataszter nem említi. Ez azt a vélelmet váltotta ki, hogy Csillag András vándorkönyvének újbecsei bejegyzése olyan forrásadat, mely az eddig nem tudott újbecsei szabócéhről tudósít. Az újbecsei vándorkönyvnek a vélelem alapos vagy alaptalan mivolta megállapítása végett történt megismerésekor¹⁴⁵ azt kell látnunk, hogy a német nyelven kiállított vándorkönyv egy *Seilergesell-é* (kötélverőlegényé), és nem egy *Schneidergesell-é* (szabólegényé) volt.¹⁴⁶

Ezek szerint Csillag András vándorkönyvének újbecsei bejegyzése nem egy újbecsei szabócéhre utaló forrásadat. Ennek az adatnak kritikusan történt kezelése és ennek során az említett vélelem helyt- vagy helyt nem állóságára törekvésünk viszont azt eredményezte, hogy a Céhkataszterben Újbecsénél tévesen szerepel egy, az e városhoz kötődő szabó-vándorkönyv, mert az egy kötélverő legény vándorkönyve volt.

Vizsgálódásunk során módunk volt megállapítani, hogy a Tokaji Múzeumban őrzött vándorkönyvbe 1843. szeptember 19-én Újbecsén történt bejegyzés egyik aláírója „*Josep Rochits Seilermeister Obervorsteher*”; kinek neve alatti körbélyegzőlenyomat elmosódott szövegéből annyi kiolvasható, hogy az egy vegyes céh bélyegzőjének lenyomata. A Céhkataszter szerint Újbecsén működött egy vegyes céh, amelynek privilégiuma 1822-ben kelt. Csillag András újbecsei munkaviszonyáról a vándorkönyvébe 1853. október 24-én írt bejegyzés egyik aláírója „*Anton Rosits Ober Vorsteher*”, aki vélhetően a fia volt a Tokaji Múzeumban őrzött kötélverő vándorkönyvben szereplő Joseph Roschtsinak. A Csillag András vándorkönyvébe írt újbecsei bejegyzés aláíróinak neve melletti sérült pecsét szövegéből csak egy évszám: 1823 olvasható ki. Ez arra utal, hogy a pecsét az 1822-ben privilégiumot nyert újbecsei vegyes céh 1823-ban készítettet pecsétnyomójától származik.

Mindezek alapján az állapítható meg, hogy Csillag András szabólegény vándorkönyvének újbecsei bejegyzése nem egy ottani szabócéhtől, hanem az ottani vegyes céhtől származik, amelynek tagja volt a Csillagnak munkát adó újbecsei szabómester.

h) Csillag András 1857. évi brassói munkaviszonyáról szóló bejegyzés szerint az ottani német-szabó céhnél állt munkában. A Céhkataszter a brassói céhforrásanyagok között anélkül említi egy szabó céh privilégiumát, hogy feltüntetné, német-szabó céh volt-e az? A kérdés annak nyomán vetődik fel, hogy Brassóban két szabó céh volt. Az egyik a német-szabóké, a másik a szász-szabóké.¹⁴⁷ Csillag vándorkönyvében levő bizonyítvány annak vizsgálására indítékot adó forrás, hogy a Céhkataszter szerinti szabó céh a kettő közül melyik.

i) Anton Roland 1855. évi zalaegerszegi munkaviszonyáról a vándorkönyvbe írt bejegyzést aláíró Sipos Vince céhjegyző neve mellett „Váltómives Szabo C[eh] Pöts[ét] Z[ala] Egerszeg” köriratú pecsétlenyomat van, amelyben 1753-as évszám is látható. A Céhkataszter szerint Zalaegerszegen volt egy céh, amelynek magyar-szabók is és német-szabók is tagjai voltak. E céh első privilégiuma 1676. évi. Fennmaradt az 1752–1886. években vezetett jegyzőkönyve is. E források áttekintésével megvizsgálásra vár, hogy a Céhkataszter szerinti céh és a Rolandnak munkaviszonyáról igazolást adott céh azonos-e? Ha nem, akkor vándorkönyve egy eddig számba nem vett céhről tartalmaz forrásadatot.

j) Betze József kovácslegény a vándorkönyvébe 1866. március 14-én bejegyzett bizonyítvány szerint 1865. május 28-tól Pákán Mendl József kovácmester műhelyében dolgozott. A bizonyítványt Tóth József céhbiztos írta alá. Az aláírása melletti bélyegzőlenyomat szövege teljesen elmosódott. A Céhkataszternek pákai kovácscéhtől származó 1864. évi bizonyoságlevélről szóló adata alapján az volt vélelmezhető, hogy Tóth József az ottani kovácscéh biztosa volt. Az okmány megtekintése a vélelem megalapozottságát igazolta. Az okmány éppen Becze József kovácsinasnak 1864. január 24-én adott felszabadítólevél,¹⁴⁸ melynek szövege szerint az abban foglalt tényeket „a Pákai helységben törvényesen fennálló kovács czéh fő- és alczéhmesterei” adják tudtul, s az azt aláírók egyike Tóth József céhbiztos. Becze József Egyed Mihály szolgabíró által 1866. február 7-én Nován kiállított és a zalaegerszegi járási szolgabírói bélyegző lenyomatával ellátott — a Céhkataszterbe még be nem kerülhetett — vándorkönyvének pákai keletű bejegyzése adott indítékot annak a mondottak szerinti módon történt megállapítására, hogy létezett pákai kovács céh. A Céhkataszterbe „bizonyoságlevél” gyűjtőszóval jelölten került felszabadulólevélén kívül a pákai kovácscéhtől fennmaradt más forrás sajnos nem ismeretes — bizonyára mert vagy megsemmisült, vagy lappang.

k) Kelemen János kovácslegény kaposvári munkaviszonyáról 1865. december 4-én a Kaposvári Városbírói Hivatal jegyzett be igazolást a vándorkönyvbe. Hajdu János takácslegény pécsi munkaviszonyáról 1866. április 25-én „Sz. Kir. Pécs Városa Kapitányi Hivatala” szövegű bélyegzővel lebélyegzett igazolás, ugyanazon évi siklói munkaviszonyáról pedig Kis József szolgabíró, mint céhbiztos ál-

tal aláírt igazolás látható a vándorkönyvben. Ugyanakkor Kelemen János 1866. évi bátaszéki munkájáról a vándorkönyvbe írt bizonyítványt céh adta, amint ez az aláíró neve alatt olvasható *Obervorsteher* szóból és a „*Schmidt-Wagner-Zunft Bataaszék*” feliratú bélyegzőlenyomatból látható. A Céhkataszter szerint Kaposváron volt a kovácsoknak — a puskaművesekkel és a szíjgyártókkal közös — céhük. Pécssett volt takácscéh, Siklóson pedig a takácsokat — a német-szabókkal, üvegesekkel és német-vargákkal együttesen — tömörítő céh. Megállapításra vár, mi lehetett az oka annak, hogy a vándorkönyv tulajdonosának szakmája szerinti céh e helyeken létezése ellenére a városi közigazgatási hatóság valamely szervétől, ill. a járási közigazgatási hatóság munkatársától, utóbbtól úgy is mint céhbiztos-tól származó igazolás került a vándorkönyvekbe.

VIII.

A vándorkönyvek „utóélete”

1. A vándorkönyvek a rendeltetésük szerinti felhasználást követő utóéletük első szakaszában, ha tulajdonosuk nem semmisítette meg őket, akkor személyi iratai egyik darabjaként maradtak meg, majd ezt követően az örökösök valamelyikénél — ha ő sem semmisítette meg azokat — a családi iratokat őrző bútorfiókba kerültek. Van eset, amikor üres oldalait a tulajdonos emlékei megőrkítésére használja. Az ilyen vándorkönyvek tulajdonosuknak a vándorlás utáni időszakáról tudósító adatokat is őrző írásos emlékeként maradtak fenn. Volt mesterlegény, aki a vándorkönyvét dalok szövegének feljegyzésére használta. Ezzel információt hagyott arról, hogy az ő környezetében mely nótákat énekelték, melyek voltak a feltehetően kedveltek. Van, amikor a legény a vándorkönyvet fontosabb családi események bejegyzésére használja. Ez által az ilyen vándorkönyv éppúgy családtörténeti adatgyűjteménnyé is válik, mint az a vándorkönyv, amelynek üres oldalaira az örökös jegyzi fel a felmenők születési és házasságkötési adatait.

A vándorkönyvek egy része már eredeti tulajdonosuk által felajánlottként, más részük az örökösöknek az eredeti tulajdonos iránti tisztelete és reá emlékezése, vagy a múlt maradványai iránti megbecsülés egyik kifejezéséeként közgyűjteménybe került.

2. A tulajdonos által később jegyzőkönyvecskeként használt vándorkönyv Sotonyi Jánosé. Sotonyi nem tudta aláírásával ellátni a vándorkönyvét annak erre kijelölt helyén. Ezért a könyv rendeltetészerű használata után abba került feljegyzéseket valamely ismerőse számára tollbamondottnak kell tartanunk. Hacsak nem azzal állunk szemben, hogy a vándorkönyv kiállításakor annak aláírására kapott hatósági felhívás teljesítése alól kibújt, holott, ha kezdetlegesen is, de tudott írni. Ez esetben viszont a

vándorkönyvében levő magánbejegyzések az ő kezétől származóak.

Időrendben első ilyen bejegyzése az utolsó munkaviszonyához a Pölöskefej faluban töltöthöz kötődőnek tűnik. Az itt illetékes által a vándorkönyvbe írt bizonyítvány egyik aláírója Dömötör József céhmester, a másik pedig Dömötör vezetéknevű céhnótárius volt (kinek keresztneme nem olvasható). Sotonyinak kettőjük közül valamelyikkel valamilyen kontroverziája lehetett. Ez érzékelhető az általa aláírt bizonyítványt követő oldalra írt szövegből, mely a két Dömötör közül az egyiket így aposztrofálja: „Dömötör a ki a tilosba betör”. E mondóka alá jegyzett versecske is valamilyen keserűség kifejezője:

„Szép az élet méreggeltelt évei,
Boldog ki azt könnyű szívvel türheti.”

Tíz üres oldal követően naplószerű bejegyzés kezdődik, amely annak primitív szövegezése és kifejezésmódja, valamint írásának kezdetlegessége folytán csak részben követhető, viszont éppen e sajátosságainál fogva így is tolmácsolója a múlt század első fele egyik falusi eredetű kézműveslegénye tanultsági szintjének és érzelmvilága egy sávjának. Ez a bejegyzés úgy kezdődik, hogy „Más hasonló felett 1849 Évből Örömmek napja bezeg foly derült ma mindenszentek havának [= október] 21 napjára tegnap hivatattam vig lakodalomra”, majd úgy folytatódik, hogy „Tisztaságos szüzek társoká fogatok egyenként foly kelyvén nekem kezecskéket ... tapsolva vigatok.” Ezt követően betegségére emlékezik. Az ez utáni szöveg pedig nehezen olvashatóan írt, és zavarosan, már nem érthetően fogalmazott.

3. Kaszap Mihály vándorkönyvébe, annak első kötet-táblája belső oldalára és az azt követő oldalra unokája, az 1910-ben Palinban született dr. Kaszap Mihály jegyezte be mindkét ági nagyszüleit, valamint szüleit nevét, születésük és házasságkötésük idejét, s mert vallásukat is és a keresztelezés és házasságkötés helyét is bejegyezte, ezzel támpontokat hagyott hátra a leszármazási táblához szükséges pontos adatoknak mely plébániákon és lelkészségeknél való kereséséhez.

4. Szívós Imre 1866. június 20-án befejeződött pesti munkaviszonyáról szóló bizonyítványt követő második és harmadik oldalra, tehát e két oldalon át írva Leitlinger lelkész azt jegyezte be, hogy „Szívós Imre megnősült Nagy Kanizsán 1869-ben”. Az ezt követő oldalakon maga Szívós nap pontosságával jegyezte be, hogy mikor nősült, ez után pedig 5 gyermeke születésének, s közülük kettő elhalálzásának napját írta be.

Két üres oldal után kezdődik a dal-szövegek feljegyzése. A dalok a következők:

- Vékony héja, de vékony héja van a piros almának...
- Zug, bug a szél, kergeti a felleget...
- Mint ha csak az agáczfa virágzik...
- Felhő közl egy szép csillag néz le rám...
- S eh, nem bánom én, hogy ha én meg is halok...

- f) Láanggal égő teremtette...
 g) Viszontagság az életem...
 h) Eh, a sirás nem kenyerem...

5. Tizenkét vándorkönyvünk közül három még 1926 előtt, egy 1948-ban a Nagykanizsai Városi Múzeumba került. A többi hét már ennek szervezeti utóda, a Thúry György Múzeum gyűjteményét gyarapította. Ez utóbbiak közül Csillag Andrásét 1966-ban unokája, Székelyhidi

Sándorné szül. Csillag Erzsébet nagykanizsai, Ady Endre út 4. sz. a. lakos ajánlotta fel a múzeumnak.¹⁴⁹ Nováczky Imre vándorkönyvét fiának, Lajosnak (ki ugyancsak csizmadia volt) unokahúga, Meilinger Mária nagykanizsai, Magyar utca 51. sz. a. lakos adta a múzeumnak.¹⁵⁰ Szívós Imre vándorkönyve Szívós Gyula, Nagykanizsa ny. állomás-előjárója, nagykanizsai, Somogyi Béla út 5. sz. a. lakostól került a múzeumba.¹⁵¹

Jegyzetek:

¹ A molnáripari szakkönyvből idézi *Isenberg, Heinrich*: Das Gesellenwandern und was damit zusammenhing. Münster é. n. 36–38.

² *Rüdiger, Dr., Otto*: Die ältesten Hamburgischen Zunftrollen und Bruderschaftsstatuten. Hamburg 1874. 87.

³ *Bodemann, Eduard*: Die älteren Zunfturkunden der Stadt Lüneburg. Hannover 1883. 229.

⁴ *Jaritz, Gerhard*: Gesellenwanderung in Niederösterreich im 15. und 16. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung der Tullner Schuhknechte. In: *Somkúti, Éva — Éri, István — Nagybakay, Péter* (Redig.): Internationales Handwerksgeschichtliches Symposium Veszprém 20—24. 11. 1978. Ungarische Akademie der Wissenschaften. Veszprémer Akadémische Kommission. 1979. 50—61.; *Otruba, Gustav*: Wanderpflicht und Handwerksburschenwege im Spiegel Wiener und niederösterreichischer Zunftarchivalien. U.o. 43—49. Magyarul: *Éri István és tsai* (szerk.): Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője II. — Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimposium, Veszprém 1978. november 22—24. Veszprém 1979. 37—46., 33—36.

⁵ *Dr. Szádeczky Lajos*: Iparfejlődés és céhek története Magyarországon. I—II. Budapest 1913. I. 40.

⁶ *Dr. Winkler Elemér*: A soproni céhek története a XV—XIX. században. Sopron 1921. 24.

⁷ *Király J.*: Pozsony város joga a középkorban. Budapest 1894. Függelék. 439.

⁸ *Špiesz, Anton*: Štatúty Bratislavských cechov. Dokumenty. Bratislava 1978. Nemecké resumé — Zusammenfassung. 501—503.

⁹ *U.o.* 153., 443.

¹⁰ *Rathke-Köhl, Sylvia*: Geschichte des Augsburger Goldschmiedegewerbes vom Ende des 17. bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Augsburg 1964. 110—126. A rendtartás 25. és 26. pontja.

¹¹ *Špiesz* i. m. 465—469.

¹² „Kaysersliche Allergründigste Verordnung, Die Abstellung deren in Heil. Römischen Reich Bey denen Handwercks-Zünften Vielfältig Eingeschlichenen Missbräuchen Betreffend, 1731.” A Mainz-i Staatsarchiv-ban levő szöveget közli *Stürmer, Michael*: Herbst des Alten Handwerks. Quellen zur Sozialgeschichte des 18. Jahrhunderts. München 1979. 54—71. — A Szászországban publikált szöveget és a publikáció első oldalának reprodukcióját közli *Wissel, Rudolf*: Des alten Handwerks Recht und Gewohnheit I—II. Berlin 1929. I. 553—568.; II. tábla. — A császári aláírással birodalmi törvényné vált szabályozás kihirdetése és kezdeti végrehajtása elég nehézkesen ment. *Wissel, I.* 569—578.)

¹³ General-Privilegium und Gülde-Brief des Tischler-Gewercks in der Chur- und Marck Brandenburg dies- und jenseits der

Oder und Elbe, insonderheit des Tischler-Gewercks in Berlin. De Dato Berlin, den 5. Maji 1734. Art. I. Lásd: *Stürmer* i. m. 75.

¹⁴ Deutsches Rechtswörterbuch (Wörterbuch der älteren deutschen Rechtsprache) I—VIII. (továbbiak még nem jelentek meg) 1914—1988. Hgb. von der Preussischen Akademie der Wissenschaften, ab 1939 von der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, ab 1955 von der Hiedelberger Akademie der Wissenschaften. VIII. kötet. 98. oldalán C. G. Ludovici kereskedői lexikonából vett idézet.

¹⁵ *U.o.* a hivatkozott törvénykönyvből vett idézet.

¹⁶ Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die K. K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze. 18 Bde. Wien 1785—1790. III. 2, 298.

¹⁷ *Špiesz* i. m. 113., 143., 149., 167.

¹⁸ *Vámosi Nándor*: A debreceni csizmadiák céh- és műszavai. Debrecen 1942. 115.

¹⁹ *Wissel* i. m. I. 571.

²⁰ Copia des von einem ... Königl. Hungarischen Stadthalterey-Rath an dem Magistrat der ... Hauptstadt Ofen in Betref der Handwerker ... dem 20ten Nov. 1780 ergangenen ... Befehls, welcher ... in die deutsche Sprache ist übersetzt worden. — (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár B 384/2/1780. II. 20.)

²¹ 21.650/1974., 12.458/1795., 18.936/1810., 16.304/1812., 26.075/1814. számú helytartótanácsi rendelkezések. Lásd: *Kassics Ignác*: A Magyar Országai Mester-Embereket, czeknek Legényeit és Tanítványait, nemkülönbén a' Mester-Czéheket illető Kegyelmes Királyi Rendeléseknek Kivonatai. Bécs 1835. 2., 3., 51., 59. és 171.

²² *Rózsa György*: Budapest régi látképei (1493—1800). Budapest 1963. Katalógus 33—33/d, 34/a, 81/a, 83/a, 84., 92/a—92/e, 93—93/o sz., valamint a LXXXVI. és LXXXVII. sz. táblák. A katalógusban a *Kundschaftok* változóan vándorlevél vagy céhlevél megnevezéssel szerepelnek. A katalógus 34. sorsz. és a LXXXVII. táblán b) jel alatt látható, s vándorlevélnek nevezett okirat a szövegéből kitérően nem vándorlevél, hanem inasnak adott felszabadítólevél. További magyarországi *Kundschaft*-nyomatványokat tesz közzé *Prof. Dr. Klaus Stopp*: Die Handwerkskundschaften mit Ortsansichten. Beschreibender Katalog der Arbeitsstätten wandernder Handwerksgelesen 1731—1830. című 17 kötetes művének (:Stuttgart 1982—1990(?)) a magyarországi kundschaftokat tárgyaló 12. és 13. kötetében. A mű egyes köteteit ismerteti *Nagybakay Péter* az ETHNOGÁFIA 1983. évi évfolyamában (641—643. old.), 1988. évi évfolyamában (272—273. old.) és vagy 1990. évi vagy 1991. évi évfolyamának megjelenésre még váró valamelyik számában.

²³ Ez a hivatalos gyakorlatban *Generalia principia* néven emle-

- getett szkéma 1813-ban önálló kiadványként „Közönséges Czehbeli Czikkelyek a' mesterségüzés végett való társaságok és czéhek számára” címmel kiadásra is került. (Buda 1813. Nyomtattott a' Királyi Magyar Unvers[itás] betűivel.
- ²⁴ *Kassicsi*. m. 99—130.
- ²⁵ Közzétéve: LANDESGESETZ UND REGIERUNGSBLATT FÜR DAS KRONLAND UNGARN — MAGYARORSZÁGOT ILLETŐ ORSZÁGOS TÖRVÉNY ÉS KORMÁNYLAP II. évf. VI. db. Kiadva németül 1851. február 22., kétnyelvű kiadásban 1851. március 12.
- ²⁶ 135. §
- ²⁷ *Dr. Szádeczky* i. m. II. 236.
- ²⁸ *Richter M. István*: A mesterlegények a céhvilágban (I—II.) ETHNOGRAPHIA (NÉPÉLET) 1930. 38—47., 177—199.; 41., 43.
- ²⁹ *Gerendás Ernő*: Adatok a budai és a pesti céhek életéhez, különös tekintettel a Fővárosi Könyvtár céhirtaira. Klny. a Fővárosi Könyvtár Évkönyve X. kötetből. Budapest 1940. 48., 49. és a 34. old. után illusztrációként közölt két Kundschaft képaláírása.
- ³⁰ *Eperjessy Géza*: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686—1848) Budapest 1967. p. 98.; *u. ö.*: A szabad királyi városok kézművesipara a reformkori Magyarországon. Budapest 1988. 174.
- ³¹ *Éri István — Nagy Lajos — Nagybakay Péter* (szerk.): A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere I—II. Budapest 1975. (továbbiakban: Céhkataszter) I. 35., 37., 55.
- A külföldi szakirodalomban sem találkoztunk sajnos egységes megnevezés-használatokkal. A helyes megnevezéseket az Erlangeni Városi Múzeum Handwerkskundschaften mit Veduten 1740 bis 1810 című kiállításának *Johannes E. Bischoff* erlangeni városi levéltárosa és városi múzeumvezető által összeállított és kiadott katalógusa bevezető szövegében olvashatjuk. (Stadtmuseum Erlangen. Ausstellungskatalog Nr. 21.; 35. Sonderausstellung von 13. 5. bis 18. 9. 1977., 3—5.)
- ³² *L.: Meissner, H. O.*: Urkunden und Aktenlehre der Neuzeit. Leipzig 1952.
- ³³ *L.* 20. sz. jegyzet.
- ³⁴ *Wüthrich, Lucas*: Kundschaften und Wanderbücher als Beläge für die Gesellenfahrten. *Somkuti—Éri—Nagybakay* i. m. 76—79.
- ³⁵ *Bräuer, Helmut*: Gesellenmigration in der Zeit der Industriellen Revolution. Karl-Marx-Stadt 1982., 12., 33.
- ³⁶ *Wissel* i. m. I. 587.
- ³⁷ *Bräuer* i. m. 33.
- ³⁸ *Bopp, P. Hartwig*: Die Entwicklung des deutschen Handwerksesellentums im 19. Jahrhundert unter dem Einfluss der Zeitströmungen. Paderborn 1932., 55., 57.
- ³⁹ *Kassics* i. m. 179.
- ⁴⁰ 18.936/1810., 16.304/1812., 26.075/1814., 22.387/1816. — *Kassics* i. m. 51., 60., 172., 179.
- ⁴¹ 6375/1817., 10.276/1818., 29.587/1821., 21.583/1824. — *Kassics* i. m. 185., 186., 192., 221.
- ⁴² *Kassics* i. m. 230.
- ⁴³ 8369/1826. — *Kassics* i. m. 227.
- ⁴⁴ 10.492/1829. — *Kassics* i. m. 237.
- ⁴⁵ *Kassics* i. m. 225.
- ⁴⁶ 10.492/1829. sz. helytartótanácsi rendelkezés. — *Kassics* i. m. 237.
- ⁴⁷ Közülük egyet 1821. november 6-án Nagy-Kanizsán.
- ⁴⁸ *Szabolcsi, Hedvig*: Tischler aus Ungarn in den Materialien der Wiener Tischlerinnung. *Somkuti—Éry—Nagybakay* i. m. 62—75. Anhang.
- ⁴⁹ Lásd 22. sz. jegyzet.
- ⁵⁰ Kiskomárom mezőváros, majd község Zala megyében, amely 1969-ben Komárvárossal Zalakomár néven egyesült.
- ⁵¹ Mindkét okmány a veszprémi Laczkó Dezső Múzeumban. Leltári számuk: 71.92.1., ill. 70.1272.1.
- ⁵² *Otruba* i. m. 33.
- ⁵³ *Czoernig, Karl Freiherr von*: Oesterreichs Neugestaltung 1848—1858. Stuttgart 1858. 185—186., 201.
- ⁵⁴ *L.* 25. sz. jegyzet. — A magyar nyelvű szöveg nem a német nyelvűvel párhuzamosan szövegeztetnek, hanem a német nyelvű nem mindenben hű fordításának tűnik. A rendelkezések teljes értelmének megismeréséhez a német szöveg használata hasznosabb, a jogalkotói szándék megközelítéséhez pedig elengedhetetlen.
- ⁵⁵ A cs. k. Kereskedelmi Minisztérium 1851. március 12-i utasítása szerint a szerb vajdasági és temesi bánsági, 1851. november 25-i utasítása szerint az erdélyi, és 1853. április 23-i utasítása szerint a horvát szlapon koronartományban kellett ideiglenes jellegű jogszabállyal rendezni az iparviszonyokat.
- ⁵⁶ *Sashegyi Oszkár*: Az abszolutizmus kori levéltár. Budapest 1965. 46.
- ⁵⁷ REICHS-GESETZ-BLATT FÜR DAS KAISERTHUM OESTERREICH Jhrg. 1859. LXV. Stück. Ausgegeben und versendet am 27. Dezember 1859.
- ⁵⁸ MAGYARORSZÁGOT ILLETŐ ORSZÁGOS KORMÁNYLAP. 1859. évf. Első rész. XLVI. db. Kiadott és elküldött 1859-diki december 31-én.
- ⁵⁹ *A Somkuti—Éri—Nagybakay* szerkesztésében megjelent és a 4. sz. jegyzetben idézett kiadványban közzétettek kívül megemlítjük *Pollák, Róbert*: Vandrovné knížky v zbierkach Vichodoslovenského Muzea c. tanulmányát. (: *Sulc, Dr. Wiliam* (red.): *Historica Carpatica* 16/1985. 235—261.; *u. a.* 17/1986. 203—216. :)
- ⁶⁰ A történeti Magyarországon — az Erdély vonatkozásában hiányos, egyébként viszonylag teljes felmérés szerint — 1011 helységben 4545 szervezet volt.
- ⁶¹ Céhkataszter I. 353., II. 175—177., 181., 184.
- ⁶² A példaként kiválasztott Csongrád, Sopron és Abaúj vármegyében az arány a következő: a Céhkataszter szerint a Csongrád vármegyében volt 6 céhes területi egység 58 céhes szervezethez kapcsolt vándorkönyvek száma 135. Ugyanezek a számok Sopron vármegye vonatkozásában: 58, 252, 8.; Abaúj vármegye vonatkozásában: 10, 75, 1, mely legutóbbi szám a Kosice-i Vichodoslovenské múzeumban (Kassai Kelet-Szlovákiai Múzeumban) lévő 154 vándorkönyvvel 155-re módosul. — (*Pollák* i. m. 2. rész. 203. old.)
- ⁶³ 73.440.2. lt. sz.
- ⁶⁴ 72.20.40. lt. sz.
- ⁶⁵ 82.786.1. lt. sz.
- ⁶⁶ 73.439.1. lt. sz.
- ⁶⁷ 73.441.1. lt. sz.
- ⁶⁸ 90.24. lt. sz.
- ⁶⁹ 72.20.41. lt. sz.
- ⁷⁰ 72.21.1. lt. sz.
- ⁷¹ 72.20.42. lt. sz.
- ⁷² 72.20.27. lt. sz.
- ⁷³ 72.20.43. lt. sz.
- ⁷⁴ 72.20.37. lt. sz.
- ⁷⁵ Vác város feletti földesúri jogát a püspök 1742-ben megosztotta a káptalannal. Ettől kezdve a püspök földesúri hatalma alatt maradt terület a Püspök-Vác, a másik pedig a Káptalan-Vác nevet viselte. A két város 1859-ben egyesült.
- ⁷⁶ Adony mezőváros, később nagyközség Fejér megyében, a Duna jobb partján.
- ⁷⁷ Thúry György Múzeum 72.20.253. lt. sz.

- ⁷⁸ Miháld Somogy vármegyei falu. 1950. március 16. óta Zala megyéhez tartozó község.
- ⁷⁹ A megyei főnök az 1849. október 24-én közzétett „közigazgatási rendezet” szerint egy-egy megye politikai igazgatását vezető kormánybiztos, aki a „megyei főnök” címet viselte. (*Sashegyi i. m. 32., 33.*)
- ⁸⁰ Neszmély helység Komárom, majd Esztergom, majd újból Komárom megyében. 1977-ben Dunaalmással egyesítették Almásneszmély névvel. Komárom megye neve 1990. január 1-től Komárom-Esztergom megye.
- ⁸¹ Keszeg falu Nógrád megyében, közel Pest megye határához.
- ⁸² Lásd *Kovacsics József* (szerk.): A történeti statisztika forrásai. Budapest 1957. 24.
- ⁸³ *Sashegyi i. m. 217., 221.*
- ⁸⁴ A főispán az 1849. október 24-én közzétett „közigazgatási rendezet” szerint három-négy megyére kiterjedően szervezett polgári kerület politikai közigazgatását vezető kerületi főbíztos, aki a kerületi főispán címet viselte. — (*Sashegyi i. m. 32., 34.*)
- ⁸⁵ Thúry György Múzeum 90.26. lt. sz.
- ⁸⁶ Biala galíciai város Krakától délnyugatra. Az első világháború után Lengyelországhoz került. 1950-ben Bielsko nevű várossal egyesítették. Az új városnév: Bielsko-Biala.
- ⁸⁷ Teschen város az egykori osztrák-Sziléziában; ma a városnak az Olza folyó jobb partjára eső része a tulajdonképpeni Teschen, Čieszyn névvel Lengyelországhoz, bal parti része pedig Český Tesyn néven Csehszlovákiához tartozik.
- ⁸⁸ Troppau az egykori Osztrák-Szilézia székhelye; ma Opava névvel csehszlovákiai város.
- ⁸⁹ Glurns község Tirolban Merantól Ny-ra az Etsch, olasz nevén Adige folyó mentén. Ma Olaszország.
- ⁹⁰ Brixen város Tirolban Merantól K-re az Eisack, olasz nevén Isareo folyó mentén. Ma Bressanone névvel Olaszországban.
- ⁹¹ Ezek az 1815. június 8-i szerződéssel laza szövetségbe egyesült államok, melyek szervezete az 1866. évi porosz–osztrák háború idején szűnt meg.
- ⁹² A Mohács–Pécs vasút építését az állam 1853-ban kezdte meg. A vonalat 1853. július 20-án megvette a Mohács–Pécsi Vasúttársaság. Haas munkavállalása idején a Villány és Mohács közötti szakasz épült. — (A Pallas Nagy Lexikona I–XVIII. Budapest 1893–1900. XII. 112. skk.)
- ⁹³ A patens I. és III. pontja, az Iparrendtartás 74. §-a és függeléke. — (Lásd 58. sz. jegyzetet.)
- ⁹⁴ Bucsanszky Alajos volt az a pesti nyomdász, aki 1864-ben átvette a vándorkönyv-nyomatványok készítésével már régebben is foglalkozó Trattner–Károlyi Nyomdát.
- ⁹⁵ A kép a tájat Clark Ádámnak Hawkins litográfiájában publikált rajzával azonos nézőpontból ábrázolja. A rajzot közli *Siklóssy László*: Hogyan épült Budapest? (1870–1930.) Budapest 1931. 49.
- ⁹⁶ Lásd *Kassics i. m. 225.*
- ⁹⁷ Lásd 50. sz. jegyzetet.
- ⁹⁸ Kisrada község Zala megyében, amelyet 1950-ben Garabonccal egyesítettek Garabonc néven.
- ⁹⁹ Bátaszék mezőváros, később nagyközség Tolna megyében.
- ¹⁰⁰ Páka község Zala megyében.
- ¹⁰¹ Helyesen: Zalabérben.
- ¹⁰² Virje község Bjelovar vármegyében, Gjurgjevactól ÉNy-ra.
- ¹⁰³ Cafilich Kristóf vándorkönyve. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum DB 89.32. lt. sz.
- ¹⁰⁴ Az 1872:VIII. tc. nem tartotta fenn, az 1884:XVII. tc.-be foglalt — második — ipartörvényünk újból kötelezővé tette a munkakönyvet.
- ¹⁰⁵ *Fest Imre*: A földmívelés-, ipar- és kereskedelemügyi magyar kir. minisztériumnak ötévi működése (1867-től 1872-ig) Pest 1872. 92.
- ¹⁰⁶ Kollátszeg falu Zala vármegyében, a Mura mentén, Keresztúr szomszédságában. Közigazgatási szervezeti helyzetének változásai és ezzel összefüggő helységnévváltozások után Keresztúrral egyesülve, jelenleg Murakeresztúr része.
- ¹⁰⁷ Lásd 86. sz. jegyzetet.
- ¹⁰⁸ Stils község Tirolban, Merantól Ny-ra. Ma Olaszországhoz tartozik és neve Stelvio.
- ¹⁰⁹ Ireg mezőváros, majd község Felsőireg névvel Tolna megyében. 1938-ban Szemcséddel egyesítették Iregszemcse névvel.
- ¹¹⁰ Lásd 98. sz. jegyzetet.
- ¹¹¹ Pölöskefej község Zala vármegyében. Mai neve: Pölöskefő.
- ¹¹² Lásd 78. sz. jegyzetet.
- ¹¹³ Újfalu a Fejér megyei Seregélyestől keletre fekvő Újfalu pusztája, amely ma Zichújfalu névvel Gárdonyhoz tartozik.
- ¹¹⁴ Hercegfalva község Fejér megyében. Neve 1951-től Mezőfalva.
- ¹¹⁵ Lásd 80. sz. jegyzetet.
- ¹¹⁶ Domony község Pest megyében Aszódtól Ny-ra.
- ¹¹⁷ Kisfalud község Baranya vármegyében a Karasica folyó mellett, későbbi nevén Baranyakisfalud. Az első világháború után Jugoszláviához került.
- ¹¹⁸ Újbecse mezőváros Torontál vármegyében a Tisza partján. Másik neve Törökbecse. Az első világháború óta Jugoszláviához tartozik. Neve: Novi Bečej.
- ¹¹⁹ Nagyikinda város Torontál vármegyében. Az első világháború óta Jugoszláviához tartozik, neve: Kikinda.
- ¹²⁰ Nagyoroszi község Nógrád megyében.
- ¹²¹ Új-Arad mezőváros Temes vármegyében a Maros bal partján Ó-Arad királyi várossal átellenben. Új-Arad XIX. sz. végén nagyközség. Romániához kerülése után neve: Aradul-nou.
- ¹²² Ez az 1826-ban királyi várossá lett és a 121. sz. jegyzetben — az akkori szóhasználattal egyezően — Ó-Aradként említett város.
- ¹²³ Babice község Galíciában Krakától Ny-ra, az akkori Porosz-Szilézia K-i határa közelében.
- ¹²⁴ Hainburg város Alsó Ausztriában, Bécstől K-re a Duna mentén. Mai neve: Hainburg an der Donau.
- ¹²⁵ Helység Stájerország K-i határán.
- ¹²⁶ Lásd 108. sz. jegyzetet.
- ¹²⁷ Lásd 89. sz. jegyzetet.
- ¹²⁸ Lásd 90. sz. jegyzetet.
- ¹²⁹ Lienz város Tirolban a Dráva partján. Ma Kelet-Tirol fővárosa.
- ¹³⁰ Feldkirchen község Karintiában az Ossiacher See-től ÉK-re.
- ¹³¹ Judenburg város Stájerországban a Mura mentén.
- ¹³² Bruck: Haas vándorútja irányából következően a Stájerországi Bruck an der Mur.
- ¹³³ Krems: Haas vándorútja irányából következően az alsó-ausztriai Krems városa a Duna bal partján.
- ¹³⁴ Lásd 50. sz. jegyzetet.
- ¹³⁵ 1863-ban Úrnapja június 4-én volt.
- ¹³⁶ Lásd 100. sz. jegyzetet.
- ¹³⁷ Lásd 106. sz. jegyzetet.
- ¹³⁸ Lásd 102. sz. jegyzetet.
- ¹³⁹ *Szádeczky i. m. II. 268—269.*
- ¹⁴⁰ Lásd 50. sz. jegyzetet.
- ¹⁴¹ Szentbalázs ma Zalaszentbalázs.
- ¹⁴² Lásd III. sz. jegyzetet.
- ¹⁴³ Nagykanizsai Thúry György Múzeum 72.20.13. lt. sz. A felzabardítólevél Pesten Walzel Engel és Mandellonál 1859-ben nyomtatott díszes kivitellű nyomatvány felhasználásával készült.
- ¹⁴⁴ Lásd 113. sz. jegyzetet.

- ¹⁴⁵ Ennek lehetőségéért e helyen is köszönetet mondok dr. Ben-
csik Jánosnak, a Tokaji Múzeum igazgatójának.
- ¹⁴⁶ A Tokaji Múzeum Adattárában csak 4 db vándorkönyv van.
Ezek közül témánk szempontjából csak a Gyöngyösi István
kötélverő legénynek Újbecsén, másik nevén Törökbecsén
1843. szeptember 14-én kiállított — és a múzeumban 82.3.1.
lt. sz. a. őrzött — vándorkönyv jön számításba.
- ¹⁴⁷ Lásd: *Binder, Paul*: Der Verfall und die Aufhebung der
Zünfte in der Stadt Brasov (Kronstadt). Közzétéve a
Somkuti—Éri—Nagybákay szerkesztésében megjelent és a 4.
sz. jegyzetben idézett kiadványban.

- ¹⁴⁸ Nagykanizsai Thúry György Múzeum 72.20.15. lt. sz. A fel-
szabadítólevél Veszprémben Ramazetter Károlynál 1862-ben
nyomatott, egyszerű kivitelű nyomtatvány felhasználásával
készült.
- ¹⁴⁹ A vándorkönyv mellett őrzött felajánló levél.
- ¹⁵⁰ A múzeum történész-muzeológusának, Kunics Zsuzsának e
helyen is megköszönt szíves adatközlése.
- ¹⁵¹ A vándorkönyv, mint gyűjteményi tárgy eredetéről tájékozta-
tó múzeumi feljegyzés a könyv mellett.

Képek forrásjegyzéke:

1. kép: Vándorló mesterlegénynek a leipzig-i mészárosceh által
1798-ban adott bizonyítvány (Kundschaft) — *Wissel* i. m.
II.
2. kép: Vándorló mesterlegénynek a kiskomáromi takácsceh ál-
tal 1842-ben adott bizonyítvány (Kundschaft). — Veszpré-
mi Laczkó Dezső Múzeum. 70.1272.1. lt. sz.
3. kép: 1827 és 1844 közötti időben Pesten készült ván-
dorkönyv-nyomatvány magyar és német nyelvű címol-
dala — Nagykanizsai Thúry György Múzeum. 72.20.40.
lt. sz.
4. kép: Miháldi fazekascseh 1848-ban használt pecsétnyomójának
lenyomata.
— Nagykanizsai Thúry György Múzeum. 72.20.40. lt.
sz. vándorkönyve 13. old.
5. kép: 1847-ben Nagykanizsán készült vándorkönyv-nyomat-
vány magyar és német nyelvű címol-dalai — Nagykan-
izsai Thúry György Múzeum. 72.20.37. lt. sz.
6. kép: 1861-ben Pesten készült vándorkönyv-nyomatvány cím-
oldala. — Nagykanizsai Thúry György Múzeum,
72.20.43. lt. sz.
7. kép: 1861-ben Pesten készült vándorkönyv-nyomatványba fű-
zött városkép. — Nagykanizsai Thúry György Múzeum.
72.20.43. lt. sz.

Die Wanderbücher im György Thúry Museum zu Nagykanizsa (Typen, Funktion und Quellenwert der Wanderbücher in Ungarn)

In der Gewerbeschichtsschreibung bilden die Wander-
bücher eine sich anbietende, notwendige Quelle für die Unter-
suchung der Gesellenwanderschaft. Die Wanderbücher legen in
erster Linie Rechenschaft über den Verlauf des Wanderweges,
über die Orte, von denen der Geselle Arbeit nahm sowie über die
Dauer der Arbeitsverhältnisse ab. Diese Verwendung der Wan-
derbücher als Quelle hatte in diesen Beziehungen schon die
Veröffentlichung mehrerer wertvoller Studien zur Folge.

Allerdings fehlt bislang eine solche Studie, die sich mit der
Einbürgerung und Funktion dieser Dokumentenart in Ungarn
befaßt hat, und die Wanderbücher aus der Sicht der Aktenlehre
und der Nutzungsregel untersucht hat, sowie das Aufhören der
Bestimmung und Benützung dieser Dokumentenart und dessen
Gründe erforscht hätte.

Der Verfasser machte sich zur Aufgabe, die Vorstellung der
Wanderbücher aufgrund ihrer äußeren aktenkundlichen Merk-
male darzustellen, die zu deren Ausstellung benutzten Vor-

drucke, die zeitlich und lokal unterschiedlich benutzt wurden,
weiter deren übliche Ausstellung und Abweichungen davon, u.a.
nachträgliche Eintragungen und deren Unterschiede, letztlich,
unter Beachtung all dessen, die Wandlung der Bestimmung der
Wanderbücher vorzustellen. Der Autor stellt die Wandlung der
Nutzungsregeln dar.

In der Einführung informiert der Verfasser über eine
Dokumentenart als Vorgänger der Wanderbücher mit gleicher
Funktion, die Kundschaft, die durch die Reichshandwerksord-
nung von 1731 für das gesamte deutsch-römische Reich eine all-
gemein gültige Regelung erfuhr.

Der Verfasser untersucht ebenfalls die Bedeutung des Wortes
Kundschaft. Das wurde deshalb notwendig, da die ungarischen
Zunftartikel Mitte des 18. Jahrhunderts das Vorhandensein eines
mit dem Wort *Kundschaft* bezeichneten Zeugnisses verlangte.

Die Reichshandwerksordnung von 1731 hat durch die Kund-
schaft die Gesellenwanderschaft in den Befugnissbereich der

Polizei für öffentliche Ordnung und Sicherheit gestellt. Gleiche Funktion hatte auch ihre Einführung 1733 in Ungarn.

Die Studie weist darauf hin, daß die Kundschaft auch in Ungarn für die wandernden Meistergesellen über ihr Betragen während eines Arbeitsverhältnisses Zeugnis ablegte, bzw. daß das Wort *Kundschaft* dieses Zeugnis und nicht andere Handwerkzeugnisse (wie z.B. nicht die Lehrbriefe, die die Lehrlinge nach Beendigung ihres Lehrverhältnisses erhielten und auch nicht die Meisterbriefe, wie irrtümlich angenommen wird) bedeutete.

Die auf die Kundschaft bezogenen Verfügungen der Reichshandwerksordnung gingen Anfang des 19. Jahrhunderts auf die Verhältnisse im ungarischen Handwerk über, mit landesweiter Wirkung in einer normativen Regel: mit der Ausgabe der Verordnung 7262/1813 des Königl. Ungarischen Statthaltereiraths über die allgemeinen Artikel für Innungen und Zünfte.

Die Kundschaft war, wie auf dem Wirkungsgebiet der Reichshandwerksordnung, so auch in Ungarn gleichzeitig einerseits ein Mittel der polizeilichen Kontrolle der Wanderschaften der Handwerksgelesen, andererseits der Verwaltung des Handwerksgebietes.

Unter den zu Anfang des 19. Jahrhunderts entstandenen wirtschaftlichen Bedingungen und den herrschenden gesellschaftlichen Verhältnissen entsprach die Kundschaft nicht mehr denen an sie gestellten Anforderungen, welche der Staat ihr gegenüber stellte. Ein neues Kontrollinstrument wurde notwendig. So entstand in einigen europäischen Staaten um 1810 ein neuer Dokumententyp, das Wanderbuch. In Ungarn wurde es mit der Verordnung 21.080/1816 des Königl. Ungarischen Statthaltereiraths eingeführt. Seine Ausstellung und sein Gebrauch wurden grundlegend von dieser Verordnung geregelt, welche durch spätere Verordnungen z.T. geändert, z.T. ergänzt wurden. Die Studie gibt diese bekannt.

Auch die Wanderbücher hatten die Funktion wie die Kundschaft: es war ein Kontrollinstrument aus den Gesichtspunkten der öffentlichen Sicherheit und Polizei und daneben der Gewerbeverwaltung über Wanderschaft der Meistergesellen.

Das Wanderbuch war gegenüber der Kundschaft geeigneter für die Feststellung der Personenidentität der Wanderburschen, da mehrere Angaben zur Person enthalten waren als in der Kundschaft. Die Kundschaft informierte lediglich über ein Arbeitsverhältnis. Ins Wanderbuch wurden Bestätigungen über alle Arbeitsverhältnisse und die Kontrollen, die Vidimierungen der Behörden während der Wanderschaft eingetragen. So kann man *anhand eines Schriftstückes* die Richtung der Wanderschaft des Meistergesellen, den Aufenthalt an einigen Stellen, die Orte der Arbeitsverhältnisse, deren Dauer und sein Benehmen unterdessen verfolgen.

In der Provisorischen Instruktion über die Regelung der Handels- und Gewerbs-Verhältnisse im Kronlande Ungarn vom 1. April 1851, in der Industriegeschichtsschreibung kurz Provisorische Gewerbeordnung genannt, bekam die Wanderschaft und das Wanderbuch eine neue Regelung. Die mit dem Kaiserlichen Patent von 20. Dezember 1859 erlassene und mit

1. Mai 1860 in Wirkung gesetzte Gewerbeordnung hob den Wanderschaftszwang auf und führte das Arbeitsbuch ein. Die praktischen Auswirkungen dieser Regelung bedürfen noch weiterer Forschung und detaillierter Prüfungen. Das erste allgemeine ungarische Gewerbegesetz, Gesetzartikel VIII. vom Jahre 1872 hielt nicht an der Einrichtung des Arbeitsbuches fest, das zweite allgemeine ungarische Gewerbegesetz, Gesetzartikel XVII. vom Jahre 1884 hat neuerlich das Arbeitsbuch eingeführt.

Die Studie untersucht die Wanderbücher als Dokumentenart aufgrund der 12 Wanderbücher des György Thúry Museums in Nagykanizsa als Quellen. Die niedrige Zahl der Wanderbücher läßt die Annahme zu, daß auf ihrer Grundlage festzustellende Eigenheiten und die herausragenden Daten nicht verallgemeinerungswürdig sind. Zweifelsohne würde die Untersuchung von mehr Wanderbüchern die Möglichkeit bieten, durch gleiche Erscheinungen, die als für das Ganze charakteristisch bezeichnet werden könnten, Schlüsse zu ziehen. Allerdings öffnet die kleine Menge der Bücher die Möglichkeit, die in der Einführung als Manko erwähnten Gesichtspunkte und die Prüfung nach den Gesichtspunkten, die der Verfasser hervorhob, einen erfolgreichen Abschluß der Untersuchungen. Die Ergebnisse der Untersuchungen weisen auf weitere Aufgaben.

Von den 12 geprüften Wanderbüchern wurden 7 in Ungarn in der Zeit zwischen Einführung und Aufhebung des Wanderschaftszwangs (zwischen 16. Juni 1816 und 1. Mai 1860) und 5 zwischen hiernach und Inkrafttreten des Gesetzartikels VIII. von 1872 (vom 1. Mai 1860 bis 16. März 1872) ausgestellt und unterschiedlich lange benutzt.

Die detaillierte Untersuchung der Wanderbücher erfolgt in der Studie unter folgenden Gesichtspunkten:

- a) aktenkundliche äußere Merkmale,
- b) Ort des Drucks, Herstellerdruckerei, Zeitpunkt des Drucks,
- c) Verzierung,
- d) Darlegung von gedruckten Texten der untersuchten Wanderbücher,
- e) Praxis bei der Ausstellung,
- f) Eintragungen nach der Ausstellung des Wanderbuches (Arbeitsverhältnisse und Zeugnisse über das Betragen in dieser Zeit, zivilbehördliche, militärbehördliche und polizeiliche Vidimierungen sowie mit der Wehrpflicht zusammenhängende Eintragungen),
- g) aus den Eintragungen hervorgehende Art der Bearbeitung, bürotechnische Entwicklungsbestrebungen.

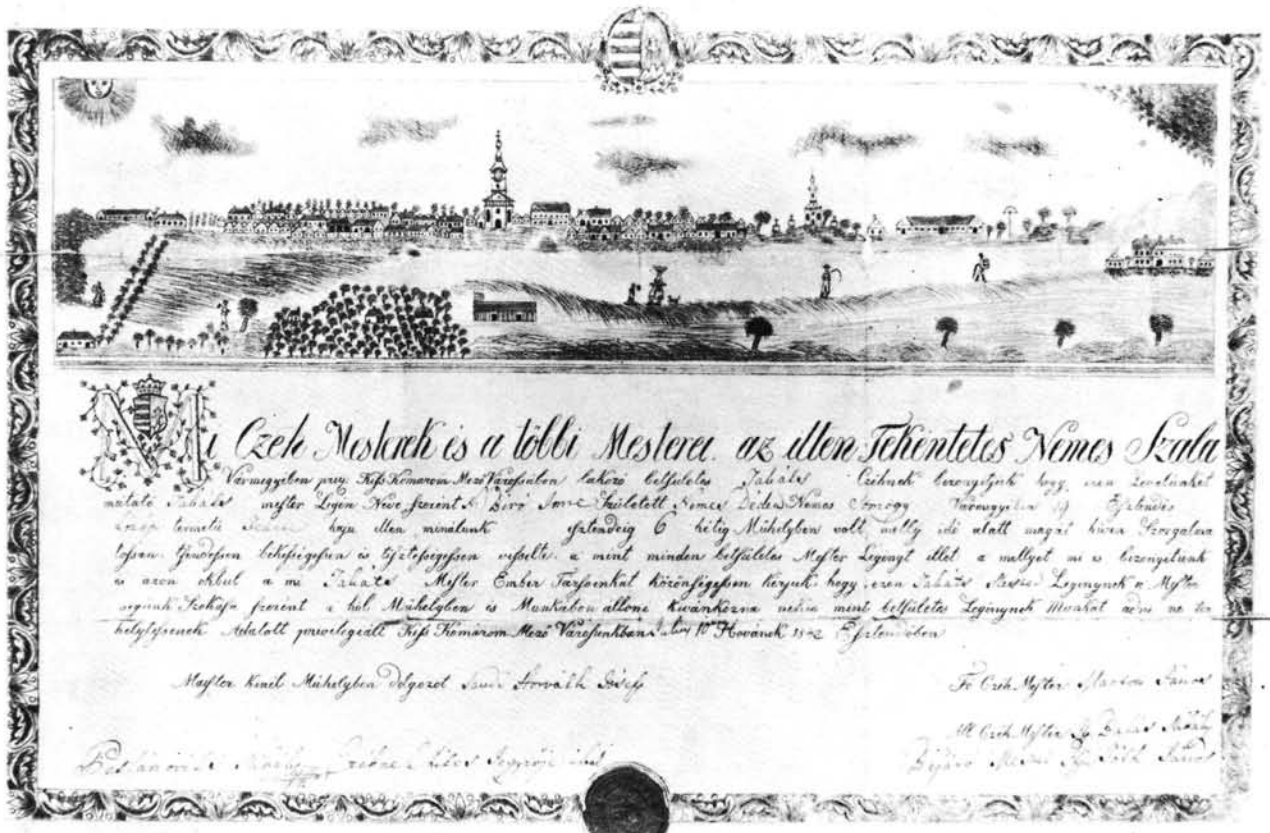
In einem eigenen Kapitel behandelt der Verfasser die Daten der 12 Wanderbücher zur Handwerksgeschichte. So werden die Eigentümer der Wanderbücher untersucht: nach a) Alter, b) Geburtsort, c) Religion, d) Familienstand, e) Schreibfertigkeit, f) Richtung seiner Wanderwege und g) Zeitdauer der Wanderschaft. Zum visuellen Verfolgen der Richtung der Wanderwege dienen die beigelegten Landkarten.

Das letzte Kapitel enthält interessante Daten über das, nach der bestimmungsmäßigen Benützung erfolgte, „Nachleben“ der Wanderbücher.

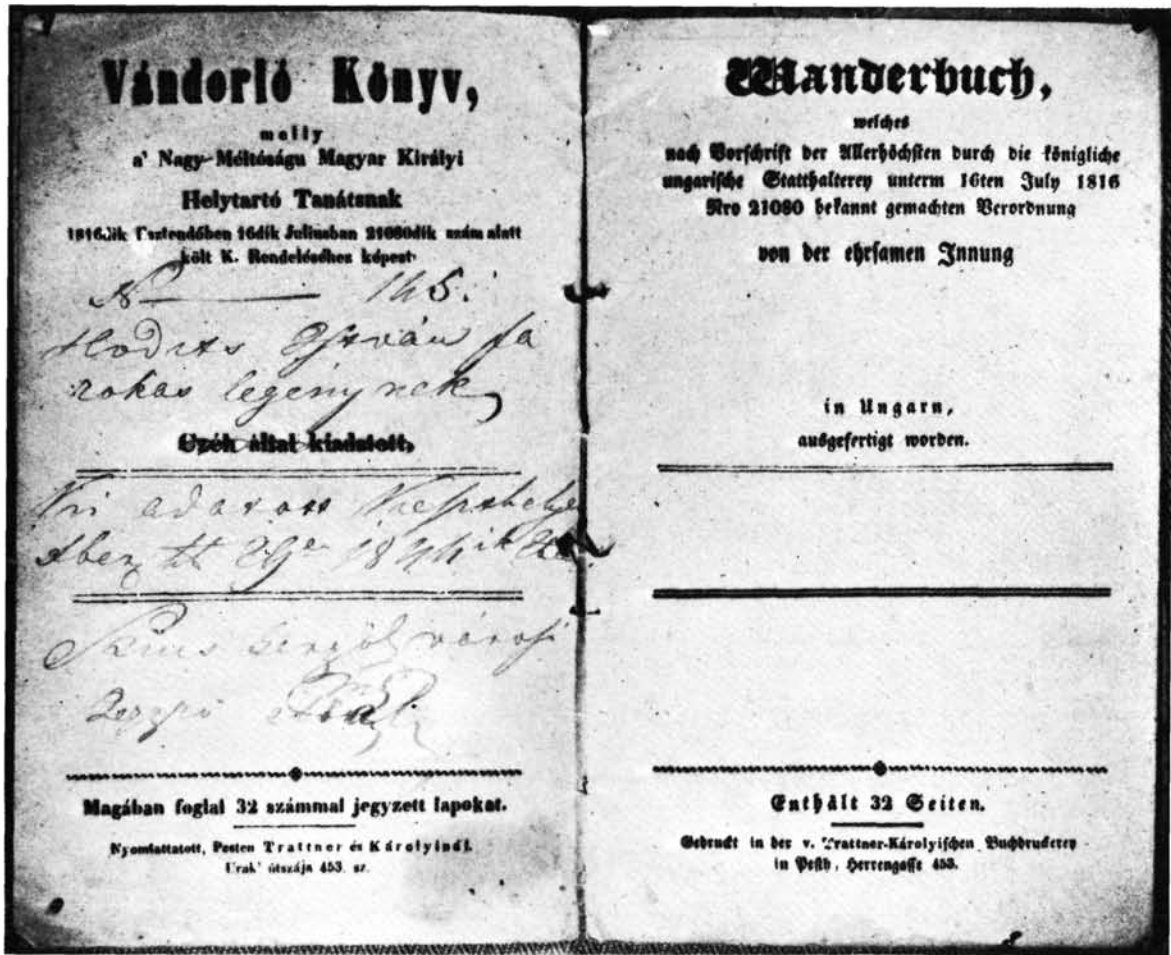
Rózsa M.

1. kép: Vándorló mesterlegénynek a Leipzig-i mészároscéh által 1791-ben adott bizonyítvány. Kundschaft eines wandernden Meistergesellen von der Leipziger Fleischhauerzunft aus dem Jahre 1791.

2. kép: Vándorló mesterlegénynek a kiskomáromi takácscéh által 1842-ben adott bizonyítvány. Kundschaft eines wandernden Meistergesellen von der Weberzunft Kiskomárom aus dem Jahre 1842.

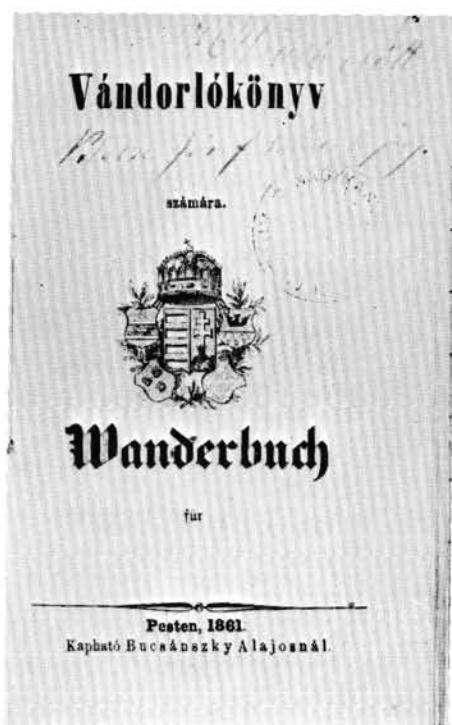
3. kép: 1827 és 1844 közötti időben Pesten készült vándorkönyv-nyomtatvány magyar és német nyelvű címlapja. Ungarische und deutsche Titelseite eines in Pest gedruckten Wanderbuch-Formulars aus der Zeit zwischen 1827 und 1844.

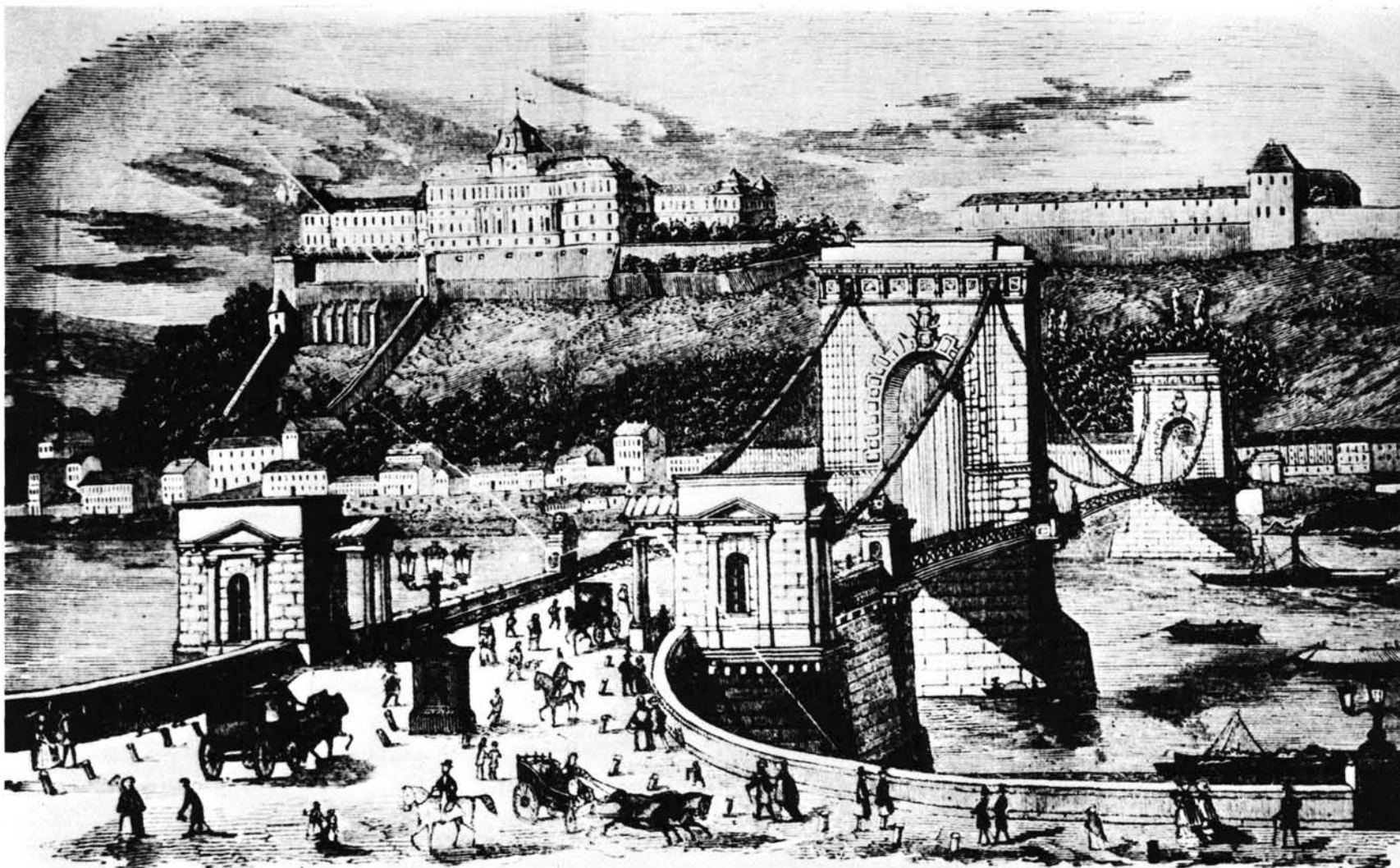
4. kép: Miháldi fazekascéh 1848-ban használt pecsétnyomójának lenyomata. Siegelabdruck der Töpferzunft zu Miháld von 1848.

5. kép: 1847-ben Nagykanizsán készült vándorkönyv-nyomtatvány magyar és német nyelvű címoldala. Ungarische und deutsche Titelseite eines 1847 in Nagykanizsa gedruckten Wanderbuch-Formulars.

6. kép: 1861-ben Pesten készült vándorkönyv-nyomtatvány címoldala. Titelseite eines 1861 in Pest gedruckten Wanderbuch-Formulars.

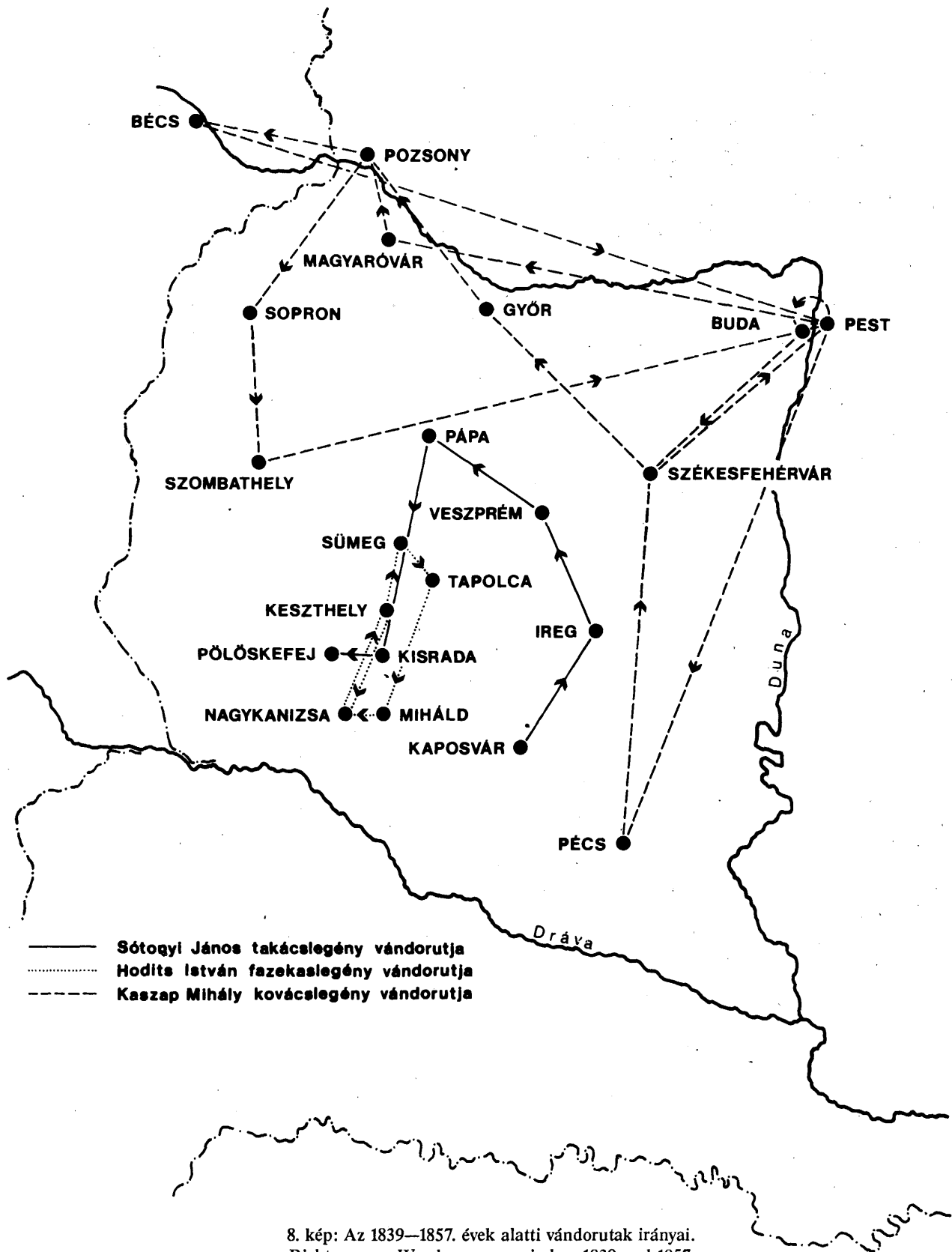

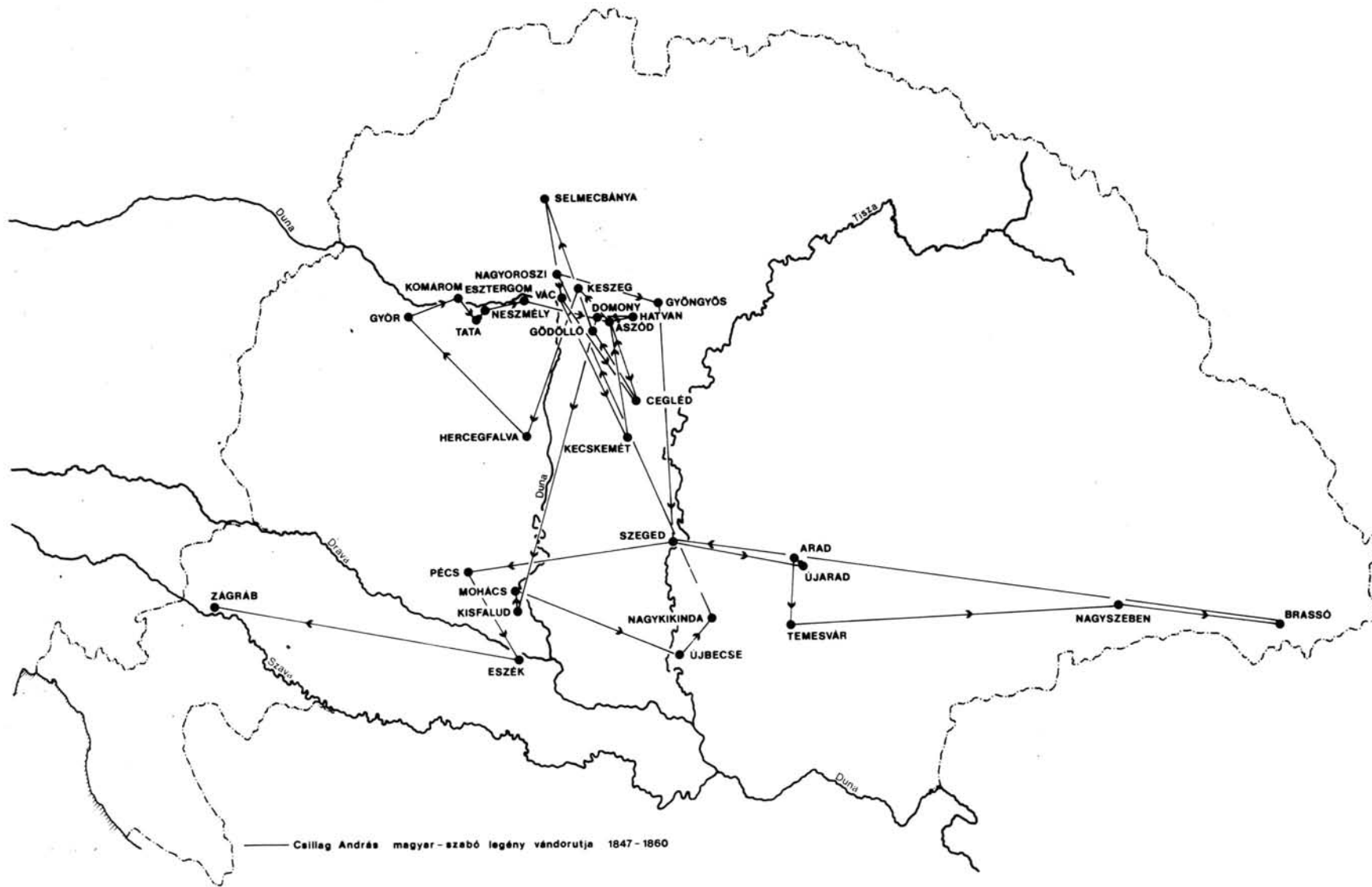
PEST-BUDAI LÁNCZHID.

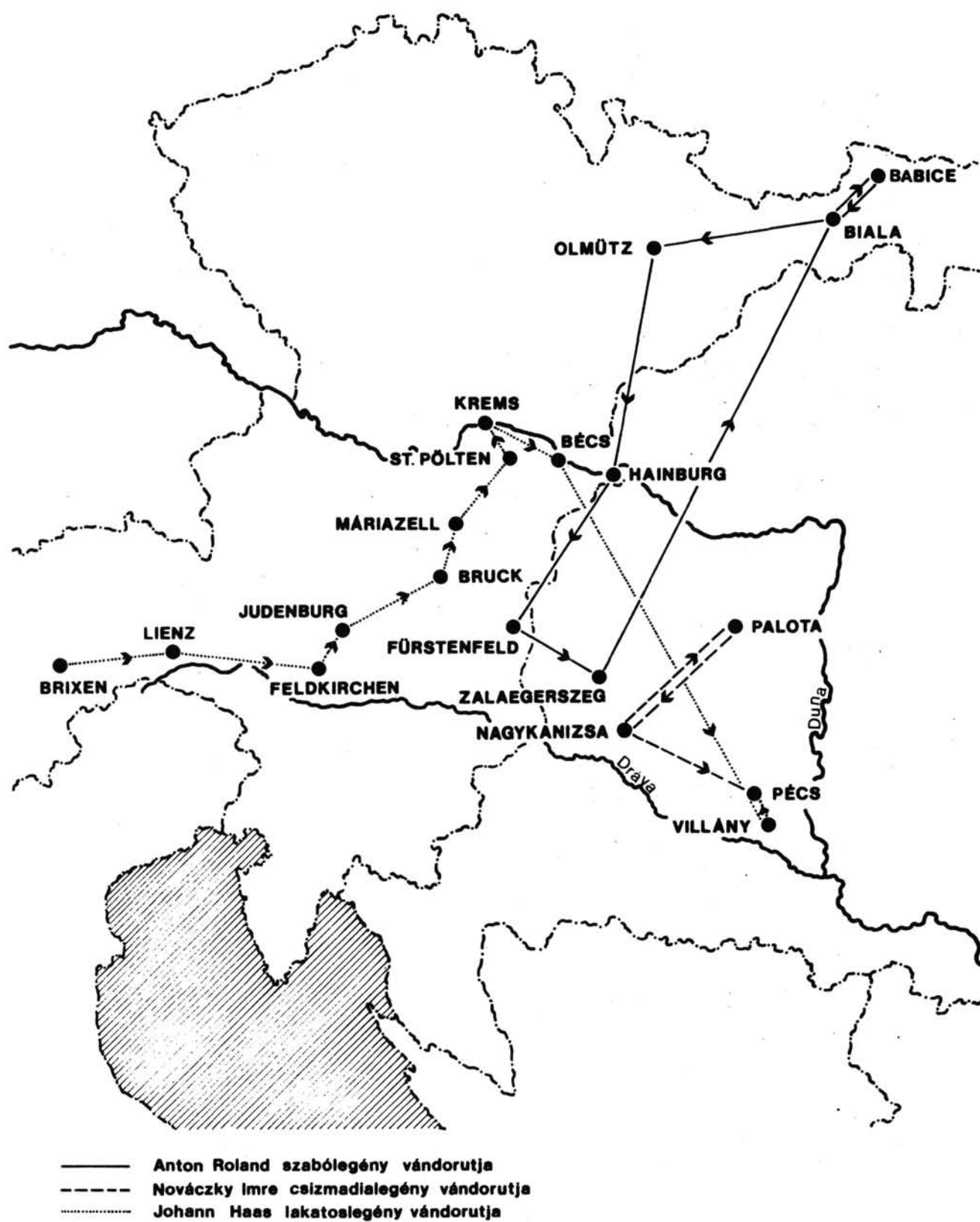
PEST-OFNER KETTENBRÜCKE.

7. kép: 1861-ben Pesten készült vándorkönyv-nyomatványba fűzött városkép.
Eingeheftete Stadtansicht eines 1861 in Pest gedruckten Wanderbuch-Formulars.

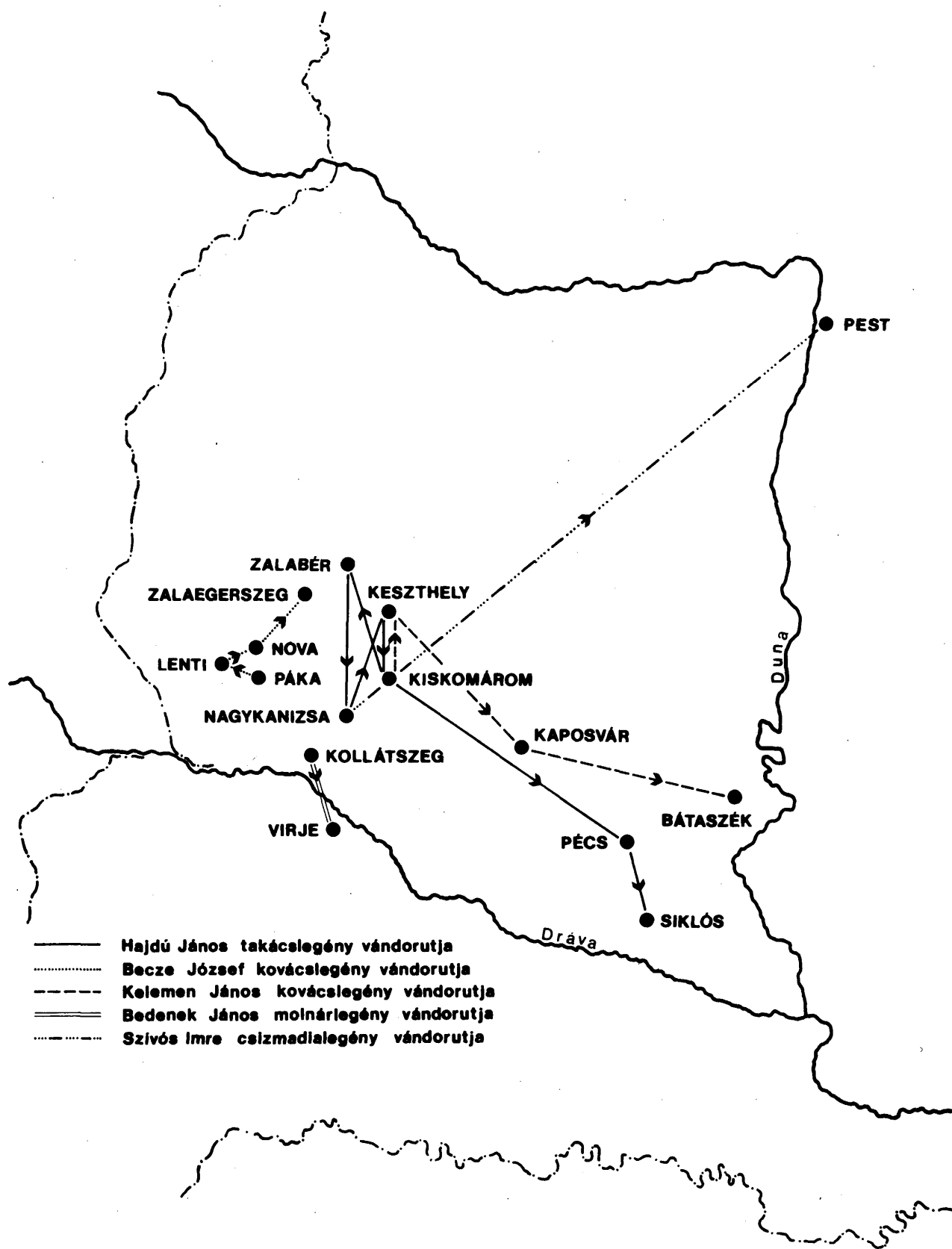

9. kép

10. kép: Az 1855—1860. évek alatti vándorutak irányai.
 Richtung von Wanderwegen zwischen 1855 und 1860.

11. kép: Az 1862—1866. évek alatti vándorutak irányai.
Richtung von Wanderwegen zwischen 1862 und 1866.

Kerecsényi Edit:

A kender termelése és feldolgozása Letenyén¹

II. A szövés és a késztermék

1. A szövés

A letenyei, de főleg az egyedutai és béci parasztasszonyok a házilag font kendert otthon szőtték vászonná. Ez a háziipari tevékenység az 1920-as évekig olyannyira általános volt, hogy e három helységben sem az 1770-es Zala megyei,² sem az 1828. évi országos összeírás,³ sem az 1876-os iparkamarai jelentés⁴ felvételekor nem találtak egyetlen takácsmestert sem.

1900-ban⁵ ugyan már működött egy takács Letenyén, sőt 1910-ben⁶ három is (közülük 2 Letenyén, 1 pedig Béccen), tevékenységük azonban nem járhatott érdemleges haszonnal, mert 1925-re valamennyien felhagytak az iparral.⁷ Ebből arra következtethetünk, hogy a háztartások vászonszükségletét a családok még akkor is otthon állították elő, esetleg a boltban vásárolták.

Az asszonyok általában újév után készülődtek hozzá a szövéshez. Persze, amely házban az előző évről sok fonál maradt, — vagy ahol egy neves *szűjőasszony* is élt —, már az őszi munkák befejeztével hozzákészülődtek ezen nagyhétig is eltartó női munkához. Először is felállították a még gerendás mennyezetű konyhában vagy szobában a vetőfát, azaz *vetőszöveget*, amit addig a pajta pallókból összerótt vagy deszkázott oldalába vert szegeken tartottak felkaszttva.

A letenyei és a hazánk más tájain használatos vetőfák formája között nincs érdemleges különbség. Többnyire maga a gazda készítette őket jó minőségű, egyenes és száraz keményfából. A két *szárnyát* egy-egy kb. 180 cm magas és 6 cm vastag keret alkotta, amely mintegy 2 m magas hengerded tengely, a *rúd* körül egy-egy alul, ill. felül vízszintesen a szárnyakra kötözött *csíntartó fával* volt rögzíthető. A tengely hosszát aszerint szabták le, amilyen magasan azon helyiség mestergerendája volt, ahol azt fel szokták állítani. A rúd felső végét ugyanis ahhoz rögzítették erős bőrpánttal, alját ugyanakkor egy akác- vagy tölgyfából faragott *talpfa*, az *alla* vájatába, *kőgyökébe* állították bele, amiben könnyedén foroghatott. A múzeumunk⁸ gyűjteményébe tartozó *vetőszög* (Lelt. sz.: 60. 93. 7. 1—2.) 196 cm magas, szárnyainak szélessége 144—144 cm. Az el-

adó szerint nagyapja talán még 1870 körül, fiatal házas korában csinálta. Bár már korhadt volt, 1954-ig használták, hisz ez illeszkedett jól a mestergerendához.

1920 körül még csaknem minden olyan letenyei parasztházban volt vetőfa, ahol rendszeresen termeltek kendert. Gyűjtésünk idején, az 1950-es évek végén azonban a mintegy 150 házból álló Egyedután talán már csak 30, a kb. 100 házból álló Béccen pedig 20 vetőfa volt, a többi a gondos tárolás ellenére is lassacskán tönkrement. A még használható darabokat az asszonyok számon tartották, s vagy kölcsönkérték, vagy ott helyben vetették föl rá a fonalat.

A munka megkezdése előtt a ház asszonyai buzgón számitgatták, hogy a rendelkezésre álló azonos minőségű *likas gombolagokból* — a gombolyítóról ilyenbe tekerték a láncfonalnak szánt fonalat — milyen széles és hosszú vásznat lenne jó szőniük. A fiatal menyecskék nem voltak még járatosak e számitgatásban, ezért egy gyakorlott szomszéd vagy rokon segítségét kérték, hisz a *fonál vetőszöggre hajtása*, majd onnét *láncba való levétele* is 2 embert igénylő tevékenység volt.

Az asszonyok tehát kimérték 2 szál olyan hosszú fonalat, amilyen hosszú vásznat szőni szándékoztak. Ennek végét kezdőszálként a csíntartófába csapolt két faszeg közül az *első felső csínfához* kötözték, majd a kimért szálát körbe-körbe addig *hányták a vetőszöggre*, míg az az alsó csíntartófába csapolt első csínfáig nem ért el, mert ez a távolság adta a vászon tervezett hosszát. Ha rövidnek bizonyult, gyorsan visszaporgették a vetőszöveget, és kicsit szélesebb hézagokkal újra tekerték, ha pedig hosszúnak, sűrűbbre vették a közőket. (1. kép) E fonálhosszt nevezték *egy mérésnek*. Ez igen változó volt, néha csak 15, máskor akár 40 rőf is lehetett. Munka közben gondosan ügyeltek arra, hogy a csínfáknál — miként a 2. és 3. képen látható — a fonál útja hurok alakzatú legyen, azaz *nyolcasban forduljon*. Ha a fonál vezetésekor hiba történt — *kereszt került bele* — a vetőszöveget mindaddig vissza kellett porgetni, amíg azt ki nem javították. Aki a vetőfát hajtotta, ügyelt arra, hogy a *vető* a *likas gombolagokból* kihúzott 2 szálát egyenletesen, feszesen vezesse. Hogy a gombolyagok a fo-

nál fogytával ki ne ugorjanak a melencéből, babot vagy kukoricát öntöttek a közepükbe. (2. és 3. kép)

A fonál fölvetésekor már a szövés számítási egységeiben gondolkodtak. Eszerint *három szál fonál* volt — függetlenül annak hosszúságától — *egy ige, és 40 ige, azaz 120 szál 1 kötet vagyis pázsma. 1 szálon mindig páros szálat értettek!* Némely háznál 10 igét számítottak egy kötetnek, ott azonban a fölvető szálak, a láncfonal, azaz a vászon *melléki* kiszámításakor természetesen négyes szorzót használtak.

Munka közben némely asszony — ha hosszú vásznat akart szőni — minden 10 rőfnyi távolságra egy-egy tyúktollat tett a fonál közé *gyelnek*, majd az alsó csínfánál minden kötetet — azaz 120 szálat — sodrott kócszineggel átkötözték, nehogy szélesebb vagy keskenyebb legyen a vászon a kelleténél. Virágos kenderből, a *szalából* általában 14 kötet, azaz 1680 szál, a magosból 12 vagy 10, a kócból pedig 8 kötet, azaz 960 szál szokott a vetőfára kerülni.

Ha együtt volt a vászon szélességét biztosító *kötetszám*, a gyakorlottabb asszony *láncba leszedte* — e munkát az alsó csínfánál kezdték — a fonalat. S ha kevés volt a helyük, vagy kölcsön kapták a vetőfát, nekiálltak még egy vagy akár több *mérést is fővetni*, vagy félretették a vetőszegget, amíg a leláncolt fonalat meg nem szőtték. (A láncba leszedett, *tekerésre váró* fonalat gondosan lepedőbe takarták, nehogy összekuszálódjon.) Szétszerelés előtt szokás volt a vetőszeg szárnyaira ráültetni a család kicsinyeit, hogy őket azon néhánykor körülforgassák, *megbózsállák*.

A szövőszéket a füstökonyhás házakban az *első szobában* állították fel, mert a hátsóban kevés lett volna számára a hely. A már kéményes, újabb házakban azonban legszívesebben a konyhában szőtték, mivel az is elég nagy volt, és napközben úgyis ott tartózkodott a család. 1960-ban már csak konyhákban felállított szövőszékeket találtam.

A letenyei szövőszékek *talpas* vagy *lábás* típusúak voltak. Én főleg talpasakat láttam, az tekint vissza nagyobb múltra is. Az egykori gazda vagy egy ezermesterkedő szomszéd, rokon csinálta őket, s valamennyi a készítő kiváló anyagismeretéről és kezűgyességéről tanúskodott. A legtöbb kizárólag keményfából készült. Díszítést rajtuk csak elvétve találtam. Az esztergályozásban is jeleskedő Soós Ferenc paraszt ács azonban feleségének és egy-két módos gazdának készített néhány esztergályozott díszű szövőszéket is, melyek közül Patakiékét a 4. számú képen be is mutatom. A közölt felvételeken is gerendatalpas szövőszékek láthatók, melyek 1960-ban 50–60 évesek voltak már. A megvizsgált szövőszékek mérete és formája egyaránt kisebb-nagyobb különbségeket mutat. E különbözőségek a szövés technikai alapelveit nem érintették, céljuk a kényelmesebb és gyorsabb munkavégzés volt. Gyergyákné például 1930-ban azért faragtatott a férjével új vászonfeszítő szerkezetet, mert a régi *nem állt a kezére*.

Gyűjteményünkben egy gerendatalpas és egy lábás szövőszék található. Itt inkább az előbbit ismertetem röviden.

(Lelt. sz.: 60. 95. 5. 1–18.) Készítette idős Tóth István 1900 körül fiatal házasságában keményfából, jobbára fejszével és *szívőszéken*. (H: 158 cm, Sz: 108 cm, M: 150 cm.) Formája némileg eltér a munkafotókon láthatóktól. Vázát két erős gerendán nyugvó keményfa keret alkotja, melyek egyúttal a szövőszék két oldalát is képezik. A merőleges *szárfák*on vésett nyílások és fűrt lyukak, valamint ferdén bevert vaskos faszegek találhatóak. Előbbiekbe illeszkednek a két keretet egymáshoz rögzítő *összekötőfák*. Az első és a hátsó pár szárfába vert faszegekre helyezték az *első* és *hátsó futtatófát*, melyekre a láncba leszedett fonálnak a szövőszékre való feltekerésekor volt szükség. Utóbbi fölött fekszik a *fonalas durung*, míg szövéskor a *vásznas durung* kerül az első futtatófa helyére. A fonalas és vásznas durungot egy-egy ötletes szerkezet: a *feszítőlapicka*, a *feszítőfa* és a *feszítőszeg* rögzíti szorosan. Utóbbit úgy illesztették a lapicka egyik vagy másik lyukába, hogy a vászon mindig feszesen álljon. A két oldal *felső keresztfája tartotta a nyűstartót* a *csikatikarikatartókkal*, melyekről madzagon lógott alá a két nyűst, azaz a *licse*.⁹A licse előtt nyugszik a *bordatok*, benne a *bordával*.¹⁰A fonalas durung alatt a két oldal aljához csapolták a *lábítót*, melynek faszeg tengelyén könnyedén mozoghat a két egymással párhuzamos *lábítófa*, melyeket egy-egy vékony kötél rögzít a két licséhez. A szövőasszony többnyire csupasz lábbal nyomta le hol az egyik, hogy a másik lábítót, hogy az így létrejött szádnyláson *átdobálhassa a vetélt*.

Újabb típusa a letenyei szövőszékeknek az a *lábás szövőfa*, melyet Héder József földműves készített szintén fiatal házasságában felesége részére. (Lelt. sz.: 60. 94. 5. 1–20.) Ez olyan keményfából ácsolt és faragott, négy lábbon álló, az előbbinél könnyedebb és magasabb szerkezet, melynek vázát a két, lábakon nyugvó oldalsó keret alkotja. Ezeket a fonalas- és vásznasdurung, valamint faragott összekötőfák rögzítik egymáshoz. Különbözik a talpas szövőszéktől abban is, hogy az első két láb mintegy 50 cm-re a keret elé nyúlik, s csupán derék magasságig ér, és a vásznasdurung tartására szolgál. (H: 157 cm, Sz: 121 cm, M: 168 cm.) E szövőszék lábait a szövés kezdete előtt erős *facövekekkel* — melyeket a konyha földjébe mélyen beleverték — *beékelték*, hogy munka közben ne csúszkálhasson, s ezáltal a vászon ne deformálódjon. (A talpas szövőszékek talpfájára ugyanezen célból köveket vagy beton darabokat helyeztek.) Mivel ezen is kétnyűstös vásznat szőtték, lábítójába két lábítófát szereltek.

Ha a szövőszéket szilárdan *beállították*, hozzákezdhetek a fonál *tekeréséhez, fölvetéséhez*. A vetőfáról láncba leszedett fonálnak a *fonalas durungra* hajtása nagy figyelmet és három asszony közreműködését igénylő munka volt, melynél kölcsönösen kisegítették egymást a szomszédok. „Holnap szeretnék tekerni, eljönnél segíteni, Mari?” — kérdezték egymástól és viszont. Tóth Andrásné így részletezte a munka menetét: „Először fölötözzük a szűjűfára a két futtatófát. Egyiket ide tesszük az első szárfákra a nagy

faszegekre, a másikat meg a fonalas durung alá, és a szárfákba fűrt lyukakon át hozzákötözzük a szőfa lábaihoz. Aztán megbeszéljük, hogy ki mit csinál. Ezután aki a láncot engedi, leül a szűjőfa elé, és kibontja a láncnak azt a végét, amelyik a vetőszeg csinjánál volt, ahol elkötöttük a köteteket. A két segítség a csínfák helyére mindjárt behúzza a csinpálcákat, aztán a fonalat átvezetjük az első és a hátsó futtatófán. Ott a két segítség a fonalat kötetenként szépen elrendezi olyan szélességben, ahogy a nyüst megkívánja. Ezután a fonálfogó a fonalat ráhúzza a fonalas durungra, és a fonálfeszítő pálcát beszorítja a fonalas durung árkába, és lassan elkezdí a fonalat a durungra felhajtani. A láncot én szoktam lassan ráengedni a két futtatófára. Mert a két futtatófa csak arra való, hogy a fonalat elrendezhesük és egyenletesen, feszesen tekerhessék a fonalas hengerre. Közben nagyon figyelik, hogy minden szál szép sorban megvan-e párban, mert ha valahol elszakadt volna egy, azt mindjárt meg kellett keresni és összekötözni, hogy hibás ne legyen a vászon.” (5. és 6. kép)

A csinpálca vagy vezérpálca három 80 cm hosszú, spárgával párhuzamosan egymáshoz kötözött bot, ami nélkülözhetetlen a szövőszék felvetésénél. A két szélső csinpálca a vetőszeg két csinjának a helyére került, úgy, hogy két-két páros szál egyszer a pálca alá, azután meg föléje kerüljön. A középső csinpálcára pedig úgy szedték rá a fonalat, hogy az szétválassza az alulra-felülre szétnyíló szálakat. Így megállapíthatták, hogy minden szál megvan-e. Szövéskor, a fonál eresztésekor a csinpálcákat néha meg rázták, meghuzogatták, — mert az a fonállal együtt csúsztott a nyüst felé —, hogy a szálak ne tapadjanak egymáshoz, s rendben, párhuzamosan haladjanak. (7. kép)

Ahogy a hajtófával lassan tekerték a fonalat a fonalas durungra, az egyik segítség minden rőf után — más házaknál minden szőfa hosszánál — egy-egy fonálpálcát, régebbi szóval *foklát* tett a fonál közé, hogy az egyre vastagodó köteg szálai egymásba ne akadjanak, de azért is, hogy szövés közben ellenőrizhessék, hány rőf fonál van még a hengeren. Némely háznál keskeny rozsszalmakötegeket használtak erre a célra. (6. kép)

Ha a fonál teljes mennyisége a hengeren volt már, leemelték a helyéről, és keresztben feltették a szövőszék tetejére. Majd eléje akasztották a nyüsttartó szerkezetet: a *csikatikarikatartót*. Erről a kb. 115 cm hosszú és 6 cm átmérőjű rúdról két vékony kötélén lógott le az a két faragott rúd, melyek közepén fatengely körül egy-egy peremén árkolt karika forog. Ezekre kötötték a két nyüstöt, azaz a *licsepárt*.

A nyüst szerepe a szövésben az, hogy az addig párban számolt fonalakat alsókra és felsőkre válassza szét. Ha a licseket a fonalas hengerrel párhuzamosan felkötötték már, kezdetét vehette a munka következő mozzanata: a fonál *licsébe szedése*. Ez is nagy figyelmet és két személy munkáját igényelte. Egyikük volt az *adogató*, a másik, aki a licse túoldalán ült, a *fogdozó*. „Gyere, adogasd be a fonalat, én

meg beszödzöm a licsébe.” — szokták mondani. Vagy „gyere, bedolgozzuk a fonalat a licsébe.” E munka lényege az, hogy aki a nyüst előtt ül, kezével a nyüst szeméit kitágítja, hogy a nyüst mögött ülő asszony, aki egyszer egyszer csak *egy pár szál*at fog a kezében, az alsó szálát átdughassa a hátsó nyüst szemén, a felső szálát pedig az elülsőn. „És ezt minden pár szálnál így kell csinálni, eltéveszteni nem szabad” — mondták. (8. és 9. kép)

Ha valamennyi szál sorban a helyére került, következett a két nyüstlevélbe fűzött fonalpár együttes, a *fonál bordába szedése*. Itt is egyik asszony volt az *adogató*, a másik a *beszödző*. Mivel azonban a *bordafogok* köze szűk, a *befogdosást* konyhakéssel, *pároskéssel* végezték. A borda szélessége, fogainak száma nagyjából azonos volt a nyüstével. A finomabb fonál szövéséhez 12-es, 14-es nyüstre és bordára volt szükség, a kőcfonál szövéséhez azonban csak 6-os, esetleg 8-asra. Ha az utolsó pár fonalat is átadogatták már a bordafogok között, feltették a felső keresztifára a nyüsttartó elé a bordatokat is, kis faszegekkel beállították annak magasságát, és behelyezték a bordát. (10. kép)

Mindezek után az immár feleslegessé vált első futtatófa helyére feltették a *vásznasdurungot*, melyen anyagtakarékosság céljából korábban rajta hagytak egy darab *végzős vásznat*, melynek a borda felé eső végén szabadon lógtak a láncfonalak. Ezekhez kötötték a bordán átadogatott szálakat. A láncfonalat a *vászonfeszítő-lapicka* és a *vászonfeszítő-kulcs* segítségével feszesre húzták, végül egy hosszú faszeggel rögzítették. Efféle végző vásznakat csaknem minden letenyei háztartásban tartottak, hisz alkalmazsukkal az asszonyok több, mint fél méter hasznos vásznat nyertek. (12. kép)

Ennek befejeztével kukoricalisztból és reszelt krumpliból egy kis zsíros vízzel pépet, *pépöt* főztek. Ha kihült, egy széles kefével megkenték vele a fonalat, hogy *ne maradjon szőrös*. Amíg a fonál száradt, a szövőszék aljába beépített két *lábító*hoz sodrott kőcspárgával hozzákötötték a két nyüstöt. A szövő asszony ugyanis a lábítókat váltakozó nyomkodásával emelgette ritmikusan hol az egyik, hogy a másik nyüstöt, s nyitott ezáltal rést az alsó és felső fonálsor között a vetülékszálakat, a *bélit* tartalmazó, *csévével* ellátott *vetélőnek*. (A szád kifejezést Letenyén nem ismerik.)

A cséve töltésére mindig egy régiebb, *csévöllős rokkát* használtak, melynek leemelték a szárnyát, s helyére egy vastengelyre szerelt, házilag faragott *csévöllőt* illesztettek. A csévét a tengely kiálló végére húzták. (Lelt. sz.: 60. 94. 2. 1—4.) Bodzafából vagy nádból készült; az előbbi belül tüzes vassal égették ki. A csévék töltésével egy idősebb családtag foglalkozott. Néki kellett ügyelni arra, hogy a *csévetartó szakajtóból* a fonállal *töltött* cséve ki ne fogyjon. Amikor a csévéről *lefogyott a fonál*, a szövő asszony a vetélőben lévő tengellyel, a *vőgygel* együtt kiemelte és *teli csévére* cserélte. A vőgy némely házban már drótból, régente azonban szilvafa vékony gallyából készült. (11. kép)

A vetélőt a legtöbb asszony vásáron vagy esztergályostól vette, de némelyik gazda maga is elkészítette.

A szövés megkezdése előtt az eredményesebb munka érdekében a licsék elé még két egymáshoz kötözött pálcát, *csiptetőt* is helyeztek a fonálra. Közülük a felső a fonálsoron feküdt, a másik pedig vele párhuzamosan 5–6 cm-rel alatta. Az alsó pálcát a célt szolgálta, hogy az esetleg elszakadó szálát felfogja.

Amikor az összes előkészületen túl voltak, mondtak egy fohászt. Az asszonyok azon voltak, hogy első alkalommal, az *első ülésre* minél nagyobb vásznat sikerüljön szőniük, remélvén, hogy akkor gyorsan lefogy az egész *mérés*.

A szövés közben megfigyelt asszonyok mind nagy rutinnal tettek tanúságot. Gyorsan, határozott mozdulatokkal *dobálták a vetélőt* jobbról balra, majd a lábító váltásával balról jobbra. Utána megragadták a bordatokat, és egy-két erélyes rántással *hozzáverték* a már megszőtt vászonhoz. Percenként 10–15-ször is átdobálták a vetélőt, majd a bordatokat is ráverték a vászonra, hogy az jó sűrű legyen. Ügyes asszony — ha az egyéb házimunkák alól a család mentesítette — egy hét alatt 30–40 rőf *sima*, vékony kender- vagy vegyevásznat is megszőtt.

Ha a fonalas durungról lefogyott a fonál, helyére egy sodrófát tettek, aminek végeire egy-egy kötelet kötöztek. Ezeket aztán rátekerték a durungra, hogy a fonált tovább engedhessék a nyüst felé, és kevesebb anyag menjen veszendőbe. Mivel azonban ez a *végzővászon* már gyenge, laza vásznat adott, belőle csak *rostosvégű*, köznapi törülközőt vagy tőrőszszákot szoktak varrni.

A fölszedett készítése.

A fölszedett hímeket vidékünk asszonyai — így a letenyiek is — ősi módon, a vetélőt félretelve, fejtővel befűzött, fából faragott *fölszedőtű*vel, (lelt. sz.: 66. 76. 2.) kézi szálvezetéssel készítették. Többnyire egy előttük lévő szőtesről számolták le, hogy mikor, hányadik szálnál kell a fölszedőtűt a láncfonál alatt átbújtatni, majd fölötte vezetni, hogy a kívánt mintát megkapják. Ez a művelet kitűnő szemet és nagy figyelmet igényelt, mert ha rosszul vezették a fonalat, a fölszedett sávban nem a kívánt minta jelent meg. Mivel Letenyén főleg a középtengelyes motívum-sávokat kedvelték, a tűvel csak a sávok közepéig számolták le a mintát, mert közben egy segítség, aki akár a szövő asszony iskolás leánya is lehetett, *deszkázott*.

E munkafolyamat lényege a következő volt: amikor a szövő végig befűzte már a láncfonalak közé a fejtőt, megejelte vele a felvetőszálakat, melyek a nyüst mögött is szétnyíltak. Akkor a *segítség*, az *állító* egy hosszú, nyeles *fölszedő deszkával*, a *lapickával* (lelt. sz.: 63. 23. 1.) a két nyüst mögött az alsó és felső szálát, a szádat tágabbra nyitotta, s bedugott oda egy pálcát, miközben a szövő a piros fejtővel befűzött tűvel — miként egy vetélővel — visszavezette a szálakat. A nyüst mögé bedugott pálcát a továbbiak-

ban mai szóval a minta memóriájaként szolgált. Minden változó mintájú sornál újabb és újabb pálcát került a nyüst mögötti fonálsorok közé, mindaddig, míg a szövő el nem ért a szedéssel a motívum közepéig. Ennek alapján emlegettek egyesek 10, 25, sőt 50 *pálcás* mintákat is. (16. kép)

A középtől a megfelelő pálcát és a lapicka segítségével, s persze a két személy közreműködésével már gyorsabban ment a munka. Az állító emelgette fordított sorrendben a deszkát, a szövő pedig csak dobálgatta a vetélőt jobbra meg balra az éppen aktuális mintasorok között. A szövő ilyenkor tehát két vetélővel dolgozott, mert amikor egy-egy mintasor leszámolása után a tűt féretette és az állító a lapickát leengedte, a szövő a vetélékfonalat tartalmazó vetélővel is oda-vissza dobálta a keresztszálát, hogy a vászon *parasztja* is növekedjen. És ez így ismétlődött a fölszedés során mindvégig.

2. A késztermék

a) A vászon anyag szerinti és a felhasználás módjaként való osztályozása:

A kendervászon

A *finom kendervászon* szövésekor a vékony, virágos *szőszfonalat* vetették fel láncfonalként a fonalashengerre. Az lett a vászon *melléke*, *melléki*, és a kevésbé finom, rövidebb szőszből készült vetélékfonál adta a *bélit*, vagyis azt csévézték. A vékony vásznat általában 14-es bordába szőtték.

Kb. 1910-ig ilyenből varrták kézzel az egyenes szabású pálhás-vállfoltos férfiingeket, a köznapi *két szeles*, valamint az *ünneplős négy szeles*, alul rojtos *gatyákat*. Az utóbbiakhoz illő ingek mellrészét és kézelőjét többkevesebb fehérhímzés is díszítette. Ezeket azonban a *bőgatyával* együtt eltemették az öregekkel, vagy elszakadtak már. Vékony vászomból varrták a nők rövid derekú, egyenes szabású pálhás ingeit, a *péntőket* (alsósoknyát), a süttőkötényt, a fölszedett *vőfélykendőt* és a többi hímes lepelruhát.

A magos kender szőszéből, illetve a kevésbé szépen font virágos kenderből 12-es bordába szőtték a használati törülközők, abroszok, lepedők, *szakasztóruhák*, a durvább gatyák és péntők, valamint a jobbfajta vászontarisznyák anyagát. A kékfestőhöz is e vásznból vitték festetni az ágyterítőnek, szoknyának, női és férfiköténynek való anyagot. A festésért liszttel, tojással, csirkével fizettek, csak ritkán pénzzel.

A *durva kendervászon* a mellék- és bélkócból készült. Itt a virágos kóc fonalat tekerték fel a durungra, s a magosat szőtték bele. E vásznból készült a zsák, a szalmazsák azaz *bődöc*, a ponyva, a takarmányhordó lepedő azaz *kő-*

cőle, a borsószedő és az egyéb mezei használatra szánt vászontarisznya, a durva, konyhai törülőruha stb.

Valamennyi itt felsorolt rendeltetésű terméket magam is láttam még az egyes háztartásokban, közülük azonban csak a legjellegzetesebbek kerültek be a nagykanizsai múzeumba. Sajnos, a terjedelem korlátozott volta miatt nem ismertethetem őket részletesebben.

A vegyesvászon, azaz pamutos vászon

Az 1880-as évektől az igények növekedése és a pénzgazdaság fejlődése folytán mindinkább terjedt a *pamukos vászon* készítése. Többnyire a szövőfonalat vetették fel a szövőszékre, s a pamutot szőtték bele vetülékként. Ritkábban *masinafonál* került a durungra, és a szövőt használták bélinek. Ez esetben természetesen előzőleg a pamutfonalat is fel kellett vetni a vetőfára.

A századfordulón már mind gyakrabban készült pamutos vászomból a férfiing és a gatyá, a női alsóing és a pöntő, valamint a finom kendervászonnál már felsorolt többi lepelruha: főleg a nagy becsben tartott hímes vásznak, a *fölszedettek*. Utóbbiakkal a következő fejezetben foglalkozom.

Mivel az I. és II. világháború idején nem lehetett pamutot venni, s hiánycikk volt számos ruházati termék is, a kényes hatására ismét szőttek kenderből szoknyának, réklínek, köténynek sőt férfinadrágnak való vásznat, ám ezeket a már régebről ismert növényi festékekben házilag — esetleg a kékfestőnél — sötét színűre festették.

A pamutvászon

Bár munkám célja elsősorban a kenderfeldolgozás ismertetése, mégis szólnom kell a pamutvászonról, hisz ugyanazon nők, ugyanazon szövőszékeken készítették ezt is. A fölszedett lepelruhák motívumainak szerkesztését és kompozíciós rendjét sem az alapanyag kender vagy pamut volta, hanem a díszek változásai befolyásolták.

A pamutvászon 1900 után kezdett elterjedni. Akkortájt ugyanis többféle minőségű szövőfonalat árusítottak már viszonylag olcsón. Legdrágább a szövőcérna volt, ám a módos családok azt is szívesen vásárolták ruházati darabok, hímes törülkőző, kosárruha, abrosz anyagául. Többnyire ezt *vetették fel* láncfonalként, s az olcsóbb pamutot *hányták bele* bélinek. Tiszta cérnavásznat csak elvéve szőttek.

Az 1960-as évek elején, amikor a kendertermelés végleg megszűnt Letenyén és környékén, az asszonyok még megszőtték a megmaradt fonalat. Pamutvásznat és fölszedett azonban akkor már csak Kovács Ferencné szőtt Egyedután, akinek munkáját filmre is vettük.

b) A lepelruhák síkonszótt díszítése

A kender anyagú keskeny és széles törülkőzők, abroszok, kosár- és szakajtoruhák legegyszerűbb díszítő eleme a különféle szélességű és sűrűségű, többnyire ritmikusan ismétlődő, piros vagy bordó pamutfonállal a vászonba szőtt, *síkonszótt* cifrázás. A mintát tehát a vetélővel átdobott színes bélfonál adja. A törülkőzőnél ez általában a kendő alsó, rojtos végétől kb. 10 cm-re kezdődik, s 2 keskeny sáv között egy szélesebből áll, vagy váltakozva ismétlődő szélesebb-keskenyebb csíkokból. Illusztrálásként a 28. képen egyetlen ilyen törülkőző fotóját közlöm.

A *szakajtó*- azaz *kenyérpuháknak* csupán a két szélét díszíti több-kevesebb *mintázat*, a *kosárruháknak* és *kisruháknak* azonban gyakran az egész felületét sokféleképpen variált, középtengelyesen szerkesztett bordó vagy piros sávok tagolják.

A két szélből összevarrt *kőznapi* és *rétesabroszokat* általában 10 centinként ismétlődő 1–1,5 cm széles sávok, illetve azok variációi díszítik. Aki adott magára, az az abrosznak való vászon szövésekor egy fécskából mértéket metszett, hogy szövéskor az egyes sávok közötti *parasztja* vagyis a sima vászon mindenütt azonos szélességű legyen, s így ezáltal a két szél összevarrásokor a sávok találkozhassanak. De ha ez mégsem sikerült, nem zavarta őket különösebben.

A fehér vászon *sütőkötény* alját szintén a váltakozva ismétlődő és gazdagon variált *síkhím* díszítette.

Gyergyák Györgyné említette Egyedután, hogy az első világháború alatt nem lehetett piros fonalat kapni. Ezért édesanyja egy régi piros kartonszoknyát repegetett vékony csíkokra, és azokat szőtte bele a törülkőzőkbe, hogy legalább egy kevés díszítés kerüljön rájuk.

c) A hímes fölszedett vásznak

Gyűjtőútjaim során több mint 400 kétnyüstös szövésű, *fölszedőtűvel* és *deszkázással* készített, több-kevesebb motívumból összeállított, *fölszedett* lepelruhát tanulmányozhattam. Ezek alapján bizton állíthatom, hogy e hímes vásznak esztétikai értékét a motívumok sokfélesége és gazdagsága mellett főleg a díszítőelemek kiérlelt kompozíciós rendje, a hímes sávok nemes aránya, ritmikus ismétlődése vagyis a szerkezete adja meg leginkább. Az abroszok szépségét a hímes sávokon túl igen emeli a két szél összevarrásának módja, illetve a gyakorta alkalmazott betétcsík, a törülkőzőkét pedig a széleken található szálszorító öltéssorok, a változatos rojtkötés stb.

A letenyei házakban látott — múzeumunk részére részben meg is vásárolt — hímes szőtteseket a használat célja szerint csoportosítva ismertetem. Először a kender, majd a kender és pamut, végül a csak pamut anyagú darabokat veszem sorra. A 27 legjellegzetesebb szőttest fotón is bemu-

tatom, rövid leírásukat, készítőjük nevét s használati adataikat pedig az összefoglaló ismertetés után, a kép sorszáma-ra való hivatkozással közlöm.

A legrégebb datálható fölszedett lepelruha 1855 táján készült. Az idős adatközlők azonban mind azt állították, hogy már nagyanyáik is mesterei voltak a hímes szövésnek, ők is őriztek tulipános ládáikban fölszedett vászonmút. Sajnos, Letenyén hagyatéki leltárakat nem találtam, így ezen állítást csak az valószínűsíti, hogy a XIX. század derekán készült hímes vásznak mintaszerkesztése olyannyira érett már, hogy az feltétlenül korábbi előzményekre utal.

Ezen legrégebb darabok mintázata könnyen leszámolható, bár gyakran igen széles, néha 10–11 cm-es ismétlődő, geometrikus motívumsorokból áll. A mintázáshoz használt *pamutfejtő* akkor még szinte kizárólag piros színű volt. A bordó fejtő csak 1900 körül kezdett terjedni, majd vált uralkodóvá. A letenyei fölszedettek tehát egyetlen színnel mintáztak. Csak elvétve találtam szegélymintaként kevés fehér pamutos fölszedést, s csupán az 1910-es évek nagy tekintélyű szövőasszonya, Pusztai Pösörke Böske szőtt Alsóletenyén a bordó mellett kék fejtővel is sajátosan élénkített fölszedetteket. Újítása azonban csupán néhány követőre akadt, már csak azért is, mert az általa használt motívumokat nagyon nehéz volt másnak leszöni. Munkáiból a 32–33. képeken adunk ízelítőt.

Sajnos, az egyes motívumok elemzésével a megsabott terjedelem miatt nem foglalkozhatom részletesen. Külön címszó alatt, az ábécé betűi alapján felsorolom azonban azok népi nevét hivatkozván a motívum sorszáma-ra (63–112. kép). Ha pedig a 20–62. számú képeken közöltem volna a szöttes teljes fotóját, illetve mintarajzát, jellem annak számát is (pl.: 83/23), hogy a tárgyleírásokban visszakereshető legyen a készítő neve és a szöttes jellege.

A letenyei szöttesek szokatlanul bőséges választékát 1961-ben készített 19. számú felvételemmel szeretném illusztrálni. Ezen egy közepes anyagi helyzetű letenyei parasztasszony szekrényének polcos fele látható mintegy 80 háziszöttes vászonruhával. Ezek a következők voltak: 10 kétszeles abrosz (ebből 5 fölszedett pamutosvászon, 5 pedig kendervászon több-kevesebb ismétlődő, *síkonszött* piros sávval). Kenyérsütéshez 12 szakajtóruha szintén síkonszött sávokkal, 16 különböző méretű és anyagú, több-kevesebb síkonszött, illetve fölszedett mintázatú kósárruha és kisruha, 16 egyszzeles használati törülkötő, melyek közül a durvábbakat konyhai kéztörölőnek használták, míg a szebbeket az ünnepekre vagy vendégeknek tartogatták. Állt még a polcon 4 paszitos kisruha, 4 hosszútörülkötő, 4 halottaslepedő, 16 kétszeles lepedő, végül a legalson 2 teljes vég azaz *türet* kendervászon s egy részben már szétvágott. Mindezek többségét a háziasszony édesanyja, sőt nagyanyja szötte még. Közülük számos soha nem volt használva, *letevő ruhaként* öröklődtek egyik nemzedékről a másikra. A háziasszony által szétterítve bemutatott (40.

kép), különlegesen pompás, bordó hímes lakodalmas abroszt pl. még édesanyjától kapta *staférun*gba, az ajtóra tett hosszútörülkötőt azonban Kovács Istvánné maga szötte 1930-ban. (19. kép)

1989-ben ismét felkerestem e családot. Szerettem volna az abrosz mintáját lerajzolni, ám nem sikerült. A házat ugyanis időközben kétszeresére bővítették, a szobákba modern szekrény sor került, az egykor megőrkített szekrény pedig a kamrában árválkodott. Kovácsné a szép szötteseket szétosztotta gyermekei közt, csak a számára legkedvesebbeket tartotta meg.

20 további szöttes motívumsorainak csupán a rajzát közölhetem. (47–62. kép) Ezeket Bokros Tiborné rajztanár 1958-ban szakdolgozata illusztrálására készítette a pécsi pedagógiai főiskola hallgatójaként. Az értékes tartalmú dolgozat az idők során, sajnos, mind a szerzőnél, mind a főiskolán elkallódott. Az 1960-ban lefényképezett mintarajzokat azonban szerencsére közkinccsé tehetjük, velük is igazolva e település szövés mintakincsének gazdagságát.

Most következék az egyes hímes szöttesfajták összefoglaló, majd a fényképeken ábrázolt darabok egyedi ismertetése, végül az egyes motívumok, motívumpárok fotójának bemutatása népi elnevezésükkel!

A hosszútörülkötő, vőfélykendő

A letenyei parasztház szekrényeinek emberemlékezet óta ezek talán a legjelesebb kincsei. Miként számos más vidéken, úgy itt is nyakuk körül átvett, félszélességű, hosszú, fölszedett kendőkkel vitték be a vendégeknek a lakodalom alkalmával a vőfélyek a tálat, miközben az egyes fogásokhoz különféle rigmusokat mondtak. A vőfélykendő szövésekor minden asszony igyekezett tudása legjavát adni, hisz e jeles alkalmi daraboknak mindig sok csodálója volt. A falusi közösség számon tartotta, a szomszédok, rokonok pedig esetenként kölcsönkérték őket, hisz egy nagyobb lakodalomban néha 6–8 kendő is használatban volt.

Közülük egy-egy kevésbé őrzött darabot a hagyományos, sarokpados elrendezésű szobákban köznap is a falon függő tálás rúdján tartottak. Nagy ünnepeken díszesebbre cserélték, ezzel is hangsúlyozva jelentőségüket. (17. kép)

A vőfélykendőket szinte kivétel nélkül úgy készítették, hogy a vég vászon felszabásakor a levágott, még teljes szélességű, kb. 115 cm hosszú vásznat — melyet váltakozó szélességben több-kevesebb sáv ékesített — hosszában felébe vágták, majd a felső végeket egymáshoz illetve egymáshoz varrták. Ezt követően a hosszanti szél a vágás mentén beszégték, majd az így létrejött hosszú kendő két végének szálait vagy egyszerűbb — díszesebb rojtbá, *rost*-ba kötötték, vagy pedig, miután eldolgolták, horgolt, fehér csipkével díszítették. Megállapítható, hogy a régibb

darabok a változatosabban rojtozottak, és a fiatalabbak végein található a horgolt csipke.

Az I. világháború előtt az asszonyok nagy súlyt helyeztek arra, hogy a kendő bélfonalak menti szegett végeit fehér pamutfonállal 2—3 soros szálszorító öltéssel is rögzítsék, ami egyúttal a kendő szépségét is növelte. E kendőnek tehát mindkét fele ugyanazon méretű és fölszedésű volt. Csak elvétve találtam néhány olyan darabot, melyeknél szövéskor úgy döntöttek, hogy a hossza egyben maradjon (Lelt. sz.: 66. 43. 4.), de a későbbi hosszában félbevágott kendő két végének fölszedett mintázata ezeknél is azonos volt.

Több mint 100 vőfélykendő összehasonlítása eredményeként bizvást állíthatom azt is, hogy a legrégebbi kendők fölszedését könnyebben leszámolható, geometrikus motívumokból állították össze, a fölszedéshez kizárólag piros fejtőt használtak. 1900 táján a hímes sávok szerkezeti elrendezése — amint a fotók is bizonyítják — igen változatosá vált. Az I. világháború után hosszútörülközőt már csak néhányan szöttek, a legutolsó 1930 körül készült.

20. kép 62. 22. 1. *vőfélykendő*

Anyaga még lenvászon. A két félszél három-három soros szálszorító öltéssel szegték be, majd keskeny végein háromsoros huroköltéssel öltögették egymáshoz. Mindkét felén régies, piros fölszedéses sávok. Végeire egyszerű mintázatú, fehér-piros sávos vert csipkét varrtak. H: 256 cm, Sz: 29 cm.

Szötte Mikó Miklósné 1855 táján Letenyén. Utoljára 1943-ban adták kölcsön egy lakodalomba. Amíg a szobában a sarokpad felett függött a tálas, nagy ünnepeken arra akasztották.

21. kép 65. 67. 3. *hosszítörülköző*

Anyaga vegyesvászon. A két félszél háromsoros huroköltéssel, *vízfolásos huroköltéssel* varrták egymáshoz. Mellette 3—3 szálszorítós öltéssor. A kendő végein 58,5 cm hosszan 7—7 sáv piros fölszedés. Végein csomózott rojtozás. H: 234 cm, Sz: 28 cm.

Szötte Mikó Györgyné 1881 körül Letenyén. „Ennek igen régies a hímje. Örököltem édesanyámtól még vagy 6 törülközőt, az is mind ilyen régies hímű volt...” Úgy mondta, hogy ezek takácshímek, takácshímes kendőről szötte le... — mondta az eladó.

22. kép 60. 104. 1. *kendőruha, vőfélykendő*

Anyaga vegyesvászon. A két félszél végét két-két soros szálszorító öltéssel díszítették, és fehér, horgolt pamutcsipkével varrták egymáshoz. Mindkét felén 54 cm hosszsan régies, piros fölszedéses sávok. Végein a láncfonalat hosszú rojtba pödörték. H: 216 cm, Sz: 29,5 cm.

Szötte Varga Mária 1895 körül Letenyén. Novai lány volt, elképzelhető tehát, hogy egyik-másik motívumot onnét hozta.

23. kép 65. 68. 2 *hosszítörülköző*

Anyaga vegyesvászon. A két félszél huroköltéssel varrták egymáshoz. Mindkét végén 40 cm hosszsan régies, pi-

ros fölszedéses és síkonszött hímekkel. Végein a láncfonalat rojtta pödörték és mintásra csomózták. H: 221 cm, Sz: 30 cm.

Szötte Máté Anna 1880 körül Egyedután. Utoljára 1961-ben lakodalomban használták.

24. kép 59. 64. 2. *vőfélykendő, díszítörülköző*

Anyaga finom szálú kendervászon. A két félszél fehérneműszegéssel öltögették össze; a varrás mellett szálöltéssel T M monogram. Mindkét felén 51 cm hosszsan szélesebb-keskenyebb piros sávok. Végein fehér horgolt csipke. H: 228 cm, Sz: 30 cm.

Szötte a fölszedettek készítésében egykor nagy hírnévnek örvendő Belső Borbála Letenyén.

25. kép 66. 43. 5. *vőfélykendőruha*

Anyaga vegyesvászon. Hossza egy darabból van, de fél szélességű. Mindkét végén 35 cm hosszsan azonos mintázatú piros fölszedéses sávok. Két végéről a horgolt csipkét lefejtették. H: 199 cm, Sz: 29,5 cm.

Szötte Vida Jánosné 1900 körül Letenyén.

26. kép 65. 68. 3. *hosszítörülköző*

Anyaga pamutvászon. A két félszél fehér pamutfonállal, háromsoros huroköltéssel varrták össze. Mindkét végén 43 cm hosszsan bordó fölszedéses hímek, majd csomóra kötözött pödrott rojt. H: 230 cm, Sz: 29 cm.

Szötte Kovács Mária 1915 körül Egyedután. Utoljára 1962-ben adták kölcsön egy lakodalomba.

27. kép *hosszítörülköző*

Anyaga pamutvászon. A két félszél *horgacsolással* egymáshoz öltögetve. Végein sok sávú bordó fölszedés és *kötözött rost*.

Szötte Kovács Istvánné Mikó Mária 1929-ben a stafiringjába Egyedután.

A díszítörülköző

Törülközőnek Letenyén a teljes szélességű, 100—130 cm hosszú kendőt nevezték, ami már a múlt század végén is a háztartás nélkülözhetetlen darabja volt. Közülük a hétköznapi darabok síkonszött mintázatúak voltak (28. kép), az ünneplősek azonban fölszedettek vagy hímezettek. Az egyszerűbb fölszedetteket a vendégek használatára szánták, a szebbek azonban az 1900-as évektől a már téglából épített, de még végoromfalas házakban széles kendőtartóra függesztve az első szoba díszítésére szolgáltak.

Ezen törülközők rúdon áthajtott felső végét csupán beszegték, s csak az alsót, ami látható volt, ékesítették 30—40 cm szélességben a váltakozva ismétlődő, *fölszedett* sávok. Miként korábban a vőfélykendőnél, ennél is igyekeztek az asszonyok szövő tudásuk legjavát adni. Ezen egyszeres törülközők mintaszerkesztése azonban már más, mint a vőfélykendőké volt. Csaknem kivétel nélkül bordó hímesek és számos új motívum jelenik meg rajtuk. Ekkor vált pl. közkedvelté a lazán, levegősen szött, szinte szecessziós hatású *gyurgyinás, árvácskás, szedres* majd a kü-

lönb rózsás vagy szaggatott rózsás motívum. E dísztörülközők az 1950-es évektől kerültek le fokozatosan a falról, leginkább olyankor, ha új asszony és új bútor került a házba.

Formáját tekintve az egyszéles törülközők közé sorolható a *halottas törülköző, keresztre való ruha, keresztágruha*. 1860-ban már szokás volt Letenyén, hogy temetéskor, mielőtt a menet elindult a háztól, egy hímes törülközőt akasztottak az elhunyt keresztjére, amit egyik alkalommal a papnak, a következőn a kántornak szántak megemlékezésül. Némely idős asszony előre összekészítette a temetésre szánt *halottaslepedőt, keresztágra való ruhát*, sőt azt a testi ruhát is, amit utolsó útján akart viselni, ám ezen elképzelésen néha ő maga is változtatott. A 29. sz. képen látható *keresztre való ruhát* pl. 1966-ban az akkor 70 éves Vida Józsefné e megjegyzéssel adta el: „Odaadom még ezt is, ne tegyenek a keresztmre már semmit csak azért, hogy a papszakácsnénak még több köténye legyen...” E megjegyzés háttérében az állt, hogy Vidáné a vászonruhák *két-asszonynap* közötti szokásos szellőztetésekor előző évben irigykedve nézegette Péter Kurucék — a papszakácsné családjá — udvarán a sok szép szőttest, amit nyilván a plébánostól kaptak ajándékba odaadó munkájukért.

Pedig a takarékos letényeiek nem feltétlenül a legszebb törülközőket akasztották a keresztre... Éppen ezért évtizedeken át emlegették azt az egyedutai asszonyt, aki egyetlen fiúk tragikus halálakor egy különlegesen pompás kendőt akasztott annak keresztjére.

Mióta nem háztól temetnek, keresztre való kendőt nem adnak.

A fényképeken látható széles törülközők:

28. kép 65. 68. 4 *Türüköző*

Anyaga vegyészvászson. Alsó szélén *síkonszött* 9 keskeny sáv bordó pamutféjtő. Végén még kötözetlen kenderrojt. H: 96 cm, Sz: 65 cm.

Szötte Kovács Mária 1915 körül. Mesélte, hogy egyszerre egész mérés törülközőt szött akkor... mondta leánya. Még mindig szegetlen, nem használták.

29. kép 66. 43. 5. *Türüköző, keresztre való ruha*

Anyaga cérnávászson. Alsó végén 25 cm hosszan beleszött fölszedéses hímek. Alatta csupán pödrott rojt van. Felső vége még szegetlen. H: 95 cm, Sz: 66 cm.

Szötte Vida Józsefné *párban* 1930 körül Letenyén. A saját és férje keresztjére szánta őket.

30. kép *Törülköző, keresztágra való ruha*

Anyaga pamutvászson. Végein a visszahajtás 3—3 szálszorításos öltéssorral és 2 soros tűzőöltéssel szegett. Alsó végén 42 cm hosszan újdivatú motívumsorokból álló sötétpiros fölszedés, valamint fehér gyári csipke. H: 121 cm, Sz: 56 cm.;

E mintát először Pusztai Pösörke néni szötte 1910 körül. Tőle tanulta *leszöni* Bedő Józsefné Mikó Rozália.

31. kép *Dísztörülköző*

Anyaga cérnávászson. A kendő alsó végén *újdivatú*, lazán szött, piros pamutú fölszedett sávval. Felette két *gyertyatartó* között *oltáriszentség* motívum. Alján kötözött rojt. H: 116 cm, Sz: 60 cm.

Készítette özv. Gyergyák Józsefné 1930 körül Egyedután. Ezen tanult fölszedett szöni, ezért sok hiba van még benne, mondta mentegetőzve. Fölszedése jellegzetes példája az 1930-as évek kompozíciós és motívumdivatjának.

32. kép *Dísztörülköző, rúdra való törülköző*

Anyaga cérnávászson. Felső vége szegett, az alsó pödrott rojtban végződik. Felette 53,5 cm széles sávban váltakozva ismétlődő bordó és kevés kék fölszedés. H: 132 cm, Sz: 62,3 cm.

Szötte Skoda Károlyné Vida Éva Egyedután 1910 körül. A mintát Pusztai Pösörke néni egyik kendőjéről *szötte le*. Ez a párosmadaras-fás motívum az 1930-as évekig volt közkedvelt, noha a madaras sávot végig le kellett számolni.

33. kép *Dísztörülköző*

Anyaga cérnávászson. Felső vége szegett, az alsót 3 soros, piros tűzőöltéssel dolgozták el, majd a láncfonalat hosszú rojttá pödörték. Felette 67 cm-nyi sávban zömében bordó, kis mértékben kék színű fölszedés. H: 102 cm, Sz: 59,5 cm.

Szötte Pusztai Pösörke néni 1910 körül Alsóletenyén. Mivel nagy tetszést aratott vele, sok módos család rendelt nála e motívumokkal különféle lepelruhákat.

A kosárruha, kisruha

Az 1870-es évektől kb. 1940-ig a kelengye jelentős tartozéka volt. Egy-egy módosabb lány 10—12 különféle célt szolgáló kosárruhát vitt a házasságba. A legszebbeket a paszitos fejkéka, a *körbec* befedésére használták, s a falitükröt takarták le vele, ha halott volt a háznál. Tervezésekor, készítésekor elemében volt minden híresebb szövőasszony. Az egyszéles, 75—90 cm hosszú kendő közepére került mindig a legszélesebb hím, s tőle jobbra-balra szimmetrikusan egy keskenyebb, egy szélesebb és így tovább. A keskeny hímek többnyire ismétlődtek, a szélesek pedig a középtől távolodva párban keskenyedtek. A körbec letakarásakor gondosan ügyeltek arra, hogy a középső sáv jól érvényesüljön. Hogy ez milyen általános érvényű volt, az alábbi eset tanúsítja:

1960-ban Bécsen egy kollekció szöttessel gyűjteményünkbe került a 37. képen látható kosárruha. Az eladó szerint „a körbecre tettük köröszötléskor, mikor a komakosarat vittük...” Évekkel később azonban feltűnt a kendő szokatlanul szerkesztett sávozása. Visszavitettem Letenyére, hogy ennek okát megtudjam. Csak akkor árulta el a volt tulajdonos, hogy a szötte eredetileg halottaslepedőnek készült, de mivel azt többet is talált az anyós házában, ko-

sárruha pedig a szükséglethez képest kevés volt, a hímes végeket levágták, és kosárruhaként használták az akkor már általánossá vált karkosáron, illetve kukoricacsuhéből kötött cekkereken. (A megmaradt sima vászonból lepedőket varrtak.)

Egyszerűbb kosárruhával takarták a körbecet s a kézikosarat, ha abban ebédet vittek a mezőre, vagy ha vásárra mentek. A régebbi kosárruhák két végét a kézi szegés mellett szálzorító öltéssorok is díszítették. A gépi szegés az 1930-as évektől vált általánossá.

A *kenyérszakajtóba* helyezett *szakasztóruhát* másként díszítették. Mivel annak csak a két vége látszott ki a szakajtóból, 3–4 sáv piros vagy bordó síkhímet szöttek a két végükre. Csak azokat a darabokat díszítették a két szélen és középpütt keskeny fölszedéssel, melyek a megszegett kenyer letakarására szolgáltak.

A tükörtakaró

Ha meghalt valaki a háznál, a gazdaasszony rögvest elővette a halottaslepedővel többnyire garnitúrába szőtt *tükörtakarót*, vagy egy, a tükör lefedésére alkalmas méretű *kisruhát*. Régen hittek ugyanis abban, hogy aki ilyenkor a tükörbe néz, meglátja benne a halált, mások szerint megvakul a tükör. A látott tükörtakarók méretben azonosak a paszitoskendőkkel. Talán csak az a különbség közöttük, hogy emezek szélesen fölszedett sávjai nem keskenyednek fokozatosan a kendő végei felé.

A Letenyén használatos vagy használt *kisruha* jellegű lepelruhákat a 34–38-as fotók illusztrálják.

34. kép 65. 68. 6. *Kosárruha, kisruha*

Anyaga pamutvászon, a két vége kézzel szegett. A középtengelyes szerkesztésű 15 sáv bordó, s csaknem a teljes felületét kitölti. H: 73 cm, Sz: 56 cm.

Szötte Kovács Mária Egyedután 1915 körül. Ha búcsúra mentek, vagy ebédet vittek az aratóknak, ezzel takarták le a körbecet. 1940 óta nem szőnek *kisruhát*, használatát kiszorította a damaszt szalvéta.

35. kép 66. 43. 6. *Kisruha, tükörtakaró*

Anyaga pamutvászon, a két vége kézzel szegett. A beleszótt 11 bordó, fölszedéses sáv középtengelyes szerkezete mindkét célra alkalmassá teszi. H: 92 cm, Sz: 62 cm.

Szötte Szabó Mária 1910 körül Letenyén. Főleg ravatalozáskor használták egy hasonló motívumokkal ékes abrosszal és halottaslepedővel együtt. De használták paszít alkalmával vagy aratóskor a körbec letakarására is.

36. kép *Kosárruha*

Anyaga pamutvászon, végei géppel szegettek. Közepén 35 cm szélességben összetömörített, középtengelyes 7 bordó fölszedett sáv. H: 63 cm, Sz: 56 cm.

Szötte Gyergyák Józsefné Egyedután 1942 körül. Karkosár befedésért szánta, azért tette középre a hímeket, mert csak ott látszott. Két ilyen kendőt szőtt.

37. kép 60. 104. 2. *Kosárruha, kisruha*

Anyaga pamutvászon, a két vége kézzel szegett. Kereszben beleszótt 4 széles és 3 keskeny, bordó fölszedéses hím.

Egyik sarkában fehér fonállal varrt kerek tulajdonjegy. H: 81 cm, Sz: 59 cm.

Szötte Varga Mária kb. 1890-ben Bécen. A szokástól eltérően sávozása nem középtengelyes, ugyanis e szöttest halottaslepedő végének szánták. 1945-ben használták utoljára.

38. *Kisruha, kosárruha*

Pamutszötte, két vége géppel szegett. 5 sorban külön-külön beleszótt bordó stílizált virágok. H: 62 cm, Sz: 56 cm.

Szötte Gyergyák Józsefné 1942-ben. A háború alatt ritkán lehetett szövőfejtőt venni, ezért takarékosan kellett bánni vele. Így kitalálták az asszonyok, hogy a *szaggatott rózsás* szöttestbe sokkal kevesebb pamut kell, — mondta az eladó.

Az abrossz

Legnagyobb becsben az ünnepek alkalmával használt, fölszedéses sávokkal ékes darabokat tartották. Mindig két szelesek, s 2–3 soros huroköltéssel, gyári díszítőszalag esetleg horgolt csipke közbeiktatásával dolgozták őket össze. Szövéskor ügyeltek, hogy a fölszedett sávok és a parasztja között azonos távolság legyen, s hogy a 2 szél összevarrásakor a hímek egymással találkozzanak.

Általában egyenletes távolságban elhelyezett, 7–8 azonos mintájú, 3–6 cm széles fölszedéses sáv díszítette őket. A legszebbet lakodalomkor az ifjú pár elé terítették, vagy szenteste takarták le vele az ünnepi asztalt. E legféltettebb abrosszt vették elő akkor is, ha halottat virrasztottak vagy tort ültek.

A legrégebbek mintázata könnyebben leszámolható, geometrikus, az 1900 után szötteké rózsás, csillagos, gyurgyinás mintázatú. Előfordul, hogy széles és keskeny hímek váltogatják egymást. Szabó Mária híres szövőasszony 1910 táján szőtt cérnávászonból 6 db 2 méteres, kihúzható asztalra való pompás, bordó hímes lakodalmos abrosszt is, melynek mását a 40. képen láthatjuk. A fölszedett abrosszokat ma is nagy becsben tartják, s jeles ünnepeken használják is őket.

A témakör fotói:

39. kép 65. 68. 1. *Abrossz*

Anyaga vegyészalag, 2 szélből három soros huroköltéssel összevarrva. 7 sáv azonos, egymástól 14–14,5 cm távolságba beleszótt, bordó fölszedéses hímmel. H: 164 cm, Sz: 125,5 cm.

Szötte Kovács Mária kb. 1914-ben. Az eladó édesanyjától 5 ilyen szélesen fölszedett és 10 egyszerűbb abrosszt örökölt, ő maga azonban már csak egyet szőtt 1942-ben.

40. kép *Lakodalmos abrossz*

Anyaga pamutvászon, 2 szélből szélesen fölszedett betétcsíkkal, géppel varrták egymáshoz. A szokástól eltérően mindkét felének közepén három-három tömörített, széles, bordó fölszedés. H: 206 cm, Sz: 126 cm.

Szabó Mária fentebb említett abroszáról szötte le 1929-ben Mikó Mária. Mikor elkészült, az egyedutai asszonyok csodájára jártak, s többen elkérték, hogy lemásolják. Amikor az esküvőjük volt, úgy terítették meg az asztalt, hogy ők ülhessenek a sűrűn fölszedett rész előtt. Leánya esküvőjén is ezzel terítettek, majd az abroszt nekik ajándékozta.

A halottaslepedő

Az 1870-es évektől minden letenyei parasztlány staffirungjához hozzátartozott 2 halottaslepedő, melyeket többnyire a menyasszony édesanyja szötte. Asszony korában aztán ő is készített minden gyermekének egyet. Az elhunytat ugyanis ezzel ravatalozták fel, még pedig úgy, hogy a hímes rész kerüljön a fejhez. Vele emelték a testet a koporsóba.

E lepedőket is két szélből készítették, s pamutfonállal, többnyire háromsoros huroköltéssel varrták össze. A legrégebbek anyaga szálakender, amit fokozatosan a pamutvászonra, a pamut, illetve módos családoknál a cérnáváson váltott fel.

A legrégebb darabokat itt is könnyen leolvasható, ismétlődő, geometrikus mintázatú, bár széles fölszedéssel szöttek, a végüket pedig rojttá pödörték. A rojtozást 1890 körül kezdte felváltani a horgolt pamut majd gyári csipke, noha még 1940-ben is szöttek *rostos halottaslepedőt*.

Szokás volt a ravataloknál ágyneműt használni halottaslepedőkkel körülvenni. Ha egy családban nem volt anyyi, kölcsönkértek a rokonoktól, szomszédoktól.

Kb. 1925-ig a menyasszony ágyneműjét halottaslepedőbe kötözve kocsin vitték a vőlegényes házhoz. E szokás azonban lassan feledésbe merült, mivel a lányoknak már nem szöttek halottaslepedőt. A hagyományörző Skoda család Erzsébet nevű leánya azonban még 1942-ben is két maga szötte, *ritka rózsás* cérnáváson halottaslepedővel ment férjhez. Készített hozzájuk garnitúrában egy-egy tükkortakart és abroszt is. Az egyik lepedőt 1989-ben múzeumunknak ajándékozták (Lelt. sz.: 89. 6. 1.) mondván: A papa (Benkő József) nem akarja, hogy ezt tegyük alaja, inkább a múzeumra hagyja...

Némelyik szekrényben még ma is több, tán 100 évesnél is idősebb halottaslepedő lapul, várva, hogy múzeumba vagy magángyűjtőkhöz kerüljön.

A témakör fotói:

41. kép 59. 64. 1. *Halottaslepedő*

Anyaga vegyevászon, két szélből tűzőöltéssel varrták össze. Az egyik végén 83, a másikon 86 cm hosszan váltokozva ismétlődő régies, piros fölszedéses hímek. Fehér pamutfonálból horgolt csipke szegélyezi. H: 215 cm, Sz: 124 cm.

Szötte Belső Borbála kb. 1880-ban Letenyén.

42. kép 66. 43. 7. *Halottaslepedő*

Anyaga pamutvászon. Két szélből, két soros huroköltés-

sel összevarrva. Egyik végén 45 cm hosszan váltakozó szélességű, bordó fölszedett hímek. Kompozíciója középnyelyes. A lepedő végén a láncfonalat rojttá csomózták. H: 246 cm, Sz: 127 cm.

Szötte Szabó Mária Letenyén 1900 körül. „A két szél úgy van összehorgacsolva, a vége meg rostos.”

43. kép 60. 27. 1. *Halottaslepedő*

Anyaga vegyevászon. Két szélből három soros huroköltéssel összevarrva. Egyik végén 52 cm szélességben három különféle mintázatú széles, bordó, fölszedéses hímmel, közöttük pedig egy-egy keskenyvel. H: 212 cm, Sz: 122,5 cm.

Szötte Benke Józsefné Taródi Mária 1912 körül Egyedután. Híres szövőasszony volt, aki — kevés földjük lévén — évről évre eljárt a módosabb házakhoz fölszedettet szőni. A *ráklábos* sávjáért 1910 körül 5 krajcárt, a *gyurgyinásért* és *olvasósért* 10 krajcárt kért. Életében megszótt vagy 30 gazdagon hímes halottaslepedőt, de ebből csak ezt és még egy hasonlót maguknak.

44. kép *Halottaslepedő*

Két szél vegyevászonból varrták egymáshoz háromsoros huroköltéssel. Egyik vége szegett, a másikon 2 szál-szorításos öltéssor után pödrott és kötözött rojt. Ezen végétől 47 cm hosszan 5 egyre szélesedő, piros fölszedett sávval. H: 280 cm, Sz: 124 cm.

Szötte Pusztai Pösörke Böske kb. 1900-ban Alsóletenyén.

45. kép *Halottaslepedő*

Két szél pamutvászonból háromsoros huroköltéssel varrták egymáshoz. Egyik végén 54 cm szélességben pompás, fölszedett sávok. A középső párosmadarasmakkos sáv két szélét kevés kék fölszedés teszi változatosabbá. Ugyanitt kettős szálszorításos öltéssor és fehér horgolt csipke. H: 254 cm, Sz: 116 cm.

Szötte Bedő Józsefné Mikó Rozália 1908 körül Alsóletenyén. Mivel kilencen voltak testvérek, földjük pedig kevés, sok fölszedettet szötte másoknak is pénzért és terményért.

46. kép 89. 6. 1. *Halottaslepedő*

Anyaga cérnáváson, a két szélét géppel varrták össze. Egyik végén 5 sorban beleszótt, különálló mintákkal. A végét rojttá pödörték. H: 223 cm, Sz: 126 cm.

Szötte Benkő Józsefné Skoda Erzsébet 1942-ben saját staffirungjába. Férje örökségül hagyta a múzeumra, mivel nem akarta, hogy vele temessék majd el. Készített Benkőné ugyanezen mintával kisruhát, tükkortakart kendőt és egy keresztre való törülközőt is, de azokat megtartották emlékébe.

d) Az egyes motívumok és elnevezésük

A keskeny fölszedett sávok többnyire ugyanazon motívumok ismétlődő sorából állnak. Közülük csak néhánynak említették a nevét: *gyöngy, farkasfog, horgacsolás, lófog,*

olvasós, vízfalósos..., általában csak kishímnek, kiscifrá-nak nevezték őket. Többségüket gyakorta alkalmazták szegélyhímként is, pl. a lófog, a villás, a fordított tulipán variációt.

A főhímeket szintén a változatok sora jellemzi, bár többségüket párkapcsolatokba szerkesztve alkalmazták. A 47–122. képeken ezen motívumokból látható egy sorozat. Közülük a 47–48. és a 63–70. képeken még múlt századi geometrikus, a többin a XX. század első felének jobbra növényi motívumai láthatók.

Amint korábban említettem már, a motívumok neve utáni sorszámok (pl. 50, 83) azok fotójának sorszáma, míg az esetenként / jellel hozzájuk tapasztott számok (pl. 118/31) a szöttes fotójának, illetve tárgyleírásának sorszáma utalnak. (Persze, ahol csupán motívumot fényképeztünk, ott a második számcsoport hiányzik.)

Munkámban a három településből egyesült, ma már városi rangú Letenye asszonyainak, leányainak 1960 előtti pompás, nagy múltra visszatekintő népi szövőkultúráját ismerttettem. Más dél-zalai falvak is dicsekedhetnek azonban hasonló tehetségű asszonyokkal. Hetés és Lendvavidék, Zebecke és Göcsej, valamint Pátró és vidéke szintén jeles területe a sajátosan egyéni jegyeket viselő paraszti folszedett szötteseknek. Ezek is megérdemelnék a letenyéhez hasonló elemző ismerttetést.

3. A motívumok neve:

<i>Ablakos</i>	50. és 83. kép
<i>Ágas és szíves</i>	51. kép
<i>Arvácskás</i>	118/31. kép
<i>Csetótos</i>	112/42. kép
Cifra: a keskeny hímek gyűjtőneve	
<i>Csillagos</i>	50., 91., 92/26., 93/34., 98/35. kép
<i>Csillagos, a két széle foga-</i> <i>zott</i>	94/42. kép
<i>Dupla ablakos lófoggal</i>	22. és 87. kép
<i>Dupla villás</i>	36. és 58. kép
<i>Dupla csillagos</i>	95/35. és 108/27. kép
<i>Epres</i>	109. kép
<i>Farkasfogas</i>	25. kép
<i>Fenyőág</i>	56. kép
<i>Fordított tulipános</i>	80/34., 121/38. kép
<i>Fa és tojásos</i>	55. és 59. kép
<i>Gyertyás, a két széle macs-</i> <i>kakörmös</i>	117/32. kép
<i>Gyertyás és négyszirmú vi-</i> <i>rág</i>	84. kép
<i>Gyertyatartó</i>	119/31. kép
<i>Gyöngy</i>	51. és 60. kép
<i>Gyöngyös</i>	56. kép
<i>Gyurgyinás</i>	27., 34., 43., 46. és

	122/38. kép
<i>Gyurgyinás, a széle vízfaló-</i> <i>sos</i>	74/27. kép
<i>Hábetűs</i>	56., 92/26., 98/35.
<i>Hábetűs, felette gyurgyinás</i> <i>sor</i>	76/26. kép
<i>Hársfaleveles és kockás</i>	113. kép
<i>Hársfaleveles</i>	79/27. és 116/32. kép, 57, és 62. kép
<i>Hárslevelű és kereszt</i>	61. kép
<i>Hárslevelű és ollós</i>	57. kép
<i>Hárslevelű villás széllel</i>	52. kép
<i>Horvátos hím: ikszes és ke-</i> <i>resztes lófoggal</i>	106. kép
<i>Ikszes</i>	54., 64/20., 67/20., 68/20. kép
<i>Ikszes, felette duplavillás</i>	110/36. kép
<i>Két sor hábetű, közöttük</i> <i>meg kockás</i>	78/29. kép
<i>Két labdarózsa, ami egybe</i> <i>van engedve</i>	22. kép
<i>Keresztesillagos</i>	46. kép
<i>Kiskeresztes</i>	58. kép
<i>Kiscifra: a keskeny hímek</i> <i>gyűjtőneve pl.</i>	73/36. kép
<i>Kishím: a keskeny hímek</i> <i>gyűjtőneve pl.</i>	73/36. kép
<i>Kiscsillagos</i>	37. kép
<i>Kistojásos</i>	56. kép
<i>Kisvirág</i>	50. és 60. kép
<i>Kockás</i>	46. kép
<i>Kelhes</i>	50., 54. és 61. kép
<i>Kockás és rózsás</i>	107/35. kép
<i>Koszorús és fás</i>	88/42. kép
<i>Köröszötös és olvasós</i>	101/24. kép
<i>Körülkoszorús</i>	97/43., 98/35. kép
<i>Labdarózsa és ikszes</i>	96. kép
<i>Láncos</i>	50. kép
<i>Létrás</i>	89/41. kép, 90. kép
<i>Lófog — kedvelt szélmintá</i> <i>és keskeny hím</i>	69/41., 70/23., 62., 83. kép
<i>Macskakörmös, közöttük</i> <i>horgacsolás</i>	111/29. kép
<i>Madaras</i>	58. kép
<i>Madaras és makkfás</i>	115/32., 53. kép
<i>Makkos</i>	71/27., 72. kép
<i>Ollós és hárslevelű</i>	57. kép
<i>Ollós és székfűs</i>	49., 57. és 60. kép
<i>Oltáriszentség</i>	120/31. kép
<i>Olvasós, közötte hársfaleve-</i> <i>les</i>	100/37. kép
<i>Olvasós</i>	43. és 101/24. kép

<i>Összefordított szüktulipános, alatta hábetű</i>	75/26. kép	<i>Szíves</i>	59. kép
<i>Ráklábos</i>	105/24. kép és 86/22. kép	<i>Szíves és szekfűs</i>	59. kép
<i>Ráklábos és csillag</i>	114/43. kép	<i>Széles csillagos és ikszes</i>	103/25. kép
<i>Rózsás</i>	49., 51., 54., 56. és 61. kép	<i>Takácshím</i>	63/21., 66/21., 65. és 85. képeken
<i>Rózsa és fás</i>	51. és 60. kép	<i>Tojásos</i>	81/27., 99/37., 102/37., 49., 55., 59., 62. kép
<i>Rózsa és hárslevelű</i>	57. kép		
<i>Rózsás, benne tölgyfaleveles</i>	46. kép	<i>Tojásos és ikszes</i>	104/27. és 109. kép
<i>Szembelőfogás</i>	69/41. és 70/23. kép	<i>Széles tóthím</i>	77/34. kép
<i>Szekfűs</i>	49., 57., 60. és 62. kép	<i>Tulipános</i>	82/25. kép
		<i>Villás</i>	51., 52., 59. és 60. kép

Jegyzetek:

- ¹ A kender termelése és feldolgozása Letenyén I. Az elvetett kendertől a fonálig című munkám a Zalai Múzeum 2. kötetében (Zalaegerszeg, 1990. 233—256. o.) jelent meg.
- ² Zala Megyei Levéltár = ZML Conscriptioes Universales = Conscr. Univ. Ö. 46/76.
- ³ ZML 1828. évi országos összeírás zalai adataiból. A letenyi járás 39 helységében még egyetlen ruházati iparost sem írtak össze.
- ⁴ A Soproni Kereskedelmi és Iparkamarának 1876. évi statisztikai jelentése. II. rész I. füzet. Sopron, 1878.
- ⁵ A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása, II. kötet. 332—333. és 336—337. lap.
- ⁶ 1910. évi népszámlálás II. kötet 168—169. lap.
- ⁷ ZML A 123. 1925. évi Közigazgatási Tájékoztató.
- ⁸ Múzeumunk alatt mindig a nagykanizsai Thúry György Múzeumot értem, a hivatkozott leltári számok pedig annak néprajzi gyűjteményére utalnak.
- ⁹ A nyüstöt az asszonyok többsége 1920 előtt felvidéki házalótótoktól, Trianon után pedig göcseji, Vas vagy Somogy megyei *licsésektől* vásárolta. Néhány család házilag is elkészítette.
- ¹⁰ A bordát szintén a licsések árulták.
- A 20—46., valamint a 63—122. számú felvételeket Berentés Tamás, a többit a szerző készítette.

Irodalom:

- Kántor Mihály: Bodrogközi len- és kendermunkák, szőttesek. Sárospatak, 1961.
- Kerecsényi Edit: Dél-zalai hímes szőttesek I. Takácsszőttesek. Zalai Gyűjtemény, 25. sz. Zalaegerszeg, 1986. (243—272. o.)
- Kerecsényi Edit: A kender termelése és feldolgozása Letenyén I. Az elvetett kendertől a fonálig. Zalai Múzeum 2. kötet, Zalaegerszeg, 1990. (233—256. o.)
- V. Szathmári Ibolya—Varga Gyula: Szőttesek Hajdú-Bihar megyében. Debrecen, 1984.
- Szolnoky Lajos: A kender- és feldolgozója Kemencén. Ethnographia LX. évf. 1949. (182—219. o.)
- Kéziratok
- Németh Mária—Rácz Rózsa: A kender feldolgozása, szövés-fonás Bacsahelyen. Középkorú néprajzi pályamunka. Thúry György Múzeum Adattára 262/68.
- Szomjas Zsófia: A nemespátrói cifraruha. Középkorú néprajzi pályamunka. TGYM A/184—68.
- Virágh Béla: Hetés szőttesművészete. Göcseji Múzeum Adattára 163.

Hanfbau und -verarbeitung in Letenye, Ungarn II. Weberei und Endprodukte

In Letenye, sowie in den angehörigen Dörfern, in Egyeduta und Béc, wob ein Teil der Bauerinnen den gebauten Hanf zur Leinwand, bis zur Bildung der landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften, noch zu Hause. Diese Leinwand wurde in verschiedenen Qualitäten hergestellt: Batist, grobe Hanfleinwand, Wergleinen. Im allgemeinen wurde der Schlagstab nach dem Neujahrstag aufgestellt, worauf die Garnmenge, die die Länge und die Breite der geplanten Leinwand sicherte, nach strengen technischen Vorschriften aufgespult wurde.

Der Schlagstab und der Webstuhl wurde meistens durch den Landwirt oder durch irgendeinen handfertigen Nachbar gemacht. Die Mehrheit der Webstühle von Letenye ist vom Sohlentyp und wurde mit zwei Litzen, sowie mit zwei, die Litzen bewegenden Fusstritthebeln verfertigt. Auf diesen Webstühlen wurden seit etwa 1900 verschiedene Materialien und auch Kretonne gewoben.

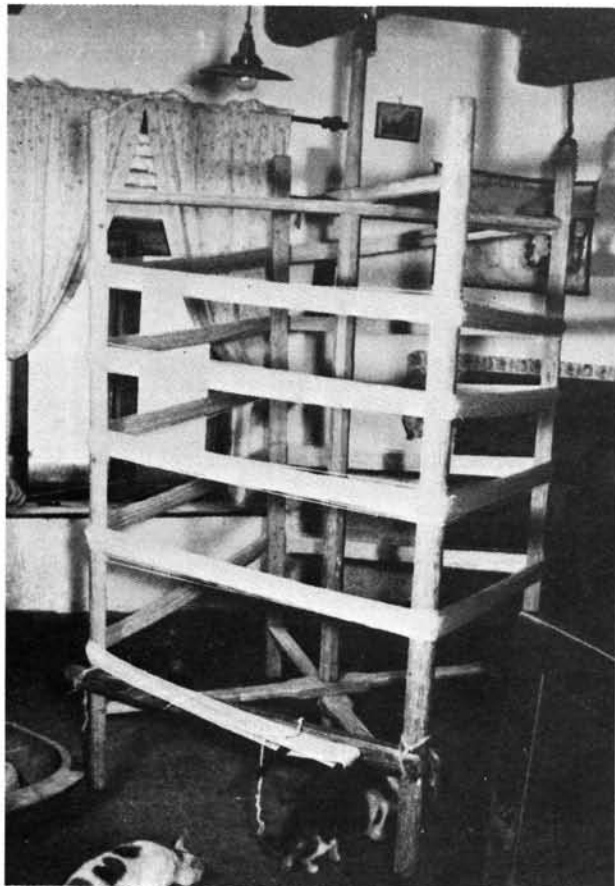
Die Frauen von Letenye verstanden vorzüglich das Zierweben. Die Weberin fädelt das zur Formung dienende rote oder bordorote Baumwollgarn in eine aus Holz geschnitzte, flache Webnadel ein und damit zählte sie das Muster aus. Bei den Spiegelbild-Motiven konnte eine Helferin die Arbeit erleichtern. Mithilfe eines mit Stiel versehenen Brettes setzte sie Stäbe zwischen das Garn, damit sie nicht alle Reihen des ganzen

Musters abzählen muss. Von der Hälfte des Musters musste die Helferin danach nur die Stäbe ausziehen, und die Weberin konnte das Muster nun schon ohne Abzählung weben.

In der Mitte des 19. Jahrh. wob man die Brautführertücher, die Totenbetttücher, die Zierhandtücher, die verschiedenen Korb- und Brottücher, sowie auch die Tischtücher schon mit abwechslungsreich gemusterten Streifen. Die beliebte Farbe des Baumwollwebgarnes war damals noch das Rot; in unserem Jahrhundert bevorzugte man das Bordorot. In den Schränken mancher Frauen waren in den Jahren von 1960 noch 50 bis 60 verschiedene Honespuns zu finden, die sie zum Teil von ihrer Mutter, Grossmutter und Urgrossmutter geerbt hatten.

Auf den Ziertüchern verschiedener Bestimmung kommen verschiedene Kompositionsordnungen zur Geltung. Diese Ordnungen haben sich während des vergangenen Jahrhunderts nicht wesentlich geändert, obschon die die Streifen formenden Motive beträchtlich umgewandelt und bereichert wurden. Die leicht abzählbaren geometrischen Motive wurden von den Jahren von 1900 an durch immer kompliziertere Motive abgelöst. Die Motive, deren Namen noch bekannt sind, und ihre Paarverbindungen werden auch an Photos vorgeführt, und ihre Namen in alphabetischer Reihenfolge dargelegt.

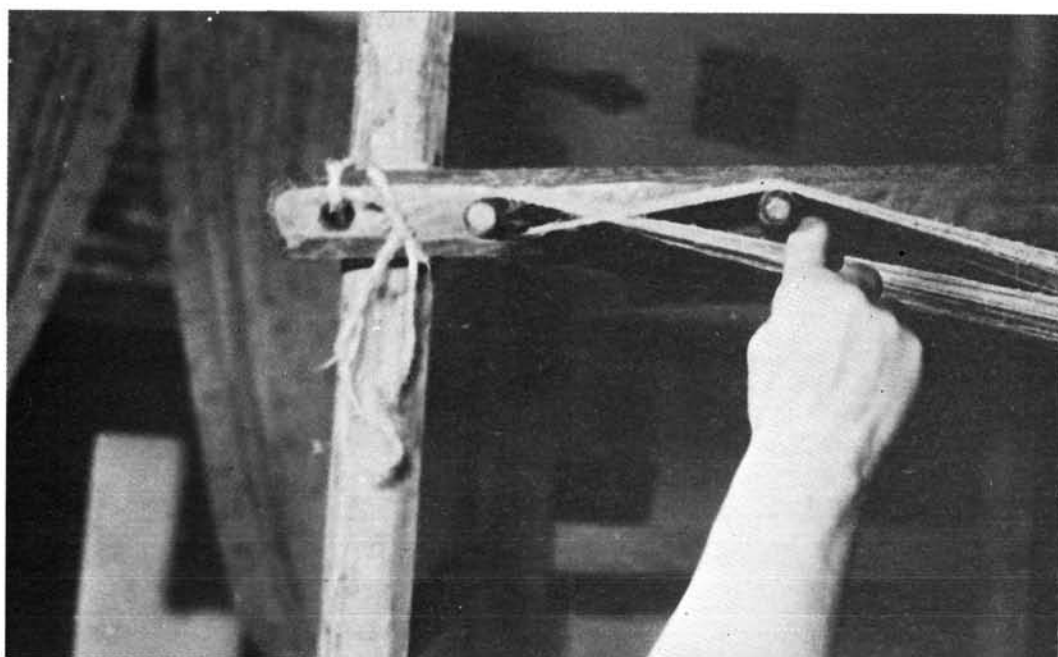
Kerecsényi E.

1. kép: Kenderfonállal fölvetett vetőszög.

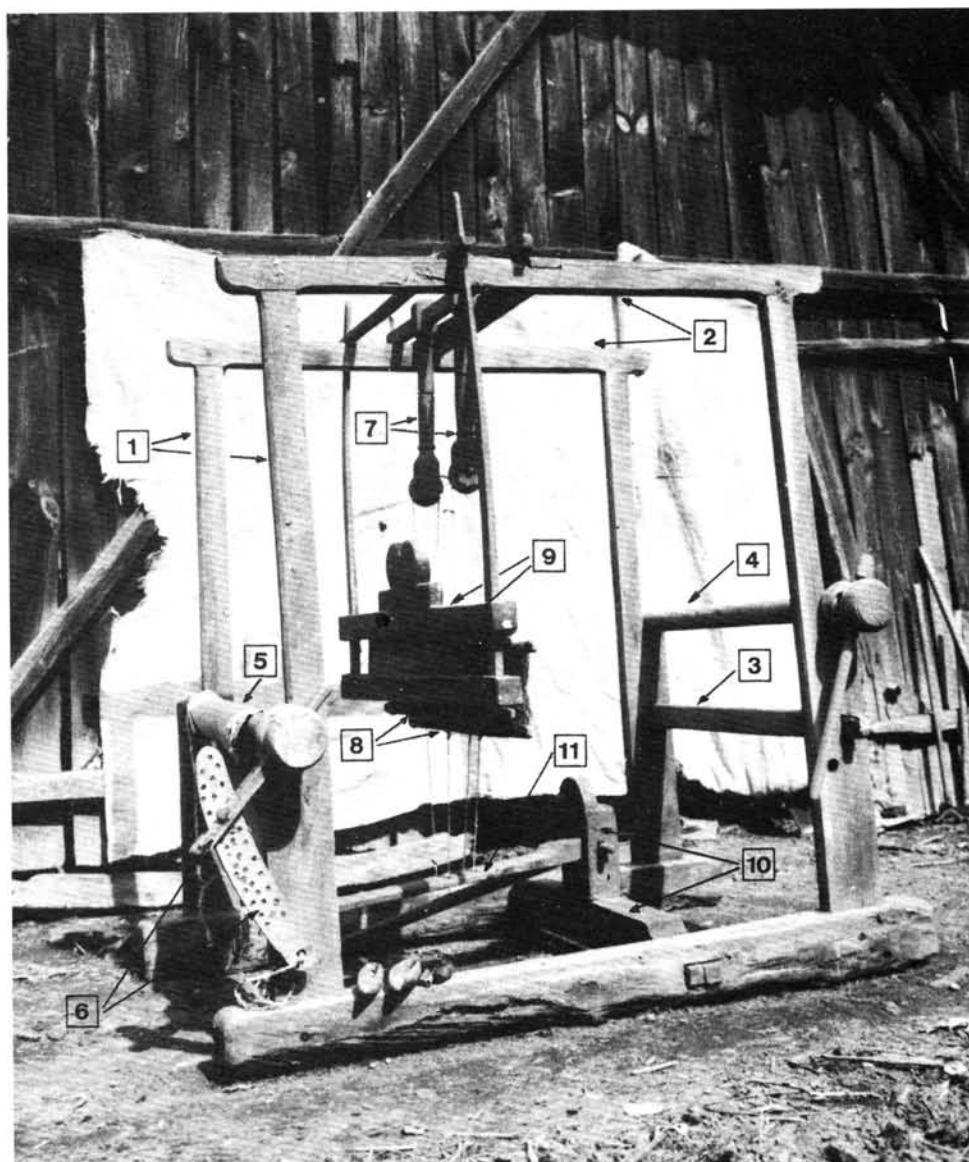
2. kép: A fonál keresztelése az alsó csínfáknál.

3. kép: A fonál körösztozése a főső csínfáknál.

A „bordatok fölé”-nek részlete

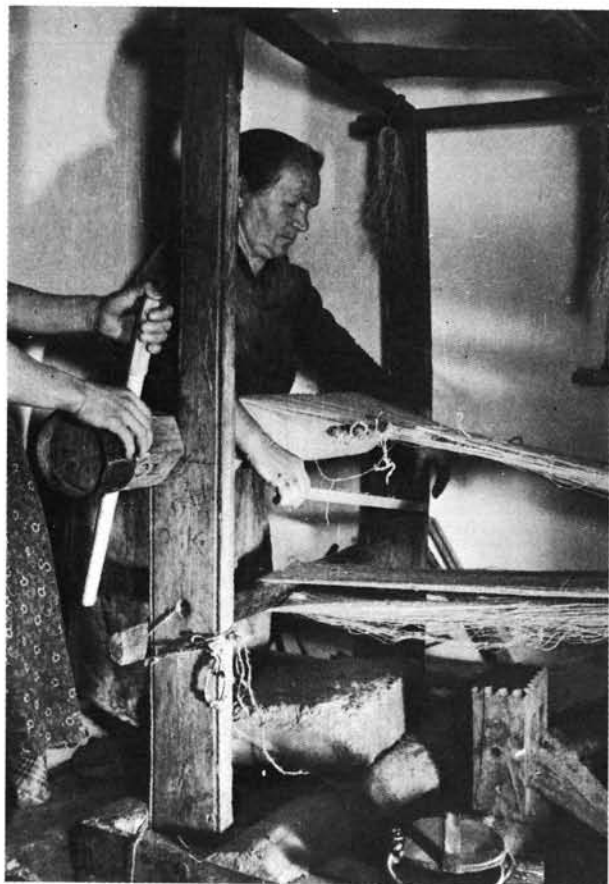

4. kép: A Soós Ferenc által 1939-ben készített esztergályozott szövőszék az egyes alkatrészek népi nevével.

1. Szárfák, 2. Fősz keresztfák, 3. Futtatófa, 4. Fonals durung, 5. Vásznas durung, 6. Vásznonfeszítő lapicka és feszítőfa vagy feszítőkulcs, 7. Nyüsstartó és csikatikarikatartók, 8. Licsepár, licse vagy nyüst, 9. Bordatok, benne a borda, 10. Lábitófa, 11. Lábitók.

5. kép: A láncba leszedett fonalat feltekerik a szövőszékre.

6. kép: Minden szőfahossznál egy-egy fonáleválasztó pálcát tesznek a fonál közé.

7. kép: A fonalat a szövőszékre tekerik. Jól látszik a fonál közepén a 3 elemből álló csinpálca.

8. kép: A fonalat beszedik a licsébe.

9. kép: A fonalat beszedik a licsébe.

10. kép: A fonalat párban bordába szedik.

11. kép: Csévetöltés csévöllös rokkával.

12. kép: A szövés kezdetén.

13. kép: Pamutfejtő csévélése.

14. kép: Fölszedett készítése szedőtűvel.

15. kép: A fölszedett lapickázása.

16. kép: Fölszedett szövése: A lapicka állítása és a pálca behelyezése a fonál közé.

17. kép: Zsúpos ház első szobája. Az egykori sarokpad fölött megmaradt a tálas. Rúdján hosszú kendőruha. Egyeduta, 1961.

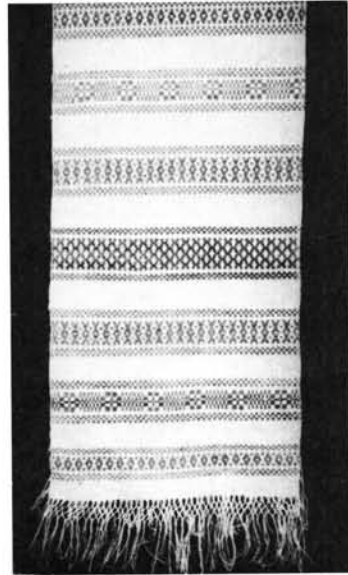
18. kép: Közepes anyagi helyzetű gazda első szobájának részlete 1961.

19. kép: Szekrényrészlet. A polcokon három nemzedék háziszőttese.

20. kép: Vőfélykendő.

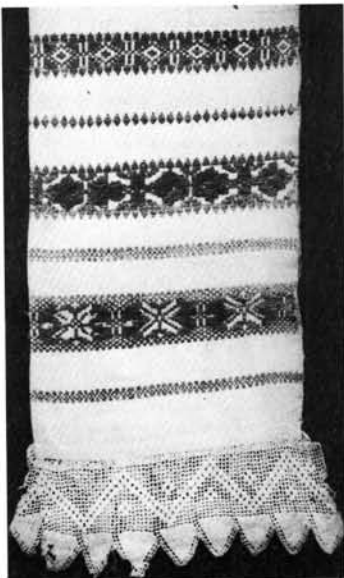
21. kép: Vőfélykendő.

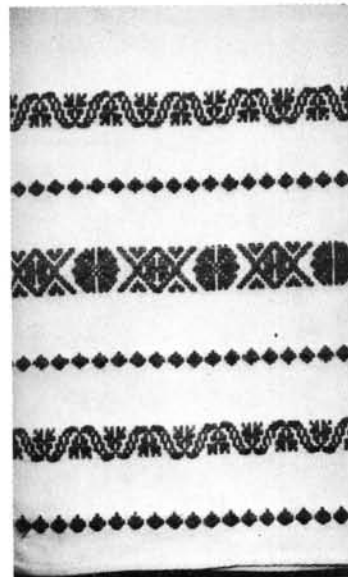
22. kép: Vőfélykendő.

23. kép: Vőfélykendő.

24. kép: Vőfélykendő.

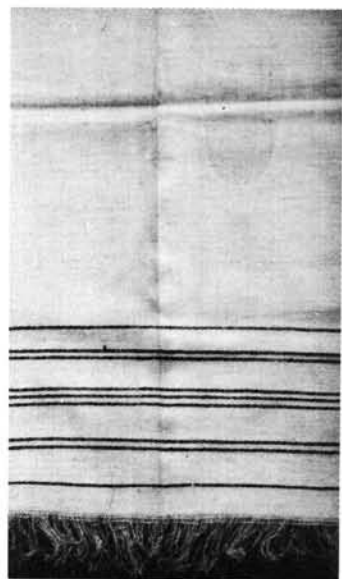
25. kép: Vőfélykendő.

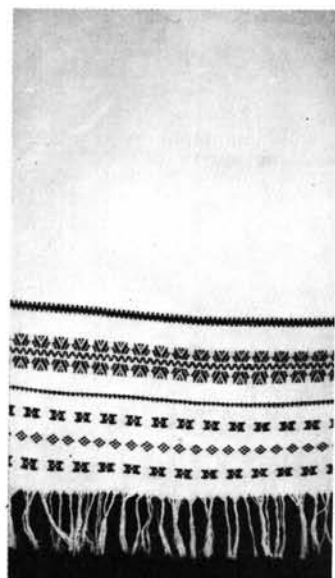
26. kép: Vőfélykendő.

27. kép: Vőfélykendő.

28. kép: Síkonszött törütköző.

29. kép: Keresztre való ruha, törütköző.

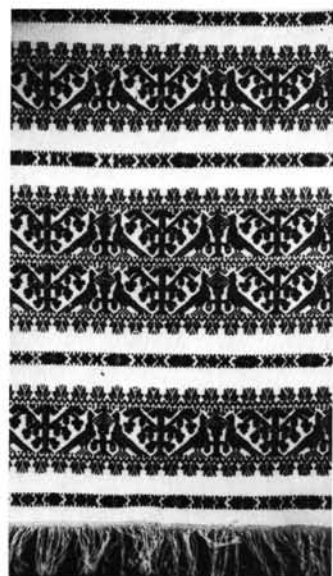
30. kép: Keresztágra való ruha.

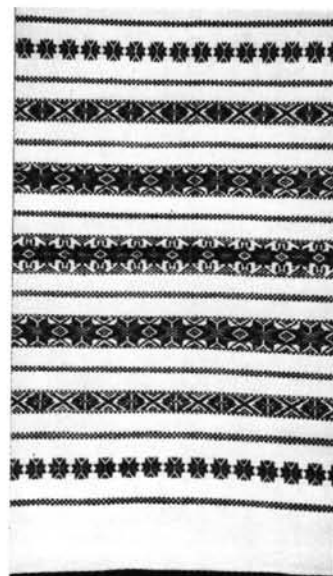
31. kép: Dísztörütköző.

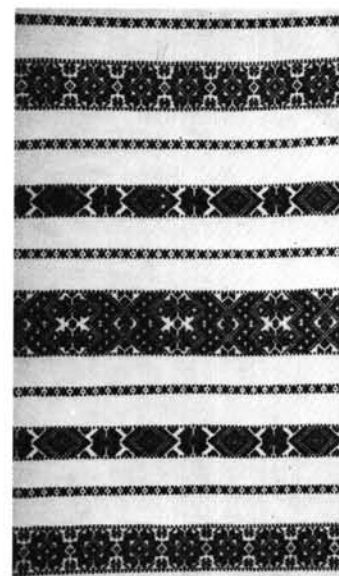
32. kép: Dísztörütköző.

33. kép: Dísztörütköző.

34. kép: Kosárruha, kisuha.

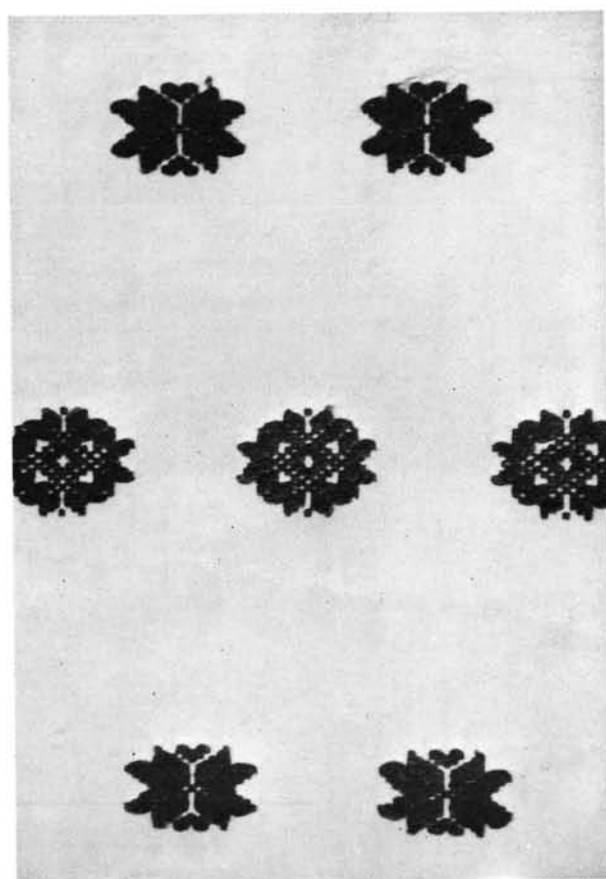
35. kép: Kisuha, tükörtakaró.

36. kép: Kosárruha.

37. kép: Kosárruha, kisuha.

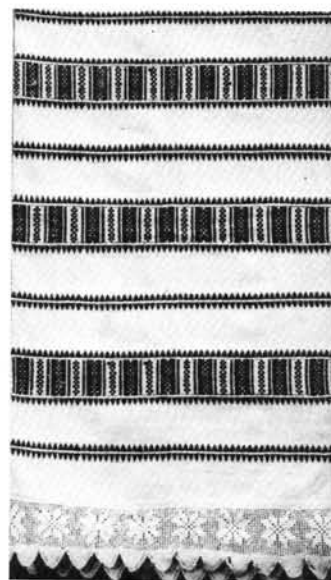
38. kép: Kosárruha, kisuha.

39. kép: Abrosz.

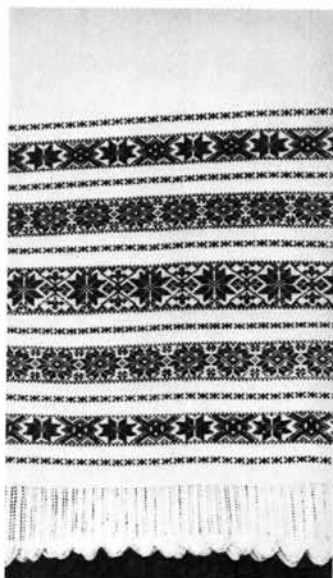
40. kép: Lakodalmas abrosz.

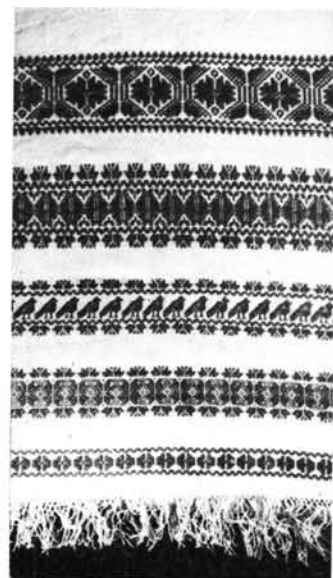
41. kép: Halottaslepedő.

42. kép: Halottaslepedő.

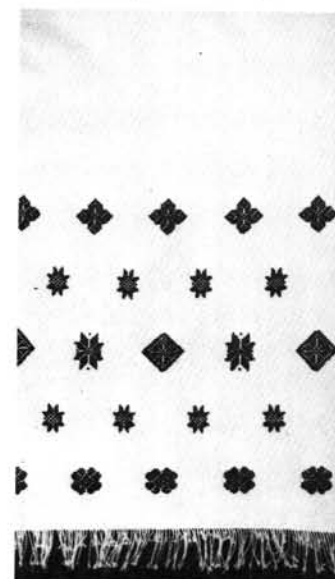
43. kép: Halottaslepedő.

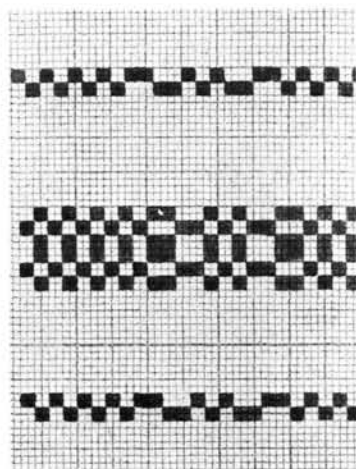
44. kép: Halottaslepedő.

45. kép: Halottaslepedő.

46. kép: Halottaslepedő.

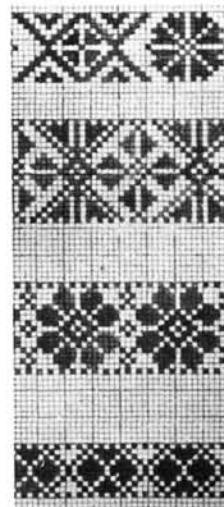

47. kép

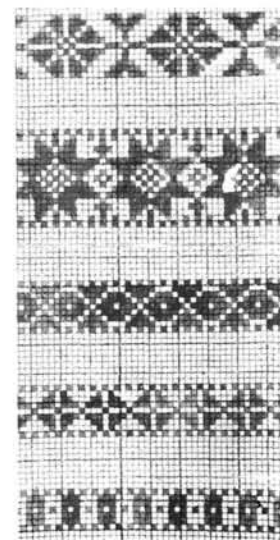
1880 körül szőtt kender-, illetve vegyesvászon törülköző fölszedettjeinek mintarajzai (Németh Jánosné munkája).

48. kép

49. kép: *Vőfélsruha* fölszedett mintarajza. (Szötte: Tizedes Rozália)

50. kép: *Asztalterítő és kisruha* mintarajzai. (Szötte: Tizedes Rozália)

ollós
szekfűs

szekfűs
és gyertyás

rózsás

tojásos

kelhes

csillag

láncos

kisvirág

ablakos

51. kép

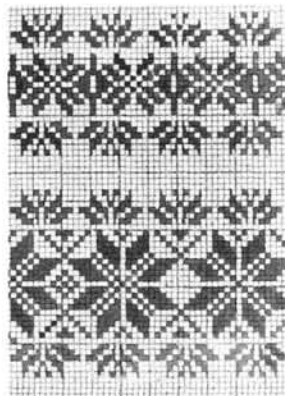
Vőfélkendő fölszedésének rajzai. (Szötte: Kovács Andrásné)

rózsa
és fás

ágas
és szíves

villás

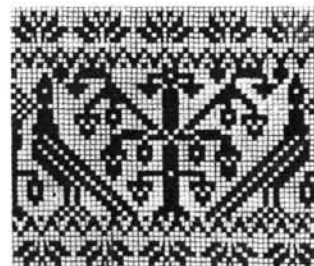
gyöngy

52. kép

hárslevelű
villás szél

hárslevelű

53. kép

madaras
és tölgyfa

54. kép

ikszes
és rózsás

kelhes

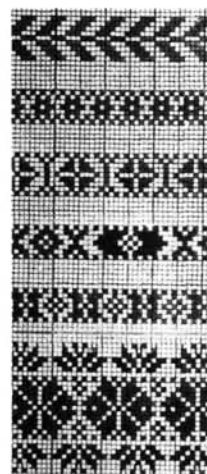
Motívumok rajzai halotti lepedőkről kb. 1914-ből.

fás
és tojásos

cifra

tojásos
és fa

55. kép: *Kisruha* folszedésének mintarajza. (Szötte: Skoda Bálintné)

fenyőág

gyöngyös

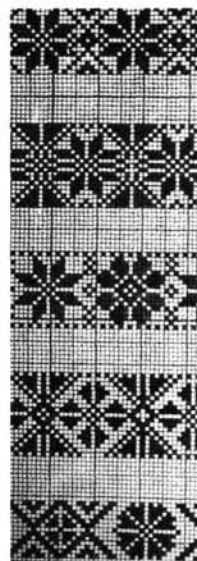
virág

kistojásos

H betűs

rózsás

56. kép: *Kisruha* mintarajza. (Szötte: Skoda Józsefné)

hárslevelű
ollós

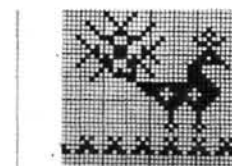
hárslevelű

rózsa
és hárslevelű

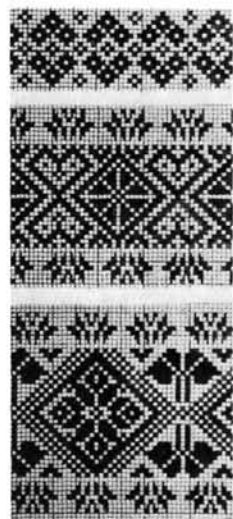
szekfűs

ollós
és szekfű

57. kép: *Kisruha* mintarajza. (Szötte: Skoda Józsefné)

58. kép: Madaras mintarajzok. (Benkő Józsefné kenyérruháiról)

szíves

szíves
és szekfűs

villás

tojásos
és fa

59. kép: Halotti lepedő mintarajza. (Szötte: Skoda Józsefné)

gyöngy

kisvirág

villás széle

ollós
és szekfűsrózsa
és fás

60. kép: Halotti lepedő mintarajza. (Szötte: Tizedes Rozália)

hárslevelű
keresztes

rózsás

kelhes

61. kép: Halotti lepedő mintarajza. (Szötte: Tizedes Rozália)

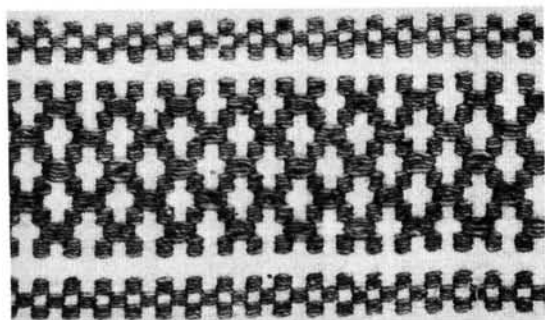
tojásos

lófog

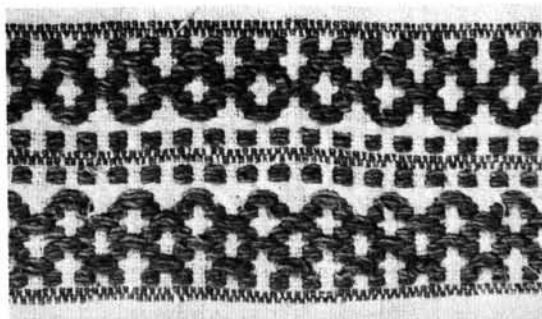
hárslevelű

szekfűs

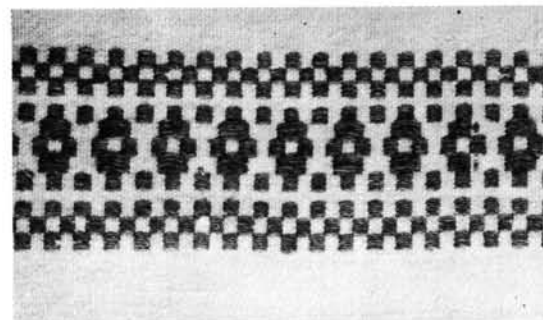
62. kép: Halotti lepedő mintarajza. (Szötte: Király Istvánné)

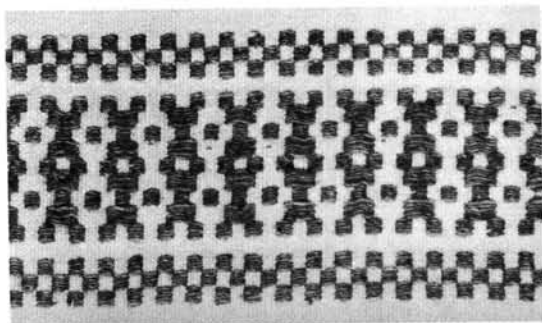
63. kép: *Takácshím* a 21. sz. hosszútörülközőről.

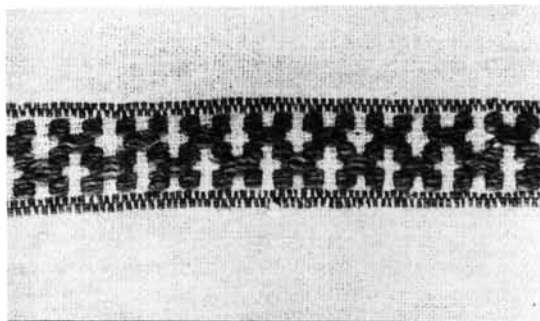
64. kép: *Ikszes és kereszt* a 20. sz. törülközőről.

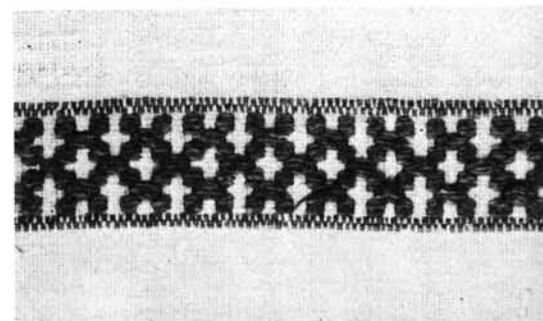
65. kép: *Takácshím* a 21. sz. vőfélykendőről.

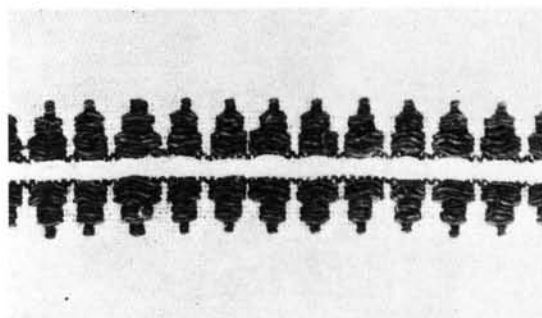
66. kép: *Takácshím* a 21. sz. vőfélykendőről.

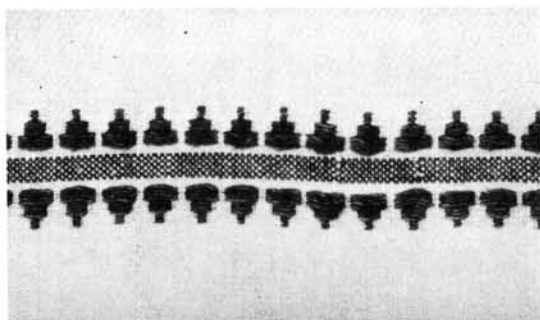
67. kép: *Ikszes és kereszt* a 20. sz. vőfélykendőről.

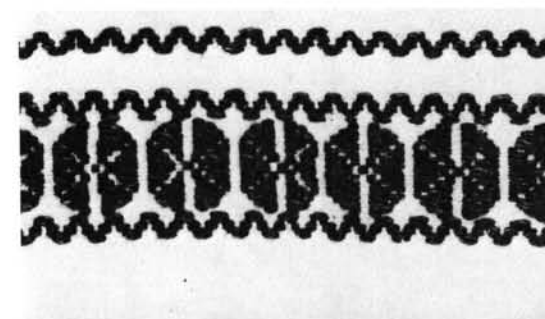
68. kép: *Ikszes és kereszt* a 20. sz. vőfélykendőről.

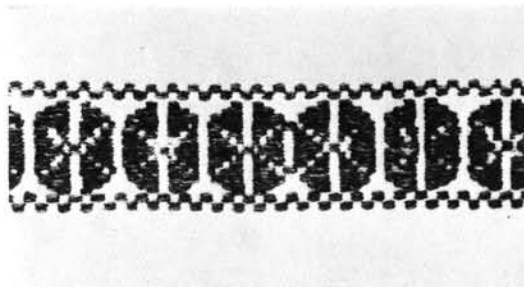
69. kép: *Szembelőfogas* a 41. sz. halottaslepedőről.

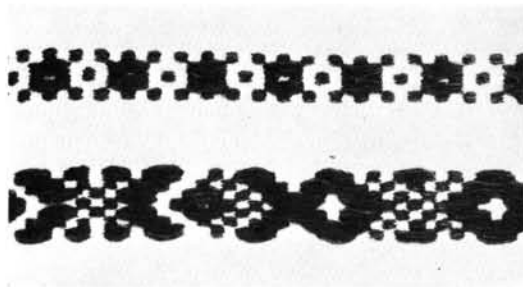
70. kép: *Szembelőfogas* a 23. sz. vőfélykendőről.

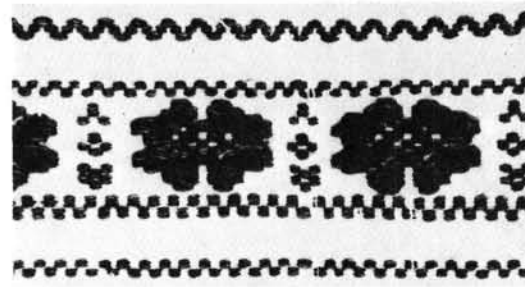
71. kép: *Makkos* a 27. sz. vőfélykendőről.

72. kép: *Makkos* motívum Kovácsné vőfélykendőjéről.

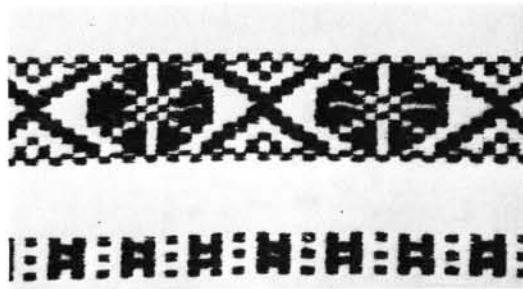
73. kép: *Kiscifrák* Gyergyákné kosárruhájáról.

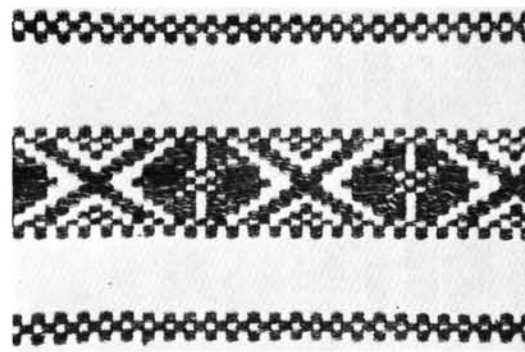
74. kép: *Gyurgyinás*, a széle *vízfolásos* a 27. sz. vőfélykendőről.

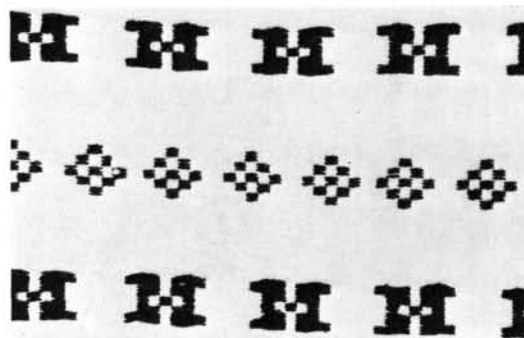
75. kép: *Összefordított szűk tulipános* alatta *hábetűs* a 26. sz. vőfélykendőről.

76. kép: *Gyurgyinás* sor alatta *hábetűs* a 26. sz. vőfélykendőről.

77. kép: *Széles tóthím* a 34. sz. kosárruháról.

78. kép: *Két sor hábetű*, közöttük meg *kockás* sor a 29. sz. halottastörülközről.

79. kép: *Hársfaleveles* a 27. sz. vőfélykendőről.

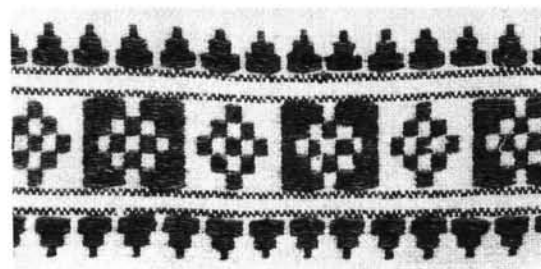
80. kép: *Fordított tulipános* a 34. sz. kosárruháról.

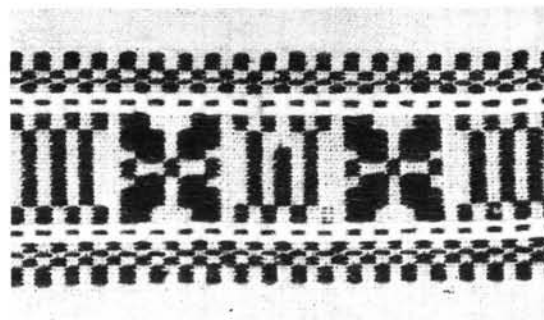
81. kép: *Tojasos, alatta vízfolásos* a 27. sz. vőfélykendőről.

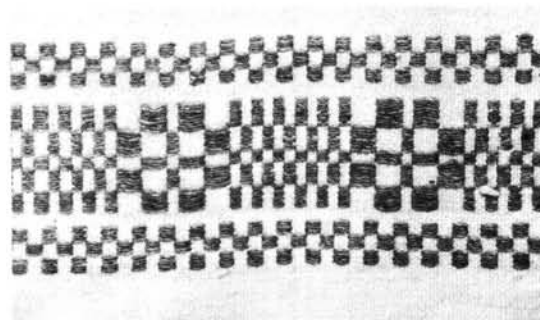
82. kép: *Tulipános* a 25. sz. vőfélykendőről.

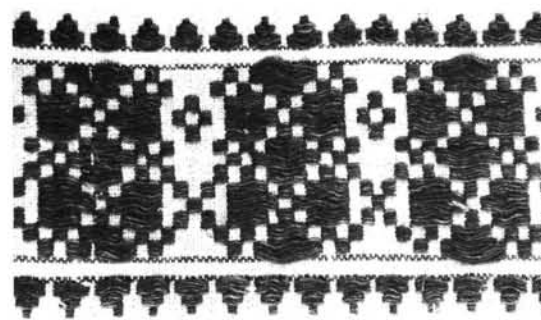
83. kép: *Ablakos, a szélén lófogas* a 23. sz. vőfélykendőről.

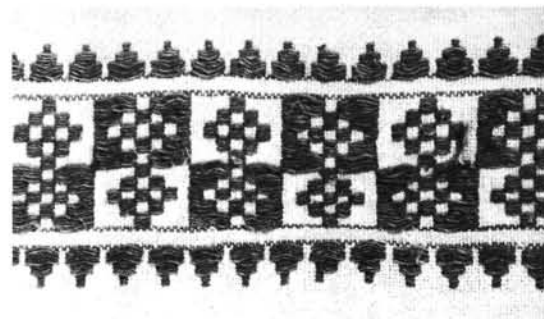
84. kép: *Gyertyás és négyszirmú virágmotívum* abroszról.

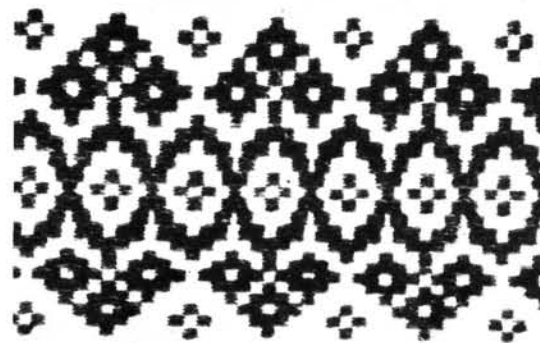
85. kép: *Takácshímek* a 21. sz. vőfélykendőről.

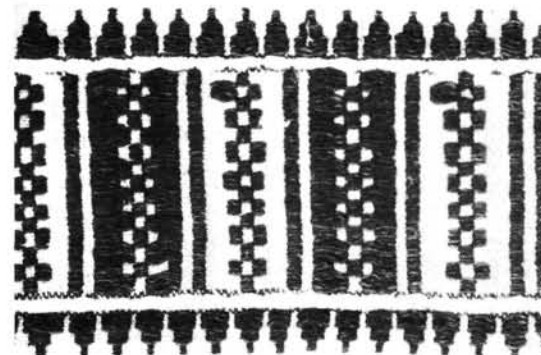
86. kép: *Ráklábos* a 22. sz. vőfélykendőről.

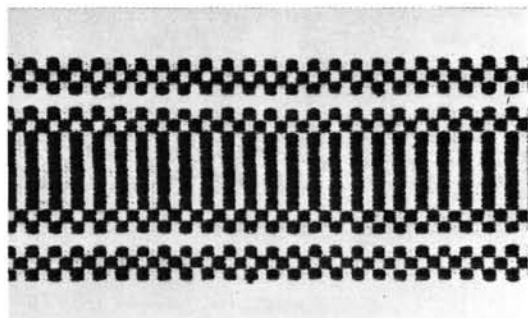
87. kép: *Dupla ablakos lófoggal* a 22. sz. törülközőről.

88. kép: *Koszorús és fás* a 42. sz. halotti lepedőről.

89. kép: *Létrás* a 41. sz. halotti lepedőről.

90. kép: *Létrás* motívum a kendervászon abroszról.

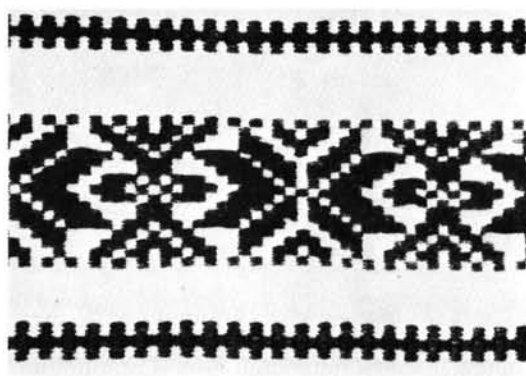
91. kép: *Csillagos* motívum vegyesvászon abroszról.

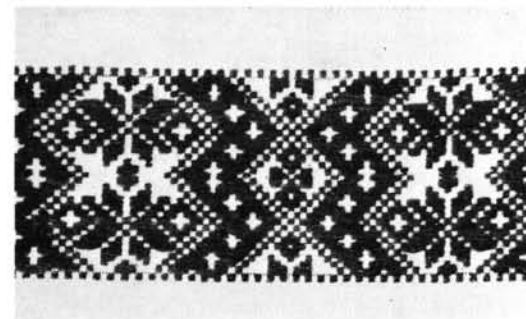
92. kép: *Csillagos* a 26. sz. vőfélykendőről.

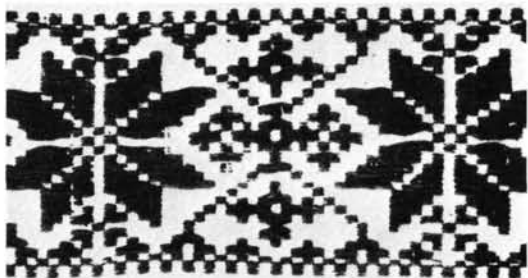
93. kép: *Csillagos* a 34. sz. kosárruháról.

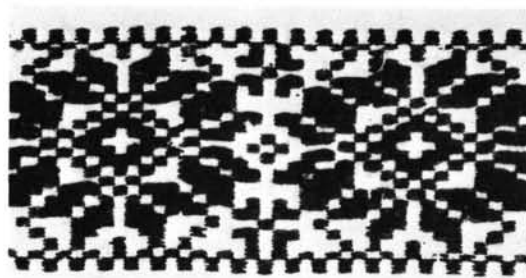
94. kép: *Csillagos, két szélén fogazott* a 42. sz. halotti lepedőről.

95. kép: *Dupla csillagos* a 35. sz. tükörtakaróról.

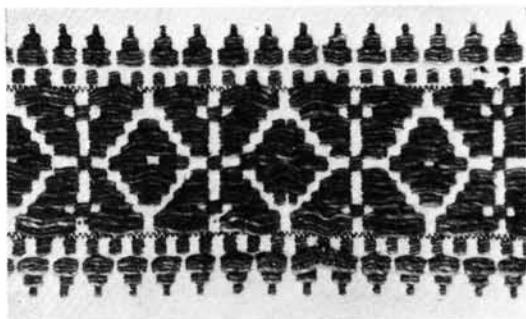
96. kép: *Labdarózás és íkszes* motívum vegyesvászon abroszról.

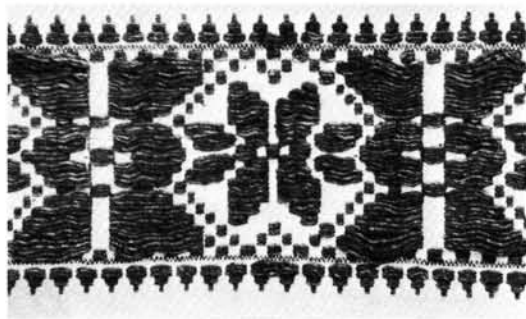
97. kép: *Körülkoszorús* a 43. sz. halotti lepedőről.

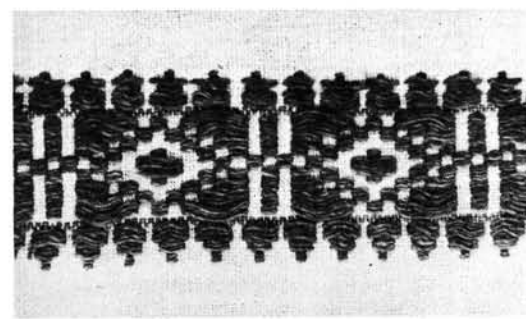
98. kép: *Csillagos vagy körülkoszorús* a 35. sz. tükörtakaróról.

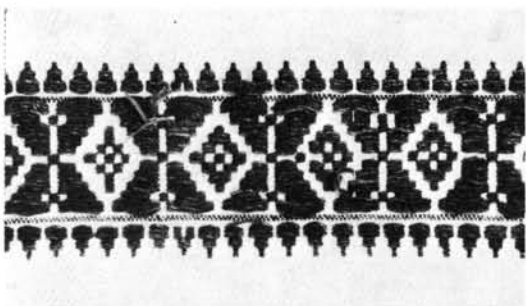
99. kép: *Tojásos* a 37. sz. kisruháról.

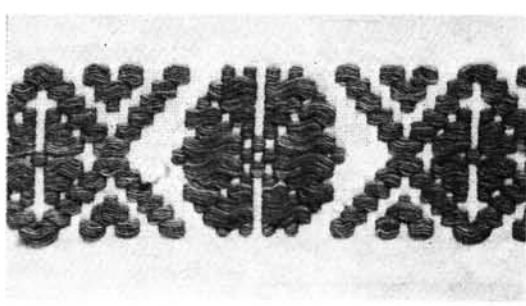
100. kép: *Olvasós közötté hársfaleveles* a 37. sz. kisruháról.

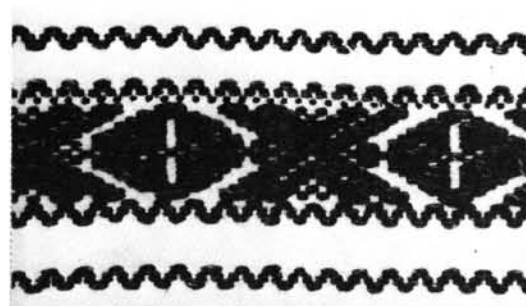
101. kép: *Körösztös és olvasós* a 24. sz. vőfélykendőről.

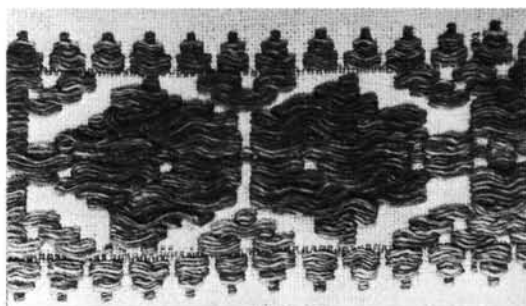
102. kép: *Tojásos* a 37. sz. kisruháról.

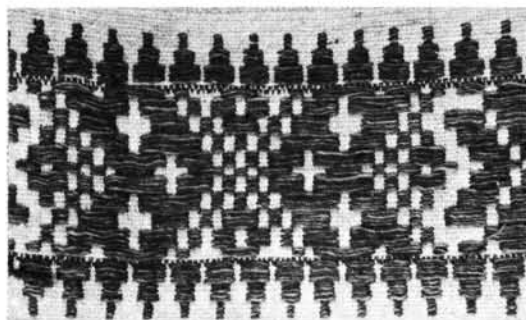
103. kép: *Széles csillagos és ikszes* a 25. sz. vőfélykendőről.

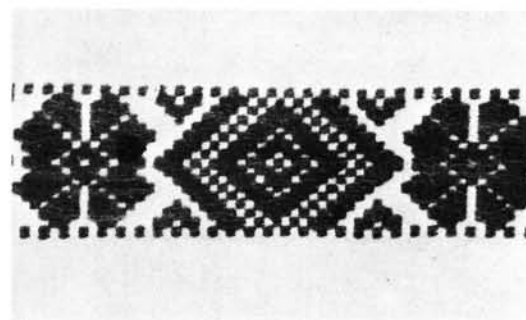
104. kép: *Tojásos és ikszes* a 27. sz. vőfélykendőről.

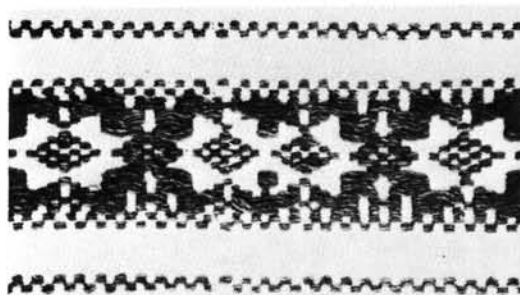
105. kép: *Ráklábos* a 24. sz. vőfélykendőről.

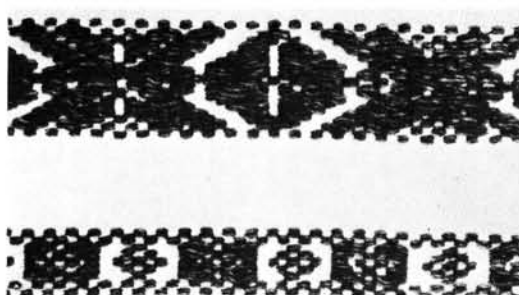
106. kép: *Horvátos hím: ikszes és kereszt*es motívum vegyészáson abroszról.

107. kép: *Kockás és rózsás* a 35. sz. tükörtakaróról.

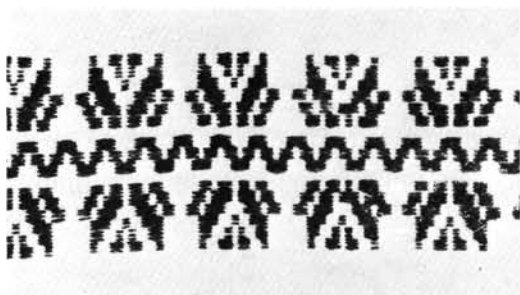
108. kép: *Dupla csillagos, széle vízfólasos* a 27. sz. vőfélykendőről.

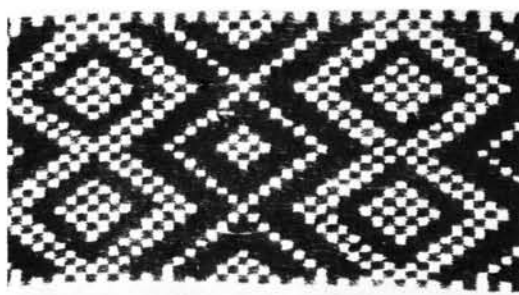
109. kép: *Tojásos és ikszes, alatta epres* motívum kisruháról.

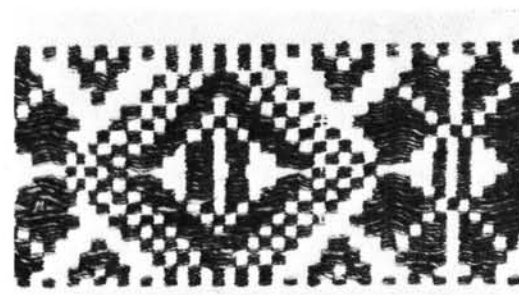
110. kép: *Ikszes, felette duplavillás* a 36. sz. kisruháról.

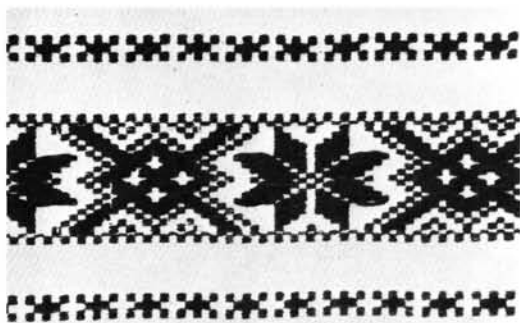
111. kép: *Macskakörmös, közöttük horgacsolás* a 29. sz. keresztre való ruháról.

112. kép: *Csetótos* a 42. sz. halotti lepedőről.

113. kép: *Hársfaleveles és kockás* vőfélykendőről.

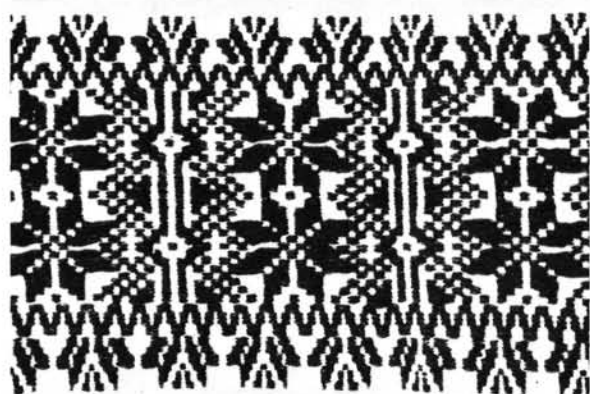
114. kép: *Ráklábos és csillag* a 43. sz. halotti lepedőről.

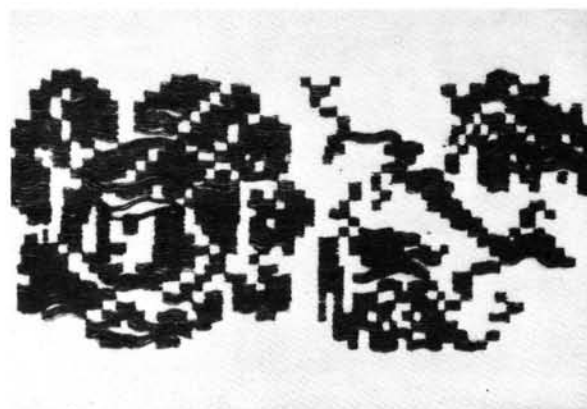
115. kép: *Madaras és makkfás* a 32. sz. dísztrüülkőzről.

116. kép: *Hársfaleveles* a 32. sz. dísztrüülkőzről.

117. kép: Gyertyás, a két széle macskakörmös a 32. sz. dísz-
törülközőről.

118. kép: Árvácskás a 31. sz. dísz-
törülközőről.

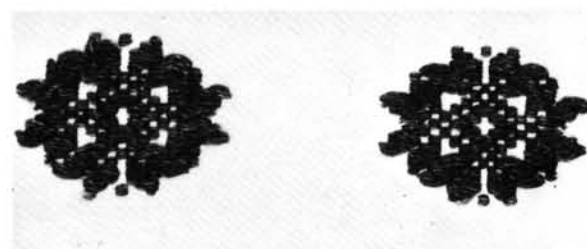
119. kép: Gyertyatartó a 31. sz. dísz-
törülközőről.

120. kép: Oltáriszentség a 31. sz. dísz-
törülközőről.

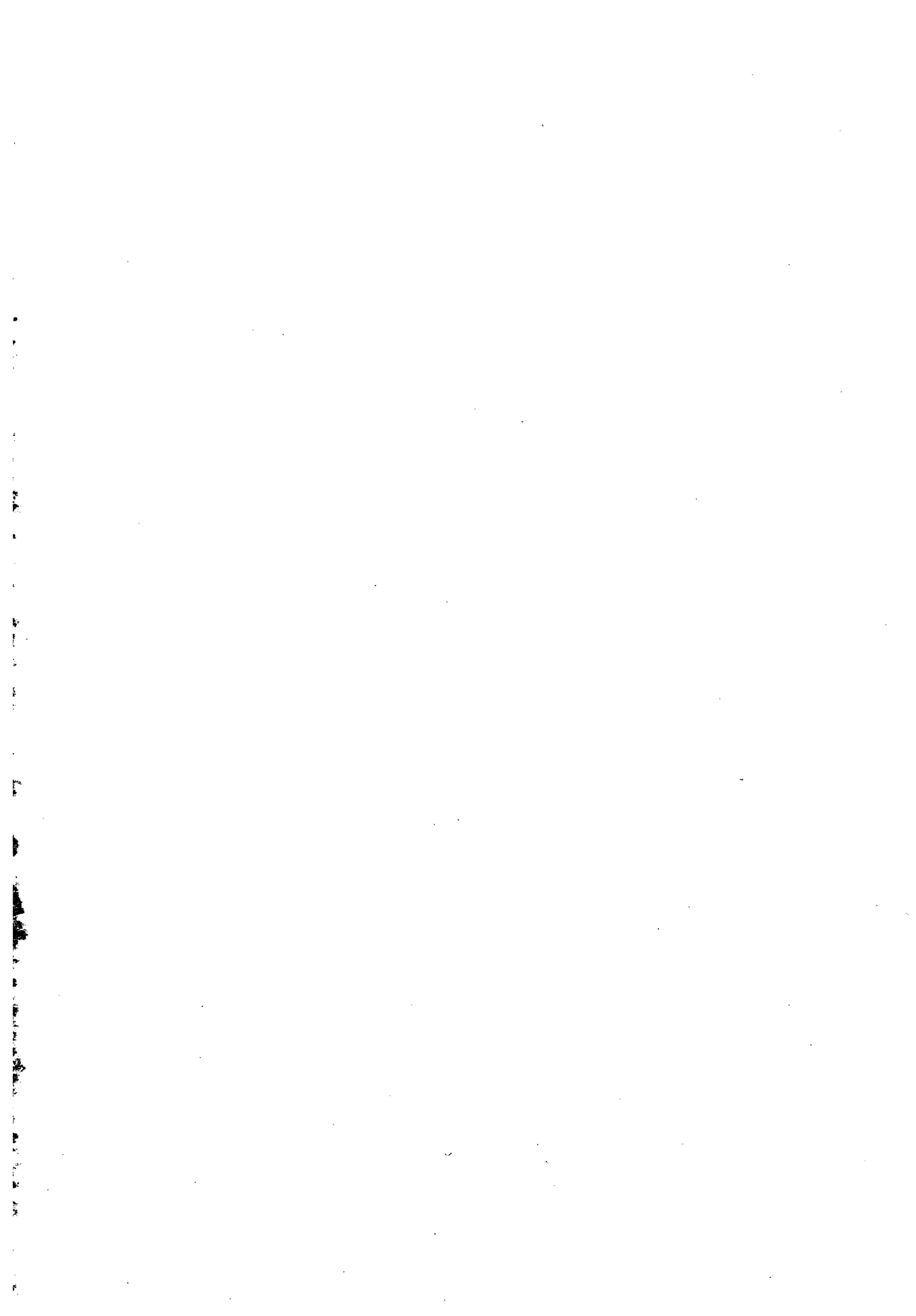

121. kép: Fordított tulipános a 38. sz. kisruhá-
ról.

122. kép: Gyurgyinás a 38. sz. kisruhá-
ról.

Szerkesztőség: 8900 Zalaegerszeg, Batthyány út 2.
Telefon: (92) 11-455, 14-537
HU—ISSN 0238—5139

Zalai Nyomda Rt. 92 34 o
Tördelés: **compugraphic** Integrator Series 19 rendszeren
Felelős vezető: Galla József vezérigazgató

